

Володимир Собчук

ІСТОРИЧНА ВОЛИНЬ

Міністерство культури України

**Кременецько-Почаївський
державний історико-архітектурний заповідник**

Volodymyr Sobchuk

Historical Volyn

*The North West of Ukraine
in Regional and Local Dimensions
of the Past*

Kremenets

MMXVII

Володимир Собчук

Історична Волинь

*Північний захід України
в регіональному та локальному вимірах
минулого*

Кременець

2017

ББК 63.3(4Укр-4Вол)4/64+26.891(4Укр-4Вол)
УДК 94:929.5(477.82-2)“08/19”
С-54

Рекомендовано до друку
Вченою радою Кременецько-Почаївського державного
історико-архітектурного заповідника,
протокол № 3 від 6 березня 2017 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д. іст. н., проф. Войтович Л. В.

д. іст. н., проф. Кулаковський П. М.

Собчук, Володимир

С-54 Історична Волинь : Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. – 316, XVI с.; іл.

ISBN 978-617-515-227-0

Книжка становить спробу подивитися на Волинь у регіональному та локальному вимірах минулого. У ній ідеться про формування території цього історичного краю Центрально-Східної Європи, наймогутнішу з розташованих тут середньовічних твердинь, витоки, склад і долі володінь низки аристократичних родів, окремі аспекти функціонування двох крупних осередків культурного життя, одну з помітних свого часу етноконфесійних спільнот та поміщиків і селян групи взаємопов'язаних поселень.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх шанувальників історії України.

ББК 63.3(4Укр-4Вол)4/64+26.891(4Укр-4Вол)
УДК 94:929.5(477.82-2)“08/19”

ISBN 978-617-515-227-0

© Собчук В. Д., 2017

ЗМІСТ

Передмова.....	9
I. Історична Волинь: динаміка території	11
1. Територія краю в IX – першій половині XIV століття	12
2. Край у середині XIV – другій третині XVI століття.....	19
3. Середньовічні назви краю та його частин	24
4. Край в останній третині XVI – на початку XX століття.....	30
5. Історична Волинь у XX столітті	39
II. Кременецький замок: забудова та функціонування	51
1. Джерела з історії замку.....	52
2. Вивчення замку	54
3. Оборонні споруди літописного Кременця.....	61
4. Город литовських князів.....	63
5. Загальна характеристика замку.....	66
6. Споруди поза мурами замку.....	67
7. Оборонні споруди замку.....	71
8. Забудова замкового подвір'я.....	78
9. Забезпечення замку зброєю, боєприпасами та інвентарем	82
10. Обслуга замку	86
11. Доходи та витрати замку	87
III. З історії поземельних відносин на півдні Волині в XV – середині XVII ст.: маєтки знаті з князівськими титулами	91
1. Курцевичі	92
2. Буремські.....	96
3. Сангушки.....	99
4. Гольшанські.....	102

5. Четвертенські.....	104
6. Корецькі	106
7. Чорторийські.....	106
8. Ружинські.....	108
9. Масальські	109
10. Пузини.....	111
11. Пронські	112
12. Подгорські.....	113
13. Радивили	115
IV. Архів князів Острозьких: найдавніші реєстри документів	121
V. Почаївський монастир і народна освіта (кінець XVI – перша чверть XX ст.)	143
1. Містечко Почаїв	144
2. Православний монастир та його школа	146
3. Освітня діяльність унійного василіяньського монастиря	147
4. Навчальні заклади православної лаври.....	154
5. Лавра та світські навчальні заклади	171
VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині в останній третині XVIII і на початку XIX ст.: розміщення, чисельність, соціально-професійні групи	185
VII. Місто Кременець в останній третині XVIII та першій третині XIX ст.: спроба соціокультурної топографії	195
1. Місто на зламі епох.	197
2. Вулична мережа поселення.....	201
3. Осередки релігійного життя.....	205
4. Головні навчальні заклади.	216
5. Житла осіб, причетних до інтелектуального життя міста.....	224
VIII. Село Лідихів та його присілки від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва.	243
Додатки	263
Перелік таблиць, планів, карт, генеалогічних схем і документів.	265
Скорочення в посиланнях на архівні документи і літературу та бібліографічних описах.....	268
Історичні джерела і дослідження.	270
Показчик географічних назв	296

*Дружині – в подяку
за терпимість*

ПЕРЕДМОВА

Книжка присвячена Волині – розлогу історичному краю Центрально-Східної Європи, що охоплює північний захід України та суміжні з ним споконвічні українські землі на сході Польщі й південному заході Білорусі, соціокультурне обличчя яких значною мірою зумовлене тривалим перебуванням їх у минулому в генетично взаємопов'язаних територіальних утвореннях політичного характеру – князівствах, землях, воєводствах, губерніях тощо. Простори, що входили до більшості перелічених структур, розглядаються тут як ядро цього просторово-часового явища, а те, що належало тільки до окремих із них, – як його периферія. Ті сегменти останньої, долі яких тривалий час розходилися з долею основної території, трактуються як історичні підкраї з власними назвами (Підляшшя, Берестейщина, Холмщина, Галицька Волинь).

Минуле Волині позначене інтенсивними процесами суспільного життя в усіх його проявах: тут найраніше зародилася й найдовше існувала середньовічна українська державність, зав'язалися латифундії впливових свого часу кланів магнатерії, раніше почалися й швидше протікали ранні урбанізаційні та інші модернізаційні процеси, діяли крупні релігійні та культурно-світні осередки, окремі з яких не тільки дожили до наших днів, а й досить помітні на сучасній карті.

Книжка становить спробу подивитися на Волинь у регіональному й локальному вимірах минулого. У ній ідеться про формування території цього історичного краю, наймогутнішу з розташованих тут середньовічних твердинь, витоки, склад і долі володінь низки аристократичних родів, окремі аспекти функціонування двох крупних осередків культурного життя в широкому його розумінні, одну з етноконфесійних спільнот та поміщиків і селян групи взаємозв'язаних поселень.

В основі нарисів, за винятком першого, лежать істотно оновлені, а подекуди й докорінно перероблені статті, опубліковані протягом

останніх кільканадцяти літ. Пропоновані увазі читачів сюжети розроблялися на основі літописів і хронік, книг Литовської і Коронної метрик та повітових адміністративно-судових установ Волині, матеріалів монастирських і родових архівів, розмаїтих описово-статистичних джерел, старовинних картографічних видань та численних праць вітчизняних і зарубіжних учених різних поколінь.

У посторінкових посиланнях усі використані в книжці збірки рукописів, публікації джерел, картографічні видання та дослідження указані в скороченому вигляді; повні назви їх читач знайде в прикінцевому списку джерел. Розташований після нього географічний покажчик містить відсилання до сторінок, на яких згадані ті чи інші назви, та локалізацію старовинних поселень на сучасній карті.

Матеріали, на які спирається книжка, збиралися по численних архівах, бібліотеках і музеях Кременця, Тернополя, Луцька, Рівного, Житомира, Львова, Києва, Варшави, Кракова, Вільнюса, Москви. У процесі роботи над ними працівники відповідних установ завжди йшли назустріч. Мене підтримували професор Києво-Могилянської академії Наталя Яковенко, професор Львівського університету Микола Крикун, голова Наукового товариства імені Шевченка професор Олег Купчинський, директор Центрального історичного архіву України у Львові професор Орест Мацюк, директор Інституту українознавства НАН України академік Ярослав Ісаєвич, професори Варшавського університету Станіслав Маковський та Анджей Закшевський. Пошукову роботу в архівах і бібліотеках Польщі забезпечували польська Каса імені Юзефа М'яновського та Польський комітет у справах ЮНЕСКО. Виходу книжки у світ активно сприяв директор Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника Вадим Микулич. Я вдячний цим людям (частини з них, на жаль, нема вже серед нас) та інституціям за надану мені допомогу. Особлива подяка моїй родині – мамі, дружині, синові, бо саме за їхній рахунок витрачено час, що пішов на цю книжку.

Кременець
6 березня 2017 р.

ІСТОРИЧНА ВОЛИНЬ: ДИНАМІКА ТЕРИТОРІЇ

Волинь – один з історичних країв Центрально-Східної Європи. Охоплені ним простори становили в минулому генетично зв'язані між собою територіальні утворення політичного характеру – князівства, землі, воєводства, губернії тощо, тривале перебування в яких неминуче відбивалося на соціокультурному обличчі тутешнього населення. Останнім часом це просторово-часове явище позначають виробленою в діаспорі назвою *Велика Волинь*¹.

Простори, що належали до більшості утворень, в яких Волинь складалася як історичний край, становлять її ядро. Воно охоплює землі від Західного Бугу до Горині та від верхів'я Прип'яті до вододілу між басейнами Прип'яті й Західного Бугу, з одного боку, і Дністра, з іншого. Терени, що входили тільки в окремі з утворень, про які йдеться, можна вважати периферією краю. На заході вона сягає ріки Вепра в басейні Вісли, на півночі доходить до Нарви, на півдні торкається верхів'їв Серету, Збруча й Південного Бугу, а на сході захоплює значні частини басейнів Ужа й Тетерева.

На сучасній політичній карті Європи історична Волинь займає північний захід України та суміжні з ним етнічні українські землі на сході Польщі й південному заході Білорусі. Правда, соціально-політичні катаклізми й тоталітарні практики ХХ ст., супроводжувані переміщеннями споконвічних мешканців, а подекуди й повним оновленням етнічного складу населення, зумовлювали вимивання з колективної пам'яті певних історичних пластів та докорінну зміну ідентичності, тому про частину периферії Волині, особливо ту, що лежить у межах сучасної Польщі, можна говорити зараз як про складову цього краю хіба що в минулому часі.

¹ Формування назви *Велика Волинь* та концепту, який вона відображає, див.: Кубійович В. Україна ... – С. 119, 123, 124 (1949); Редакція. Слово до читачів... – С. 3 (1957); Климкевич Р. О. Герби... – Ч. 1–2. – С. 62; ч. 3–4. – С. 61 (1965); його ж. Історичні прапори... – С. 38–46 (1967); Трембіцький В. Національні та державні кордони... – С. 62–63 (1990); його ж. Позиція Великої Волині... (1993).

1. Територія краю в IX – першій половині XIV століття

Етнополітичні утворення ранніх слов'ян. Формування Волині почалося в епоху ранніх слов'ян, присутність яких надійно простежується тут приблизно від середини I тис. н. е. Територія історичного краю входить, зокрема, в ареали витворених цією етномовною спільнотою *празько-корчацької* (кін. V – VII ст.) та *райковецької* (кін. VII – поч. X ст.) археологічних культур¹.

У суспільстві, що залишило після себе обидва комплекси матеріальних пам'яток, інтенсивно йшов політогенез, зокрема, виникали етнополітичні організми, які сучасні їм візантійці позначали терміном *славінія*. На північному заході України та суміжних землях Польщі вчені розміщують утворення цього типу під назвами *бушани*, *лендіци*, *серівани* й *велунцани*, занотовані анонімним автором першої половини IX ст., відомим у науці під умовним ім'ям *Баварський Географ*, та *лензанини*, про яких у середині X ст. писав візантійський імператор Костянтин Багрянородний². Вітчизняний книжник початку XII ст. пам'ятав про *дулібів* і *бужан*, що мешкали в минулому на Бузі, та згадував сучасних йому *волинян* – етнокультурну групу східних слов'ян, на займаних якою землях, за його словами, раніше проживали дуліби. Появі цієї спільноти передувала, очевидно, однойменна з нею славінія, центром якої, судячи з назви, був літописний город Волинь³.

Основою формування Волині як просторово-часового феномена була територія волинян. Оскільки писемні звістки надто лаконічні, щоб окреслити її контури, наука шукає відповідні маркери в джерелах іншого характеру. За археологічними пам'ятками, на заході терени волинян включали верхів'я Бугу, на півночі впиралися в заболочені верхів'я Прип'яті, на сході доходила до Горині, а на півдні сягала вододілу між басейнами Прип'яті й Бугу, з одного боку, та Дністра, з іншого. Волинян оточували інші групи слов'ян. У межиріччі Бугу й Вісли вони стикалися з *віслянами*, у верхів'ї Прип'яті – з *дреговичами*, у межиріччі Горині й Случі – з *древлянами*, а на витоках лівих допливів Дністра – з *хорватами*, на землі яких під тиском печенігів у другій половині X ст. перемістилася частина *тиверців*⁴.

¹ Русанова И. П. Славянские древности... – С. 14; Баран В. Д. Давні слов'яни... – С. 33–50, 91–95, 272–273, 280–281; Петегурич В. Поселенські структури... – С. 101–120.

² Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 13, 14, 25, 31–34; Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 44/45, 156/157, 316–317, 390; Херман И. Ruzzi... – С. 163–166; Войтович Л. «Баварський географ»... – С. 58, 63–66.

³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 8, 9. Услід за хроністом XV ст. Яном Длугошем город Волинь отожднюють із городищем у селі Грудек Грубешівського повіту Люблінського воєводства Польщі: Порпе А. Gród... – S. 226–290; Вико А. Stołpie... – S. 12–13.

⁴ Седов В. В. Восточные славяне... – С. 95–96, 103, 115, 127–128; Звіздецький Б. А. Про кордони... – С. 47–59; Fokt K. Zagadka... – S. 441–456.

Володимирська волость. У другій половині IX ст. на політичну арену Європи вийшла нова держава зі столицею в Києві, відома сучасникам як *Русь* та *Руська земля*. Нарощуючи територію, на кінець наступного століття вона пересунула вже західні кордони аж за Буг. На зміну ранньослов'янським етнополітичним структурам прийшла нова територіальна організація влади. Консолідуючи велетенську країну, замість славиній із притаманними їхній еліті сепаратистськими устремліннями київський князь Володимир запровадив округи, очолювані репрезентантами династії Рюриковичів, підлеглими верховному правителю. В оригінальних вітчизняних пам'ятках ці утворення позначаються словами *волость* та *область*¹. Межі їх, генетично зв'язані з попереднім устроєм простору, загалом були консервативні, та внаслідок поділів території держави, що сприймалася сучасниками як патримоній, тобто спадкова власність політично пануючого роду, і конфліктів між династами, не раз ускладнюваних втручаннями сусідів, із часом вони мінялися.

Землі в межиріччі Західного Бугу, Прип'яті й Горині склали розлогу волость з осередком у заснованому князем-реформатором городі Володимирі. Наприкінці XI ст. ця округа сягала на заході города Сутійська за рікою Вепром, на півдні включала городи Червен, Всеволож і Бужськ, на сході охоплювала верхів'я та середню частину Стиру з розташованими там городами Перемилем, Шеполем і Луцьком, а на півночі впиралася в поліські болота, що відділяли її від аналогічного утворення з центром у городі Турові². Наприкінці XI ст. київський князь Святополк Ізяславович пробував розділити Володимирську волость. Зокрема, у старому осередку 1099 р. він посадив сина Мстислава, а в Луцьку – зятя Святошу, та перший із них скоро загинув, а другий не зміг прижитися у викроєній йому частині держави³.

Володимирська, Луцька й Белзька землі-князівства. У другій третині XII ст. одна з гілок Рюриковичів перетворила Володимирську волость у два взаємозв'язані князівства-землі, незалежні вже від столиці Русі. 1135 р. Мономахів син Ярополк, що правив тоді в Києві, надав цю область своєму племіннику Ізяславу Мстиславовичу, 1143 р. великий князь Всеволод Ольгович поставив замість нього свого сина Святослава, 1146 р. тут сів Мономахів онук Володимир Андрійович, а 1149 р. Ізяслав повернув собі Володимир⁴.

¹ Горский А. А. Земли и волости... – С. 15–16, 32.

² ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 247 (Сутійськ, 1074); ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 239, (Всеволож, Перемиль, Шеполь, 1098), 241 (Бужськ, 1098), 242 (Всеволож, 1098), 246 (Сутійськ, 1099).

³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 245, 248.

⁴ Там же. – Стб. 297, 313, 325, 383.

Перебравшись 1151 р. у Київ, князь залишив замість себе брата Святополка, а після смерті того 1154 р. направив сюди сина Ярослава, та всупереч його волі на деякий час тут сів молодший брат Володимир на прізвисько Мачушич¹. 1156 р. Ізяславів син Мстислав не тільки відібрав у того Володимира, а й поширив свою владу на Берестейську волость, прогнавши звідти Володимира Андрійовича². 1167 р. він перебрався в Київ, а через два роки повернувся у Володимир і завершив тут свій вік († 19. 08. 1170)³.

Під час правління Мстислава Ізяславовича південна частина Володимирської землі на деякий час виділилася в окреме князівство із центром у Бужську, а далі взагалі вийшла з-під контролю нащадків Мономаха. Відомо, зокрема, що 1167 р. там сидів його брат Ярополк, але наступного року він помер, не залишивши, здається, нащадків⁴. 1171 р. Бужськ належав уже галицькому князю Ярославу Осмомислу⁵.

Після Мстислава Ізяславовича володимирський стіл успадкував син Святослав⁶, та наступний за старшинством син Роман повернувся з Великого Новгороду, де сидів кілька літ, і прогнав його⁷. 1182 р. з допомогою краківського князя Казимира Справедливого старший із Мстиславовичів захопив Берестя з округою, виділене свого часу молодшому брату Володимиру, що тільки на пару місяців пережив батька, але невдовзі помер і його спільник повернув Романові цю втрату⁸.

Наприкінці 80-х років XII ст. Роман Мстиславович спробував перейти в Галич. Після смерті Ярослава Осмомисла († 1. 10. 1187) тамтешній стіл зайняв молодший син останнього Олег, а старший син Володимир отримав Перемишль, та всупереч заповітові батька бояри посадили його в Галичі, проте скоро той утратив підтримку оточення й подався в Угорщину за допомогою. Користуючись нагодою, володимирський князь відступив свій стіл братові Всеволоду і в порозумінні з галичанами сів на трон Осмомисла. Почувши про наближення угрів, він пішов назад, але Всеволод не впустив його у Володимир, проте з допомогою свого тестя Рюрика Ростиславовича

¹ Там же. – Стб. 384–393, 416, 468, 479–481.

² Там же. – Стб. 484, 485–486. Про Берестейську волость див.: *Насонов А. Н.* «Русская земля»... – С. 127–129.

³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 532–535, 543–544, 559; *Dąbrowski D.* Genealogia... – S. 219–220.

⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 528, 539; *Dąbrowski D.* Genealogia... – S. 247.

⁵ 1171 р. Осмомислів син Володимир обіцяв володимирському князю Святославу Мстиславовичу, що приютив його в себе, повернути Бужськ, коли сяде на галицький стіл (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 564).

⁶ Саме Святослав 1171 р. надав синові галицького князя Володимиру притулок і виділив у держання город Червен (*там же.* – Стб. 564).

⁷ Там же. – Стб. 561–562.

⁸ *Щавелева Н. И.* Польские ... – С. 92, 105–106. Сучасну інтерпретацію повідомлень про боротьбу за Берестя див.: *Dąbrowski D.* Genealogia... – S. 254. Про Володимира Мстиславовича та його князювання в Бересті див.: *ibid.* – S. 273–276.

він повернув собі необачно залишений стіл¹. У проміжку між втечею з Галича та вороттям у Володимир князь Роман отримав від тестя кілька городів на південь від Києва й 1195 р. виміняв за ці надання належний до Київської землі город Полоний з округою на річці Хоморі. Наприкінці XII ст. він держав ще суміжну з Полоним невеличку волость із центром у Каменці, про спосіб набуття якої літопис мовчить².

Згаданий вище Романів брат Всеволод отримав у батьковій спадщині землі за Бугом із відомими від грані X – XI ст. городами Червен і Белз та сформував там окреме князівство з центром у другому з цих поселень (в описі боротьби 1182 р. за Берестя він фігурує вже з відповідним титулом). Посидівши наприкінці 80-х років у Володимирі, князь повернувся у свій Белз і 1195 р. завершив тут вік, а його володіння потрапили, очевидно, разом із синами Олександром і Всеволодом³, під опіку Романа.

Паралельно з Володимирським князівством у середині XII ст. з тої самої волості вирросло зв'язане з ним аналогічне утворення з центром у Луцьку. Започаткував його Мстиславів брат Ярослав, вимушено зупинившись тут весною 1154 р. на шляху до Володимира. Наприкінці 1173 р. він перебрався в Київ, але невдовзі повернувся і зимою 1175/76 р. відійшов у вічність⁴.

Невдачу в боротьбі за престол великого князя Ярослав Ізяславович частково компенсував суміжною з його володіннями *Погориною* – належною до Києва лісостеповою частиною басейну Горині з центром у Дорогобужі, складовою Руської землі у вживаному в літописі вузькому розумінні цієї географічної назви (у сенсі первісного ядра держави Рюриковичів)⁵. Як особне територіальне утворення Погорина кристалізується від кінця XI ст. 1084 р. великий князь Всеволод Ярославович виділив цю частину Русі своєму племіннику Давиду Ігоровичу⁶. 1097 р., під час князювання останнього у Володимирі, вона перебувала вже в безпосередньому віданні київського князя Святополка Ізяславовича⁷. Пізніше Давид повторно опинився в Дорогобужі – на цей раз уже до кінця життя⁸. У середині XII ст. Погорина стала одним з епіцентрів запеклої боротьби між Ізяславом Мстиславовичем, його дядьком Юрієм Довгоруком та союзником останнього галицьким князем Володимиром Володаровичем за домінування на Русі. 1150 р. на короткий

¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 656–657, 659–662.

² Там же. – Стб. 662, 683–685, 688, 697.

³ Там же. – Стб. 662, 682–683; Щавелева Н. И. Польские... – С. 106; Dąbrowski D. Genealogia... – S. 269, 320–330.

⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 479–481, 528, 538, 541, 571, 577–578, 600; Dąbrowski D. Genealogia... – S. 233, 235–236.

⁵ Насонов А. Н. «Русская земля»... – С. 28; Кучкин В. А. Русская земля... – С. 96.

⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 196.

⁷ 1097 р. Погорина належала київському князю Святополку (там же. – Стб. 239).

⁸ Там же. – Стб. 250. Давид помер 25. 05. 1112 (там же. – Стб. 273).

час тут сідали Ізяславів син Мстислав та Юрієві сини Гліб, Мстислав й Андрій (останній держав ще Турів і Пінськ)¹. Наприкінці 1152 р. південну частину Погорини з городами Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнойниця на деякий час захопив Володимир Володарович, а на початку 1154 р. у волості сидів Володимир Мачушич². Наприкінці 1156 р. Юрій Довгорукий, що вкотре вже правив у Києві, дав «Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи» вигнаному з Берестя Володимиру Андрійовичу і той затримався тут до кінця життя († поч. 1170). Після його смерті сюди повернувся Мачушич, але через рік перебрався в Київ і помер там³, а наприкінці 1182 р. в Дорогобужі правив уже Ярославів син Інгвар⁴.

Після приєднання Погорини та сама доля мала спіткати й розташований між нею та Луцьким князівством город Дубен на березі Ікви, який на грані XI – XII ст. перебував ще в безпосередньому віданні Києва⁵.

Нарешті, Ярослав Ізяславович міг приєднати ще поліську волость із центром у Чорторийську за якихось 75 км нижче по Стиру від Луцька. 1142 р. київський князь Всеволод Ольгович виділив Чорторийськ, що становив, як наголошено в літописі, *київську волость*, своєму братові Святославу⁶. Літопис мовчить, скільки часу город перебував у руках останнього та кому перепав після нього, а в 20-х роках XIII ст. він входив уже, як побачимо далі, у Луцьке князівство Ярославового сина Інгвара.

Складова Руського королівства. 1199 р. Роман Мстиславович поширив, нарешті, владу на омріяну ним Галицьку землю, але влітку 1205 р. загинув і започатковане ним нове політичне утворення розсипалося. Володимир на зламі 1206–1207 рр. захопив Святослав Ігорович із чернігівських Рюриковичів, а після вигнання його сюди перебрався белзький князь Олександр Всеволодович⁷.

Романів син Василько спершу сів у Бересті, потім отримав Белз, а 1213 р. перейшов в успадкований після батька Каменець. Наступного року під тиском краківського князя Лешка Білого Олександр Всеволодович відступив Василькові та його брату Данилові Перемиль на Стирі й Тихомль на

¹ Там же. – Стб. 394, 395–396, 403–404.

² Там же. – Стб. 454, 461–465.

³ Там же. – Стб. 488, 546–547, 566, 567, 633. Володимир Мачушич залишив у Дорогобужі сина Мстислава (там же. – Стб. 566), але той не втримався там (*Dąbrowski D. Genealogia... – S. 580–585*).

⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 633 (дату згадки див: *Махновець Л. Про автора... – С. 103*).

⁵ 1100 р. великий князь дав Дубен прогнаному з Володимира Давиду Ігоровичу (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 249).

⁶ Там же. – Стб. 310–312.

⁷ Там же. – Стб. 717, 718, 720. Ширше про перебіг подій див.: *Александрович В., Войтович Л. Король Данило... – С. 13–16, 42–44.*

Горині, а на зламі 1214–1215 рр. віддав і Володимир. Закріпившись тут, зимою 1217/18 р. Романовичі повернули собі захоплені поляками Берестя, частину лівобережного Побужжя з городами Угровськ, Верещин, Столп'є і Комов та *всю Україну*, під якою малося на увазі належне до Берестя межиріччя Вепра, Бугу, Кросни й Володави¹.

У Белзькій землі на початку XIII ст. намітився поділ на половину Олександра Всеволодовича зі столом, успадкованим після батька, та половину його брата Всеволода зі столом у Червені. У середині 20-х років старшому з них належали вже обидві частини, а 1234 р. Романовичі приєднали територію цього політичного утворення до своїх володінь².

У Луцьку на початку XIII ст. князував Інгвар Ярославович, а в Пересопниці в Погорині сидів його брат Мстислав на прізвисько Німий. По судству з волостю останнього могли бути залежні від старшого з Ярославовичів аналогічні утворення з центрами в Дорогобужі й Шумську, на які натякають скупі повідомлення літописців про війська з Дорогобужа й Шумська, 1210 р. направлені Інгваром на Галич, та про загадкового князя Святослава Шумського, полеглого в битві 1223 р. з монголами на Калці³. Після Інгвара луцький стіл зайняв Мстислав. Наприкінці життя останній передав свої володіння та сина Івана під опіку Данила Романовича. Після смерті спадкоємця в Луцьку сів Інгварів син Ярослав, але на грані 1227–1228 рр. Романовичі забрали всі належні йому простори під свою владу, а дочекавшись весни, відбили в пінських Рюриковичів Чорторийськ, який ті захопили після смерті Івана Мстиславовича. Через деякий час брати виділили Ярославу Інгваровичу город Перемиль, а пізніше – Межибоже у верхів'ї Південного Бугу (неясно тільки – взамін чи на додачу)⁴.

1237 р. Романовичі повернули собі Середнє Побужжя з осередком у Дорогичині, а десть на зламі наступних двох літ старший із них увійшов, нарешті, у Галич, завершивши цим збирання батькової спадщини⁵.

За характером правління витворений синами Романа Мстиславовича політичний феномен становив дуумвірат із двома територіальним центрами. Столицею старшого з братів спочатку був Володимир, а молодший із кінця 1220-х років міг сидіти в Луцьку. У другій половині 1230-х років

¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 720, 721, 728, 730, 731, 732; Головка О. Спішська угода... – С. 130–134.

² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 721, 729, 745–746, 762–766, 771–772. У середині 1240-х років в оточення Романовичів входив син колишнього белзького князя Всеволод, але статус його невідомий (*Dąbrowski D. Genealogia...* – S. 386–389).

³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 725, 727; т. 3. – С. 63. Аналіз звістки про Святослава див.: *Dąbrowski D. Genealogia...* – S. 670–673.

⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 725, 727, 750–753.

⁵ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 351–352, 373–374; Александрович В., Войтович Л. Король Данило... – С. 107–113.

Данило перебрався в заснований ним Холм, а Володимир відступив Василькові (взамін, очевидно, за Луцьк із підпорядкованою йому територією). У середині XIII ст. першого з князів називали в Римі королем Русі, а другого – королем Володимирії¹. Судячи з володінь наступного покоління Романовичів, Данилову частину становили Галицька, Перемишльська, Белзька й Луцька землі та відібраний у хрестоносців Дорогичин з округою, а Василькову – Володимирська земля та приєднана до неї в середині XII ст. Берестейська волость з Україною за Бугом.

Зі смертю старшого з Романовичів († 1264) держава почала розсипатися. У середині 80-х років Галицьке, Перемишльське й Белзьке «княжіння» та Дорогичин і Мельниця належали Леву Даниловичу, Луцьке «княжіння» – його братові Мстиславу, а Володимирське – Васильковому сину Володимирі. Наприкінці життя († 10. 12. 1288) останній заповів свої володіння Мстиславу Даниловичу². На початку XIV ст. Левів син Юрій зібрав у своїх руках спадщину обох Даниловичів, а після його смерті († 1308 або 1315) влада перейшла – на засадах випробуваного вже дуумвірату – до залишених ним синів Андрія і Лева, перший з яких сів у Володимирі, а другий – у Галичі. 1323 р., в умовах династичної кризи, спровокованої передчасною смертю братів, їхні князівства отримав племінник Болеслав, син сестри Марії в шлюбі з черським князем Тройдемом із мазовецької гілки польських Пястів, який прийняв ім'я свого діда по матері й сів у Володимирі³.

Наприкінці існування Руське королівство складалося з розлогих частин із центрами в Перемишлі, Галичі, Львові, Володимирі, Луцьку, Белзі, Холмі й Бересті, позначуваних словами *княжіння*, *волость* та *земля*⁴. Останню з цих округ десь у першій половині 20-х або наприкінці 30-х років XIV ст. захопило Велике князівство Литовське⁵.

По сусідству з державою Романовичів функціонували інші політичні організми, простори яких з часом поповнили Волинь. На Поліссі, зокрема, наприкінці XII ст. з'явилися виділені з Турово-Пінської землі, в яку незадовго перед тим перетворилася однойменна волость київських князів, *Степанське й Дубровицьке князівства*⁶.

¹ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 356 (26. 08. 1247).

² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 897–898, 905, 911, 913, 918, 932.

³ Беньяк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії... – С. 79–83.

⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 913 (1288, Галицьке, Перемишльське й Белзьке *княжіння*); Купчинський О. Акти... – С. 138 (1301–1323, Перемишльська *волость*), 185–186 (1335, белзький, луцький, перемишльський і львівський воєводи); Розов В. Українські грамоти... – С. 5–7 (1352, Львівська, Берестейська, Володимирська, Луцька, Холмська й Белзька землі).

⁵ Paszkiewicz H. Z dziejów... – S. 242–243; Zajczkowski S. W sprawie... – S. 1–7.

⁶ 1184 р. згаданий дубровицький князь Гліб Юрійович, а наприкінці XIII ст. – степанські князі Іван Глібович та його син Володимир (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 631, 938).

У верхів'ях Збруча, Случі й Південного Бугу деякий час існувала *Болохівська земля*, яка понад два десятиліття конфліктувала з Данилом і Васильком, аж поки не перетворилася в результаті організованого ними 1256 р. великого походу в малолюдну буферну зону на межі із Золотою Ордою¹. Пізніше це утворення потрапило в сформовану монголами між Дністром і Дніпром *Подільську землю*², де становило, очевидно, окрему округу, оскільки так закарбувалося в пам'яті, що похідні від нього топоніми *Болохово*, *Болохів* і *Болохівський ґрунт* дожили до другої половини XVI ст.³

2. Край у середині XIV – другій третині XVI століття

Волинська земля Великого князівства Литовського. Весною 1340 р. руське боярство прибрало Юрія Тройденовича і передало володимирський престол сину великого князя литовського Любарту Гедиміновичу. У розумінні родичів нового правителя підвладні йому землі становили надбання всієї династії. В умовах виснажливої боротьби з сусідами князю доводилося миритися з таким трактуванням очолюваної ним держави й ділитися частинами її з іншими Гедиміновичами.

Восени 1349 р. польський король Казимир III захопив Львів, Белз, Володимир, Берестя та кілька менших городів, але більшість утрат удалося повернути. За угодою 1352 р. про перемир'я, Львівська земля залишилася за поляками, Берестейська, Володимирська, Луцька, Холмська й Белзька – за литовцями, а Кременець мав держати «від князів литовських і від короля» Любартів племінник Юрій Наримунтович⁴. Незадовго перед тим останній отримав Белз, а наприкінці 50-х років йому належав ще й Холм⁵. Втрату

¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 767, 774, 791–793, 838–839; *Раппопорт П. А.* Города... – С. 59; *Терецук К. І.* До питання... – С. 164–175; *Егоров В. Л.* Граница... – С. 18–19.

² У середині XVI ст. *Поділлям* називали землі в околицях Збаража. Зокрема, у привілеї Юрію Збаразькому на заснування там двох містечок, зазначено, що вони «не будуть на жадной шкоде и переказе местом и торьгом нашым, лежачым в панстве нашом отъчызном Великом князстве в оном краю Подольском» (РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 38, л. 17; 1555). Те саме – в аналогічному листі Владиславу Збаразькому на містечка на Збручі та його притоці Бовванець (*там же*, л. 76; 1556). Цю назву вживали також щодо володінь князів Острозьких у Кременецькому повіті від Базалії до Любара включно [*Крикун Н. Г.* Административно-территориальное устройство... – С. 40–41 (1595); *Опис володінь...* – С. 97 (1615)]

³ *ЛМ.* – Кн. №. 32... – Р. 37 (25–28. 11. 1548); *Грушевский М. С.* К вопросу... – С. 10 (11. 05. 1553); *Дашкевич Н. П.* Ещё разыскания... – С. 11–12 (25. 02. 1557), 13 (1. 03. 1569); *Баранович О.* Панське місто... – С. 2, прим. 5 (1561).

⁴ *Czarnkow Joannis de.* Chronicon Polonorum... – S. 629–630; *Розов В.* Українські грамоти... – С. 5–7.

⁵ *Paszkievicz H.* Polityka... – S. 130, 201–203; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia... – S. 35.

частини спадщини Романовичів на користь одного з родичів Любарт частково компенсував північною окраїною Подільської землі, яку в умовах анархії в Орді, спровокованої смертю хана Бердібека, Гедиміновичі відібрали в степовиків. Відомо, зокрема, що в середині 60-х років XIV ст. в південно-східному напрямі Луцька земля доходила вже аж до Межибожа¹.

Восени 1366 р. в результаті успішної виправи польських військ Холмська й Белзька землі, Володимир із волостями городів Городло, Любомль, Турійськ, Ратен, Кошер і Овлучим та городи Лопатин, Олесько, Перемиль і Кременець, теж походні з Володимирської землі, відійшли Казимиру III. Любарт зберіг за собою тільки Луцьку землю та суміжні з нею володимирські волості Ветли, Люб'язь, Камінь, Чернечгородок і Мельницю². Холм і Белз король залишив за Юрієм Наримунтовичем, що присягнув йому на вірність, а Володимир надав у лен литовському династу Олександру Коріатовичу. Юрій скоро звільнився від залежності, а Любарт частково повернув свої втрати під час кризи в Кракові восени 1370 р., зумовленої смертю Казимира III³, правда, Любомль, Ратен і Ветли довелося відступити синові великого князя Федору Ольгердовичу⁴.

Літом 1377 р., під час політичної кризи у Великому князівстві, спровокованої кончиною Ольгерда, у результаті походу угорського короля Людовіка Анжуйського, що займав після Казимира й польський трон, Юрій утратив усі володіння, а Любарт змушений був присягнути на вірність. До чекавшись смерті переможця, восени 1382 р. перший із них знову з'явився в Белзі, а другий звільнився від нав'язаної залежності та повернув собі Городло, Лопатин, Снятин, Олесько, Перемиль і Кременець⁵.

Після Любарта престол зайняв старший син, відомий під іменами Федір та Федот. На час його правління (1383–1393) припадає початок докорінних змін у суспільному становищі литовських династій. У середині 80-х років XIV ст., після вступу – у результаті Кревської унії – на польський трон, великий князь Ягайло Ольгердович узявся ламати в Литві традиційні патримоніальні механізми влади. Започаткований ним політичний курс вів до втрати іншими Гедиміновичами владних прерогатив; із князів-співправителів вони перетворювалися в службових князів-васалів, а в дальшій перспективі – у землевласників з титулами князів, що слугували вже їм тільки знаками родовитості.

¹ Довнар-Запольский М. В. Из истории... – С. 3–4, прим. 3; Черкас Б. Західні володіння... – С. 193–197.

² Довнар-Запольский М. В. Из истории... – С. 3–4, прим. 3. Від села Скоморохи на Бузі до витоків Турії кордон провели суходолом, а далі – Турією аж до впадіння її в Прип'ять (Розов В. Українські грамоти... – С. 14).

³ Czarnkow Joannis de. Chronicon... – Р. 631, 643–644.

⁴ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 16–17, 30, 39.

⁵ Там само. – С. 29, 32; Tęgowski J. Wydarzenia... – S. 302–304.

Нова династична політика супроводжувалася істотним перекроюванням спадщини Романовичів. Холмська земля потрапила безпосередньо в Польське королівство¹. Белзьку землю 1388 р. разом із Городельською і Лопатинською волостями Володимирської землі та Любачівською волостю Перемишльської землі отримав у лен мазовецький князь Семовит IV². Кошерську волость 1386 р. Ягайло віддав брату Вігунту, а після смерті того додав братові Федору. Луцьку землю спочатку король доручив наміснику, а десь на початку 1388 р. відступив двоюрідному брату Вітовту Кейстуовичу. Правда, незабаром той утік до хрестоносців, але влітку 1392 р. знову одержав це утворення, а наступного року забрав собі й Володимир із підпорядкованими ще йому просторами³. Згадане вище Межибоже в середині 1395 р. входило вже в Подільську землю, яку за кілька місяців до того Вітовт відбив у Коріатовичів і передав Ягайлу⁴. 1409 р. під контролем королівського намісника перебував і Любомль з округою, віднятий, очевидно, у спадкоємців Федора Ольгердовича⁵.

Після смерті Вітовта, що від середини 1392 р. правив у Литві як намісник Ягайла, а з 1401 р. – як довічний володар із титулом великого князя, його місце зайняв Свидригайло Ольгердович (1430–1438), але на початку осені 1432 р. частина еліти проголосила главою держави Сигізмунда Кейстуовича (1432–1440), започаткувавши цим тривалу династичну війну, в якій її висуванець здобув перемогу. За укладеною через півтора місяця після заколоту Городенською унією Свидригайлів суперник визнав Велике князівство складовою Польського королівства та назавжди відмовився від претензій на Лопатин, Ратно, Ветли й Городло, а долю Олеська, під стінами якого саме стояли послані Ягайлом війська, залишив на прогнозований розсуд короля⁶.

На грані 1442–1443 рр., на початку правління Казимира Ягайловича, що змінив убитого змовниками Сигізмунда, еліта північного заходу України, невдоволена егоїстичною політикою короткозорої литовської верхівки, яка стояла за спиною п'ятнадцятирічного монарха, проголосила контрольовану нею територію окремим князівством зі столицею в Луцьку й запросила Свидригайла, що перебував тоді у вигнанні, очолити її дітище. Утворена нею квазідержавна, на перших порах незалежна від віленського двору, охопила значні частини Володимирської і Луцької земель та суміжні з ними володіння деяких родовитих аристократів із колишніх литовських династій. В оточенні Свидригайла Ольгердовича опинилися, зокрема, князь

¹ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3, zes. 2. – S. 7.

² Swieżawski A. Ziemia bełska... – S. 91.

³ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 30–31, 40, 45–46.

⁴ AS. – Т. 1. – S. 19 (13. 06. 1395); Kurtyka J. Podole... – S. 119.

⁵ Radziwiński Z. L. Monografia... – Т. 1. – S. 14.

⁶ Akta unji... – S. 77–82 (15. 10. 1432).

Корецький і князі Звягельські, маєтки яких лежали в Київській землі, князі Чорторийські, котрі навіть століттям пізніше виносили ще своє гніздо за межі Волині; в очолюване ним князівство потрапив, мабуть, і Степань із колишньої Турово-Пінської землі. Натомість розлогі володіння Ольгердового внука Сангушка та князя Острозького (перший із комплексів знаходився у Володимирській, а другий – у Луцькій землях) і Кременець з усією територією, підпорядкованою тутешньому наміснику монарха, залишилися під владою Вільна¹.

Дев'ятирічне князювання Свидригайла в Луцьку (1443–1452) сприяло інтеграції контрольованих ним просторів у єдине ціле, але давніший територіальний устрій цієї частини України давався взнаки й далі. Звягель, зокрема, наприкінці XV ст. приписували разом з усіма належними до нього поселеннями на берегах Случі до Київщини²; степанським землевласникам Федоровичам, які відносили свої маєтки до Волині, 1511 р. репрезентанти тутешньої еліти пояснили в присутності монарха, що «вони бояри не волинські, а степанські, і ніколи з волинцями не служили й під волинською корогвою не стояли»³; про Чорторийськ посланець великого князя, який ревізував 1545 р. українські замки, почув від господаря маєтку, що він лежить «не у Волинському, а в Литовському повіті»⁴.

Згадані вище польсько-литовські договори 50–60-х років XIV ст. та історичні джерела наступних десятиліть свідчать, що спочатку Гедиміновичі адаптували до своїх потреб успадкований від Рюриківців поділ території на землі, які склалися, у свою чергу, з волостей. Наприкінці першої третини XV ст. у Великому князівстві почала формуватися система адміністративно-територіальних одиниць, позначуваних словом *повіт*, яка з часом витіснила попередню, правда, тривалий час новий термін був семантично розпливчастим, тобто означав утворення різних таксономічних рівнів, одні з яких інколи становили частини інших. У писемних пам'ятках натрапляємо, зокрема, на Володимирський, Луцький, Кременецький, Турійський, Перемильський, Острозький, Полонський, Збараський, Кузьминський і навіть Волинський повіти. Турійський повіт на початку XVI ст. влився у Володимирський, Перемильський приєднали до Луцького, Острозький і Збараський, що становили розлогі маєтки родовитої аристократії з князівськими титулами, порозпадалися на дрібніші комплекси, а Полонський і Кузьминський зникли внаслідок переходу більшості належних до них земель у руки князів Острозьких, Жаславських і Збараських⁵.

¹ Halecki O. Ostatnie lata... – S. 7, 45–61, 100–101, 298–299; Полехов С. Наследники... – С. 430, 487; Собчук В. Від коріння до крони... – С. 36, 69, 72–73, 111.

² AS. – Т. 1. – С. 117–118 (23. 06. 1499).

³ ЛМ. – Т. 1. – Стб. 687–689 (15. 05. 1511).

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 129.

⁵ Собчук В. Д. Формування території... – С. 29–41.

На середину другого десятиліття XVI ст. залишилися тільки Володимирський, Луцький і Кременецький повіти, причому адміністративно ці утворення були мало зв'язані між собою, оскільки єдиною посадовою особою, влада якої поєднувала їх у певне ціле, був маршалок Волинської землі, і то його повноваження поширювалися тільки на перші дві округи¹, а маєтки родовитої аристократії з князівськими титулами взагалі тяжіли до екстериторіальності щодо будь-якої регіональної влади. Та попри цю рихлість, завдяки пам'яті про минуле литовська частина спадщини Романовичів на південь від Прип'яті сприймалася як єдиний простір, позначуваний спільними назвами *Волинь* та *Волинська земля*, правда, південну смугу її від Збаража на заході до Любара на сході виділяли, як зазначено вище, окремою назвою *Поділля*, яку інколи поширювали й на Кременець².

У 60-х роках XVI ст. Велике князівство Литовське вступило в смугу важливих змін, складовою яких була адміністративно-територіальна реформа, відома в науці під назвою повітової. У процесі її здійснення країну поділили на нові функціонально рівноцінні округи, за якими залишили стару назву *повіт*, і пооб'єднували їх у *воєводства*. У результаті цих перетворень Волинська земля стала однойменним воєводством загальною площею 39 786 кв. км із центром у Луцьку, яке складалося з Луцького, Володимирського й Кременецького повітів (перший із них займав 21 978, другий – 5 265, а третій – 12 543 кв. км)³.

Доля решти краю. *Берестейська земля* з 1345 р. входила в Троцьке князівство, яке після Городельської унії 1413 р. стало однойменним воєводством, а 1520 р. була виділена в окреме *Підляське воєводство*, що складалося з Дорогичинського, Більського, Мельницького, Берестейського, Кобринського й Кам'янецького повітів. Під час повітової реформи 60-х років XVI ст. з'явилося окреме *Берестейське воєводство* в складі Берестейського й Пінського повітів, один з яких охопив територію згаданих вище останніх трьох округ Підляшшя, а інший – значну частину колишньої Турово-Пінської землі⁴.

Холмська земля спочатку становила в Короні окрему адміністративно-територіальну одиницю, а десь на грані XV – XVI ст. потрапила в Руське воєводство. Розширена згодом розташованим на Бузі приватним маєтком Крилів, лівобережна частина якого походила з Белзького воєводства, а

¹ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3, zes. 5. – S. 136.

² Długosz J. Roczniki... – Ks. 1-2. – S. 161; Щавелева Н. И. Древняя Русь... – С. 76/223.

³ Крикун М. Воєводства... – С. 20.

⁴ Jabłonowski A. Podlasie... – S. 5–17; ŻD. – Т. 17, cz. 3. – S. 257–259; Jakubowski J. Mара...; Michaluk D. Ziemia... – S. 25–52; Спірыдонаў М. Ф. Завяршэнне... – С. 76; Дзярновіч А. Берестейскі повіт... – С. 43–53.

правобережна – з Володимирського повіту Волині, вона складалася з Красноставського й Холмського повітів, другий з яких ділився Бугом на лівота правобережну частини¹.

Белзьку землю та суміжні з нею Городельську, Лопатинську й Любачівську волості мазовецькі князі реорганізували в 30-х роках XV ст. в однойменне воєводство. Приєднане 1462 р. до Корони, наприкінці XV ст. воно складалося з Грабовецького, Городельського, Белзького, Буського, Лопатинського, Сокальського й Любачівського повітів², останній з яких походив із Перемишльської землі епохи Романовичів, а решта генетично становили фрагменти первісної Володимирської землі-князівства.

Одеська волость після запровадження 1434 р. в українській частині Корони польського права стала повітом Львівської землі Руського воєводства, але на початку XVI ст. його приєднали до Львівського повіту³.

Про зв'язки з цими фрагментами краю на Волині пам'ятали. 1546 р. урядники Сангушків оповідали комісії по обстеженню польсько-литовського кордону, що Ратно й Любомль спочатку належали до Великого князівства, а за Казимира Ягайловича були забрані до Корони, і «свого часу все це буде доказано», бо Сангушки «мовчати не будуть»⁴, а під час Люблінського сейму 1569 р. луцький суддя Гаврило Бокій, якого прозивали за обізнаність Хронікою, доводив, що Волинь сягає аж по Нарву і Ясельду⁵.

3. Середньовічні назви краю та його частин

Слово *Волинь* первісно було назвою одного з городів Побужжя⁶. «[И] приде *Вельню*, и сташа обаполь рѣкы Буга», – читаємо в Іпатському літописі про похід Ярослава 1018 р. проти брата Святополка та його тестя

¹ Jablonowski A. Ruś Czerwona... – S. 31–35, 39; Atlas historyczny... – S. 1–2; Janeczek A. Osadnictwo... – S. 104–105.

² Jablonowski A. Ruś Czerwona... – S. 35–39; Dąbkowski P. Podział... – S. 1–6, 55, 90–91, 161, 187–189, 325–326 oraz тара; Крикун М. Подільське воєводство... – С. 24–25.

³ Dąbkowski P. Podział... – S. 92–93, 320–321, тара (східна частина Одеського повіту хибно віднесена тут до Львівського).

⁴ АСД. – Т. 7. – С. 75, 81, 84.

⁵ Там же. – С. 38 (31. 05. 1569), 44 (11. 06. 1569).

⁶ Про походження назви див.: Етимологічний словник... – С. 34. В Іпатському списку однойменного літопису читаємо, що волохи витіснили слов'ян із *Волинської землі*, а пізніше поступилися місцем уграм («сѣдяху бо ту преже Словене. и Волохове. переша землю Волинскую. по семь же Оугре прогнаша Волохы. и наслѣдиша землю ту. и сѣдоша съ Словеньми. покоривше га подъ сѧ. и оттолѣ прозвасѧ земля Оугорьска»), але фрагмент *Волы* написаний на підчищеному місці (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 18, прим. г). У Хлебниковському списку та інших літописах ідеться тут про «землю словенскую» (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 25; т. 2. – Стб. 18, вар. 25; Т. 38. – С. 18).

польського князя Болеслава Хороброго¹. Оскільки свого часу поселення слугувало осередком етнополітичного утворення східних слов'ян, виникла назва *волиняни*², що спочатку означала, очевидно, славінію, а пізніше – етнокультурну групу населення Русі. З часом топонім *Волинь* набув значення географічної назви просторів, підпорядкованих у минулому згаданому городу. У повідомленні літопису про похід 1077 р. на *Волинь* київського князя Всеволода Ярославовича під ним слід розуміти, здається, вже не город, а цю територію³.

Від назви *Волинь* утворилися кілька похідних. 1173 р. луцький князь Ярослав Ізяславович ходив домагатися київського стола «з усією *волинською землею*», під якою літописець мав, очевидно, на увазі збройні загони – власний та родичів⁴. У відомій битві 1223 р. з монголами на річці Калці серед військ із різних країв Русі були й *волинці*⁵. В оповіді про похід 1287 р. військ монгольського хана Тула-Буки на Польщу сини Данила й Василька Романовичів названі *волинськими князями*⁶. На цьому уживання в літописах, складених у Києві та при дворах Романовичів, топоніма *Волинь* та похідних від нього слів і словосполучень вичерпується. Як бачимо, протягом XI – XIII ст. цими назвами мало користувалися.

Державу східних слов'ян мовою того часу називали *Руською землею*, а частини її, де правили підвладні київському князю намісники з його родичів, – *волостями* (як правило, у поєднанні з ім'ям відповідної особи або поставленим у постпозиції прикметником, похідним від назви столярного города). Закріплення волостей за певними гілками Рюриковичів із наступним перетворенням у самостійні князівства зумовлювало поширення назви *земля* і на них⁷.

Наприкінці першої половини XII ст. край, про який мовиться, фігурує в літописі ще як *Володимирська волость*⁸. У спогаді 1150-х рр. про князя Ярополка Ізяславовича, що правив тут наприкінці XI ст., названа ще *Луцька волость*⁹. Перетворення Володимирської волості в окреме князівство зумовило появу назви *Володимирська земля*. У розповіді про напади на початку XIII ст. литовців і ятвягів літописець охоплює нею і землі за Бугом, зокрема, Червен з околицями¹⁰. У зв'язку з виділенням південно-

¹ Там же. – Т. 2. – Стб. 130.

² Там же. – Стб. 8, 9.

³ Там же. – Стб. 190.

⁴ Там же. – Стб. 577.

⁵ Там же. – Стб. 742.

⁶ Там же. – Стб. 892.

⁷ Горский А. А. Земли и волости... – С. 12–13, 19–23, 32.

⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 306.

⁹ Там же. – Стб. 492.

¹⁰ Там же. – Стб. 722.

західної частини Володимирської землі в окреме політичне утворення на початку XIII ст. виринає *Белзька і Червенська земля*¹. Останній раз слово-сполучення *Володимирська земля* вжите в згаданій вище розповіді про спустошення краю ордою монгольською хана Тула-Буки².

Західне Побужжя довкола Червена в подіях першої чверті XI ст. фігурує під назвою *Червенські городи*³. Верхів'я Південного Бугу (тут – *Бог*) відомі літописцю як *Побожжя*, а політичне утворення, що існувало тут у другій третині XIII ст. – як *Болохівська земля*⁴. Лісову смугу басейну Прип'яті руський книжник називає *Поліссям*⁵, а землі на берегах Горині та її приток – *Погориною і Погоринськими городами*⁶.

Добре обізнаний зі східними сусідами польський хроніст початку XIII ст. магістр Вінцентій Кадлубек (†1223) уживає назву *Володимирія* та похідні від неї. У розповіді про похід краківського князя Казимира Справедливого на Русь він повідомляє, зокрема, що на допомогу Берестю прийшов «князь Всеволод Белзький із *володимирськими князями*» та що після захоплення города поляки повернули його князю *Володимирії Роману*⁷. У Римі, судячи з адресованого Романовим синам послання папи 1247 р., Данила титулували королем Русі, а Василька – королем *Володимирії*⁸.

Самі Романовичі називають себе в документах по-різному. Юрій Львович уживав титул «король Русі князь Володимирії»⁹, його сини Андрій і Лев разом виступають як «князі всієї Русі, Галичини і *Володимирії*», а окремо перший із них – як «князь *Володимирії* і володар Русі» та «князь *володимирський* і володар землі Русі»¹⁰. У листах Болеслава Тройденевича (1325–1349) очолювана ним держава значить як Русь; Русь, Галичина і *Володимирія*; Мала Русь та Королівство Русь¹¹.

В польсько-литовській угоді 1352 р. територія держави Романовичів фігурує як *Руська земля*, складовими якої є *Львівська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмька й Берестейська землі*¹².

Любарт Гедимінович користувався титулом, похідним від назви столиці. У посланні імператора Візантії 1347 р. він фігурує як *володимирський*

¹ Там же. – Стб. 746.

² Там же. – Стб. 892.

³ Там же. – Стб. 131, 137.

⁴ Там же. – Стб. 789, 792.

⁵ Там же. – Стб. 873

⁶ Там же. – Стб. 237, 403, 405, 488

⁷ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные... – С. 92, 93.

⁸ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 356.

⁹ Dąbrowski D. Genealogia... – S. 378 («rex Russie dux Ladimerie»).

¹⁰ Купчинський О. Акти... – С. 150–152, 156–158, 160–161.

¹¹ Там само. – С. 169–170, 172–173, 178–180, 185–187, 190–194.

¹² Розов В. Українські грамоти... – С. 6 (1352).

князь¹, у власному листі 1379 р. – як великий князь на Володимирі й на Луцьку². Людовік Анжуйський називає нове надбання, отримане завдяки переходу князя 1377 р. під його верховенство, *Володимирією*³. Ягайло посмертно згадує Любарта як *володимирського князя*⁴. Добре поінформований польський хроніст Ян із Чарнкова, який протягом 1366–1371 рр. був королівським підканцлером, називає край *Володимирською землею*, а Любарта – *луцьким князем* (згідно з фактичним станом на 1370 р.)⁵.

З часом Луцьк витіснив стару столицю з назви краю. Восени 1432 р. Ягайло адресує свій привілей мешканцям *Луцької землі*⁶. У канцелярії Свидригайла – спочатку великого князя литовського (1430–1438), а пізніше правителя окремого політичного утворення з центром у Луцьку (1443–1452) – уживається назва *Луцька земля*⁷. Правда, у складеному восени 1432 р. переліку контрольованих князем замків, міст і волостей додана ще *Володимирська земля*⁸. У документах Ордену очолювану Свидригайлом квазідержаву теж називають *Луцькою землею*⁹. У привілеях Свидригайла на маєтки переважає локалізація їх за повітами.

За трактатом Яна Длугоша з історії Польщі, написаним протягом 1455–1480 рр., давні дуліби пізніше називалися *волинянами*, а тепер відомі як *луччани*¹⁰. Хроніст пояснює, що *Волинь* або *Волинська земля* – це частина Русі, яку пізніше називали *Володимирською*, а тепер – *Луцькою землею*¹¹, що постарому *Володимирська земля* називалася *Волинською*¹². В іншому місці він додає, що колишній *Волинській* тепер відповідають *Холмська й Луцька землі*¹³ (разом із тим перша з них кілька разів згадана не як похідна з Волинської, а як існуюча поряд із нею¹⁴). Востаннє назва *Волинська земля* використана хроністом в описі походу польського короля 1340 р. на Русь¹⁵. В оповіді про драматичні події кінця 40–60-х років він уживає вже назви *Луцька*,

¹ РИБ. – Т. 6, приложения. – Стб. 30.

² AGZ. – Т. 3. – S. 59.

³ Rerum Italicarum Scriptores... – S. 145–146.

⁴ AS. – Т. 1. – S. 5 (1386), 15 (1393).

⁵ Czarnkow Joannis de. Chronicon... – P. 630, 643–644.

⁶ Codex epistolaris... – [Т. 1], pars 1. – Nr 82, s. 78 (1432).

⁷ Розов В. Українські грамоти... – С. 126 (1433), 139 (1438); Полехов С. В. Наследники... – С. 536 (1437).

⁸ Полехов С. В. Наследники... – С. 525.

⁹ Halecki O. Ostatnie lata... – S. 97.

¹⁰ Długosz J. Roczniki... – Ks. 1-2. – S. 184; Щавелева Н. И. Древняя Русь... – С. 79/226 (*Dylyeba, Wolhanye, Luczanye*).

¹¹ Długosz J. Roczniki... – Ks. 1-2. – S. 333.

¹² Ibid. – Ks. 9. – S. 419.

¹³ Ibid. – Ks. 1-2. – S. 127.

¹⁴ Ibid. – Ks. 3-4. – S. 129–130, 133.

¹⁵ Ibid. – Ks. 9. – S. 269.

*Володимирська, Белзька, Холмська й Берестейська землі*¹, а в описі боротьби за край у 30–60-х роках XV ст. – тільки першу з них².

Свого часу польський історик Генрик Ловмянський писав, що в XII ст. назва *Волинська земля* на тривалий час забулася і заново увійшла в ужиток аж через кілька десятиліть після смерті Вітовта († 1430)³. Насправді ж топонімом користувалися, але в основному в церковному середовищі. У складеній близько 1327 р. початковій редакції житія митрополита Петра (1308–1326) зазначено, що святий «преходяи *Волынскую землю* и Киевскую, и Суздальскую, учай закону Божию вездѣ»⁴. У хрисовулі візантійського імператора Іоана Кантакузіна 1347 р. про ліквідацію Галицької митрополії, виданому на клопотання московського князя Симеона Гордого та київського митрополита Феогноста, фігурують «єпископії Малої Русі, розташовані в місцевості під назвою *Волинь*: Галицька, Володимирська, Холмська, Перемишльська, Луцька й Турівська»⁵.

Київський митрополит Кипріан зазначає в посланні 1378 р., що відновлена його зусиллями Володимирська єпископія розташована у «*Вельньской же землі*»⁶. У складеному близько 1395 р. новому житті митрополита Петра (1308–1326) він повідомляє, що цей святий народився «въ единомъ от мест земля *Вельньская*». Оповідуючи далі про обставини висвячення героя нарративу, який поїхав до Константинополя кандидатом на галицьку кафедру й повернувся митрополитом усієї Русі, агіограф уживає ще назву *Волинь*, а главу держави Романовичів князя Юрія Львовича, що посилав Петра до патріарха, титулує князем «*Вельньская земля*»⁷.

На географію Волині в розумінні церковних інтелектуалів епохи, крім згаданих пам'яток, проливає світло перелік «А се имена всем градом рускым далним и ближним», складений, мабуть, у канцелярії Кипріана в Москві наприкінці XIV ст. Під рубрикою «*А се Волынскихъи*» в ньому поміщено 31 поселення (Степань, Острог, Хоробор, Луцьк Великий, Івань, Кременець, Белз, Дубичі, Теревовль, Любно, Зудечів, Холм, Другобець, Ізборсько, Львів Великий, Волинь, Володимир, Дорогобуч, Перемишль, Перемиль, Галич, Самбір, Четвертня, Чорторійськ, Пінськ, Воробейськ, Берестій,

¹ *Ibid.* – S. 321 (1349), 330 (1351), 418 (1366).

² *Ibid.* – Ks. 11-12. – S. 31 (1431), 80 (1432); ks. 12: 1445–1461. – S. 30 (1440), 43 (1446), 58 (1447), 130 (1451), 137 (1452), 146 (1452), 170 (1453), 178 (1453), 291 (1456), 371–372 (1469); ks. 12: 1462–1480. – S. 375 (1475).

³ *Lowmiański H. Uwagi...* – S. 79, przyp. 119. Пор.: *Halecki O. Ostatnie lata...* – S. 96.

⁴ *Клосс Б. М. Избранные труды...* – Т. 2. – С. 29. Про час появи пам'ятки див.: *там же.* – С. 18.

⁵ РИБ. – Т. 6, приложения. – Стб. 14,

⁶ Послания митрополита Киприана... – С. 200.

⁷ Житие митрополита Петра... – С. 205, 208. Про час появи житія див.: *Клосс Б. М. Избранные труды...* – Т. 2. – С. 33–34.

Бринськ, Коливань, Серенськ і Свинськ)¹. Списком охоплена практично вся територія держави Романовичів епохи Юрія Львовича від Бринська на півночі до Галича й Теробовля на півдні та від Холма й Перемишля на заході до Степаня й Острога на сході (Корець віднесений тут до київських городів²).

Топоніми *Волинь* і *Волинська земля* та похідні від них часто вживаються у зв'язаних із церковними колами російських літописах кінця XIV – початку XV ст., відомих, правда, переважно за списками другої половини XV ст.: реконструйованому Михайлом Присьолковим Троїцькому, Софійському I старшого зводу, Новгородському I, Новгородському IV тощо. Троїцький літопис повідомляє, зокрема, про видання дочки тверського князя «за князя Юр'я *Волинскаго*» (1282), про послів Любарта «*изъ Вельня*» до московського князя Симеона (1349), про участь *волинського* єпископа Афанасія в похороні митрополита Феогноста (1354), згадує князя Дмитрія *Волинського*, що служив у Москві воеводою (1371, 1376 й 1379)³. У переписаній близько 1234 р. першій частині Новгородського першого літопису старшого зводу⁴ під 1229/30 роком серед кандидатів на новгородського владика згадано «Осафа, єпископа володимирського *вельнськаго*»⁵. У наступній частині, яку датують другою чвертю XIV ст.⁶, *Волинська земля* фігурує в повідомленні 1330 р. про новопоставлених владик⁷. У детальнішій розповіді про ці події в Новгородському першому літописі молодшого зводу за списком середини XV ст. Волинська земля згадана чотири рази, а крім того *волинським* назване місто Володимир⁸. Про прихід у край 1340 р. польського короля читаємо: «В лѣто 6857. Прииде король краковскыи со многою силою и взяша лестью *землю Волинскую* и много зло крестианомъ створиша, а церкви святыя претвориша на латынское богумерзькое служение»⁹.

З церковного середовища топонім повернувся у світське. У початковій частині «Літописця великих князів литовських» латинською мовою, оригінал якої складений між 1382–1392 рр.¹⁰, зазначено, що *володимирський* князь прийняв Любарта до своєї дочки у Володимир і Луцьк та всю *Волинську землю*¹¹. Топонімом користувалися канцелярії Вітовта й Свидригайла.

¹ ПСРЛ. – Т. 3. – С. 476; Тихомиров М. Н. «Список...»... – С. 95, 107–110.

² Там же.

³ Приселков М. Д. Троицкая летопись... – С. 339, 370, 373, 393, 401, 418.

⁴ Гимон Т. В., Гитиус А. А. Новые данные... – С. 37.

⁵ ПСРЛ. – Т. 3. – С. 68.

⁶ Клосс Б. М. Летопись... – С. 246.

⁷ ПСРЛ. – Т. 3. – С. 99.

⁸ Там же. – С. 343–344.

⁹ Там же. – С. 361.

¹⁰ Чамяріці В. С. Беларускія летапісы... – С. 103–111.

¹¹ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 115.

Відомі, зокрема, два привілеї на маєтки, локалізовані саме у *Волинській землі*; перший із них з'явився 1428 р., а другий – на 9 літ пізніше. За лаконічним регестом у Литовській метриці, одне з ранніх надань Казимира, датоване 1442-м роком, теж розташоване «у *Вольни*»¹.

У другій половині XV ст. топоніми *Волинська земля* і *Волинь* та похідні від них слова вживаються вже досить часто. Посадова особа, у 30-х роках відома як маршалок *Луцької землі*², з початку 60-х постійно фігурує як маршалок *Волинської землі*³. В актових джерелах останньої чверті XV ст. уживаються слова і словосполучення *волинці*⁴, *волинські князі й пани*⁵, *волинські зем'яни*⁶ та *зем'яни Волинської землі*⁷, маєтки у *Волинській землі*⁸, *волинське право*⁹. У першій половині XVI ст. назва краю трапляється також у формі *Волинський повіт*¹⁰.

Якщо в пам'ятках церковного походження та російських літописах Волинською землею називали практично всю Галицько-Волинську Русь у межах десь початку XIV ст. (до Берестейщини), то в пам'ятках Великого князівства Литовського під нею розуміли вже навіть не всю частину належної цій державі спадщини Романовичів.

4. Край в останній третині XVI – на початку XX століттях

Волинське воєводство Речі Посполитої. Наприкінці травня 1569 р. Сигізмунд Август вилучив Волинську землю з Великого князівства Литовського й інкорпорував у Польське королівство, а через місяць Люблінський сейм об'єднав обидві держави у федерацію, відому нині під умовною назвою *Річ Посполита*. В універсалі короля Волинська земля охоплює не тільки Волинське, а й Брацлавське воєводство, терени якого ніколи не становили з просторами власне Волині єдиного територіального утворення¹¹.

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 389.

² Полехов С. В. Наследники... – С. 536 (1437).

³ AS. – Т. 1. – С. 55–56 (1463), 69–70 (1475), 142 (1488); LM. – Кн. Nr 4. – Р. 53 (1487), 119 (1484), 130, 135 (1489); kn. Nr 6. – Р. 110 (1495).

⁴ LM. – Кн. Nr 4. – Р. 84 (1490).

⁵ AS. – Т. 1. – С. 94–95 (1491).

⁶ LM. – Кн. Nr 4. – Р. 63 (1488), 85 (1489).

⁷ *Ibid.* – Р. 130 (1489); AS. – Т. 1. – С. 62 (1496; про дату див.: *ibid.* – С. 161).

⁸ LM. – Кн. Nr 4. – Р. 119 (1484); AS. – Т. 1. – С. 93 (1491).

⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 5, т. 1. – С. 13 (1497; «jure Ruthenico seu *Wolinskie*»). Наступну згадку про волинське право див.: AS. – Т. 3. – С. 262 (1524).

¹⁰ AS. – Т. 3. – С. 153 (1517), 473 (1534).

¹¹ Akta unji... – S. 300–308 (27. 05. 1569; «A iuz tę przerwconą Ziemię wołyńską, to jest woiewostwo wołyńskie i braclawskie [...] ku Krolestwu polskiemu jako rownych do rownych, wolnych do wolnych ludzi [...] przywracamy[...]»).

Протягом наступних двох століть істотних змін у межах і територіальному устрою регіону не було. Правда, у зв'язку з поділом України у лютому 1649 р., в умовах повстання під проводом Богдана Хмельницького, на королівську й козацьку частини межиріччя Горині й Случі на деякий час стало нейтральною смугою і тут стихійно почав складатися полково-сотенний устрій (формувався, зокрема, Звягельський, Гощанський, Любарський, Миропольський та Остропольський полки), але за укладеним через кілька місяців Зборівським договором ця територія повернулася під контроль польського уряду¹.

У XVII – XVIII ст. до Волині тяжіли кілька розлогих маєтків на Случі, зокрема Губківський, Звягельський, Любарський та Остропольський ключі. Оскільки податки з них часто платилися разом із Луцьким і Кременецьким повітами, дослідники відносили їх раніше до цих адміністративно-територіальних одиниць, насправді ж правобережні частини перелічених комплексів належали до Київського воєводства².

Наприкінці XVIII ст. в результаті поділів Речі Посполитої територія Волині та генетично зв'язаних із нею частин інших воєводств польсько-литовської держави опинилася в Австрійській і Російській імперіях та Прусьському королівстві. За Петербурзькою конвенцією 1772 р. більшість Руського й Белзького та західна окраїна Подільського воєводств відійшли Габсбургам. Восени 1773 р. Відень і Варшава уклали трактат, за яким перша зі сторін назавжди отримала від другої ці простори, а в наступному договорі, укладеному на початку 1776 р., врегулювали механізми остаточної демаркації нового кордону³. У кінцевому підсумку від Руського воєводства в Речі Посполитій залишилися більшість Холмського та частина Красноставського повітів Холмської землі (загалом 415 поселень), від Белзького – місто Дубенка й кілька сіл на лівобережному Побужжі на схід від Холма, містечко Коритниця й кільканадцять сіл на протилежному березі Бугу між його притоками Неретвою і Лугою та близько десяти сіл на правобережному Побужжі на захід від сучасного Нововолинська (загалом 30 поселень), а Волинське воєводство під час реалізації згаданої вище конвенції втратило 56 кв. км в районі містечка Лешнева та 1039 кв. км у районах містечка Чернихова й міста Збаража, що становили близько трьох відсотків його площі⁴.

Восени 1791 р. сейм ухвалив постанову про новий територіальний устрій Речі Посполитої. За цим актом Волинське воєводство переділили

¹ Ярошинський О. Б. Волинь... – С. 99–102, 109–110.

² Крикун М. Воєводства... – С. 16–18 та карта між с. 24–25.

³ Собрание трактатов... – Т. 2. – С. 26–27 (23. 07. 1772), 47–49 (7. 02. 1776); VL. – Т. 8. – С. 12–21 (18. 09. 1773).

⁴ Verzeichnis aller adelichen, geistlichen und königlichen Oerter... – S. 271–277; Крикун Н. Административно-территориальное устройство... – С. 55.

на Володимирсько-Чернігівський, Володимирсько-Новгородський, Луцький, Горинський, Кременецький і Надслучький повіти, за Холмською землею закріпили статус окремої адміністративно-територіальної одиниці, у Берестейському воєводстві з Берестейського повіту виділили Кобринський, а з Пінського – Пінсько-Зарічний, куди відходили простори на південь від Прип'яті. Весною наступного року останній із повітів перейменували в Запінський, а парафіям «на Холмському Поліссі» дозволили завести в місті Ратно свої актові книги, що означало початок формування тут окремої адміністративно-територіальної одиниці¹. Та влітку 1792 р. до влади прийшла інспірована Росією Торговицька конфедерація консервативної шляхти й ці перетворення були скасовані.

На початку 1793 р. Росія і Пруссія уклали конвенцію про новий поділ Речі Посполитої. На цей раз вона втратила на українських землях Київське, Брацлавське, Подільське, близько половини Волинського та східну половину Берестейського воєводства². 27 березня 1793 р. генерал-губернатор окупованих російськими військами теренів Михайл Кречетников оголосив у таборі під Полонним маніфест Катерини II про приєднання їх до імперії³. Під час демаркаційних робіт на території на південь від Прип'яті кордон провели між містами й містечками Троянівкою, Четвертнею, Оликою, Дубно, Кременцем і Вишневецем, які залишилися в Речі Посполитій, та Чорторийськом, Колками, Клеванем, Рівним, Острогом, Шумськом, Ямполем, Ланівцями й Вишгородком, що відійшли до Росії⁴.

Восени 1793 р. сейм Речі Посполитої прийняв постанову про чергову реформу, за якою на українських землях, що залишилися в польсько-литовській державі, утворювалися *Володимирське, Волинське й Холмське воєводства*. Перше мало охопити Володимирський повіт і невеличкий фрагмент Белзького воєводства, друге – те, що залишилося від Луцького й Кременецького повітів, а третє – Холмський повіт та суміжні з ним частину Люблінського й кілька сіл Белзького воєводства⁵. Та весною наступного року спалахнуло патріотичне повстання поляків під проводом Тадеуша Костюшка й реалізацію цієї ухвали довелося відкласти.

Тим часом дійшло до остаточного поділу Речі Посполитої. 1795 р. імперія Романових забрала собі на споконвічних українських землях польсько-литовської держави частини Берестейського воєводства й Холмської землі

¹ VL. – Т. 9. – С. 328–330 (2. 11. 1791), 405, 407 (22. 03. 1792).

² Собрание трактатов... – Т. 2. – С. 231–232 (12/23. 01. 1793).

³ ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17 108 (27. 03/8. 04. 1793).

⁴ Крикун Н. Административно-территориальное устройство... – С. 59–60.

⁵ VL. – Т. 10. – С. 309–311 (23. 11. 1793). Володимирське воєводство мало складатися із запроваджених замість повітів Володимирської, Ковельської і Дубенецької земель, Волинське – з Луцької, Поліської і Кременецької, а Холмське – з Холмської, Луковської і Парчевської.

до ріки Бугу та все обрізане попередніми поділами Волинське воєводство, імперія Габсбургів – розташовані за Бугом залишки Белзького та поважні частини Берестейського й Підляського воєводств і Холмської землі, а Пруссія – частину Підляського воєводства на північ від Бугу¹.

Волинська губернія Російської імперії. За указом Катерини II на анексованих під час другого поділу польсько-литовської держави білоруських та українських землях мали бути створені Мінська, Ізяславська й Брацлавська губернії. Після зняття нових провінцій на карти, підрахунку кількості поселень і перепису населення їх належало поділити на менші округи й приписати останні до міст, а якби таких міст не вистачило, то визначити нові, і відкрити в цих містах відповідні державні установи². За опублікованим наступного року атласом, в Ізяславську губернію увійшли захоплені Росією південна окраїна Берестейського, значна частина Волинського, дві третини Київського, майже все Подільське та північно-західний фрагмент Брацлавського воєводств³. Натомість в отриманому восени 1794 р. тутешнім губернатором Василієм Шереметьєвим переліку окружних міст значилися тільки Рівне, Острог, Корець, Ямполь, Базалія, Заслав, Лабунь і Старокостянтинів Волинського, Житомир, Чуднів, Овруч і Радомишль Київського та Дубровиця Берестейського воєводств⁴, а територію Подільського воєводства виділили спочатку в окрему Кам'янецьку область.

Після третього поділу Речі Посполитої імператриця знову звеліла поділити захоплені землі на округи й скласти з них і створених уже Ізяславської і Брацлавської губерній та Кам'янецької області нові Волинську, Подільську й Брацлавську губернії. У липні 1795 р. генерал-губернатор Тимофій Тутолмін отримав зі столиці припис поділити Волинську губернію на Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубровицький, Ровенський, Острозький, Заславський, Лабунський, Новоград-Волинський, Овруцький, Радомишльський, Житомирський і Чуднівський, а Подільську – на Дубенський, Кременецький, Ямпольський, Базалійський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Летичівський, Городоцький, Зіньківський, Кам'янецький, Ушицький і Вербовецький повіти та представити відповідні карти й дані про кількість мешканців. Центром Волині мало стати місто Новоград-Волинський, яке треба було «облаштувати при містечку Звягелі, придбавши його купівлею з достатнім простором вигінної землі»,

¹ Собрание трактатов... – Т. 2. – С. 241 (23. 12. 1794 / 3. 01. 1795). Демаркацію кордону між Пруссією і Росією на північ від Західного Бугу див.: *там же*. – Т. 6. – С. 176–177 (2, 13. 08. 1796). Згадку про указ Катерини II військам перейти кордон, датований 18. 03. 1795 р., див.: ПСЗ. Собр. 1. – Т. 23. – № 17 323 (1/12. 05. 1795).

² *Там же*. – № 17 112 (13/24. 04. 1793), 17 300 (27. 01/8. 02. 1795).

³ Атлас Российской империи, изданный... – К. 17.

⁴ *Пероговский В. И.* Материалы... – С. 350–351.

а оскільки там не було підходящих споруд, на деякий час губернські установи мали розмістити в Житомирі, де перебувало тоді «губернське начальство Волинського намісництва». Належні державі у Волинській губернії міста Житомир, Овруч, Луцьк і Володимир та містечко Ковель, а в Подільській – міста Кременець і Летичів та містечка Проскурів, Ушиця, й Вербовець проголошувалися повітовими містами. Центрами інших округ на час організації в них повітових міст у першій із губерній мали бути приватні містечка Лабунь, Заслав, Острог, Рівне, Дубровиця, Радомишль і Чуднів, а в другій – Дубно, Ямполь, Базалія, Старий Костянтинів, Городок і Зіньків¹. Нова просторова організація анексованих Росією українських земель Речі Посполитої, відображена на картах опублікованого наприкінці життя Катерини II атласу імперії², відчутно міняла конфігурацію зовнішніх і внутрішніх меж Волині.

Після вступу на престол Павла I цей адміністративно-територіальний устрій був реорганізований. Наприкінці 1796 р. з'явився указ, де було зведено виділити з «Польської України», Волині й Поділля територію, достатню для створення Київської губернії, те, що залишиться, заново поділити між Волинською і Подільською губерніями, а Брацлавську ліквідувати. На виконання волі імператора київський губернатор Василь Милашевич розділив відведену йому територію на 12 повітів, центром одного з яких мало стати згадане вище містечко Радомишль. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського Олександр Беклешов, що виконував обов'язки генерал-губернатора, дав згоду на вилучення цієї округи з Волині а натомість запропонував передати з Подільської губернії Дубенський, Кременецький, Ямпольський, Базалійський і Старокостянтинівський повіти. За новим штатним розписом повітовими містами Волині стали Володимир, Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Кременець, Острог, Заслав, Старокостянтинів, Новоград-Волинський, Житомир та Овруч, а Дубровиця, Ямполь, Базалія, Лабунь і Чуднів втратили статус адміністративних центрів. Наприкінці літа 1797 р. імператор затвердив нові межі губерній та поділ їх на повіти³. Під час розмежування 1798 р. нових адміністративно-територіальних одиниць на клопотання місцевих землевласників Беклешов розпорядився передати низку сіл (9704 душі населення), належних у минулому до Пінського повіту Берестейського воєводства (під час формування губерній включених у Дубровицький повіт Волинської губернії, а після ліквідації його – у Луцький) у новоутворений Пінський повіт Мінської губернії⁴.

¹ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 23. – № 17 323 (1/12.05. 1795), 17 352 (5/16. 07. 1795), 17 354 (5/16. 07. 1795).

² Атлас Российской империи. Состоящий... – К. 45–47.

³ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 24. – № 17 634 (12/23. 12. 1796), 18 117 (29. 08/9. 09. 1797).

⁴ Рункевич С. История... – С. 336, прим. 2623; Жукович П. Западная Россия... – С. 196.

В остаточних межах Волинської губернії, відображених в описі її 1798 р. та низці картографічних видань кінця XVIII – початку XIX ст., опинилися майже все Волинське, західна половина Холмського, рештки Белзького, значна частина Київського та південні окраїни Пінського повіту Берестейського й Мозирського повіту Мінського воєводства Речі Посполитої¹.

Восени 1831 р., після придушення повстання поляків, Микола I поширив на всі державні установи й посадові особи на анексованих Росією білоруських та українських землях Речі Посполитої загальноросійські назви². З того часу в документах верхньої влади та поточному діловодстві замість традиційного слова *повіт* користувалися назвою *уїзд*, але в неофіційному вжитку ця лексема залишилася до кінця імперії Романових.

1844 р. містечко Бердичів передали в Київську губернію³. З того часу ні межі краю в імперії, ані поділ його на повіти вже не мінялися. За обчисленням відомого свого часу топографа Івана Стрельбицького, в остаточних межах Волинська губернія займала 71 852,7 кв. км земної поверхні⁴, а отже була в 1,8 більша за однойменне воєводство, що передувало їй.

Західна периферія історичної Волині. З території ліквідованого в результаті третього поділу Речі Посполитої Берестейського воєводства російський уряд сформував Берестейський, Кобринський і Пружанський повіти. Спочатку ці нові округи включили в Слонімське намісництво, під час реорганізації наприкінці 1796 р. адміністративно-територіального устрою імперії – у новостворену Литовську губернію з центром у Вільно, а восени 1801 р. – у викроєну з останньої Городенську⁵.

Захоплена Пруссією частина Підляського воєводства на північ від Західного Бугу була поділена на Білостоцький, Більський і Дорогичинський старостинські округи і включена в Білостоцький департамент провінції під назвою *Нова Східна Пруссія*⁶. За Тільзітським миром цей фрагмент колишньої польсько-литовської держави відійшов до Росії і літом 1808 р. був перетворений в окрему *Білостоцьку область*, яку поділили на Дорогичинський, Більський, Білостоцький і Сокольський повіти. 1843 р. Російський уряд включив територію цього утворення в Городенську губернію, приєднавши при тім Дорогичинський повіт до Більського⁷.

¹ РГВИА, ф. 846, д. 18 653 (1798); Генеральная карта...; Российский атлас... – Л. 18.; Подробная карта... – Л. 13–14, 27–28.

² ПСЗ. Собр. 2. – Т. 6, отд. 2. – № 4894 (30.10/11.11. 1831).

³ Там же. – Т. 19, отд. 2. – С. 213, № 17 754 (21. 03 / 2. 04. 1844).

⁴ Стрельбицкий И. Исчисление поверхности... – С. 10.

⁵ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 23. – № 17 418 (14. 12. 1795), 17 494–17 495 (8. 08. 1796); т. 24. – № 17 634 (12. 12. 1796); т. 26. – № 20 004 (9. 09. 1801); т. 44, ч. 2. – № 20 394 (28. 08. 1802).

⁶ Dobroński A. Cz. Od rozbiorów... – S. 109–111.

⁷ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 29. – № 22 647 (15. 10. 1807), 30. – № 23 166 (18. 07. 1808), 23 349

За авторитетними лінгвістичними дослідженнями початку ХХ ст., Берестейський, Кобринський та більшість Більського й Пружанського повітів Городенської губернії (а це простори, що входили свого часу в державу Романовичів) становили беззаперечно українські етнічні землі¹.

Австрійський уряд утворив з українських і польських земель, анексованих під час першого поділу Речі Посполитої, окремий коронний край під назвою *Королівство Галиції і Лодомерії* з центром у Львові. Наприкінці 1773 р. цю провінцію поділили на 6 *циркулів* і 59 *дистриктів*, 1777 р. кількість останніх зменшили до 19-ти, а 1782 р. взагалі ліквідували їх і сформували натомість 18 нових циркулів². Землі, похідні з Волинського воєводства, спочатку становили окремий Кременецький дистрикт, 1777 р. потрапили в Бродівський дистрикт Львівського циркулу, а 1782 р. – у новоутворені Бродівський (1789 р. перейменований у Золочівський) і Тарнопольський циркули. З території Белзького воєводства спочатку сформували однойменний циркул, який з 1777 р. складався із Замостянського, Томашівського й Сокальського дистриктів, а 1782 р. на ній розмістили нові Замостянський, значною мірою Жовківський і частково Бродівський циркули³.

Українські землі за Бугом, захоплені Австрією під час третього поділу Речі Посполитої (частини Підляського і Белзького воєводств та Холмської землі) потрапили в сформовану 1796 р. провінцію під назвою *Західна* або *Нова Галиція* із центром на перших порах у Любліні, а з 1797 р. – у Кракові. Спочатку це утворення поділили на 12 циркулів (в українській частині – Сідлецький, Більський і Холмський)⁴, а 1803 р. зменшили кількість їх до 6-ти (в українській частині Більський і Холмський циркули об'єднали у Володавський) і включили в Королівство Галиції і Лодомерії⁵.

За Шенбрунським миром 1809 р., яким завершилася австро-французька війна, колишню Нову Галицію та Замостянський циркул із надбань 1772 р. Габсбурги відступили створеному Наполеоном Варшавському герцогству, а Тарнопольський (у тому числі належну до нього частину Волині), більшість Заліщицького та фрагменти Бережанського й Золочівського циркулів – імперії Романових⁶. У герцогстві сформували з отриманих просторів чотири

(9. 11. 1808); 23 501 (26. 02. 1809); собр. 2. – Т. 17. – № 16 347 (18. 12. 1842).

¹ *Карский Е. Ф.* Белорусы... – Т. 1. – С. 11–12; *Его же.* Этнографическая карта...; Диалектологическая карта...; Національний атлас... – С. 79.

² *Кревецкий И.* Королівство... – С. 19–24; *Barwiński E.* Pierwsze podziały... – S. 57–65; *Кобзяк П.* Головні етапи... – С. 160–169.

³ *Brawer A. J.* Galizien... – S. 30; *Carte nouvelle...*; *Atlas des Roiaumes...*

⁴ *West-Galizien...* – 3.tes Blatt.

⁵ *Кобзяк П.* Головні етапи... – С. 163

⁶ *Leszczyński J.* Rzady rosyjskie... – S. 3, 47, 155–156 (2 / 14. 10. 1809, Відень). Опис нового кордону див.: *Собрание трактатов...* – Т. 3. – С. 39–40 (7/19. 03. 1810, Львів); *те саме див.*; ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24 200 (17. 04. 1810).

департаменти, які поділили на повіти (українські землі увійшли у Венгровський, Лосицький, Сідлецький, Більський і Володавський повіти Сідлецького департаменту та Красноставський, Холмський, Грубешівський, Замостянський і Томашівський повіти Люблінського департаменту)¹, а в Росії – *Тарнопольська область*². За актом Віденського конгресу 1815 р. Російська імперія забрала майже все Варшавське герцогство, а територію Тарнопольської області віддала Австрії³.

До середини 60-х років XIX ст. похідна з Волині частина українських земель імперії Габсбургів залишалася в Жовківському, Золочівському й Тарнопольському циркулах⁴. 1854 р. ці адміністративно-територіальні одиниці поділили на бецірки⁵, а 1867 р. взагалі ліквідували й заново розмежували територію на крупніші бецірки. На цей раз на землях, про які йдеться, були сформовані Равський, Сокальський, Кам'янський, Бродівський, Збаразький та частково Жовківський, Золочівський, Тарнопольський і Скалатський бецірки⁶. На початку 1912 р. суміжні частини Кам'янського й Бродівського бецірків виділили в Радеківський⁷. У літературі українською мовою бецірки називали повітами.

За свідченням Якова Головацького, частина Австро-Угорщини, похідна з Кременецького повіту епохи Речі Посполитої, мала серед населення назву *Волинь*, а її мешканці – *волинці*, *волинюки* та *волянюки*⁸. Мирон Кордуба наприкінці XIX ст. запропонував загальну назву *Галицька Волинь*, до якої на основі етнографічних спостережень відніс Кам'янський, Сокальський, Равський, Жовківський, Бродівський та північ Золочівського повітів – тобто переважну більшість тої частини Королівства Галіції і Лодомерії, що походила з колишніх Руського (первісний Олеський повіт) і Белзького воєводств⁹. Збаразький та фрагменти Тарнопольського й Скалатського повітів, які походили з Волинського воєводства, випали з поля зору вченого.

¹ *Trzebiński W. Podziały... – S. 3; Borkiewicz A. Podziały... – Мапа 1.*

² Глава адміністрації провінції сенатор Ігнатій Тейльс пропонував назвати її «областю Новоросійською, або Червоно-Росською, або Галіційською», але Олександр I звелів: «Край сей далі до остаточного його облаштування іменувати Тарнопольським» (Сборник... – Вып. 3. – С. 218, 224).

³ *Собрание трактатов... – Т. 3. – С. 237 (ст. 1), 240 (ст. 5).*

⁴ *Koenigreich Galizien und Lodomerien... – Tab. VI; Das Koenigreich Galizien...*

⁵ *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich... – 1854. – S. 400–401 (24. 04. 1854); Administrativ-Karte... – Bl. 3.*

⁶ *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich... – 1867. – S. 42–43, 49–51 (23. 01. 1867); General Post- und Strassenkarte...*

⁷ *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder... – 1911. – S. 624 (11. 12. 1911).*

⁸ *Головацький Я. Ф. Объяснение этнографической карты... – С. 684.*

⁹ *Кордуба М. Писанки на галицькій Волині... – С. 169.*

Українські землі за Бугом, отримані 1815 р. Росією, потрапили в Підляське (із центром у містечку Сідлець) й Люблінське воєводства сформованого в імперії замість Варшавського герцогства Польського царства. Воєводства склалися з обводів, у кожен з яких входили по два-три судові повіти. На території, заселеній переважно українцями, у першому з воєводств були Сідлецький, Більський і частково Радзинський обводи, а в другому – Красноставський, Грубешівський і частково Замостянський¹.

1837 р. воєводства Польського царства назвали *губерніями*, а 1842 р. замість лексем *обвід* і *повіт* запровадили в офіційний ужиток слова *уїзд* та *округ*², але неофіційно замість першого з них користувалися звичним терміном *повіт*. 1845 р. територію Підляської губернії російський уряд включив у Люблінську, а 1867 р. утворив Сідлецьку губернію, яка значною мірою збігалася з давнішою Підляською, і сформував у ній 9 повітів³.

У запалі боротьби з визвольним рухом поляків в останній чверті XIX ст. імперія спровокувала процеси зміни етноконфесійного обличчя українських земель за Бугом. 1875 р. уряд ліквідував тут унію і нав'язав православ'я. Українці чинили спротив цій сваволі. «Були парафії, де до 90 процентів населення бойкотувало православні церкви», – згадував пізніше митрополит Євлогій, що очолював свого часу Холмську єпархію⁴. Після лібералізації законодавства про свободу совісті колишні унії почали масово переходити в католицьку віру. За якихось півтора року з часу появи у квітні 1905 р. маніфесту царя про віротерпимість було вже понад 170 тис. конвертитів (їх називали калакутами). Заборона унії катастрофічно позначилася на етнокультурній ідентичності населення⁵.

Літом 1912 р. з частин Люблінської і Сідлецької губерній із найбільшою серед населення питомою вагою українців сформували Холмську губернію з 8-ми повітів. Власне Холмщину становили Холмський, Грубешівський, Замостянський, Томашівський і Білгорайський повіти, а Костянтинівський, Більський і Володавський походили з колишнього Підляшшя⁶.

У російській літературі останньої третини XIX та початку XX ст. споконвічні українські землі за Бугом фігурують під назвами *Руське Забузжжя*, *Забузька Русь*, *Холмська Русь*, *Холмицина*, *Холмицина* і *Підляшшя*.

¹ *Trzebiński W. Podziały... – S. 10–12, 17, 20, 39, 48–51, 53; Borkiewicz A. Podziały... – Мара 2.*

² *Денник законов... – Т. 20. – S. 414; Дневник законов... – Т. 30. – S. 280–284.*

³ *Trzebiński W. Podziały... – S. 54, 91–93; Borkiewicz A. Podziały... – Мара 6.*

⁴ *Євлогій. Путь моей жизни... – С. 128.*

⁵ *Смолич И. К. История... – Ч. 2. – С. 347–348; Стоколос Н., Шеретюк Р. Драма... – С. 200–216; Szabaciuk A. «Rosyjski Ulster»... – S. 145–209.*

⁶ *ПСЗ. Собр. 3. – Т. 32. – № 37 411; Trzebiński W. Podziały... – S. 96–99; Borkiewicz A. Podziały... – Мара 7; Wrzyszc A. Gubernia chełmska... – S. 62–63; Борзова Е. С. История... – С. 75–81.*

5. Історична Волинь у ХХ столітті

Край під час Першої світової війни та революції. Перша світова війна та каталізовані нею революції в Російській, Австро-Угорській і Німецькій імперіях докорінно перекроїли політичну карту Центрально-Східної Європи і зумовили новий територіальний устрій історичної Волині.

Восени 1914 р. російські війська зайняли більшість українських земель імперії Габсбургів і тут були сформовані *Тимчасове воєнне генерал-губернаторство Галичини*, губернії та повіти (останні – в межах попередніх австро-угорських округ того самого рівня)¹. З повітів, повністю або частково розташованих на галицькій периферії Волині, Сокальський, Равський, Жовківський, Кам'янський, Радеківський, Бродівський і Золочівський потрапили у *Львівську*, а Збаразький, Тарнопольський і Скалатський – у *Тарнопольську губернію*.

Літом-восени 1915 р. Холмська, Львівська, значна частина Волинської та західна окраїна Тарнопольської губернії опинилися під контролем військ Центральних держав. Північна частина Забужжя (Костянтинівський, Більський, Радзинський і Володавський повіти в межах до створення Холмської губернії) та західна частина Волинської губернії (Володимир-Волинський, Ковельський, переважна більшість Луцького й Дубенського та шматок Кременецького повітів) становили тепер прифронтову *операзивну смугу* (нім. *Etapengebiet*), підпорядковану Верховному командуванню всіх німецьких військ на Сході, а південна (Холмський, Грубешівський, Красноставський, Замостянський, Томашівський і Білгорайський повіти в межах до появи Холмської губернії) потрапила в австро-угорське *Воєнне генерал-губернаторство в Польщі* з центром у Любліні².

Заново захопивши літом 1916 р. частину імперії Габсбургів, росіяни створили з неї *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни*, із центром спочатку в Тарнополі, а від середини жовтня – у Чернівцях³. Оскільки зі Львівської губернії відвоювали тільки частину Бродівського та східну окраїну Золочівського повітів, ці фрагменти Галицької Волині потрапили тепер у Тарнопольську губернію. У березні 1917 р. сформований в умовах революції в Росії Тимчасовий уряд реорганізував генерал-губернаторство в *Обласний комісаріат Галичини і Буковини*, а в середині літа почався вже відступ російських військ. У зв'язку з евакуацією губернського комісаріату з Тарнополя в тил 7 листопада 1917 р. верховний головнокомандувач російських військ розпорядився приєднати

¹ Бахтурина А. Ю. Политика... – С. 70–78.

² Trzebiński W. Podziały... – S. 100–102, 106–108; Borkiewicz A. Podziały... – Мара 8; Lewandowski J. Okupacja austriacka... – S. 31.

³ Любченко В. Б. Генерал-губернаторство... – С. 349.

займані ще Бродівський, Збаразький і Скалатський повіти до Волинської губернії, але до реалізації його директиви вже не дійшло¹.

9 лютого 1918 р. Українська Народна Республіка, що постала на розвалинах імперії Романових, уклала з Четверним союзом Берестейський мирний договір, в якому за нею визнали майже всю Холмську, всю Волинську та переважно українські за складом населення суміжні повіти Городенської губернії², але попри це українське Забужжя та Володимир-Волинський і майже весь Ковельський повіти Волинської губернії залишилися під контролем австро-угорських і німецьких військ.

У процесі роботи над проектом конституції нової держави політична еліта України усвідомила необхідність модернізації успадкованої після імперії просторової структури, зокрема запровадження принципово інших округ, більших від повітів і менших від губерній. 6 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла «Закон про поділ України на землі», за яким на північному заході країни мали бути сформовані п'ять таких самоврядних територіальних утворень: *Підляшшя* з центром у Бересті, *Волинь* із центром у Луцьку, *Погорина* з центром у Рівному, *Деревська земля* з центром в Іскорості та *Болохівська земля* з центром у Житомирі³.

За браком підходящих обставин і часу до реалізації задекларованих перетворень не дійшло, натомість проходили інші зміни територіального устрою. Наприкінці березня 1918 р. в Бересті з'явився *Комісаріат Холмщини і Підляшшя*, покликаний репрезентувати на території, визнаній за Україною, але окупованій ще німецькими й австро-угорськими військами, владу Центральної Ради. У середині квітня уряд поширив повноваження цього органу на Володимирський і Ковельський повіти Волині, унаслідок чого він став називатися *Комісаріатом Холмщини, Підляшшя і Полісся*. Так з'явилася тимчасова округа, яка охопила окуповані німцями суміжні частини Холмської, Городенської і Волинської губерній (частина Холмщини, контрольована австро-угорськими військами, залишилася за її межами)⁴.

¹ *Його ж.* Обласний комісаріат... – С. 51–52, 61, 65.

² Українська Центральна Рада... – Т. 2. – С. 138 (9. 02. 1918).

³ Українська Центральна Рада... – Т. 2. – С. 181–182 (6. 03. 1918). У статті «Новий поділ України», ідеї якої лягли в основу закону, Грушевський пропонував поділити повіти Волинської губернії таким чином: Володимирський, Ковельський, Луцький і частину Дубенського включити у Волинь, Ровенський, Острозький Заславський, Кременецький, південь Дубенського й захід Старокостянтинівського – у Погорину, Овруцький і північ Ровенського – у Деревську землю, Житомирський і Новоград-Волинський – у Болохівську землю, решту Старокостянтинівського – у Поділля (*Грушевський М.* Новий поділ... – С. 77–80). Сучасні картографічні інтерпретації проекту див.: Національний атлас... – С. 81; *Лоза Ю. І.* Історичний атлас... – С. 216.

⁴ *Гаврилюк Ю.* Берестейщина... – С. 69; Українська Центральна Рада... – Т. 2. – С. 276 (13. 04. 1918); Західне Полісся... – 2012, № 4. – Док. № 2; *Дорошенко Д.* Історія України... – Т. 2. – С. 154–159.

Весною 1918 р. до Волині попросився Пінський повіт Мінської губернії, але на початку літа уряд Української Держави, що змінила Українську Народну Республіку, включив його в тимчасову *Поліську губернію* з центром у Річиці, пізніше реорганізовану в *Поліську округу* з центром у Мозирі¹.

Восени 1918 р. в умовах розвалу Німецької та Австро-Угорської імперій уряд проголошеного 1916 р. маріонеткового Польського королівства поширив свою владу на забузьку периферію історичної Волині, визнану Четверним союзом за Україною, але окуповану ще його військами. Підляську частину її (Більський, Янівський, Радзинський і Володавський повіти станом до 1912 р.) підпорядкували окружній земській комісії у Варшаві, а холмську (Красноставський, Холмський, Замостянський, Білгорайський, Томашівський і Грубешівський повіти) – аналогічній інституції у Любліні². Уряд України прийняв, у свою чергу, закон про штати державних адміністрацій Холмської губернії, за яким включив у це утворення Берестейський, Кобринський і Пружанський повіти Городенської губернії³. Після проголошення Польщею державної незалежності перші чотири перелічені вище повіти підпорядкували окружній земській комісії в місті Сідлець, а в серпні 1919 р. українське Забужжя потрапило в новостворене Люблінське воєводство⁴.

Галицька периферія Волині восени 1918 р. увійшла в Західноукраїнську Народну Республіку. За Законом про тимчасову адміністрацію, нова держава складалася з повітів, просторово тотожних аналогічним утворенням імперії Габсбургів. У середині листопада її територію поділили на військові та жандармські округи, які згрупували в області. З повітів, повністю або частково розташованих у частині, що цікавить нас тут, Сокальський, Жовківський і Рава-Руський потрапили в *область Львів*, а Радехівський, Бродівський, Кам'янський, Золочівський, Зборівський, Тарнопольський, Збаразький і Скалатський – в *область Тарнополь*⁵. У січні 1919 р. держава галицьких українців була реорганізована в Західну область Української Народної Республіки, але за кілька місяців її територія потрапила під контроль польських військ⁶.

¹ Західне Полісся... – 2014, № 2. – С. 42–43 (31. 03. 1918), 44 (17. 06. 1918); *там само.* – № 3. – С. 42 (26. 06. 1918); Українська держава... – Т. 1. – С. 226 (14. 08. 1918), 240 (23. 08. 1918), 603 (2. 09. 1918, згадка про постанову від 7. 06. 1918); *там само.* – Т. 2. – С. 228 (14. 08. 1918), 388 (30. 11. 1918).

² Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – 1918, nr 13. – Poz. 25 (19. 10. 1918).

³ Державний вістник. – 1918, № 80 (4. 12. 1918). – С. 2 (15. 11. 1918).

⁴ Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919, nr 3. – Poz. 85 (22. 12. 1918); *ibid.* – 1919, nr 65, poz. 395 (2. 08. 1919).

⁵ Західно-Українська Народна Республіка... – Т. 2. – С. 7 (16. 11. 1918), 21 (не раніше 19. 11. 1918); *там само.* – 2008. – Т. 4. – С. 50, 64–65, 72 (13, 16. 11. 1918).

⁶ Литвин М. Українсько-польська війна... – С. 311–322, 365–366, 381–384.

Землі на схід від Бугу у зв'язку з відходом німецьких військ на початку 1919 р. перейшли під владу крайового комісаріату Директорії Української Народної Республіки, що змінив гетьманське староство в Бересті, але в лютому Полісся й Волинь почали захоплювати польські війська¹.

Для керівництва окупованими просторами Литви, Білорусі та України наприкінці квітня 1919 р. польський уряд створив *Цивільну управу східних земель*². На початку літа підпорядковані їй терени поділили на Віленський і Берестейський округи та *Управу волинських повітів* із центром у Ковелі, яка охопила Володимирський, Ковельський і Луцький повіти³. Восени 1919 р. замість Управи з'явився *Волинський округ*, центр якого перенесли в листопаді з Ковеля в Луцьк. Крім згаданих уже повітів, у результаті просування польських військ він охопив ще Дубенський, Кременецький, Ровенський, Острозький та частково Заславський і Звягельський (колишній Новоград-Волинський)⁴.

У січні 1920 р. Волинський округ підпорядкували новоствореній *Цивільній управі земель Волині і Подільського фронту*⁵. Весною з частин Ровенського й Овруцького повітів вона утворила Сарненський, фрагмент Острозького приєднала до Ровенського, а Старокостянтинівський передала в *Подільський округ*⁶. У квітні 1920 р. Директорія УНР визнала суверенітет Польщі над Володимирським, Ковельським, Луцьким, Дубенським, Ровенським, більшістю Кременецького й фрагментом Острозького повітів⁷.

У зв'язку з наступом Червоної армії на початку літа Волинський округ припинив існування⁸. Захопивши північний захід України, на Волині більшовики відновили губернію, а в Галичині проголосили Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку зі столицею в Тернополі та успадкованим після Австро-Угорщини поділом на повіти⁹.

Під натиском польських військ восени 1920 р. Червона армія відступила далеко на схід. За прелімінарним та остаточним договорами про мир¹⁰, уся західна периферія історичної Волині та 56% території Волинської губернії відійшло до Польщі, а решта 44% губернії залишилися в більшовицькій Україні (у розрізі повітів див. *табл. 1*).

¹ Hupert W. Zajęcie... – S. 104–107; Sulawka A. R. Walki... – S. 63–90.

² Miellcarek A. J. Węzłowe zagadnienia ustrojowe... – S. 242.

³ DzU ZCZW. – 1919, nr 5. – Poz. 41 (7. 06. 1919).

⁴ *Ibid.* – 1919, nr 17. – Poz. 153 (9. 09. 1919); *ibid.* – 1919, nr 35. – Poz. 407.

⁵ *Ibid.* – 1920, nr 6. – Poz. 79 (17. 01. 1920).

⁶ DzU ZCZW i FP. – 1920, nr 2. – Poz. 20 (15. 03. 1920); *ibid.* – nr 8. – Poz. 11 (15. 05. 1920); *ibid.* – nr 11. – Poz. 144 (12. 05. 1920).

⁷ Директорія... – Т. 2. – С. 618 (21. 04. 1920).

⁸ DzU ZCZW. – 1920, nr 42. – Poz. 1058 (29. 05. 1920).

⁹ Під прапором Жовтня... – С. 375–377 (1. 08. 1920).

¹⁰ Документи... – Том 3. – С. 247 (12. 10. 1920), 621 (18. 03. 1921).

Поділ території Волинської губернії
між Польщею та більшовицькою Україною

Повіти	Польща	Україна
Володимир-Волинський	100%	–
Ковельський	100%	–
Дубенський	100%	–
Луцький	100%	–
Ровенський	99%	1%
Кременецький	93%	7%
Острозький	47%	53%
Овруцький	10%	90%
Новоград-Волинський	3%	97%
Житомирський	–	100%
Ізяславський	–	100%
Старокостянтинівський	–	100%

Складено за: Административно-территориальный состав СССР... – С. 58.

Історична Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. Заново зайняті польськими військами східні простори підпорядкували новоствореній *Тимчасовій управі прифронтових та похідних теренів* із резиденцією у Варшаві. Ця інституція сформувала на Волині три нові повіти – Любомльський, Горохівський і Камінь-Каширський, перші два з яких викроїли з Володимирського, а третій – із Ковельського¹.

Наприкінці 1920 р. польський уряд поділив похідні з Російської імперії етнічні білоруські й українські землі на схід від Підляшшя та Західного Бугу на Новоградський, Поліський і Волинський тимчасові адміністративні округи, розмежувавши їх так, що Камінь-Каширський повіт потрапив у друге з цих утворень. Під час реорганізації округів в однойменні воєводства та сама доля спіткала Сарненський повіт. Таким чином, у створене в лютому 1921 р. Волинське воєводство увійшли 9 повітів – Любомльський, Ковельський, Володимирський, Горохівський, Луцький, Ровенський, Дубенський, Острозький і Кременецький².

¹ DzU ZTRP. – 1920, nr 1. – Poz. 1–3 (9. 09. 1920); *ibid.* – nr 5. – Poz. 41, 42, 46 (12. 12. 1920).

² DzU RP. – 1920, nr 115. – Poz. 760 (18. 11. 1920); *ibid.* – 1921, nr 16. – Poz. 93 (4. 02. 1921).

На початку 1925 р. з Ровенського повіту викроїли Костопільський, а Острозький у зв'язку з переносом адміністративного центру далі від кордону перейменували в Здолбунівський¹. Формування воєводства завершилися приєднанням до нього наприкінці 1930 р. Сарненського повіту².

Напередодні Другої світової війни Волинське воєводство складалося з 11-ти повітів і займало 35 744,1 кв. км земної поверхні³. За площею воно становило приблизно 90% однойменної округи XVI – XVIII ст. в межах до першого поділу Речі Посполитої і було в два рази менше за дореволюційну російську губернію.

На західній периферії історичної Волині в міжвоєнній Польщі лежали Більський повіт Білостоцького воєводства, що охоплював заселені українцями землі між Бугом і Нарвою; Берестейський, Кобринський, Камінь-Каширський та більшість Пружанського й Дорогичинського повітів Поліського воєводства; Більський, Володавський, Холмський, Грубешівський, Томашівський та частково Сідлецький, Красноставський, Замостянський і Білгорайський повіти Люблінського воєводства; Сокальський, Равський і значною мірою Жовківський повіти Львівського воєводства; Кам'янський, Радехівський, Бродівський, Збаразький та частково Золочівський, Тарнопольський і Скалатський повіти Тарнопольського воєводства⁴.

У більшовицькій Україні під час проведення протягом 1921 р. перебудови територіального устрою отриманої нею частини Волинської губернії східну половину Острозького повіту приєднали до Ізяславського з центром у Шепетівці, окраїну Кременецького включили в Старокостянтинівський, із низки суміжних волостей Ізяславського, Новоград-Волинського й Житомирського повітів утворили Полонський, а групу волостей на стику Житомирського й Овруцького повітів виділили в Коростенський⁵.

Весною 1923 р. замість повітів і волостей запровадили округи й райони. У процесі реалізації адміністративно-територіальної реформи Волинь поділили на Шепетівську, Житомирську й Коростенську округи, передавши при тому колишні Маначинську й Волочиську волості Старокостянтинівського повіту в Проскурівську округу Подільської губернії⁶. У березні 1925 р. Житомирську й Коростенську округи розширили частинами розформованої в Київській губернії Малинської округи⁷.

¹ *Ibid.* – 1924, nr 68. – Poz. 655 (16. 07. 1924).

² *Ibid.* – 1930, nr 2. – Poz. 649 (29. 11. 1930).

³ *Drugi Powszechny Spis...* – S. 2.

⁴ Поділ Галицької Волині див.: DzU RP. – 1920, nr 117. – Poz. 768 (3. 12. 1920).

⁵ Збір законів... 1921. – № 20. – Ст. 586 (12. 10. 1921; замість Полонського помілково Павлівський повіт).

⁶ Збірник постанов... – 1923. – № 18–19. – Арт. 306, 311 (7. 03. 1923); Матеріали по адміністративно-територіальному деленію... – С. 23–28.

⁷ Збірник узаконень... – 1925, ч. 12. – Арт. 96 (13. 03. 1925).

Літом 1925 р. губернії ліквідували і підпорядкували заново сформовані округи безпосередньо столиці. Під час цієї реконструкції значну частину Житомирської округи приєднали до Бердичівської, а влітку 1930 р. в останню включили територію ліквідованої Шепетівської округи¹. У середині 1930 р. поділ на округи скасували й підпорядкували всі райони та міста республіканського значення безпосередньо столиці України².

Оскільки новий адміністративно-територіальний устрій виявився невдалим, на початку 1932 р. почалося формування областей. Усі райони колишніх Житомирської і Коростенської округ потрапили в Київську область, а Бердичівської і Проскурівської – у Вінницьку³. Весною 1935 р. на частині Правобережної України запровадили особливі округи напіввійськового характеру. Під час формування їх волинська складова Київської області увійшла в Новоград-Волинський і Коростенський округи, а Вінницької – у Шепетівський і частково Проскурівський; весною наступного року виділили ще Житомирський округ⁴. Восени 1937 р. ліквідували округи й провели розукрупнення областей, зокрема з Київської виділили Житомирську, а з Вінницької – Кам'янець-Подільську. Майже вся перша та північна половина другої з нових областей лежали в межах колишньої Волинської губернії⁵.

Волинь під час Другої світової війни. Восени 1939 р. згідно з пактом Молотова-Ріббентропа усі білоруські та більшість українських земель довоєнної Польщі потрапили в Радянський Союз. У Москві поділили їх між Білоруською та Українською РСР і визначили контури областей, запроваджуваних тут замість попереднього територіального устрою. За основу кордону між республіками взяли межі дореволюційних губерній – Городенської і Мінської, з одного боку, та Волинської, з іншого, з частковим урахуванням встановленої вченими етнічної границі між білорусами та українцями. До України відійшли все Волинське воєводство й землі далі на південь та Камінь-Каширський, невеличкі фрагменти Кобринського й Дорогичинського, третина Пінського й близько половини Столинського повітів Поліського воєводства. Місто Луцьк і Володимирський, Горохівський, Ковельський, Луцький, Любомльський повіти Волинського воєводства та Камінь-Каширський і частини Кобринського й Дорогичинського повітів Поліського воєводства склали *Волинську область*; місто Рівне й Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ровенський, Сарненський

¹ Там само. – Ч. 29–30. – Арт. 233 (3. 06. 1925); ч. 37. – Арт. 270 (17. 06. 1925); 1930, № 14. – С. 449–450 (13. 06. 1930). Восени 1925 р. Житомирську округу перейменували у *Волинську* (Адміністративно-територіальний устрій... – С. 525).

² Збірник законів... – 1930, ч. 23. – Арт. 225.

³ Там само. – 1932, № 5. – Арт. 28 (10. 02. 1932).

⁴ Там само. – 1935, № 13. – Ст. 58 (4. 05. 1935); 1936, № 28. – Ст. 135.

⁵ Собрание законов... – 1937, № 63. – Ст. 275 (22. 09. 1937).

повіти Волинського воєводства та частини Пінського й Столинського повітів Поліського воєводства утворили *Ровенську область*; Кременецький повіт Волинського воєводства та розташовані в Галицькій Волині – повністю або частково – Збараський, Тарнопольський і Скалатський повіти Тарнопольського воєводства потрапили в *Тарнопольську область*; решта галицької периферії Волині (Сокальський, Равський, Жовківський, Радехівський, Кам'янський, Бродівський і Золочівський повіти) відійшла у *Львівську область*¹.

За доданням до пакту секретним протоколом територія Польщі мала бути поділена на німецьку й радянську сфери ріками Нарвою, Віслою і Сяном, але в результаті наступних переговорів на відтинку, що цікавить нас тут, кордон провели Бугом і його допливом Солокією². Так уся забузька периферія Волині потрапила в утворену нацистами *Генеральну губернію для зайнятих польських областей* із центром у Кракові, перейменовану пізніше в *Генерал-губернаторство*. Спочатку ця територіальна одиниця складалася з чотирьох дистриктів/областей. Українські землі становили в ній східну частину *Люблінської області*³ (округи Біла-Підляська, Холм, Грубешів, Красностав, Замостя й Білгораї). 1 серпня 1941 р. нацисти включили в Генерал-губернаторство *дистрикт Галичину*, який сформували з тої віднедавна радянської території, що входила в минулому в австро-угорське Королівство Галиції і Лодомерії⁴. Галицька Волинь потрапила тут в округи Рава-Руська, Львів, Кам'янка-Струмилова, Золочів і Тарнополь.

Іншу частину історичної Волині німецькі окупанти включили в утворений 20 серпня 1941 р. *Райхскомісаріат Україна* з центром у Рівному. Ця військово-адміністративна одиниця складалася з 6-ти *генеральних округ*, що ділилися на *області*, а ті, у свою чергу, – на *райони*. Землі Волині потрапили до двох округ. Одна з них, утворена 1 вересня 1941 р. під назвою *Брест-Литовський* (із центром у Бересті), а 1 січня 1942 р. перейменована у *Волинь-Поділля* (19 червня центр перенесли в Луцьк), охопила південні частини Брестської і Пінської областей Білорусі та Волинську, Ровенську, північні райони Тарнопольської, Кам'янець-Подільську й західну частину Вінницької областей України. В іншу, виділену 20 жовтня 1941 р. під назвою *Житомир*, потрапили частини Поліської і Гомельської областей Білорусі та Житомирська й частина Вінницької областей України. Перше з цих утворень припинило існування в лютому 1944 р., а друге – ще в середині листопада 1943 р.⁵

¹ Сборник законов... – С. 21 (1. 11. 1939), 30–31 (4. 12. 1939), 53 (4. 12. 1939).

² Документи внешней политики... – Т. 22, кн. 1. – С. 485 (23. 08. 1939); кн. 2. – С. 134–136, 156 (4.. 10. 1939).

³ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії... – С. 32, 34–35, 38.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина... – С. 131.

⁵ Jehke R. Territoriale Veränderungen...; Лоза Ю. І. Історичний атлас... – С. 256.

Післявоєнна доля території історичної Волині. Після звільнення в середині літа 1944 р. Північно-Західної України від німецьких окупантів тут відновився попередній радянський поділ на області, що протримався аж до наших днів¹, правда, з деякими змінами. Зокрема, 15 лютого 1951 р. Радянський Союз уклав із Польщею договір про обмін частинами державних територій, на основі якого за частину Дрогобицької області загальною площею 480 кв. км отримав за Бугом та Солокією рівну за розміром частину Люблінського воєводства, у тому числі знамените місто Белз, але населення, яке там проживало, польський уряд забрав², тому довелося заселяти ці землі заново.

Етнокультурний ландшафт решти забузької периферії історичної Волині, що залишилася після Другої світової війни в Польщі, за короткий час докорінно змінився. За підписаною 9 вересня 1944 р. угодою між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР, протягом 1945–1946 рр. понад 193 тис. українців Люблінського воєводства переїхали в СРСР. Під час операції «Вісла», що проходила від 28 квітня до 31 липня 1947 р., польські війська виселили близько 45 тис. мешканців Підляшшя й Холмщини на землі, отримані Польщею після розгрому Німеччини. Замість вигнаних зі свого краю корінних мешканців протягом 1944–1948 рр. у Люблінському воєводстві осіли понад 58 тисяч поляків-репатріантів, що виїхали з СРСР³. Докорінна зміна етнічного складу населення споконвічних українських земель за Бугом зумовила остаточну втрату цією периферією історичної Волині притаманної їй етнокультурної ідентичності.

Весною 1957 р. керівництво СРСР взяло курс на перехід від галузевого до територіального принципу управління господарством. Під час його реалізації Україну поділили на *економічні адміністративні райони* – спеціальні державні територіальні одиниці, кожна з яких очолив підпорядкований уряду раднаргосп (рада народного господарства). Спочатку Волинську, Ровенську й Тернопільську області включили у Львівський, Житомирську – у Київський, а Хмельницьку – у Вінницький район. У результаті наступної реорганізації наприкінці 1962 р. Тернопільська область потрапила у сформований на основі Вінницького Подільський район, решта ж залишилися в тих самих утвореннях, правда, уже без складової *адміністративний* у назвах, а восени 1965 р. економічні райони ліквідували⁴.

¹ Тернопольську область 1944 р. перейменували *Тернопільську*, Кам'янець-Подільська 1954 р. стала *Хмельницькою*, а назва Ровенської 1991 р. набула форми *Рівненська*.

² Депортації... – Т. 2. – С. 318–322 (15. 02. 1951); *Gawryszewski A. Ludność...* – S. 46–49.

³ Депортації... – Т. 2. – С. 175, 220–225; *Кондрач Я. Етнодемографічні процеси...* – С. 186–194; *Gawryszewski A. Ludność...* – S. 446, 448, 498–499.

⁴ Ведомости ВС СССР. – 1957, № 11; 1965, № 39; Львовский экономический административный район...; Винницкий экономический административный район...; Киевский экономический административный район...; Подольский экономический

* * *

Волинь – розлогий історичний край Центрально-Східної Європи, який охоплює північний захід України та споконвічні українські землі на сході Польщі й південному заході Білорусі. Сучасне соціокультурне обличчя належних сюди просторів в тій чи іншій мірі зумовлюється закарбованим у матеріальних пам'ятках та колективній пам'яті населення тривалим перебуванням їх у минулому в генетично взаємопов'язаних територіальних утвореннях політичного характеру.

В основі цього просторово-часового феномена лежить територія літописних волинян, що становили спочатку утворення етнополітичного характеру, а пізніше – сформовану в його межах етнокультурну групу східних слов'ян. Наприкінці X ст. займані волинянами терени потрапили під владу Києва і незабаром були виділені в окрему волость із центром у городі Володимирі. У другій третині XII ст. з цієї округи виникли Володимирська й Луцька, а дещо пізніше – Белзька самостійні землі-князівства, які з часом повиходили за межі первісної території волинян. Консолідовані в XIII ст. в державі династії Романовичів, відомій сучасникам як Руське королівство, терени цих утворень зберегли в ній певну відособленість.

У результаті династичної кризи та спровокованої нею тривалої боротьби за спадщину Романовичів у середині XIV ст. край потрапив частинами в Польське королівство та Велике князівство Литовське. З часом у нових соціально-політичних умовах на основі скристалізованих раніше великих волостей склалися Берестейська, Володимирська, Луцька, Холмська й Белзька землі, перші три з яких стали складовими Литви, а решта дві – Польщі. Тривале правління у Володимирській і Луцькій землях консолідувало ці територіальні утворення і на кінець XIV ст. вони злилися.

Оскільки центром етнополітичного утворення в Побужжі слугував розташований на Західному Бuzі город *Волинь*, з часом його назва стала основою етноніма тутешньої групи східних слов'ян і набула значення назви займаних нею просторів. Судячи з літопису, протягом XI – XIII ст. словами *волиняни* й *Волинь* та похідними від них користувалися загалом рідко. Причому паралельно з ними функціонували назви території, похідні від політичних центрів. Зокрема, з кінця XII до третьої чверті XIV ст. край називали переважно Володимирською землею та Володимирією, а далі – Луцькою землею, правда, у значно вужчих межах. Натомість у церковних колах та зв'язаному з ними російському літописанні користувалися назвою *Волинь* і похідними від неї, причому вони означали всю територію Руського королівства станом на початок XIV ст. Поступово топонім прижився у світському середовищі Великого князівства і в другій половині XV ст. повністю витіснив з ужитку домінуючу раніше назву *Луцька земля*.

У 60-х роках XVI ст. Волинська земля, в адміністративному відношенні досить аморфна, була перетворена в однойменне воєводство, яке з появою в результаті Люблінської унії Речі Посполитої увійшло в польську частину цієї федеративної держави. Уцілівши в соціально-політичних катаклізмах, зумовлених довготривалою тривалою смугою надзвичайно нищівних воєн, в останній третині XVIII ст. це утворення було поділене між імперіями Габсбургів і Романових. У Росії його територія стала основою однойменної губернії, в яку потрапили також частини Холмської землі та Берестейського, Мінського й Київського воєводств, а в Австрії увійшла в коронний край під ідеологічно мотивованою анахронічною назвою *Королівство Галиції і Лодомерії*, де разом із генетично зв'язаними з нею іншими українськими землями становила етнографічно окрему частину, що наприкінці XIX ст. отримала в українських інтелектуальних колах назву *Галицька Волинь*.

Унаслідок докорінного оновлення на початку XX ст. політичної карти Центрально-Східної Європи історична Волинь потрапила частинами в більшовицьку Україну, разом з якою опинилася в СРСР і в кінцевому підсумку була поділена між двома областями, та Польщу, де теж її розпарцлювали між кількома воєводствами.

Під час Другої світової війни сталінський режим і гітлерівські окупанти на деякий час заново перекроїли край. Після стабілізації макроєдиниць політико-адміністративної карти історична Волинь залишилася розпорошеною – на цей раз між шістьма областями України (Волинською, Рівненською, Житомирською, Львівською, Тернопільською і Хмельницькою), однією областю Білорусі (Брестською) і трьома воєводствами Польщі (Підляським, Мазовецьким і Люблінським).

Унаслідок пережитих протягом віків багаторазових переміщень політичних та адміністративних меж історична Волинь має виразне ядро та периферію і частково накладається на суміжні з нею інші історичні краї: на півдні – на Галичину й Поділля, а на сході – на Київщину. Частини периферії, долі яких тривалий час розходилися з долею ядра краю, скристалізувалися в окремі історичні підкраї з власними назвами (Підляшшя, Берестейщина, Холмщина, Галицька Волинь).

Як правило, історичні краї та підкраї слугують підосновами відповідних етнографічних зон і територіальних діалектів мови. За традиційними культурою і побутом населення кінця XIX – середини XX ст. українську частину території історичної Волині вітчизняні етнологи відносять до Північного (Поліського) та Південно-Західного історико-етнографічних регіонів України, межу між якими проводять приблизно через Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський і Житомир. На північ від цієї лінії виділяють західний і середній підрайони історико-етнографічного

I. Історична Волинь:

району Полісся, а на південь – історико-етнографічний район Волинь, окремий підрайон якого становить Галицька Волинь¹.

З етнографічною межею значною мірою співпадають виявлені лінгвістами порубіжні пасма фонетичних, граматичних і лексичних ізоглос української мови, на основі яких верхню частину карти історичної Волині в межах сучасної України відведено під західно- й середньополіський говори північного наріччя, а нижню – під волинський говір південно-західного наріччя².

¹ *Кирчів Р. Ф.* Етнічна територія... – С. 57, 60–62; *Макарчук С.* Історико-етнографічні райони... – С. 38, 42–44.

² Атлас української мови... – Т. 2. – С. IV; *Матвіяс І. Г.* Українська мова... – С. 33–34, 51–67, 124; *Ястремська Т.* Діалектний простір... – С. 84–85.

II

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЗАМОК: ЗАБУДОВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

З кінця X до середини XVII ст. на розташованій посеред Кременця стрімкій Замковій горі, яку з початку XIX ст. мешканці називають ще Боною, функціонували потужні оборонні споруди – спочатку дерев'яно-земляні, а пізніше кам'яні, що були однією з наймогутніших твердинь України. Зруйновані восени 1648 р. козаками з військ Богдана Хмельницького, які прямували з-під Пилявець на Львів, і не відновлені вже, з часом ці фортифікації перетворилися в мальовничі руїни, що становлять нині одну з головних прикрас міста. До наших днів тут дійшли фундамент споруди, відомої за описом XVI ст. як Черлена вежа, два яруси надбрамної вежі зі стрілчастою аркою воріт, нижній ярус і підземелля третьої вежі, значна частина оборонної стіни висотою 8–12 метрів із рештками зубців-мерлонів, бійниць і вікон, залишки будинку та сліди колодязя.

Як пам'яткою старовини руїнами замку зацікавилися ще наприкінці XVIII ст. Заради огляду їх восени 1781 р. в Кременець заїхав король Речі Посполитої Станіслав Август¹. Під час подорожей 1816-го й 1818-го років по Волині на Замкову гору виходив відомий свого часу польський письменник Юліан-Урсин Немцевич – другий раз у товаристві куратора Віленського навчального округу князя Адама Чарторизького². 1832 р. задля «так званого замку королеви Бони» місто включили в маршрут російського імператора Миколи I³. Щоб «подивитися на королеву Бону», сюди завітав герой Шевченкової повісті «Варнак»⁴. На початку літа 1929 р. на Замкову гору піднявся польський президент Ігнацій Мосціцький, а в квітні 2014 р. – майбутній президент України Петро Порошенко.

¹ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Т. 2, cz. 2. – S. 900.

² *Niemcewicz J. U.* Podróże historyczne... – S. 193–205, 295.

³ *Карліна О.* Місто Кременець... – С. 11.

⁴ *Шевченко Т.* Варнак... – С. 106. Письменник відвідав Кременець під час відрядження восени 1846 р. на Волинь за завданням Археографічної комісії.

1. Джерела з історії замку

Найдавніші звістки про Кременець та його околиці знаходимо в Галицько-Волинському літописі XIII ст. У ньому йдеться, зокрема, про битву тут 1227 р. володимирського князя Данила Романовича з угорським королем Андрашем II, якою зумовлена перша згадка про поселення¹, бойову зустріч Данила та його брата Василька 1231 р. біля підніжжя Кременецьких гір із правителем Галицької землі Андрашем², перехід на початку 1241 р. військ монгольського полководця Батия³, успішну оборону 1254 р. від орд Куремси⁴, яку хроніст називає Кременецькою Куремсиною раттю⁵, демонтаж 1259 р. на вимогу темника Бурондая тутешніх оборонних споруд⁶ та перехід 1287 р. попри Кременець орд хана Тула-Буки⁷.

Польський хроніст XIV ст. Ян із Чарнкова проливає світло на долю Кременця під час боротьби Литви, Польщі й Угорщини за спадщину Романовичів⁸. Кілька разів поселення трапляється на сторінках відомої праці Яна Длугоша⁹. Литовсько-руські й російські літописи повідомляють про ув'язнення в замку князя Свидригайла Ольгердовича¹⁰. Псковський літописець та французький мемуарист Жільбер де Лянуа пишуть про прийом у Кременці великим князем литовським Вітовтом іноземних послів¹¹.

Литовсько-польські договори 1352-го й 1366-го років¹² та угода Вітовта 1392 р. з князем Скиргайлом Ольгердовичем¹³ містять дані про Кременець під час утвердження Гедиміновичів на Волині, а присяжні листи князя Федька Несвідського 1434–1435 рр. на вірність короні Польського королівства¹⁴ та листування Свидригайла з Тевтонським орденом¹⁵ – у роки династичної війни у Великому князівстві Литовському.

¹ Галицько-Волинський літопис... – С. 88 (про дату події див. коментар на с. 196).

² Там само. – С. 96.

³ Там само. – С. 102.

⁴ Там само. – С. 117.

⁵ Там само. – С. 120.

⁶ Там само. – С. 124.

⁷ Там само. – С. 139.

⁸ *Czarnkow Joannis de. Chronicon...* – S. 722.

⁹ *Długosz J. Roczniki...* – Ks. 1-2. – S. 161; ks. 10. – S. 137, 261; ks. 11. – S. 56, 88; ks. 11–12. – S. 16, 42, 284.

¹⁰ ПСРЛ. – Т. 4, ч. 1. – С. 420; т. 6, вып. 1. – С. 540; т. 35. – С. 56, 73–74, 140, 161–162, 188, 209, 230.

¹¹ Псковские летописи... – Т. 2. – С. 40; *Lannoy Ghillebert de. Oeuvres...* – P. 55.

¹² *Розов В. Українські грамоти...* – С. 5–7; *Грамоти XIV ст....* – С. 29–32, 38–39;

Довнар-Запольский М. В. Из истории... – С. 3–4, прим. 3.

¹³ *Codex epistolaris...* – [Т. 1], pars 1... – P. 17–18.

¹⁴ *Розов В. Українські грамоти...* – С. 129–133.

¹⁵ *Коцебу А. Свитригайло...* – С. 223.

Матеріали, дотичні до історії замку, трапляються також у замкових і гродських книгах Кременця й інших повітових центрів Волині та актах, що стосуються поземельних відносин на півдні краю¹.

Найдавніше джерело описово-статистичного характеру – інвентар початку 1480-х років, складений у зв'язку з призначенням нового намісника. Цей документ містить дані про вогнепальну зброю і боєприпаси, невільну челядь, доходи, підпорядковану городу-замку сільську округу тощо².

Найінформативнішими писемними джерелами з історії замку є ревізійні описи 1545-го й 1552-го та інвентар 1548-го років.

1545 р. ревізію проводив дяк Лев Патей. Отримавши після завершення робіт у Луцьку розпорядження монарха їхати в Кременець, він направив тутешньому старості Щасному Герцику повідомлення з вимогою підготуватися до ревізії, зокрема, зібрати всіх землевласників повіту, а той розіслав уже до них листи. Прибувши у вівторок 21 липня, на другий день після свята Іллі, на місце й не заставши нікого, ревізор направив «ещо свои листы на чотыри стороны на вес повѣтъ, жебы они того еханья своего не вмешкивали», і почекав ще тиждень, та князі й шляхта не поспішали. Дехто прислав, правда, слуг із повідомленням, начебто не отримав листа й нічого не знав, і проханням перенести «тоє зъеханье» на пізніший час. На підтвердження своїх дій староста поставив гінців, що розвозили його листи. На питання ревізора про відстань від замку до маєтків ті відповіли, що до найдальшого з них не більше дев'яти миль (бл. 70 км)³. Побачивши, «иже они умыслне тую недбалость з себе указуютъ [...] а наидуютъ собѣ непотребныи причины», Патей вирішив не чекати, поки всі зберуться, і приступив до роботи⁴. У першу чергу він склав списки осіб, які з'явилися на ревізію та які знехтували нею. У другому з них опинилися навіть повітові судді Гнівош Словицький і Семен Цата. Кременецький городничий Андрій Кунівський, з'явившись першого дня, поїхав і не повернувся, не надавши навіть «реистров справы своеє», хоча Патей кілька разів посилав за ним. Покінчивши з переписом присутніх, ревізор почав розпитувати їх «наперед о будованьи замку и мостов здѣшних, как ся с початку справы своеє заховываеъ и хто бы повиненъ што робити. И они што могли набольшеи вѣдати, – пише він, – то мнѣ повѣдили, бо на которых старыхъ головахъ венцеи памети и вѣдомости залежало [...], тыи не были. Я теж што-мъ могъ достаточнеи выведати, – то есмо в сем реистре моем водле их пове-сти вписаль»⁵. Отже, все, що потрапило в опис, походило з візуального ознайомлення Патея із замком та зі слів осіб, які з'явилися на ревізію.

¹ Кравченко В. Книги гродських судів... – С. 40–45.

² Українські грамоти XV ст.... – С. 41–42.

³ Литовська миля дорівнювала 7,798 км (Статут Вялікага княства... – С. 502).

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 193.

⁵ Там само. – С. 194.

1548 р. на деякий час уряд кременецького старости зайняв шляхтич Іван Боговитинович¹. У зв'язку з його призначенням за розпорядженням Бони кобринський староста Станіслав Фальчевський, що старостував раніше в Кременці й добре знав стан справ², провів ретельну інвентаризацію староства й міста. Результати її відображені у двох актах, що неначе зливаються в один документ; перший із них датований 27 вересня, а другий – 1 жовтня. Документи завізовані писарем скарбу Великого князівства Яном Ісайковським, але, судячи з обсягу роботи, їх склали кілька осіб, що мали, до того ж, попередні матеріали описово-статистичного характеру. В інвентарях описано замок, його озброєння, запаси провіанту, а також філярки, села, млини, населення міста й передмість тощо³.

1552 р., під час старостування Петра Семашка, провели наступну ревізію замку та належної до нього сільської округи. Відповідний документ, укладачі якого невідомі, містить опис твердині та її озброєння, перелік доходів і витрат замкового уряду та узагальнену характеристику сіл волості⁴.

Археологічні дослідження на території замку започаткував повітовий стряпчий Володимир Сивіцький, який за дорученням київського генерал-губернатора Бібікова літом 1844 р. обстежив криницю та розкопав підвали в навісаючій над містом башті, але від цих робіт залишився тільки лаконічний рапорт⁵. У 30-х роках минулого століття пам'ятку обстежував краєзнавець Олександр Цинкаловський⁶, а 1948 р. – Дубно-Кременецька експедиція Інституту археології⁷. У другій половині 40-х років археолог-аматор Михайло Островський проводив тут невеличкі розкопки, а в першій половині 70-х років експедиція на чолі з архітектором Євгенією Пламєницькою здійснила значно ширші за обсягом дослідження⁸.

2. Вивчення замку

22 квітня 1790 р. кременчани отримали в королівській канцелярії витяг із книг Литовської метрики з текстами ревізійних описів Володимирського, Луцького й Кременецького замків 1545 р., і 13 березня 1793 р. правник Божидар Собкевич уніс його в радецьку книгу⁹. За свідченням автора

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 227.

² Собчук В. Д. Крем'янецька волость... – С. 386.

³ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10–36.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 23–35.

⁵ Рапорт кременецького повітового стряпчого... – С. 147–149.

⁶ Sunkalowski A. Materiały do pradziejów... – S. 182.

⁷ Брайчевський М. Ю. Розвідка слов'янських пам'яток... – С. 407.

⁸ Пламєницька О. До питання... – С. 210; Прищета Б. А. Археологічна колекція...

⁹ Памятники... – Т. 4, отд. 2. – С. 1–2, 230–232.

одного з нарисів, в актових книгах, що зберігалися в місті, був ще ревізійний опис 1552 р. за витягом 1637 р. з тої самої метрики¹. Згодом ці документи, виклопотані з прагматичними цілями, лягли в основу публікацій про Кременець.

Чи не першим замок описав відомий свого часу польський письменник Юліан-Урсин Немцевич, що оглядав його руїни під час подорожей 1816-го й 1818-го років по Волині. У книжці про свої мандрівки, зданій до друку 1830 р.², а виданій із запізненням майже на три десятиліття, він використав ревізійний опис 1545 р., помилково перенісши його на десять років пізніше, і згадав аналогічний акт 1552 р., дату якого теж змістив на п'ять літ. З обома цими пам'ятками письменник познайомився в Кременці. В оповіді про перший приїзд автор пише, що будівничим замку, найбільше ймовірно, був Любарт, а в розповіді про другий – що він «збудований за Ольгерда». «Є традиція, – читаємо далі, – що кругом, нижче нижнього муру, були склепи різних обивателів, де вони ховалися під час наїздів зі своїми скарбами». Ця фраза віддзеркалює намагання якось пояснити вживане ревізорами XVI ст. слово *городня*, значення якого в XIX ст. забулося вже³.

1839 р. куратор Осолінеуму князь Генрик Любомирський опублікував у львівському альманасі «Sławianin» статтю про Кременецький замок, в якій увів у науковий обіг стислі перекази описів споруди 1545-го й 1552-го років за копіями в кременецьких актових книгах, помилково перенісши перший із них на три роки раніше. За цим матеріалом, до 1320 р. Кременець належав руським князям, далі перебував у руках литовського князя Гедиміна та його нащадків Юрія Наримунтовича й Любарта Гедиміновича, а 1366 р. відійшов до поляків. Фортифікації з'явилися тут, на думку дослідника, ще в XI ст.; пізніше до розбудови їх доклали зусиль віленський біскуп Януш і кременецький староста Станіслав Фальчевський, а королева Бона ніколи тут не була, тому приписування їй народом будівництва замку абсолютно безпідставне. Після розгрому Богданом Хмельницьким у травні 1648 р. під Корсунем королівської армії, читаємо далі, полковник Дзевалов та сотники Василів і Петро Костенко з військ Максима Кривоноса підійшли із семитисячним загоном козаків до Кременця і з допомогою прихильних до них місцевих русинів здобули твердиню. Із руїн замок уже не піднявся, оскільки не мав підтримки ні від уряду, ані від тутешніх старостів, що витрачали всі доходи на власні потреби, а королівська влада була надто слабкою, щоб заставити їх виконувати свої функції. Любомирський запропонував також своє пояснення слова *городні*, яке кочувало потім з одного тексту в інший. «Майже всі села й маетки Кременецького повіту, – пише він, – мали в замку сховища,

¹ Новошицький С. Замечательный памятник... – С. 1–20.

² Czartoryski A. X. Zywoł J. U. Niemcewicza... – S. 192.

³ Niemcewicz J. U. Podróże historyczne... – S. 193–195, 295.

які звалися городнями; це були неначе дерев'яні кімнати, приперті до замкових мурів, в які під час війн і татарських та козацьких нападів мешканці звозили свої цінніші статки»¹.

Одним із місцевих піонерів вивчення минувшини Кременця був історик-аматор Адам Радзимінський, колишній шамбелян королівського двору, що доживав у місті віку. За повідомленням львівського часопису «Dziennik Mód Paryskich», він залишив синові Феліксу рукописний опис Замкової гори². Поспілкувавшись 1845 р. з молодшим Радзимінським, Микола Костомаров вельми сумнівався в історичній компетентності його батька³.

З 1843 р. за дорученням київського генерал-губернатора Дмитрія Бібікова на території повіту збирав пам'ятки старовини повітовий стряпчий Володимир Сивіцький, завдання якого полягало в тому, щоб виявляти цінні матеріали й надсилати їх в Археографічну комісію⁴. Улітку 1844 р. він проводив навіть, як зазначено вище, археологічні дослідження замку, зокрема розкопав підземелля башти, що нависає над містом, та обстежив криницю⁵. Того самого року комісія отримала від нього витяг із кременецьких радецьких книг зі згаданим вище витягом 1790 р. з Литовської метрики⁶, за яким 1859 р. видала тексти ревізійних описів Володимирського, Луцького й Кременецького замків 1545 р.⁷

1845 р. Тимотей Ліпінський опублікував у збірнику «Starożytna Polska» нарис історії Кременця, написаний за матеріалами, наданими Феліксом Чацьким, а зібраними мешканцем повіту, що залишився невідомим. На думку автора, установити дату будівництва замку неможливо, але 1240 р. він уже стояв, оскільки, за літописом, його не зміг здобути хан Батий. Слідом за Любомирським Ліпінський відзначив участь у розбудові твердині біскупа Януша та старостів Фальчевського й Герцика; переказав обидва ревізійні описи, перший з яких теж пересуває на три роки раніше; повторив розповідь про розгром і наступний занепад замку та пояснення слова *городні*⁸, а в доповненні ввів у науковий обіг зміст інвентаря Кременця кінця XV ст., який датував 1479-м роком⁹.

Відомий свого часу бібліофіл Самуель Новошицький, колишній вихованець Волинського ліцею, що працював у Кременці адвокатом, 1848 р.

¹ *Lubomirski H.* Opisanie historyczne... – S. 24–31.

² *Nowości literackie...* – S. 199.

³ *Костомаров Н. И.* Автобиография... – С. 470.

⁴ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія... – С. 39–40, 43, 45–46, 64, 136.

⁵ Рапорт кременецького повітового стряпчого... – С. 147–149.

⁶ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія... – С. 45–46, 64.

⁷ Памятники... – Т. 4, отд. 2. У передмові зазначено, начебто рукопис надав відомий бібліофіл Константин Свідзінський (*там же*. – Предисловіе. – С. VIII).

⁸ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Т. 2, cz. 2. – S. 895–897.

⁹ *Ibid.* – S. 1421.

обнародував у збірнику «Biblioteka Warszawska» наступну статтю про замок¹, яка через три роки зусиллями місцевого дослідника церковної старовини Амвросія Добротворського з'явилася (можливо, навіть, і без відома автора) під іншим заголовком у перекладі на російську мову у «Вестнике императорского Русского географического общества»². Цей автор теж відкидає легенду про будівництво твердині королевою Боною. На його думку, споруда з'явилася десь у VIII або IX ст. зусиллями дулібських князів. Спираючись на легенду про герб Вукри, сконструйовану письменником першої половини XVII ст. Шимоном Окольським³, а на початку 40-х років XIX ст. спопуляризовану повторним виданням гербівника Каспера Несецького, де вона переказана польською мовою⁴, Новошицький уводить у літературу сюжет про здачу Кременця його господарем Мокосієм польському королю Болеславу Сміливому, яку датує 1068-м роком. Далі він переказує за Карамзіним літописні звістки про місто, переносить на 1304-й рік перехід Кременця під владу литовських князів, за хроніками Длугоша, Кромера, Стрийковського й Гваньїні розповідає про боротьбу литовців і поляків за спадщину Романовичів, а перехід міста під владу поляків зв'язує з королем Владиславом III (1434–1444); переказує також описи 1545-го й 1552-го років, традиційно датуючи перший із них 1542-м роком, та повторює пояснення слова *городні* й розповідь про захоплення замку козаками.

Х. Корнаковський, автор низки публікацій про міста й містечка Волині у «Волинских губернских ведомостях», торкнувшись замку в статті 1863 р. про діяльність у місті Тадеуша Чацького, вважав, що він з'явився в першій половині XIII ст. зусиллями князя Данила Романовича⁵.

Відомий свого часу краєзнавець Тадеуш-Єжи Стецький приписав будівництво твердині в Кременці варягам, що начебто поневолили у VIII – IX ст. місцеве слов'янське населення. Мокосій, за його інтерпретацією легенди Окольського, не здав замок Болеславу Сміливому, а відібрав його в русинів, коли під час походу на Київ король підпорядковував собі Волинську землю, причому ця подія переноситься на 1073-й рік. Далі йдуть переказ літописних звісток про Кременець (за Карамзіним), оповідь про долю міста під час боротьби за спадщину Романовичів з опорою на польські хроніки, виклад змісту ревізійних описів із посиланням на згадану вище книжку Немцевича (дату першого з них поправлено на 1545-й, а другий помилково датовано 1556-м роком), повторення відомого вже про зруйнування замку й пояснення слова *городні*⁶.

¹ Nowoszycki S. Wiadomość historyczna... – S. 535–551.

² Новошицький С. Замечательный памятник...

³ Okolski S. Orbis Polonus... – Vol. 3. – P. 307.

⁴ Niesiecki K. Herbarz polski... – T. 9. – S. 447–449.

⁵ Корнаковський Х. Г. Кременец и Чацкий...

⁶ Stecki T. J. Wołyń... – Ser. 2. – S. 138–145.

Вихованець Волинської духовної семінарії Аполлон Сендульський, священник Чеснохрестської церкви в селі Сивки, з-під пера якого вийшло чимало краєзнавчих статей, у нарисі 1874 р. про Кременець схилявся до думки, що замок збудований тут під час боротьби дулібів, бужан і древлян проти аварів, хазар і норманів, що тягнулася з V до IX ст. Запозичивши з книжки Стецького легенду Окозького про герб Вукри, він пише, що Болеслав Сміливий не зміг би здобути 1073 р. замок, якби господар цієї твердині Мокосій не здав його королю, за що отримав привілей на особливі права роду. Далі автор переказує літописні звістки про поселення, зазначаючи, що наприкінці XIII ст. хтось із Романовичів заново збудував замок, знищений на вимогу темника Бурондая. Любарту Гедиміновичу Кременець перепав, на думку краєзнавця, ймовірно, зразу після смерті князя Юрія Львовича. З опорою на дані польських хроністів і Густинський літопис та праці Августа Коцебу, Казімежа Стадніцького, Дениса Зубрицького й деяких інших дослідників XIX ст. автор реконструює долю Кременця під час боротьби між Литвою і Польщею за Волинь. Увесь цей час, вважає він слідом за Окозьким, Кременець перебував на ленних правах у руках нащадків Мокосія, аж поки один із них – Денис Мокосій – не уступив його королю Казимиру Ягайловичу. «[Н]айдіяльнішу участь у відновленні замку й зміцненні його з оглядом на нові фортифікаційні правила», пише він, узяв біскуп Януш; чимало зусиль доклали також старости Станіслав Фальчевський і Фелікс Щасний. Опис замку робиться автором за матеріалами обох ревізій середини XVI ст., кожна з яких він помилково пересуває на чотири роки пізніше. Про знищення замку козаками Сендульський оповідає за даними з книжки Стецького і деяких архівних документів¹.

Шанувальник старовини Лука Рафальський в описі краєзнавчої мандрівки 1865 р., опублікованому на дев'ять років пізніше, щодо дати появи твердині в Кременці обмежується тим, що на час походу Батия вона була вже досить міцною. У другій половині XIII ст., після знищення русинами на вимогу Бурондая цих оборонних споруд, місто перетворилося, за його припущенням, у розкидане по горах село з розвалинами фортифікацій, але в другій половині наступного століття литовці відбудували замок і він зіграв помітну роль у боротьбі з поляками за контроль над регіоном. Ревізійним описам замку 1545-го й 1552-го років в автора передує аналогічний документ 1542 р. з посиланням на згаданий вище нарис Ліпінського².

1877 р. знаменитий історик Яблоновський видав повний текст ревізійного опису українських замків 1545 р. за варшавською копією Литовської метрики XVIII ст.³ Публікації пам'ятки передувала ґрунтовна

¹ Сендульський А. Город Кременец... – С. 417–428, 455–463, 468–469.

² Рафальський Л. Путешествие... – С. 61–71.

³ ŻD – Т. 6. – S. 1–144.

стаття про Волинь у середині XVI ст., частина якої відводилася Кременецькому замку. Довірившись нарису Ліпінського, досвідчений учений помилково написав, що перед ревізією, матеріали якої він друкує, начебто була інша, проведена тою самою особою 1542 р.¹

Філіп Сулімерський, магістр математики, відомий як редактор і видавець перших томів знаменитого «Słownika Geograficznego», у статті про Кременець, опублікованій 1884 р., від датування замку утримується, але з повтореного тут сюжету про добровільну здачу його Мокосієм королю Болеславу Сміливому, перенесену чомусь на 1064 рік, можна зрозуміти, що в другій половині XI ст. він уже стояв. Далі йде лаконічний виклад літописних подій з історії міста. Приписавши князю Гедиміну передачу Кременця після захоплення Волині своєму сину (!) Юрію Наримунтовичу, автор пише, що начебто Любарт відібрав у того замок і 1366 р. віддав його польському королю Казимиру, а 1382 р. викупив разом з іншими городами у воєвод наступного короля Людовіка, угорців за походженням, спровокувавши цим тривалий спір Польщі й Литви, що тягнувся аж до вирішення його 1569 р. королем Сигізмундом Августом. У статті наголошено на зусиллях біскупа Януша та старостів Фальчевського й Герцика по зміцненню замку. Характеристика споруди за ревізійним описом 1545 р., знову хронологічного зміщеним на три роки назад, із посиланням на радецькі книги Кременця, доповнена даними з опису 1552 р. Ще раз переказано сюжет про розгром замку козаками Кривоноса².

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Теодорович, автор компілятивних праць з історії Волині, у нарисі про Кременець, виданому 1890 р. окремою книжкою, пише, що замок з'явився тут десь у IX ст. зусиллями слов'ян для боротьби з варягами. Далі він переказує легенду Окольсько про герб Вукри (в інтерпретації Сендульського), літописні звістки, описи замку (перший – за публікацією археографічної комісії, а другий, помилково пересунутий на чотири роки пізніше, – за Стецьким), традиційно пояснює, що таке городні, й оповідає про знищення замку козаками³. Одночасно з появою книжки Теодоровича Київська археографічна комісія ввела в науковий обіг повний текст ревізійного опису Кременецького замку 1552 р. за книгою переписів Литовської метрики⁴, та автор не взяв його до уваги ні в нарисі про Кременець у третьому томі опису церков і парафій Волинської єпархії⁵, ані в повторному, «повністю переробленому», виданні книжки про місто⁶.

¹ Jabłonowski A. Ziemia wołyńska... – S. XXXII–XXXV.

² S[ulimierski] F. Krzemieniec... – S. 777–778.

³ Теодорович Н. И. Город Кременец... – С. 6, 15–21.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 23–35.

⁵ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... – Т. 3. – С. 7–26.

⁶ Теодорович Н. И. История города Кременца... – С. 11–21, 30–37, 44.

Багатолітній відповідальний секретар Київської археографічної комісії Орест Левицький, дуже добрий знавець архівних джерел з історії Волині, 1914 р. опублікував статтю про Кременецький замок у «Літературно-науковому вістнику» (під псевдонімом *Л. Орленко*). З того, що будівництво Луцького замку в середині XVI ст. приписували князю Любарту, а в Кременці не пам'ятали вже, хто зводив тут твердиню, дослідник висловлює здогад, що «Кременецький замок був далеко старіший за Луцький, і дуже правдоподібно, що його змуровано було (власне відновлено) ще в 13 ст.»; відновлення оборонних споруд, знищених на вимогу Бурондая, він приписує князю Мстиславу Даниловичу й датує кінцем XIII ст.; наступне зміцнення замку ставиться в заслугу віленському біскупу Янушу та королеві Боні. За ревізійними актами 1545-го й 1552-го років автор детально описує фортифікації; викладає також результати обстеження в 40-х роках XIX ст. повітовим стряпчим Сивіцьким замкової криниці. На переконання вченого, занепад твердині в Кременці зумовлювався тим, що «центральный польський уряд мало дбав про українські замки, а місцеві засоби нищились найбільше через те, що пани звичайно випрохували собі в короля замкові села, з яких раніш збиралися кошти на утримання замку в належнім стані». Городні традиційно трактуються як «прибудовані до замкової стіни дерев'яні комори, в яких місцева людність під час ворожого нападу знаходила захист і переховувала своє добро». У статті наголошено на недбалстві кременецьких старостів, унаслідок якого замок почав валитися начебто ще до початку повстання під проводом Богдана Хмельницького. Розгром споруди приписано загоном Максима Кривоноса¹.

На дані, запозичені з аматорських праць дослідників XIX – початку XX ст., особливо Ліпінського, Стецького, Сулімерського й Теодоровича, базованих на недосконалих рукописних копіях старовинних описів Кременецького замку, причому навіть тоді, коли були вже наукові видання цих пам'яток, а то й на переказах їх попередниками, інколи можна натрапити в наукових та науково-популярних публікаціях сучасних авторів, в яких ідеться про цю оборонну споруду.

Із новітніх дослідників Михайло Брайчевський на початку 50-х років минулого століття зробив припущення про ймовірність заселення Замкової гори ще наприкінці I тис. н. е.²; історики архітектури Леонід Крощенко й Анатолій Тюпич 1975 р. опублікували статтю про городні Кременецького замку й показали, нарешті, що це «не дерев'яні будівлі типу хат і тим більше не «кам'яні кліті» [...], які стояли на землі й примикали до оборонних мурів з боку замкового двору, а бойові галереї – «обланки», широко відомі в оборонному будівництві, або ж верхні дерев'яні частини башт і бастионів,

¹ Орленко Л. [Левицький О.] Кременецький замок...

² Брайчевський М. Ю. Розвідка слов'янських пам'яток... – С. 407.

приспосовані для оборони та інших потреб»¹; спеціаліст зі слов'яно-руської археології Михайло Кучера наприкінці 90-х років висловив думку, що оборонна споруда могла функціонувати з перервою в IX та XII – XIII ст.²; автор цих рядків вивчив підпорядковану замку волость XV – XVII ст. і процес формування Кременецького повіту³; Володимир Кравченко підготував сучасне видання ревізії українських замків 1545 р. та згаданого вище рапорту Сивіцького, а також обнародував дослідження з історії Кременця за даними з актових книг Володимирського й Луцького повітів⁴; Віктор Атаманенко увів у науковий обіг інвентар 1548 р.⁵; Роман Могитич запропонував гіпотетичну реконструкцію окремих складових замку⁶; Богдан Прищепя на основі матеріалів із розкопок Пламеницької дав попередню культурно-хронологічну та функціональну характеристику поселення X – XIII ст. на Замковій горі⁷. На відміну від давніших публікацій, переважно аматорських, сучасні дослідження базуються на значно ширших і краще вивірених джерелах та новітніх методах інтерпретації їх, а в популярній літературі старі погляди трапляються до сих пір.

3. Оборонні споруди літописного Кременця

За опрацьованими недавно матеріалами археологічних досліджень експедиції Євгенії Пламеницької 1970-х років, безперервна присутність людей на Замковій горі в Кременці простежується від X ст.⁸ Тим самим часом можна датувати, очевидно, і появу тут оборонних споруд, оскільки для звичайного селища ця відкрита всім вітрам і віддалена від води важкодоступна вершина була непридатна, натомість вона давала можливість контролювати шлях, який біг розташованою під нею долиною, що перетинає Кременецькі гори.

Оскільки повідомлення Галицько-Волинського літопису про фортифікації Кременця XIII ст.⁹ дуже лаконічні, дослідники розходяться в думках щодо матеріалу, з якого їх будували. Олександр Андріяшев висловив наприкінці XIX ст. здогад, що ці споруди були з дерева; «у противному разі, – читаємо в його праці, – їх важко було б так швидко знищити, як це зробив

¹ Крощенко Л. М., Тютич А. Д. До питання про «городні»... – С. 107–113.

² Кучера М. П. Слов'яно-руські городища... – С. 141, 191.

³ Собчук В. Д. Крем'янецька волость...; його ж. Формування території...

⁴ Кравченко В. Книги гродських судів...

⁵ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10–36.

⁶ Могитич Р. Результати досліджень... – С. 115–128.

⁷ Прищепя Б. А. Археологічна колекція...

⁸ Там само. – С. 307.

⁹ Галицько-Волинський літопис... – С. 102, 117, 124.

Василько при погромі Бурондая»¹. Сучасний дослідник Микола Котляр у праці про Галицько-Волинську Русь, опублікованій у середині 80-х років ХХ ст., писав, що «за могутністю своїх укріплень Кременець перевершував і давній Тереховль, і споруджений у середині ХІІ ст. Тихомль»², і допускав можливість існування тут кам'яних стін³, а в коментарі до Галицько-Волинського літопису в академічному виданні пам'ятки вже однозначно стверджує, що Кременець мав «кам'яні стіни (а не земляні вали, що звичайно захищали давньоруські міста)»⁴. «На те, що стіни й башти Крем'янця були збудовані з каменю (так само, як і сусіднього м. Данилово), – пише дослідник, – побіжно вказує одне місце в Літописці Данила Галицького», під яким мається на увазі повідомлення про відмову Батия здобувати город. Кременець, на думку вченого, був однією з «першокласних фортець з могутніми кам'яними стінами та баштами», збудованих Данилом Романовичем у 20–30-х роках ХІІІ ст.⁵ Те, що город знаходився на високій горі з надзвичайно стрімкими схилами, яка й без мурів була неприступною для монгольських військ, особливо взимку, і здобуття його, зрештою, не так уже й важило для Батия, залишилося поза увагою; до того ж, у сусідньому з Кременцем городі Данилів, що теж не піддався ординцям, як показали археологічні дослідження, мурованих стін не було⁶.

Відомий спеціаліст з історії оборонної архітектури середньовічної Русі Павел Раппопорт на початку 50-х років минулого століття дійшов висновку, що в 1240-х роках на галицько-волинських землях починається масове будівництво багатоярусних кам'яних башт⁷. Розвиваючи тезу попередника, Анатолій Кирпичников писав, що, доходячи подекуди до 30-ти метрів висоти, ці споруди забезпечували блокування захисниками города підходів до воріт і були вузлами далекобійної оборони⁸. Можливо, і в Кременці була подібна споруда, оскільки в описах замку 1545-го й 1552-го років згадується старовинна башта під архаїчною вже тоді назвою *Черлена вежа*, що прикривала його з найдоступнішого боку (див. далі). Правда, сучасний дослідник Олександр Майоров схильний бачити в цих т. зв. баштах волинського типу не оборонні, а сакральні будівлі, поява яких зумовлювалася, на його думку, поширенням запозиченого з Візантії культу св. Даниїла Стовпника⁹.

¹ Андріяшев А. М. Очерк истории Волынской земли... – С. 61.

² Котляр М. Ф. Формирование территории... – С. 152.

³ Там же. – С. 153.

⁴ Галицько-Волинський літопис... – С. 240.

⁵ Там само. – С. 334.

⁶ Раппопорт П. А. Данилов... – С. 82–85.

⁷ Его же. Волынские башни... – С. 215–219.

⁸ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 61.

⁹ Майоров О. Галицько-волинський князь... – Т. 2. – С. 515–543.

Базою для відповіді на питання про характер оборонних споруд літописного Кременця могли б стати згадані вище розкопки, якби вони були доведені до кінця, з належним камеральним опрацюванням та публікацією всіх матеріалів. Писемні джерела, якщо не впадати в надінтерпретацію їх, поки що дають підстави тільки на припущення.

4. Город литовських князів

Після згадки в Галицько-Волинському літописі 1287 р. Кременець зникає з поля нашого зору й виринає аж у середині XIV ст., під час боротьби між Великим князівством Литовським та Польським і Угорським королівствами за спадщину Романовичів. За польсько-литовським договором 1352 р. про перемир'я поселення та його округу отримав (під подвійним верховенством – «wt князий литовськихъ и wt корола») князь Юрій Наримунтович, один з онуків Гедиміна, але без права зводити оборонні споруди¹. Фраза «а города не рубити», яка означала цю заборону, а точніше, ужите в ній слово *рубити* дає підстави думати, що тутешні будівлі, принаймні більшість їх, робилися з дерева. Мури могли бути хіба що окремими елементами системи фортифікацій.

За договором 1366 р. Кременець відійшов польському королю Казимиру III². За Людовіка Анжуйського, угорського короля, який кільканадцять років займав і польський трон (1370–1382), тут з'явилася угорська залага на чолі з воєводою³. Восени 1382 р. город повернувся до Любарта Гедиміновича⁴. Після смерті володаря Волині деякий час Луцькою землею (і Кременцем як її складовою) відав, очевидно, його син Федот / Федір, а після переміщення останнього восени 1386 р. Ягайлом у Володимир – луцький намісник короля⁵. За угодою, укладеною влітку 1392 р. на зустрічі в Острові, Ягайло віддав Луцьку землю двоюрідному брату Вітовту Кейстутовичу⁶. 6 грудня 1392 р. останній відступив Кременець з округою брату короля Скиргайлу Ольгердовичу⁷, а коли той наприкінці 1394 р. помер⁸, забрав, очевидно, назад.

¹ Грамоти XIV ст. ... – С. 29–32.

² *Довнар-Запольский М. В.* Из истории... – С. 3–4, прим. 3.

³ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata... – S. 310–313.

⁴ *Czarnkow Joannis de.* Chronicon... – T. 2. – P. 722; *Tęgowski J.* Wydarzenia... – S. 301–305.

⁵ *Halecki O.* Dzieje Unii... – T. 1. – S. 124–125, 128.

⁶ *Fijalek J.* Biskupstwa wołyńskie... – S. 18–20; *Halecki O.* Dzieje Unii... – T. 1. – S. 137–138.

⁷ *Codex epistolaris...* – T. 1, p. 1. – P. 16–17 (6. 12. 1392, Белз).

⁸ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia... – S. 103.

На початку XV ст. Вітовт був у Кременці зі своїм двором. 1421 р. в присутності поважного татарина, князів, княгинь і рицарів він приймав тут посла Англії і Франції француза Жільбера де Лянуа та делегації Великого Новгороду й Пскова¹. 1424 р. псковичі знову зустрічалися з великим князем литовським у цьому волинському городі². Тривалий час під охороною німця Конрада Франкенберга монарх тримав у Кременці свого зятого суперника Свидригайла, і саме звідси великодньої п'ятниці 1418 р. той вирвався на волю³.

Восени 1434 р., під час війни між Польським королівством і тою частиною Великого князівства Литовського, яка після розколу 1432 р. залишилася зі Свидригайлом (1430–1438), князь Федько Несвідський віддав Кременець, підпорядкований йому як старості, полякам⁴, але навесні 1436 р. колишній сюзерен повернув собі город⁵. Під час існування на Волині окремого князівства на чолі з цим литовським династом (1442–1452) Кременець залишився під контролем віленського двору⁶.

Судячи з перебігу подій військово-політичного характеру середини й другої половини XIV та першої половини наступного століть, будівництво мурованого города почалося в Кременці, скоріше за все, за Казимира III після згаданого вище договору 1366 р., за Людовіка Анжуйського, можливо, продовжилося, а за Вітовта споруда перетворилася в один із найголовніших опорних пунктів його влади над Правобережною Україною.

Роботи по будівництву оборонних споруд (а також мостів і доріг) та догляду за ними, відомі з писемних джерел під назвою *городове діло*, споконвіків становили обов'язок навколишнього населення. Литовський Статут 1529 р. залишив у силі «здавна звычайные обычаи [...] мосты старые поправляти и новые на старых местех будовати, замки старые поправляти и там же на tych старых местех дельницы свои знову будовати [...]»⁷. Надання монархами землі з підданими, що сиділи на ній, приватним особам супроводжувалося перекладанням на цих останніх відповідальності за городові роботи. Якщо землевласник набував цілу волость із відповідним городом-замком, її мешканцям належало підтримувати ті самі фортифікації, а якщо до цього комплексу маєтків додавалися потім нові поселення, на жителях яких лежав тягар робіт на державний замок, він здебільшого

¹ *Lannoy Ghillebert de. Oeuvres...* – Р. 55. Переклад фрагмента на російську мову див.: Брун Ф. Путешествия... – С. 435. Поселення, в яке мемуарист їздив зі Львова на зустріч із Вітовтом, він називає *Kamienich*, але тут ідеться саме про Кременець.

² Псковские летописи... – Т. 2. – С. 39–40.

³ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 56, 73–74, 140, 161–162, 188, 209, 230.

⁴ *Розов В. Українські грамоти...* – Т. 1. – С. 129–133.

⁵ *Коцебу А. Свидригайло...* – С. 223.

⁶ *Halecki O. Dzieje Unii...* – Т. 1. – S. 55–58.

⁷ Статут ... 1529 року... – Розд. 1, арт. 22.

залишався на них. Саме тому, як побачимо далі, у Кременецькому замку були городні, які обслуговувалися деякими селами князів Збараських і Вишневецьких та Острозьких і Жаславських, що становили частини їхніх володінь, а піддані інших маєтків цих аристократичних кланів мали підтримувати в належному стані їхні приватні замки.

Показовим є випадок, викладений у листі Сигізмунда I 1535 р. Кузьмі Жаславському в справі городової і мостової повинностей останнього. Зі слів князя в документі йдеться про те, що «от давных часов, за дѣда и отца его [Юрія Острозького та Івана Жаславського – *СВД*], люди имени его Жеславского замку нашего Луцкого не робливали и мосту не мостивали, ниже дей дедь его погневал ся был зъ братом своимъ, княземъ Иваном Острозким, гдеж дей он за таковымъ своимъ гневомъ мусил в тотъ часъ людми своими замокъ нашъ Луцкий робити и мость мостити», а потім на клопотання батька Кузьми Івановича великий князь Олександр (1492–1508) звільнив від цього обов'язку «и велель ему свой замокъ отчизный Жеславль робити и оправовати водле стародавного обычая»¹.

Вали і стіни городів-замків ділилися на фрагменти, які називали городнями, і кожна з них закріплювалася за одним чи кількома поселеннями. У дерев'яно-земляних замках городові роботи включали, очевидно, насипання валів і будівництво стін та догляд за ними, а в кам'яних, як у Кременці, вони зводилися до спорудження й ремонту розташованих уздовж мурів дерев'яних хідників (виходи на поміст, сам поміст і його накриття). Мости, які входили в систему фортифікацій, теж ділилися на городні, які закріплювалися за окремими поселеннями чи групами їх.

У зв'язку з переходом у приватні руки та наступними перерозподілами поселень, а також запустінням краю, зумовленим наскоками татар, на кінець 20-х років XVI ст. в роботах на замок настав хаос. Наприкінці 1529 р. Сигізмунд I віддав Кременець та села Жолоби й Підлісці, що залишилися від великого в минулому домену монарха, позашлюбному сину віленському біскупу Янушу². Той упорядкував городову й мостову повинності землевласників, оновив запущені оборонні споруди, забезпечив замок зброєю і боєприпасами і таким чином привів його в належний стан. На згадку про біскупа часто натрапляємо в ревізійних описах 1545-го й 1552-го років та інвентарі 1548 р. На початку 1536 р. у зв'язку з призначенням на Познанську кафедру й переїздом у Польське королівство Януш повернув надані володіння, і 4 квітня того самого року монарх передав їх своїй дружині Боні³, а після виїзду тої 1556 р. в Італію вони відійшли до т. зв. столових маєтків їхнього сина Сигізмунда Августа.

¹ AS. – Т. 4. – S. 16

² *Kolankowski L. Zygmunt August...* – S. 191, przyp. 6

³ AS. – Т. 4. – S. 24–26

Нагляд за будівництвом замків і підтримкою їх у належному стані здійснювали старости, намісники й державці¹. За господарювання Бони в Кременці старостували луцький ключник Дахно Васильович (1536–1538), якийсь Грабинський (1538), Станіслав Фальчевський (1538–1543), Щасний Герцик (1543–1548), Іван Боговитинович (1548) і Петро Семашко (1549–1560)². Найбільше зусиль до розбудови замку і його господарства, за даними писемних джерел, доклав Фальчевський.

Безпосередньо фортифікаційними роботами відали спеціальні урядники, яких називали городничими й мостовничими. У Кременці за стан замку й мостів відповідала особа, яка займала об'єднаний уряд городничого, мостовничого й войського. Наприкінці 40-х років XVI ст. Бона запровадила тут посаду бургграфа, після чого «городнича» й «мостовнича» функції вказаного вище урядника звелися нанівець.

Завдання города-замку полягало не тільки в захисті місцевого населення, і в першу чергу його верхівки, від татар, напади яких із кінця XV ст. відчутно впливали на демографічне обличчя Південної Волині, а в разі потреби і від проявів соціального протесту. Споруда репрезентувала також владу монарха над регіоном, адже саме звідси намісники-старости правили від його імені підпорядкованим їм повітом і саме тут засідали суди – спочатку повітовий, а після реформ 60-х років XVI ст. – земський і гродський. Тут зберігалися актові книги, знаходилася в'язниця для шляхти тощо. Під час земських років замок перетворювався в епіцентр громадського життя повіту.

5. Загальна характеристика замку

Середньовічне місто Кременець лежало в глибокій долині довжиною кілька кілометрів, спрямованій із південного сходу на північний захід, яка сформувалася в процесі тривалої ерозії краю Подільського плато, що нависає над рівниною Малого Полісся. Відгалужені від неї бічні долини ділять її схили – крутий східний та значно пологіший західний – на окремі гори. У доісторичному минулому ці підвищення зливалися в суцільне плоскогір'я, яке з часом було розчленоване проточними водами на окремі частини. Одну з таких видовжених мисоподібних гір, відому серед місцевого населення під назвами *Замкова* та *Бона*, а точніше – розширену площадку на її кінці площею близько 0,75 га, відтяти глибоким перекопом від вузького довгого хребта, що сполучає її з материком, якраз і займають

¹ LM. – Kn. Nr. 3. – P. 28 (1460 або 1475).

² Urzędnicy... – T. 3, zes. 5... – S. 62–63; РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 20, л. 218–219 об. (згадка про Грабинського).

оборонні споруди, що є об'єктом нашого дослідження. Щоб потрапити до города-замку, треба було піднятися з дна долини, з міста, звивистим узвозом наверх, пройти по згаданому хребту, подолати два мости й проникнути, нарешті, через браму.

Завдяки висоті¹ й стрімкості Замкова гора була практично неприступною. Ревізор, які 1552 р. описували розташовані на ній фортифікації, зазначали: «На гору Замъковую з долу до стени нигде з лука дострелити не може»². Правда, зводити ці споруди, підтримувати в належному стані, добудовувати чи перебудовувати теж було нелегко. «А наболее высокость горы имъ большеи долегаеть», – писав дяк Лев Патей зі слів осіб, присутніх на ревізії 1545 р.³

За описом Патея 1545 р., замок мав три вежі (над ворітьми, Черлену та над новим домом), 25 дерев'яних городень, які князі й зем'яни робили на мурі, та 8 городень, поки що не зароблених⁴, а 1552 р. ревізори нарахували «вежъ две, а броня⁵ третяя; а городень тридцать чотыри»⁶. За другим із цих описів, довжина оборонної споруди становила 173,5, а ширина – 33 сажні⁷ (відповідно 338 і 64,3 м).

6. Споруди поза мурами замку

Замкова шия. Хребет, яким добиралися до розташованого на кінці мису замку, у старовинних історичних джерелах інколи фігурує під назвою Замкова шия. За описом 1552 р., «шии тое, што передь мостомъ⁸, отъкуль лацнейший приступъ ку замъку могло бы быти, або зашаньцованье дель, тое шии вдольжь сто семьдесятъ 6 сажонъ, а въ шириню тое шии 4 сажъни⁹, а инъде меншей; на тую шию одень уездъ с конца»¹⁰.

Перекоп. Наприкінці шії, перед самим замком, за описом 1552 р., був рів глибиною 5 сажнів (9,74 м), який позначається також словом *перекоп*¹¹.

¹ Абсолютна висота гори становить 397, а відносна – 105 метрів.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

⁴ Там само. – С. 200.

⁵ Староукраїнське слово *броня* означає *брама, ворота* (СУМ XVI – XVII. – Вип. 3. – С. 75).

⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

⁷ Там же. – С. 26.

⁸ У тексті помилково: *местомъ*.

⁹ Литовський сажень дорівнював 194,88 см (див.: Статут Вялікага княства... – С. 524). Отже довжина шії становила 342 м, а ширина – 8 м.

¹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

¹¹ Там же. – С. 26, 28.

Замкові мости. 1545 р. в першу чергу увагу ревізора привернули два мости, «которыми до замку ездять»¹. Один із них, менший, за словами присутніх, здавна мали підтримувати в належному стані кременецькі міщани. Про стан цієї споруди в акті зазначено, що вона може ще стояти².

За другий міст, більший, довжиною 44, а шириною 3 сажні (85,75 та 5,85 м), перекинутий через перекоп до шиї³, відповідали тутешні землевласники, князі і шляхта⁴. Ця споруда була поділена на 16 городень, за кожною з яких відповідали, як правило, по кілька сіл:

1-ша городня – маєтки Грицька Товмача (Борок), Павла Лудвиського (Лудвищі), Івана Жабокрицького (Підлужечно), мешканцям яких раніше допомагали також села Шипинці й Олипеси (на момент ревізії їх держали Боговитиновичі) та лепесівчани (мешканці села Лепесівка) з волості Кременецького замку, але тепер вони відмовлялися від цієї роботи;

2-га городня – маєток Сидора й Дашка Дедеркалів та їхніх братів (Дедеркали);

3-тя – 7-ма городні – за ці «пять городень вельми лихихъ» ревізор не міг допитатися, хто їх робить, бо раніше не було тут моста, а біскуп Януш, «коли гору ламал для розширенья валу», розпорядився забудувати це місце своїм коштом і закріпив нові городні за Кузьминською волостою князів Острозьких, переважна більшість якої на момент ревізії тимчасово перебувала в руках Бони; за маєтками Двірець, Білогородка, Сенютки, Тернавка й Булижинці, які раніше належали до Кременця, а потім були вислужені князем Жаславським; маєтками Студенка, Птича, Обгів, Білогородка, Костянець і Мокре, вислуженими князем Костянтином Острозьким у великих князів Олександра й Сигізмунда I; селами Панківці, В'язовець, Норилів, Дрибова, Дідківці й Шелвів, придбаними вдовою Іллі Острозького княгинею Беатою з Костельця в кременецьких зем'ян Денисковичів; маєтком княгині Збарзької Ожигівці з низкою присілків, набутим її чоловіком Андрієм від кременецького зем'янина Семена Цати; селами Городище й Коліщинці зем'янина Лабунського. Та власники всіх цих маєтків відмовлялися робити вказані городні силами своїх підданих;

8-ма городня – маєтки Яцька Денисковича та Богдана й Гнівоша Лідихівських (Лідихів) і Гаврила й Михна Лосятинських (Лосятин);

9-та городня – маєтки князя Дмитра Вишневецького (Кушлин⁵, Підгайці й Окнини) та зем'янина Івана Болбаса (Розтоки й Поріччя); на переконання присутніх, Вишневецький мав відповідати за цю городню і з маєтків Тараж, Крутнів та Лопушно, але з цих володінь він не хотів робити її;

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195.

² Там само.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195.

⁵ У тексті помилково: *Кушинин*.

забудова та функціонування

10-та городня – маєтки Санка Андрузького та його братів (Андруга), Васька Микитовича (друга Андруга), Михна Лосятинського (Башківці) й Боговитиновичів (Обич);

11-та городня – маєтки Івашка Бережецького і його братів (Бережці), Гаврила і Єрофія Гостських (Почаїв) та Панка Минковича і його братів (Минківці);

12-та городня – мала й порожня, яку біскуп Януш велів свого часу заробити, але ніхто із зем'ян не взявся за неї;

13-та городня – маєтки Грицька Сенютича (Ляхівці), Федора Корницького і його братів (Корниця) та Василя Ярмолинського і його братів (Семенів, Гулівці¹ й інші села);

14-та городня – маєтки Петра Денисковича (Матвіївці й Піщатиці), Андрія Кунівського (Татаринці і Єсківці) та вдови Іллі Острозького (В'язовець², Норилово, Дрибова, Дідківці й Шелвів), які відмовлялися від роботи;

15-та городня – маєтки Семена Цати і його «потужников» (Ридомиль і Борщівка);

16-та городня – маєтки Войни й Івана Богушовичів (Шумськ із присілками й Пігаси) та князя Івана Масальського-Мунчі (Оношківці)³.

«Тоть мость весь роблень єсть вяземь на столъпи, которого потреба поправовати, а наболєи исподу, с Ѡундоменьту, бо єщо, поправивши, можеть постояти», – зазначав Патей⁴. А якби була воля й поміч великого князя, пише він далі, то князі й шляхта радо пішли б на сплату певної суми грошей, «ижь бы внии мость змуровань был навечисто, нижли не на томь мѣстьцу, где тепер мость стоит, але в Черленую вежу, где перъвєи въездъ и ворота до замку бывали. И знаки⁵ того суть, бо тоє вежи латъвєи приидеть яко вборону мосту, такъ и шии горовой, што к мосту пришла, чинити. И меньшимъ коштомъ може то, такъ тежъ и ближеи приидеть справити и въездъ простєишии до замьку будеть. А теперешнии мость тогды єсть криво роблень и трудный въездъ до замьку». Якби й на місці дерев'яного моста збудувати мурований, говорили повітники ревізору, то теж було б краще, «бо в дерево з великою трудностю приходить, ижь такового великого а мощного дерева близко замьку нигде нет, влижь в шести и в осми милях⁶ небожчикъ княз бискупъ дерево браль. А наболєи высокость горы имь большеи долегаеть»⁷. Городничий¹, на думку присутніх, не зміг би

¹ У тексті помилково: *Гулівка*.

² У тексті: *Везівці*.

³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195–196.

⁴ *Там само*. – С. 196.

⁵ У тексті помилково: *з нами*.

⁶ 46,8 та 62,4 км.

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 196–197.

справитися з цією роботою; для неї потрібен окремий дворянин монарха, «которые бы моцонъ былъ не только тыхъ меньшихъ цсобъ, але и старьшихъ князеи, которые с тоѣ работы выламуются, моцно привернути и грабити, а у свезвольныхъ и противныхъ в ымѣньа увязыватиса»².

За інвентарем 1548 р., замковий міст уже дуже поганий, так що вкрай потрібно було будувати з дерева чи з каменю новий³.

В описі 1552 р. стан обох мостів залишено поза увагою.

Городня на башті перед замком. За мостом, уже перед самим замком, на час ревізії 1545 р. була велика городня, з якої «въездъ в замокъ на узводъ». Спочатку ця споруда, за яку раніше відповідали Гнівош Єловицький із маєтків Кам'яниця й Туриковичі та інших сіл і зем'яни Андрузькі з маєтку Лішня та деякі їхні «потужники», «простымъ сбычаемъ была роблена на вези, а князъ бискупъ большую роботу вчинилъ и на бакшты поставилъ». За Януша в башті «драби⁴ мешкивали и мша⁵ там бывала, а тепер вельми вже сказалася». Біскуп переробив городню власним коштом, а вказані вище землевласники тепер відмовлялися доглядати за нею⁶.

Башта під замком. Зі слів присутніх під час ревізії 1545 р. Патеї записав, що для надійної оборони біскуп Януш хотів зробити за замком, на тій же горі, близько самої стіни, ще одну «бакшту», для якої підготував уже навіть місце, вибивши для цього чимало гори, так що залишилося тільки закласти фундамент і мурувати. З цієї «бакшты» мала бути оборона всіх доріг, які йдуть до міста, та «всему кгвальтовному приступу к замьку и перекопу, котрыи под замкомъ есть»⁷. В описі 1552 р. знову читаємо, що замок потребує вежі «на угле горы», з якої можна було б обороняти шию, що є перед замком, над ровом, і біскуп Януш викопав на цю вежу фундамент, а також приготував тесаний камінь, третину якого (сто каменів) звезли й склали вже під замком, а решта лежить по горах, тобто там, де його тесали⁸. Чи дійшло до реалізації цього наміру, невідомо.

Інші споруди. За інвентарем 1548 р., Герцик збудував перед замком **білу ізбу** на 5,5 сажня (10,72 м) з поливаною піччю та сіньми на 4,5 сажня (8,77 м), а біля сіней **стайню** на шестеро коней; новий дильований тинном

¹ Уряд займав тоді Андрій Кунівський (*там само.* – С. 194)

² ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

³ *Атаманенко В.* Інвентар... – С. 12.

⁴ Піші воїни.

⁵ Меса.

⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

⁷ *Там само.* – С. 201.

⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

бровар на 5 сажнів (9,74 м), в якому на час передачі староства були пивний котел на 5 ушатків, 4 великі й 5 малих пивних діжок і невеличка комірка для зберігання солоду; **лазню** на 5 сажнів (9,74 м) із сіньми; муровану **пивницю** на 5 сажнів (9,74 м)¹.

В описі 1552 р. перед замком значаться дерев'яна **світлиця** із сіньми, з тильного боку за якою **світличка; бровар**, де є котел на 6 ушатків і «суд увесь»; дерев'яна **лазня; мурована пивниця**².

У документі згадані також розташовані перед замком **вапняна піч** та **цегельня** на чотири печі; про другу з цих споруд сказано, що за старостування Герцика її розікрали³.

7. Оборонні споруди замку

Описи 1545-го й 1552-го років містять переліки всіх споруд, розташованих по периметру замку, але в першому з них вони перераховуються зліва направо, а в другому – навпаки. У нашій реконструкції ми будемо дотримуватися порядку 1545 р., тобто будемо йти зліва направо.

Звідний міст. З описаної вище городні на башті перед замком був «въездъ в замокъ на узвод». «Тот узвод и ворота» здавна робили міщани, та оскільки «тоє мѣсто было спустѣло и никого мешчанъ не было», біскуп Януш привів їх у належний стан своїм коштом, а тепер мешканці міста відмовлялися вже від цієї роботи⁴. За інвентарем 1548 р., у «wzwoду» було два ланцюги⁵; те саме читаємо в описі 1552 р.⁶ На згадку про звідний міст натрапляємо також у повідомленні літопису про визволення 1418 р. Свидригайла з в'язниці. Двоє людей, яких князь Дашко Острозький підіслав тоді до воеводи, стали в нього на службу, а потім «у городе взвод отсекоша и мост положиша», щоб змовники змогли проникнути всередину⁷.

Надбрамна вежа. Над ворітьми замку була велика мурована вежа, яка позначається також словом *бронна*, що означає браму, ворота. Зі слів присутніх на ревізії 1545 р. Патей записав, що біскуп Януш підняв верх цієї вежі й поробив у ньому світлиці та зводи («склепы»), а Дахно Васильович вимурував за свого старостування (1536–1538) ще вище, засклепив «и

¹ Атаманенко В. Інвентар... – С. 11.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

³ Там же.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

⁵ Атаманенко В. Інвентар... – С. 12.

⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

⁷ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 56, 74, 140, 161–162, 188, 209, 230.

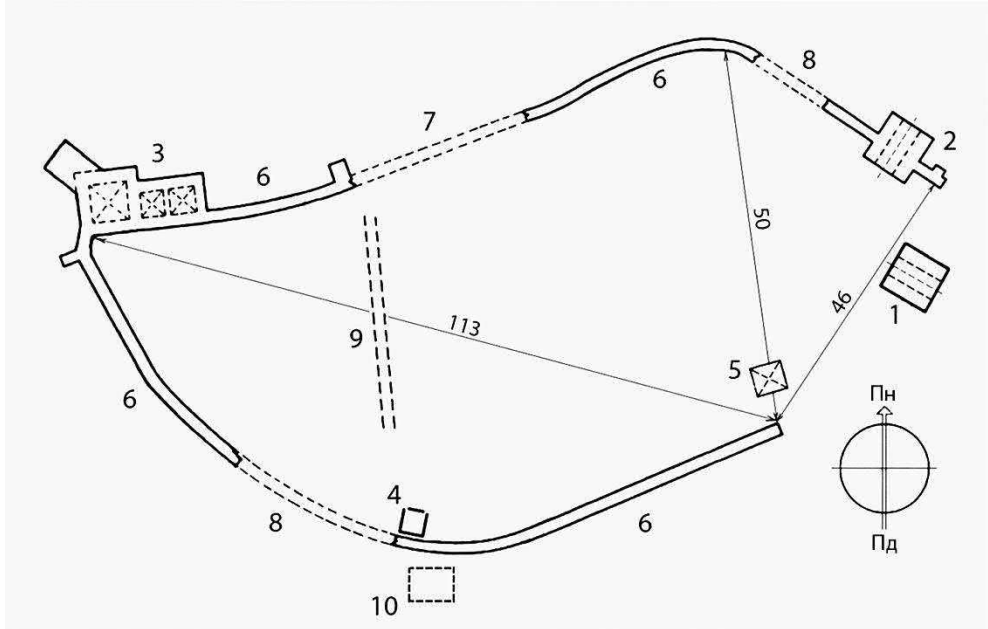

Рис. 1. План Кременецького замку

Цифрами позначені:

- 1) залишки Черленої вежі, 2) надбрамна вежа, 3) вежа від міста, 4) залишки мурованого будинку (?), 5) залишки криниці, 6) вцілілі стіни, 7) відбудований фрагмент стіни, 8) втрачені фрагменти стін, 9) фундамент, відкритий археологами і виведений на поверхню, 10) площадка для вежі, яку збиралися будувати

верхъ якобы колпакомъ вывелъ», але ці яруси потребували вже ремонту¹.

В інвентарі 1548 р. значиться мурована вежа над брамою, в якій велика біла мурована ізба з простою піччю та мурована кімната, а також біла дерев'яна ізба в мурі з трьома скляними шибками й сіни напроти неї, а під тою вежею мурований «sklerik» з однією скляною шибкою².

За описом 1552 р., у брамі була комірчина, в якій жив воротар³. Над брамою знаходилася «светлочька малая» з дерев'яним «будованем», дверми з внутрішнім замком і трьома скляними шибками, усередині якої стояли оковані залізом стіл і скриня із заціпкою; поруч із нею був вихід. Над світличкою містилася мала кімнатка без шибок, а напроти неї ще одна світличка без шибок, але з піччю й комином. Вище світлички був уже верх вежі, вимуруваний із цегли й обшитий усередині дошками⁴.

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

² Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

⁴ Там же. – С. 27.

Сходячи з Надбрамної вежі вниз, перед великою світлицею (мова про неї в наступному підпункті) знаходилася мурована комірка зі скляною шибкою та дверми із защіпками і внутрішнім замком, з якої були другі двері із защіпкою, що вели «до виходка». Між коміркою та великою світлицею були сіни з мурованим комином, двері в яких на трьох завісах із внутрішнім замком та защіпкою¹.

Будинок між Надбрамною і Черленою вежами. За описом 1545 р., зліва за Надбрамною вежею стояв на підклітях великий будинок із міцного дерева, збудований ще за біскупа Януша, за Фальчевського покритий, а за Герцика обліплений. З цього будинку «до вноє вежи усходы суть»². За інвентарем 1548 р., при Надбрамній вежі стояли велика біла дерев'яна ізба на п'ять із половиною сажнів (10,72 м) з п'ятьма великими скляними шибками, обмазана глиною, в якій знаходилася проста піч, та сіни, а під ізбою були три дерев'яні підкліті³. В описі 1552 р. будинок фігурує як велика світлиця довжиною п'ять із половиною сажнів (10,72 м) із п'ятьма скляними шибками⁴, під якою були три підкліті з дверми із защіпками⁵.

Черлена вежа. Поряд із будинком, якраз напроти замкової шийі, знаходилася мурована башта, «которую называют Черленою вежею». Як оповідали 1545 р. ревізору, Фальчевський зробив під час старостування верх тої вежі за гроші Кузьминської волості й накрив його гонтами. «И в тои вежи ворота въездные в замок зь стародавна были и тепер того знаки суть»⁶.

В інвентарі 1548 р. згадуються кам'яна вежа, домурована зверху цеглою, на верху якої малий склепик, другий склеп у цій же вежі, із залізними дверми, а також дерев'яний склеп та мурована пивниця під ним, а перед склепами дерев'яний ганок, який збудував Стефан (!) Герцик⁷.

В описі 1552 р., де перелік замкових споруд іде в зворотному напрямі, про цю будівлю читаємо: «Подле тыхъ городень вежа тутъ же у брони у воротное назад, которую зовуть Черленая вежа; покрывають ее кузминцы а Красиловцы; накрыта. Подле тое зася вежа воротная»⁸.

Городні на стіні та башті за Черленою вежею. Зразу за Черленою вежею 1545 р. на мурі та спеціальній башті, зведеній свого часу коштом

¹ Там же.

² ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

³ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

⁵ Там же. – С. 27.

⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

⁷ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

біскупа Януша, знаходилися чотири городні з «усходом» до них від землі, обшиті дошками за гроші Кузьминської волості, а на них стояли шість гармат, що прикривали шию і замковий міст¹.

В описі 1552 р. на цьому місці значаться тільки три городні маєтків Кузьмин і Красилів князів Острозьких (Василя-Костянтина та вдови його брата Іллі), але з чотирма верхами, і всі без накриття².

Далі за ними (тут – перед ними) 1552 р. йдуть три городні сіл Вілія, Лепесівка, Дунаїв, Шпиколоси, Тилявка, Колосова, Рудка, Двірець і Куликів, належних королеві Боні, які вона «побивала» своїм коштом³.

Городні стіни без бланкування. За першими городнями 1545 р. йшла стіна без бланок, поділена на вісім городень⁴. У цих городнях «бланки деревомъ на муре повинни робити» наступні землевласники:

1-ша городня – князь Кузьма Жаславський із маєтків Двірець і Білогородка та їхніх присілків, указаних у мостовій роботі; 1552 р. за цю городню, яка залишалася несправленою, відповідали села князя Жаславського Тернавка й Булижинці;

2-га й 3-тя городні – вдова Іллі Острозького Беата з Костелецьких із маєтків Панківці, Дідківці й Шелвів; в описі 1552 р. значаться городні княгині без верху й без помосту із сіл В'язовець, Дідківці, Панківці й Шелвів;

4-та городня – Грицько Сенютич та Василь і Юхно Ярмолинські із сіл Ляхівці й Семенів та інших маєтків; 1552 р. тут знаходиться городня сіл Гулівці⁵ й Семенів пана Ярмолинського та села Вовчківці пана Сенюти;

5-та й 6-та городні – князь Дмитро Вишневецький із маєтків Тараж, Комарин, Крутнів і Лопушно⁶; в описі 1552 р. з посиланням на заяви панів Семена Цати й Івашка Бережецького 1545 р. перед Патеем значиться «гола» городня сіл Тараж, Залісці й Комарин князя Дмитра Вишневецького;

7-ма й 8-ма городні – Боговитиновичі з маєтку Шумбар і його присілків; в описі 1552 р. цих двох городень немає⁷.

Городні на відтинку стіни до великого мурованого будинку:

1-ша й 2-га городні – Войни й Івана Боговитиновичів із маєтків Шумськ і Пігаси та їхніх присілків; в описі 1552 р. значаться городня Степана Івановича Богушовича Боговитиновича з маєтку Шумськ, без накриття, «всходу» й помосту, «одно стена мур стоить 5 сажонь еє» (9,74 м),

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

³ Там же.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

⁵ У тексті помилково: *Гулівка*.

⁶ У тексті помилково: *Лопушна*.

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

та окремо від неї городня Федора й Климентія Войничів Боговитиновичів із маєтків Кут, Садки й Ліски, яка не має накриття;

3-тя городня – Сидора, Дашка й Нестора Дедеркалів та Андрія Вовківського з маєтку Дедеркалі, яка 1552 р. значиться як городня Занка, Сидора й Овсяника Дедеркалівських із села Дедеркалі без помосту й накриття;

4-та городня – Грицька Товмачевича з маєтку Борок, Пашка Лудвиського з маєтку Лудвищі, Івана Жабокрицького з маєтку Підлужечно, яким повинні допомагати люди із села Лепесівка, але вони відмовляються від цієї роботи; в описі 1552 р. городня села Борок Григорія Товмача та села Лудвища Пашка Лудвиського, яка не має помосту;

5-та й 6-та городні – Федора з братією з маєтку Андруга¹, Опанаса, Федора й Лукаша з іншого маєтку Андруга², Юхна Тороканівського з маєтку Стряклів, Михна Лосятинського з маєтку Башківці³, Юхна Тороканівського й Василя Ярмолинського з маєтку Новоставці, Дем'яна й Левка та їхніх «потужників» із маєтку Минковичі; в описі 1552 р. на цьому місці значаться здерта городня другого села Андруга (друге тому, що тут зворотний порядок переліку), сіл Стряклів і Новоставці Юхна Тороканівського, села Камінь Северина Ярмолинського та городня сіл Андруга й Башківці⁴ Санка Андрузького й Михна Лосятинського;

7-ма городня – Яцька й Івашка Бережецьких із маєтку Бережці, Єрофія і Гаврила Гостських із маєтків Почаїв і Савчичі та Івана Хребтовича з маєтку Турія; в описі 1552 р. тут значаться городня сіл Бережці, Почаїв і Савчичі Івана й Гораїна Бережецьких та городня села Турія Михайла Єловича, села Білокриниця зем'янина Білокриницького й села Минківці зем'янина Санка⁵ Минківського;

8-ма городня – князя Матвія Четвертенського з маєтків Антонівці, Стіжок, Залісці, Угорське, Тилявка та деяких інших, вислуги його батька, розташована на кінці великого будинку, «тая городня вперлася в самыи домъ»; в описі 1552 р. городня сіл Стіжок, Антонівці й Угорське князя Матвія Четвертенського, на якій дірвий верх⁶.

Великий будинок та вежа від міста. За описом 1545 р., великий мурований будинок почав будувати біскуп Януш, а раніше «того дому ани вежи не было, только стена мурованаа шла». Усередині споруди «зысподу пивницы двѣ склепеныи, а посредку два склепы большихъ, а третии – меньшии, в которыхъ склепехъ тепер порохи и салѣтры зложеноы естъ». На

¹ У тексті помилково: *Андрузи*.

² У тексті помилково: *Андрузи*.

³ У тексті помилково: *Пашківці*.

⁴ У тексті помилково: *Збашківці*.

⁵ У тексті помилково: *Сака*.

⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198–199; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 24.

верху цих склепів Фальчевський «всередине дом деревенныи вробил: светлицу, сѣни и комору, школо промежку вязи деревеное муромъ муровал, и на самом верху подсабитъ вчинил такежъ везенем дерева, а всередине муромъ на боиницу, с которое боиницы можетъ на три стороны замьку боронити и всего мѣста, и там же на тои боиницы чотыри дѣла стоятъ»¹. В описі 1552 р. в цій частині замку значиться «вежа мурованая отъ места, обьяланкованье, с трема верхи, меживязи плита»; цю вежу збудував біскуп Януш, Фальчевський накрив її коштом монарха, а хто раніше відповідав за цей фрагмент муру, «памети неть»².

Городні між великим будинком і Надбрамною вежею:

1-ша городня – князя Івана Масальського-Мунчі з маєтку Оношківці та його присілків; в описі 1552 р. городня сіл Турія, Сураж і Валево князя Мунчі, на якій немає помосту;

2-га городня – князя Василя Острозького з маєтку Костянець та інших сіл; за описом 1552 р., костянецька городня князя Острозького без накриття й помосту;

3-тя городня – зем'ян Мокренських із маєтку Мокрець (раніше Мокренські й Костянецькі служили монарху до Кременецького замку, але Костянтин Острозький випросив їх собі за путних слуг); за описом 1552 р., мокрецька городня князя Острозького без накриття й помосту;

4-та городня – князя Кузьми Жаславського з маєтків Білогородка й Двірець та інших сіл; в описі 1552 р. городня села Двірець князя Жаславського без накриття й помосту;

5-та й 6-та городні – князя Острозького з маєтків Птича, Студенка, Білогородка; в описі 1552 р. значаться здерта городня села Птича та городня села Студениця того самого власника, в якій немає помосту;

7-ма городня – Грицька Сенютича, Василя Ярмолинського й Федора Корницького та їхніх «потужников» із маєтків Ляхівці, Семенів і Корниця з відповідними присілками; в описі 1552 р. тут дві городні – сіл Ляхівці, Миклаші й Жемелинці Григорія Сенюти та сіл Корниця, Жижниківці, Тихомль, Войнигів, Ольшаниця панів Федора й Кунаша Корницьких і Григорія Сенюти³, яку з одного боку обдер вітер;

8-ма городня – князя Дмитра Вишневецького з маєтків Підгайці, Кушлін⁴ та Окнини; в описі 1552 р. городня сіл Кушлін, Підгайці й Окнини того самого власника;

9-та городня – Івана Болбаса з маєтків Розтоки й Поріччя; в описі 1552 р. городня сіл Розтоки, Поріччя й Горинка того самого шляхтича;

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 24.

³ Прізвище перших двох осіб помилково стоїть після прізвища Сенюти.

⁴ У тексті помилково: *Кушини*.

10-та городня – Семена Цати з маєтків Ридомиль і Борщівка; в описі 1552 р. городня сіл Ридомиль і Борщівка панів Гостських, Григорія Болбаса й Івана Патрикійовича;

11-та городня – Михайла Лосятинського та його братів і Яцька Лідихівського та їхніх «потужників» із маєтку Лідихів; в описі 1552 р. городня сіл Лосятин і Лідихів зем'ян Михна, Богдана, Гаська, Вінка й Гнівоша Лідихівських;

12-та городня – Петра Денисковича та Андрія Кунівського з їхніх маєтків Берег і Верба; в описі 1552 р. городня села Берег пана Денисковича та села Верба пана Андрія Кунівського;

13-та городня – Гнівоша Єловицького з маєтків Кам'яниця й Туриковичі¹ та інших сіл, яка вперлася в мур великої ворітної вежі; в описі 1552 р. справа за входом у город розташована городня (покриття обланок та хідники по них) сіл Кам'яниця, Носовиця, Мирогоща й Туриковичі² кременецького судді Гнівоша Єловицького³.

Загалом в акті 1545 р. описано 33, а в акті 1552 р. – 34 городні; крім розходжень у сумарній кількості цих споруд, тут є й інші відмінності.

На відтинку стіни від Черленої вежі до початку бланкування в другому з описів по сусідству з Черленою вежею замість чотирьох указано лиш три городні князів Острозьких; далі додано три городні із сіл королеви Бони, яких немає в першому; 5-та й 6-та городні стіни без бланкування подані як одна, яка, до того ж, судячи з послідовності в тексті, іде першою; далі 2-га й 3-тя городні, потім 1-ша, після неї 4-та, а 7-ї і 8-ї взагалі немає. Загалом же в першому з джерел тут 12, а в другому – 11 городень.

На другому відтинку – від початку бланкування муру до великого мурованого будинку – 7-ма городня переліку 1545 р. в описі 1552 р. значиться як дві, унаслідок чого загальна кількість їх зростає із 8-ми до 9-ти.

На відтинку між великим будинком і Надбрамною вежею 7-ма городня в другому з переліків знову поділена на дві, а загальна чисельність зростає з 13-и до 14-и.

В акті ревізії 1545 р. майже кожна з городень, за винятком тих, що припадають на мур без бланкування, характеризується словами «добра есть», але зазначено, що всі вони потребують «бачности и шпатрности», зокрема встановлення віконниць до вікон у мурі, бо вітер забиває всередину дощ, що дуже шкодить дерев'яним городням і мурові⁴. Під час ревізії 1552 р. значна частина городень перебувала вже в поганому стані, без помосту, накриття чи «всходу», а то й без першого, другого і третього.

¹ У тексті помилково: *Турисковичі*.

² У тексті помилково: *Стуликів*.

³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199–200; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 23–24.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

Рів по під замковими стінами. Для зміцнення оборони біскуп Януш велів копати в замку рів, а землею з нього засипати стіну від Чернечої гори¹ аж до самих вікон, «бо иншого приступу и шкодливого близкого прибою ништокль к тому замьку нѣтъ, толко штъ тоє горы Чернчєє», а для посилення стіни та захисту людей мурувати до неї ізсередини спеціальні «філяры», тобто опори, щоб у разі вибиття цієї стіни обстрілом із Чернечої гори це не зашкодило людям, які будуть унизу. Станом на 1545 р. від обох замкових стін вибрали вже чимало тої землі, але завершити роботи не вдалося, і тепер, як зазначав Патея, потрібне було спеціальне розпорядження монарха – або засипати рови, або повністю вибрати землю, щоб замкові стіни могли міцніше стояти².

8. Забудова замкового подвір'я

Зем'янські будинки в замку. Під час ревізії 1545 р. князі й шляхта оповідали Леву Патею, «ижъ то несть праваа земля в замьку, але, деи, перед тымъ до небожчика князя бискупа по всему тому замьку дома зємянский стояли и за нешпатреностью то все песком и гноемъ набралоса»³. Свідчення про те, що в замку бували двори місцевих землевласників, знаходимо і в іншому джерелі. З підтвердження Сигізмунда I зем'янину Івашку Денисковичу на деякі набуті ним маєтки, датованого 27 червня 1508 р., довідуємося, що пан Юрій Монтовтович під час перебування Кременця в його державі (1502–1507) «дал ему местце в замку Кремяницкомъ, где бы собе мел хоромы ставити, по подворе пани Сеньковое, а зъ другое стороны по князя Михайлово подворье Зъбаражского, а по коморки»⁴. Отже, на початку XVI ст. в замку знаходилися, щонайменше, три подвір'я – князя Михайла Збараського⁵, вдови якогось пана Сенька⁶ та Івашка Денисковича.

Церква святого Михайла. 1548 р. на території замку була церква святого Михайла, збудована, імовірно, після ревізії 1545 р., в акті якої ще не згадана. У храмі були повний Деїсус, позолочений образ Нерукотворного Спаса, два образи святого Михайла, оправлене сріблом Євангеліє (срібні хрест, застібки, чотири євангелісти та пуклі вагою чотири гривни), «zloty

¹ Тепер гора Черча.

² ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

³ Там само.

⁴ ЛМ. – Кн. Nr. 8. – Р. 263–264.

⁵ Під цим прізвиськом фігурує князь Михайло Васильович Збараський.

⁶ Це могла бути вдова берестейського намісника кінця XV ст. Сенька Олізаровича, яка походила з жаславського відгалуження роду Острозьких, або вдова шляхтича Сенька Денисковича, мати чи мачуха реципієнта привілею.

we złocie» воздвизальний хрест із чотирма каменями в сріблі, «kamczate» царські врата з перловим хрестом, «siewierskie rabe» двері, дарохранильниця з перловим хрестом, два келехи (один позолочений), дві зірки (позолочена та залізна), олов'яна ложка, мідний ківшик, одинадцять срібних та одна золота гривенки, перловий хрест, ризи, стихар, шовковий пояс, кадило, кілька книг (Октоїх на вісім гласів, пергаментний устав, Пролог та мінея)¹.

За описом 1552 р., при стіні стояла «церковка руськая свѣго Михайла» і в ній були образ Пречистої, два образи святого Михайла, срібний позолочений хрест, оправлене сріблом Євангеліє, «книга Пречого» (!), Шестодневец, устав і мінея².

Гридня³. За описом 1545 р., під час свого старостування Фальчевський збудував посеред замку дерев'яні гридню й сіни, обшив їх дошками й установив у сінях коловоротну ступу «по-німецьки» на шість товчачів, в якій навіть одна людина могла товкти порох⁴.

Пушкаря. В описі 1552 р. «подле церковъцы при муре никъчемна пушькарня», напроти неї «истебка малая, не вельми добрая», а між ними сінка, крита драницями⁵. В інвентарі 1548 р. цим спорудам можуть відповідати дві чорні ізби із сіньми між ними, збудовані Герциком між спіжарнями й цистерною для води⁶.

Спіжарні. За описом 1545 р., біскуп Януш збудував у замку своїм коштом дев'ять дерев'яних спіжарень «для наспижованья замьку»; на цих спорудах було дев'ять верхів, під якими стояли чотири гармати для захисту замкової шиї і моста⁷. В інвентарі 1548 р. значаться шість дерев'яних «swirnow» для зберігання «spiz zamkowych»⁸.

¹ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12. Деїсус – ікона із зображенням Ісуса Христа, Богородиці та Івана Предтечі (СУМ XVI – XVII. – Вип. 7. – С. 222); пуклі – заокруглені металеві бляшки на церковних книгах; *siewierskie dveri* – північні (?) двері у вівтар; *гривенка* – підвісок до ікони (*там само.* – С. 84); *Октоїх* або *Восьмигласник* – збірник церковних служб, здійснюваних протягом восьми тижнів; *пролог* – збірник скорочених житій святих та повчальних слів отців церкви; *мінея* – збірник церковних служб; *устав* – книга, що містить порядок богослужінь, а також свята, пости, правила життя монахів тощо.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27. *Шестодневець* – бесіди св. Василя Великого та св. Іоанна, екзарха болгарського, на шість днів творіння.

³ Приміщення для челяді (СУМ XVI – XVII. – Вип. 7. – С. 85).

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

⁶ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200, 202.

⁸ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

Цистерна. Станіслав Фальчевський приробив до дахів спіжарень ринви й спеціальними трубами відвів дощову воду з них у муровану скриню, яку обложив усередині деревом та облив смолою. На час першої ревізії ця скриня, дуже потрібна для замку з огляду на відсутність у ньому води, потребувала вже ремонту, оскільки, за словами старости, не тримала вологи, і він обіцяв привести її коштом королеви Бони в належний стан¹. В інвентарі 1548 р. значиться мурована «*czysternia*» для зберігання води розміром чотири сажні (7,8 м), обкладена деревом й облита смолою², а в описі 1552 р. – розташована поряд із пушкарнею мурована «чистерня» з дверми на завісах, яка розпалася вже надвоє³.

Тюрма. В інвентарі 1548 р. згадується дерев'яна «*turma*»⁴. З опису 1552 р. довідуємося, що вона знаходиться біля цистерни і має двері на завісах, поперечну залізну штабу та два замки⁵.

Криниця. За описом 1545 р., біскуп Януш почав вибивати на Замковій горі «студню», яку пробрили вже на 40 латрів (80,64 м)⁶, та потім закинули цю роботу, відтак на відновлення її тепер потрібна була окрема господарська ласка, під якою, розумілася, очевидно, воля королеви Бони, а кошторис затрат на неї знаходився в луцького біскупа, головного ревізора українських замків⁷. Пізніше від завершення задуму біскупа, імовірно, відмовилися, оскільки в інвентарі 1548 р. йдеться вже про іншу криницю. Зокрема, тут сказано, що «*studniu*», яку почали копати «*pod zamkim*» (!) «*za rapa Hercyka*» (!), викопали вже на 10 сажнів (19,49 м) та оцямрували деревом, і Герцик навіть заплатив «*studnaczy*» за «*ławy*», які той має докопати⁸. В описі 1552 р. читаємо, що «колодяз» пробрили на 18 сажнів (35 м), але не викопали ще навіть четвертої частини⁹.

Пекарня. В інвентарі 1548 р. зафіксовані дерев'яна пекарня на чотири сажні (7,79 м), сіни перед нею та збудована Герциком проти сіней біла ізба на чотири сажні (7,79 м) з поливаною піччю. Сіни мали глиняний комин і дві комірчини. З тилу пекарні стояла комірчина на півтора сажня

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

² Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

⁴ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

⁶ Латр – старовинна міра довжини, застосовувана в гірничій справі; містила 2,016 метра (*Łabecki H. Słownik górniczy...* – S. 136).

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

⁸ Атаманенко В. Інвентар... – С. 26.

⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

(2,92 м)¹. В описі 1552 р. значиться велика пекарня на чотири з половиною сажні (8,77 м)², світлиця напроти неї, з якої є комірка, а «над кгдахомъ исъхованье а светлочька тежь малая ис коморою по польчетверта саж-ья»³ (6,82 м).

Кухня зі світличкою та коморою. За описом 1545 р., Фальчевський збудував у замку кухню на два верхи з мурованим комином, яку зробив «взяємъ з дерева», а всередині «муром», та світличку при ній⁴. За інвентарем 1548 р., у замку стояла мурована кухня з мурованим комином⁵, біля якої були біла ізба на три сажні (5,85 м) та комірка⁶. В описі 1552 р. значаться кухня з мурованим комином і дверми з внутрішнім замком, світличка з білою піччю та дверми з двома заціпками, кухарська комірка з дверми із заціпкою, а також «фортка ку месту» з дверми із замком, «звонוך над кухнею», лави, стіл, три кухонні діжі (одна з них менша) та вісім бочок, у трьох з яких зберігали смолу⁷.

Саж. В інвентарі 1548 р. зафіксовано два дерев'яні сажі – на курей і на свиней⁸. За описом 1552 р., поруч із кухнею при мурі замку був побитий драницями саж на курей із дверми на заціпку⁹.

Будинок бургграфа. В інвентарі 1548 р. на території замку згадана мала світличка з простою піччю, сіньми, комином та коморою, перенесена Герциком із фільварку під замком¹⁰. В описі 1552 р. цій споруді тотожні, мабуть, світличка й комірка із сіньми, що служать бургграфу житлом¹¹.

Мурований будинок. В інвентарі 1548 р. значиться мурований будинок, в якому є обкладена всередині деревом біла ізба на три сажні й лікоть (6,5 м) із трьома скляними шибками, поливаною піччю, мурованим комином і мальованими дверми з внутрішнім замком¹², сіни на п'ять сажнів (9,74 м) із внутрішнім замком¹³, а проти них кімната на п'ять сажнів

¹ Атаманенко В. Інвентар... – С. 11.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

³ Там же. – С. 28.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

⁵ Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

⁶ Там само. – С. 10.

⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27–28.

⁸ Атаманенко В. Інвентар... – С. 11.

⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27–28.

¹⁰ Атаманенко В. Інвентар... – С. 11.

¹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

¹² Атаманенко В. Інвентар... – С. 10.

¹³ Там само.

(9,74 м) із двома скляними шибками, мурованим комином, мальованими дверми та внутрішнім замком і виходом. На верху через увесь будинок добре збудована стрільниця. Перед будинком ганок, під будинком два склепи із залізними дверми, а внизу дві склепінчасті пивниці¹.

За описом 1552 р., «на склепех ку месту» була світлиця з дверми на завісах, шибками, лавами, столом, піччю, мисником, в якій «все сполное». Перед нею знаходилися сіни з мурованим комином, скляними шибками й двома дверми з внутрішніми замками, а в тих сінях – кімната з мурованим комином, двома скляними шибками й «выходомъ»². Над ізбами й склепами стояв ганок; сходячи вниз, збоку була комірка для сторожів із дверми на завісах, під нею мурований склеп із двома дерев'яними, а третіми залізними дверми; над склепом ще один склеп, а з нього дві пивниці³.

Будинок челяді. За інвентарем 1548 р., у замку була біла ізба без сіней на чотири сажні (7,8 м) з простою піччю, яку перенесли з фільварку для проживання челяді⁴.

Ізба з сіньми й коморою. 1548 р. всередині замку знаходилася також біла ізба із сіньми й коморою⁵.

Намір збудувати в замку палац. В інвентарі 1548 р. зазначено, що новому старості показали в горах за чверть милі від замку (1,95 км) 300 каменів, підготовлених за біскупа Януша на будівництво тут палацу⁶.

9. Забезпечення замку зброєю, боєприпасами та інвентарем

Ствольна порохова зброя з'явилася в Європі в другій чверті XIV ст. (уперше зафіксована в історичних джерелах 1338 р.), але в сусідніх з Україною країнах найдавніші згадки про неї датуються майже на півстоліття пізніше: в Угорщині – 1378–1382-м, у Великому князівстві Литовському – 1382-м, у Польському королівстві – 1383-м роками⁷. Спочатку нова зброя мала оборонно-позиційний характер, тобто використовувалася для захисту фортифікацій, а з кінця XIV ст. її почали застосовувати також

¹ Там само. – С. 10–11.

² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

³ Там же.

⁴ Атаманенко В. Інвентар... – С. 11.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 26.

⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 77.

і для здобуття оборонних споруд та у відкритому полі¹. 1428 р. Вітовт брав гармати в похід на Новгород, а 1431 р. Ягайло вів під Луцьком артилерійський обстріл військ Свидригайла на протилежному березі Стиру². Для полегшення транспортування гармат чеські гусити поставили їх у першій половині XV ст. на колісні лафети (за цим різновидом артилерії закріпилися назви *гүфниця, гафуниця, гаубиця*)³. Спочатку для оборони фортець використовували різну зброю, але досвід показав, що гармати великого калібру – це знаряддя для здобуття замків, а не захисту їх. Тривалий час артилерія стріляла кам'яними ядрами, пізніше з'явилися також залізні, які інколи обливали свинцем. Порох виготовляли із селітри, сірки й деревного вугілля, зберігали в дерев'яних бочках, а важили на камені (бл. 10 кг⁴). У будівництві оборонних споруд порохову зброю почали брати до уваги в другій чверті XV ст., зокрема з того часу спостерігається потовщення стін⁵.

Найдавніше свідчення про вогнепальну зброю в Кременці містить інвентар початку 1480-х років⁶. До середини XVI ст. тут зафіксована наявність на озброєнні близько десяти її видів – великі й малі пушки, фуклери, пищалі, пищик, мортири, соколи, фальконети, гаківниці, рушниці та аркебузи. Під великими пушками слід, очевидно, розуміти, важкі гармати великого калібру з довжиною ствола 4–9 калібрів, якими вели настільний лобовий вогонь кам'яними ядрами (здебільшого по вертикальних цілях). За зразками в музеях Європи, їх довжина доходила до 4,7 м, а ядра мали діаметр до 74 см і важили 220–287 кг⁷. Пищачами називали гармати різних розмірів із довжиною ствола близько 20 калібрів, завдяки чому можна було вести прицільний вогонь⁸. Під пищиком, скоріше за все, мали на увазі ту саму пишчаль. Фуклери (нім. «fogler», з'явилися в другій чверті XV ст.) – це гармати зі змінною пороховою камерою, завдяки якій вони відзначалися високою скорострільністю (до 30 пострілів за день, у той час як велика пушка стріляла тільки два, а інші гармати – до семи разів). До кожного фуклера мало бути по кілька порохівниць (з однієї стріляли, другу заряджали порохом, третю чистили і т. д.)⁹. Мортирами, які набувають поширення з кінця XV ст., називали гармати з дуже великим калібром і коротким стволом (2–4 калібри), призначені для навісного обстрілу, з допомогою якого

¹ Там же. – С. 79.

² Polska technika wojskowa... – S. 259, 265.

³ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 84–85.

⁴ Polska technika wojskowa... – S. 267.

⁵ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 65.

⁶ Українські грамоти XV ст.... – С. 41–42.

⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 83–84.

⁸ Там же. – С. 83.

⁹ Polska technika wojskowa... – S. 265, 269.

пробивали міцні склепіння¹. Соколи (букв. переклад нім. слова *Falk*) або фальки – гармати різного калібру з відносно довгими стволами²; соколи дрібнішого калібру й менших розмірів називали також фальконетами³. Гаківниця – фортечна рушниця калібром 20–25 мм зі спеціальним гаком на стволі, який упирали в мур, щоб зменшити віддачу при стрільбі. На кінець XV ст. ця зброя, один із видів якої обслуговувався одним стрільцем, а другий – двома, доходила в довжину до одного метра⁴. До ручної зброї належали також рушниці й аркебузи.

За вказаним вище інвентарем, у першій половині 80-х років XV ст. в городі Кременці були чотири великі й шість малих пушок, три фуклери з чотирма порохівницями до них та одна пищаль, а також пів бочки гарматного пороху й бочка шипів⁵.

За описом 1545 р., озброєння замку становили такі «дѣла и броннии речи»: шість гармат, які стояли на обланках кузьминської роботи проти замкової шиї; чотири гармати на спіжарнях, що захищали ту саму шию і замковий міст; чотири гармати на новому домі від міста, який почав будувати біскуп Януш; одна гармата на землі біля воріт; дві мортири («мождѣри»), що теж лежали на землі; одинадцять гармат, які стояли напоготові в спеціальній шопі («шоѳе»); один пищик – найбільша гармата, що теж стояла напоготові⁶ – загалом 29 гармат: один пищик (у підсумковому переліку пропущений), дві мортири, чотири соколи й двадцять два фальконети; далеко ці гармати не можна було перевозити, пише ревізор, бо колеса під ними струхнівляли, а крім того, невідомо, чи пройдуть вони через міст, що теж поганій⁷.

Крім гармат, у замку були 10 готових до стрільби гаківниць із порохівницями й формами та 33 рушниці з порохівницями, формами й гнотами⁸.

«А што ся ткнет пороховъ, салѣтры, куль, свинцу, сѣры, – читаємо далі, – того всего к тымъ дѣломъ и гаковницямъ и ручницямъ, поведаетъ пан староста, великий достатокъ», та скільки всього було, не каже, пославшись на те, що все описано в реєстрах королеви Бони. «А уднако жъ, – продовжує Патей, – я тыхъ пороховъ и куль всихъ и свинцу и сѣры и угольа вгледаль, и на моє видѣньє не только Луцко и Володимер, але и десеть або двадцеть

¹ *Ibid.* – С. 264.

² Бехайм В. Энциклопедия оружия... – С. 316.

³ Там же.

⁴ Polska technika wojskowa... – С. 219.

⁵ «Што на Кременьцы подано три фуклери а чотыри прохници, пушекъ малыхъ 6, а пищаль одна. А великихъ пушекъ на городе 4 [...] а в городе пушечьного пороху польбочьки а шиповъ годныхъ бочька» (Українські грамоти XV ст. ... – С. 41–42).

⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 202.

⁷ Там само. – С. 203.

⁸ Там само.

иньшихъ замъковъ к тымъ дѣломъ и такому великому достатку бронных речеи зровнятиса не могутъ»¹. Та невдовзі замок утратив понад половину своєї артилерії. 1548 р. тут було вже тільки 9 добре справлених гармат на колесах, 5 добрих гармат, під якими погані колеса, що потребували ремонту, та 6 кіп куль і 3 великі залізні кулі до них².

В інвентарі значаться ще 10 справних гаківниць у чорних ложах і 160 куль до них; 23 справні рушниці в чорних і 11 у жовтих ложах (разом 34) та 13 кіп 10 куль до них; 12 форм до гаківниць і рушниць; 37 порохівниць із мішками для зберігання кульок і гнотів; 70 шрубів та 44 добрі й 3 зламані залізні лопати до гармат; 3 лопати для мішання вапна; свердло, яким вертять гаківниці; пилка для обрізування гармат; форма до гармат; фаска гонтових цвяхів; 60 шиб скла; 4 огенні (?) шиби; 4 бочки вугілля для виготовлення пороху; 4 бочки пороху загальною вагою 8,5 каменя 1 безмін; 9,5 каменя олова; 6 бочок селітри, 4 з яких забиті, а 2 відкриті (одна з них важила 13,5, друга – 9,5, третя – 7,25, четверта – 5, а дві останні – 15 каменів разом); велика львівська бочка селітри вагою 17 (13?) каменів без одного безміна; 3 бочки сірки вагою 36 каменів; забита львівська бочка сірки, яку вага не могла підняти й зламалася; ступа з чотирма товкачами для виготовлення пороху³.

1552 р. в замку було 14 бронзових («спижньныхъ») гармат (чотири з них «не выполерованы») однієї форми, довжиною по 13 п'ядей і 3 пальці (бл. 2,5 м), під обома литовськими гербами, 1530 р. виготовлення, на добре вкочованих колесах, а до них 6 кіп облитих свинцем залізних куль завбільшки «якъ гусиное ейце»; 10 гаківниць однієї форми та 10 порохівниць і 54 кулі до них; 33 рушниці однієї форми та 29 порохівниць і 10,5 кіп куль до них; 5 півбарилець пороху; 5 солянок селітри; дві штуки свинцю, одна з яких така, що її може підняти одна людина, а друга трохи менша; 100 шин заліза; дві бочки вугілля на порох; 49 лопат до вапна, три мотики для мішання вапна, два залізні дрюки для ламання скелі, свердло до гаківниць; залізна копистка, якою мішають бронзу; залізний заступ⁴.

Засвідчена описами наявність під гарматами в Кременеці колісних лафетів, а також міркування з приводу того, чи можуть тутешні мости витримати їх вагу, вказують на те, що це була здебільшого польова артилерія, яку тут зберігали. Отже, Кременецький замок слугував збройним силам Великого князівства на південних його рубежах арсеналом. Склад інвентаря (наявність у ньому свердла, яким вертять гаківниці, пилки для обрізування гармат, форми до гармат, залізної копистки, якою мішають бронзу) свідчить, що тут не тільки зберігали, а й виготовляли вогнепальну зброю.

¹ Там само.

² Атаманенко В. Інвентар... – С. 12.

³ Там само. – С. 11–12.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25–26.

Принагідно зазначимо, що місто Кременець теж мало трохи зброї, але вона не йшла ні в яке порівняння із запасами замку. 1552 р. тут були дві гаківниці, 26 аркебузів, 17 рушниць, півтора каменя пороху, пів каменя сірки, камінь свинцю й «зброй 4 пляховых»¹.

10. Обслуга замку

Замкова сторожа. На питання Патея щодо замкових «кликунов» і сторожів, «хто бы повинен з вѣку на городе кликати и стеречи», присутні під час ревізії зем'яни відповіли, що як молоді люди вони не пам'ятають цього; Герцик же оповів, що коли біскуп Януш приїхав у Кременець, то застав тут стародавню уставу, за якою в разі відсутності старости міщани давали по шість сторожів або по скільки він звелить, і ті мали стерегти замок аж до його приїзду, зокрема стояти на воротах і ходити по замку, а крім того два «уставичныи» сторожі рік-у-рік наймали села Сапанів, Жолоби й Підлісці, та через спустошення міста й сіл біскуп звільнив мешканців від цього обов'язку («с тоє сторожи вызволил для того, ижъ на вн-час яко мѣсто, такъ и села были спустѣли») і тепер староста наймав по чотири сторожі, причому два з них мали возити воду².

Пушкарі. За ревізійним описом 1545 р., у замку були три пушкарі (Матус, Ян та Ганус), яким платили по 10 кіп литовських грошів та одному люньському сукну з великого луцького мита – разом виходило 30 кіп грошів і три сукна, та від Різдва до моменту ревізії, за їх словами, нічого не дали ще за службу³. В описі 1552 р. читаємо, що в замку є два здавна осілі тут пушкарі – німець Ганус і поляк Матус, які отримують по 12 кіп 20 грошів на рік, а третій пушкар міський – місто платить йому щороку по 5 кіп грошів⁴.

Загалом замок обслуговували щонайменше 12 вільнонайманих осіб: бургграф, три пушкарі (одного з них утримувало місто), тесля, ключник, воротар, кухар, пекар, два сторожі й коваль⁵. У замку проживали також восьмеро рабів – троє повнолітніх, двоє підлітків і двоє дітей⁶, яких перевели сюди, здається, з фільварку, що раніше був під Замковою горою.

¹ Там же. – С. 26.

² ЛМ. – Кн. 561. – С. 201–202.

³ Там само. – С. 203.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

⁵ Там же. – С. 34–35. У переліку осіб, які отримують за свою службу платню, вказані також два ключники, але вони виконували, очевидно, відповідні функції не в замку, а в належних до нього двірцях Кокорів і Вілія.

⁶ Там же. – С. 29.

11. Доходи та витрати замку

У середині XVI ст. Кременецькому замку належали три господарські осередки, позначувані в історичних джерелах словами «двір», «двірець» і «фільварок», та волость – сільська округа, яка 1545 р. нараховувала 20, а 1552 р. – 22 поселення¹. Один із дворів, мабуть, найдавніший, знаходився десь під Замковою горою (інші два – Кокорів і Вілія). У ревізійному описі 1545 р. він не згаданий, а під час складання інвентаря 1548 р. був уже майже порожнім: більшість споруд перевезли звідси в замок; на старому місці залишилися тільки занедбана чорна ізба, кухня, теж погана, і стайня, але тут було досить капусти, моркви, столових буряків, яких не забрали ще з городу, а на току Герцик залишив новому старості 250 кіп жита й 100 кіп вівса. У самому замку мали 40 свиней і 20 кабанів (яких комісія, правда, не бачила, оскільки вони знаходилися в лісі й важко було позбирати їх, тому записала дані про них зі слів Герцика) та четверо коней із сідлами, хомутами, шлеями й двома возами для доставки води та для інших замкових потреб². В описі 1552 р. зазначено, що раніше під Замковою горою був двірець, від якого залишилися тільки чорна ізба, кухня й стайня, а решта все згоріло³.

Про доходи з волості в ревізійному описі 1545 р. сказано: «А голого плату п'янежного с тыхъ сельъ приходить чотырнадцать копъ грошеи а ведро меду прѣсного а двѣ седлѣ а деветнадцать мѣрокъ швса, кромѣ пашнѣ и млыновъ и ставов спустныхъ и иншихъ дробныхъ подачок, и тежъ кромѣ доходоувъ двора Кокоревъского»⁴. 1552 р. з кожного тяглового дворища давали по 40 грошів і 4 мірки вівса, а оскільки у волості було 208,5 дворищ, загальна сума доходів від них мала становити 139 кіп грошів готівкою, 834 мірки вівса, 14 кабанів і 47 баранів⁵.

Кременецькі міщани, які тримали лан, щороку платили на замок по 12 грошів, а які не мали поля – половину вказаної суми. 1552 р. з міщан, які не горіли, виходило цих платежів 34 копи 27 грошів, а хто погорів, за розпорядженням Бони мав сидіти шість літ на волі⁶.

Із кожної мірки збіжжя, що мололи в замкових млинах у дворці Кокорів та селах Дунаїв, Підлісці й Сапанів, за описом 1552 р., збирали по пенязю помірною. Від кожного вару солоду на замок ішли сьома мірка й три з половиною гроші, від кожної ручки ситного меду – гріш, від купецького воза

¹ Ширше див.: *Собчук В. Д.* Крем'янецька волость...

² *Атаманенко В.* Інвентар... – С. 12.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 205

⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 30.

⁶ Там же.

– і свого, і чужоземного – збирали по два, а якщо він був із сіллю – то по три гроші. Корчма в селі Дунаїв давала з кожного вару 30 грошів зиску. Усі ці мита, які орендувалися за 300 кіп грошів на рік, під час ревізії 1552 р. держав кременецький війт. Деякі доходи давала міська лазня, на яку той самий війт теж мав, за його словами, привілей королеви Бони. Замкову горілчану корчму здавали в оренду за 80 кіп грошів на рік¹.

Таким чином, готівкові надходження замку 1552 р. становили 139 кіп грошів від тяглого населення волості, понад 34 копи від міщан і понад 380 кіп від здачі в оренду мита. Сумарно це становило 553 копи грошів.

За описом 1552 р., на користь замку йшли всі передбачені Статутом вини², пересуд³, вижування⁴, децькування⁵ й блудяги⁶. Від кожного повежного злодія, тобто в'язня, отримували по 12, а від людини «не въ такомъ учинку» – по три гроші; весільна куниця⁷ від волосної дівчини становила 12 грошів, а від удови – півкопи; мирська куниця⁸ – теж 12 грошів, як і від волосної дівчини⁹. Та ці доходи, частина яких належала службовим особам, за браком історичних джерел не надаються для обліку.

Яка ж структура витрат замку. З опису 1552 р. довідуємося, що староста щороку отримував від королеви Бони по 100, місцевий плебан – по 20, бургграф, «который уставичне на замьку мешкаеть» і має ключі від воріт – по 17 кіп грошів; двом пушкарям щорічно платили разом 24 копи 40 грошів, «уставичному» замковому теслі – 10, «уставичному» замковому ковалеві – 5, а воротарю, ключнику, замковому кухарю, пекарю, двом іншим ключникам, двом сторожам, які рубали дрова й возили воду, – по 3 копи грошів. Сумарно ці готівкові витрати становили 200 кіп 40 грошів.

Крім грошей, кременецький староста мав і деякі натуральні доходи. Герцику 1548 р. належало чимало збіжжя у фільварках Вілія (100 кіп жита, 16 кіп пшениці й 50 кіп вівса) та Кокорів (280 кіп «starego» жита й 35 кіп вівса), яке він виростив, як сказано в інвентарі, з ласки королеви власним своїм плугом силами найманих людей¹⁰. Щодо Семашка в описі 1552 р. зазначено, що йому було дано весь приплід обох замкових двірців, які він мав передати потім наступнику лише з тим, із чим узяв¹¹.

¹ Там же. – С. 29–30.

² Грошові штрафи.

³ Судове мито, яке платив той, хто виграв справу.

⁴ Плата за виїзд вижа на місце для вивчення обставин справи.

⁵ Плата за доставку децьким оскарженої особи в суд.

⁶ Плата за переховування загублених коней та великої рогатої худоби.

⁷ Плата за вихід нареченої з волості.

⁸ Можливо, від нареченої з повіту.

⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 29.

¹⁰ Атаманенко В. Інвентар... – С. 17, 22.

¹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 32–33.

Двірці й села забезпечували замок продовольством. На питання Патея «ш наспижованьи замьку» присутні 1545 р. на ревізії «ничого не вмѣли повѣднати», крім того, що «поживленье идеть» із млинів і фільварків (за словами старости, замку належали сім млинів і два фільварки)¹. За інвентарем 1548 р., у замку були 30 мірок житньої муки, 12 «полтей» м'яса, кременецька «ручка» масла, 70 сирів, 200 вінків цибулі, три львівські бочки солі, дві діжки огірків, п'ять бочок оцту, півтори мірки сухих черешень, мірка маку, чотири мірки лляного насіння та по дві бочки яблучного й грушевого квасу². У ревізійному описі 1552 р. однозначно сказано, що староста, замкові слуги й уся замкова челядь харчуються із замкового ключа³. У двірцях Кокорів і Вілія «на поживлене замьковое» засівали по одному двірському плугу поля, на те саме йшли також мірки з млинів у селах Цеценівка, Вілія, Рудка й Колосова, де було загалом шість млинових та одне ступне кола⁴.

* * *

Матеріали археологічних досліджень дають підстави вважати, що оборонні споруди існували на Замковій горі в Кременці принаймні з кінця X ст. Літопис та пізніше описи засвідчують, що завдяки висоті та крутизні схилів гори твердиню можна було здобути тільки тривалою облогою.

Муровані елементи в системі фортифікацій Кременця могли з'явитися ще за князювання Данила Романовича, коли почалося будівництво так званих башт волинського типу, а стіни щонайменше до середини XIV ст. залишалися дерев'яно-земляними. Заміну їх кам'яними мурами міг започаткувати польський король Казимир III, а завершив, скоріше за все, великий князь литовський Вітовт. Заключний етап формування замку припадає на час перебування його в руках віленського біскупа Януша та королеви Бони (1529–1556).

Спочатку на вершині гори звели з каменя-вапняку ворітну вежу під назвою *Черлена* та оборонну стіну товщиною близько 2,3 м. Коли вогнепальна зброя стала транспортабельною і з'явилася загроза прямого обстрілу воріт гарматами з так званої замкової шиї, первісну браму замурували, а натомість збудували нову, вихід з якої спрямували вже не на хребет гори, а на глибоку долину, що відділяла Замкову гору від Чернечої.

Надійність і просторість Кременецького замку давала можливість використовувати його як пункт оборони, як арсенал для зберігання польової артилерії та як виробничу площадку для виготовлення гармат.

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 202.

² Атаманенко В. Інвентар... – С. 12.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 34–35.

⁴ Там же. – С. 30–31.

II. Кременецький замок:

Підтримка замку та мостів на під'їзді до нього в належному стані становила городову й мостову повинності населення повіту, незалежно від того, входило воно в замкову волость чи проживало в маєтках тутешніх князів і шляхти, але місцеві землевласники не поспішали, як свідчать описи споруди, із виконанням цих обов'язків.

У мирний час у середині XVI ст. споруду обслуговували кільканадцять найманих осіб і кілька рабів.

Сумарний готівковий дохід замку, який надається для обліку, у середині XVI ст. становив приблизно 550 кіп грошів на рік. Понад 36% цієї суми йшли на платню старості та найманій обслузі, а решта коштів поступала в скарбницю королеви Бони. Приблизно половина всіх виплат причетним до замку особам ішла старості, що отримував також поважні натуральні доходи.

III

З ІСТОРІЇ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ПІВДНІ ВОЛИНІ В XV – СЕРЕДИНІ XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Від кінця XV до середини XVII ст. серед землевласників Волині, що становила тоді одну з найбільше розвинених частин України, провідне місце займала родовита аристократія з князівськими титулами. Становлячи тут 10–13 відсотків особового складу знаті, вона володіла приблизно двома третинами маєтків¹. Економічна могутність та ключові позиції в механізмах державної влади забезпечувала цій частині еліти вплив на всі сфери суспільного життя.

Вчені встановили походження більшості князівських родів Волині, простежили їх генеалогію. Останнім часом, після довготривалої перерви в дослідженні вітчизняною наукою вищих верств минулих епох, першочергова увага звертається на вивчення соціального статусу князів як окремого прошарку українського суспільства схилу середньовіччя й початку нової доби, структури цієї групи знаті, уявлень про неї сучасників. Натомість історія володінь, зокрема, походження, територіальний розвиток і доля маєтків ще чекають на своїх дослідників. Виняток становлять хіба що Сангушки, і то без ковельської гілки, та Острозькі й Радивили.

На півдні Волині, під яким мається на увазі територія Кременецького повіту в остаточних межах цієї адміністративно-територіальної одиниці, сформованих на кінець XVI ст., за час від переходу регіону під владу литовських князів до початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького володіли маєтками 20 князівських родів. За тривалістю присутності серед них можна виділити Острозьких і похідних від них Жаславських, що простежуються тут від кінця XIV ст., та Несвідських разом із похідними від них Збараськими, Вишневецькими, Порицькими й Вороньцькими, котрі з'явилися не пізніше початку XV ст.

¹ Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 104.

З огляду на розміри маєтків і тривалість володіння ними ці групи кровних спільнот потребують окремих досліджень. Предметом розгляду буде далі присутність на півдні Волині решти кільканадцяти князівських родів: Курцевичів, Буремських, Сангушків, Гольшанських, Четвертенських, Корецьких, Чорторійських, Ружинських, Масальських, Пузин, Пронських, Подгорських і Радивилів.

1. Курцевичі

Курцевичі та похідні від них Буремські понад півтора століття володіли на півдні Волині невеличкою групою поселень на річці Слонівці та суміжних берегах Стиру. Спочатку територія їх маєтку належала до Перемиського повіту, після його ліквідації на початку XVI ст. потрапила в Луцький, а в результаті проведеної в середині 1560-х років у Великому князівстві Литовському адміністративно-територіальної реформи відійшла до Кременця.

Спільним предком обох родів був нащадок Наримунта Гедиміновича князь Михайло Костянтинович Пінський¹. Прямих свідчень про те, коли і як він опинився на Волині, не виявлено. Відомі дослідники Юзеф Вольф та Оскар Галецький припускали можливість переміщення сюди ще його батька, якого великий князь Сигізмунд Кейстутівич (1432–1440) міг витіснити з родового гнізда в Пінську як прихильника його суперника Свидригайла Ольгердовича під час династичної війни 30-х років XV ст.²

1433 р. Михайло Пінський оженився на Марині з Чемеринця, вдові зем'янина Львівського повіту Микити Ольшанського, і з дозволу польського короля Ягайла осів на спадщині свого попередника за кілька кілометрів від сучасного Золочева³. Після досягнення пасинками повноліття князь повинен був віддати їм, згідно з листом монарха, батькову спадщину, відтак міг розраховувати в Короні тільки на власні надбання та невеликий родовий маєток дружини⁴.

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 33.

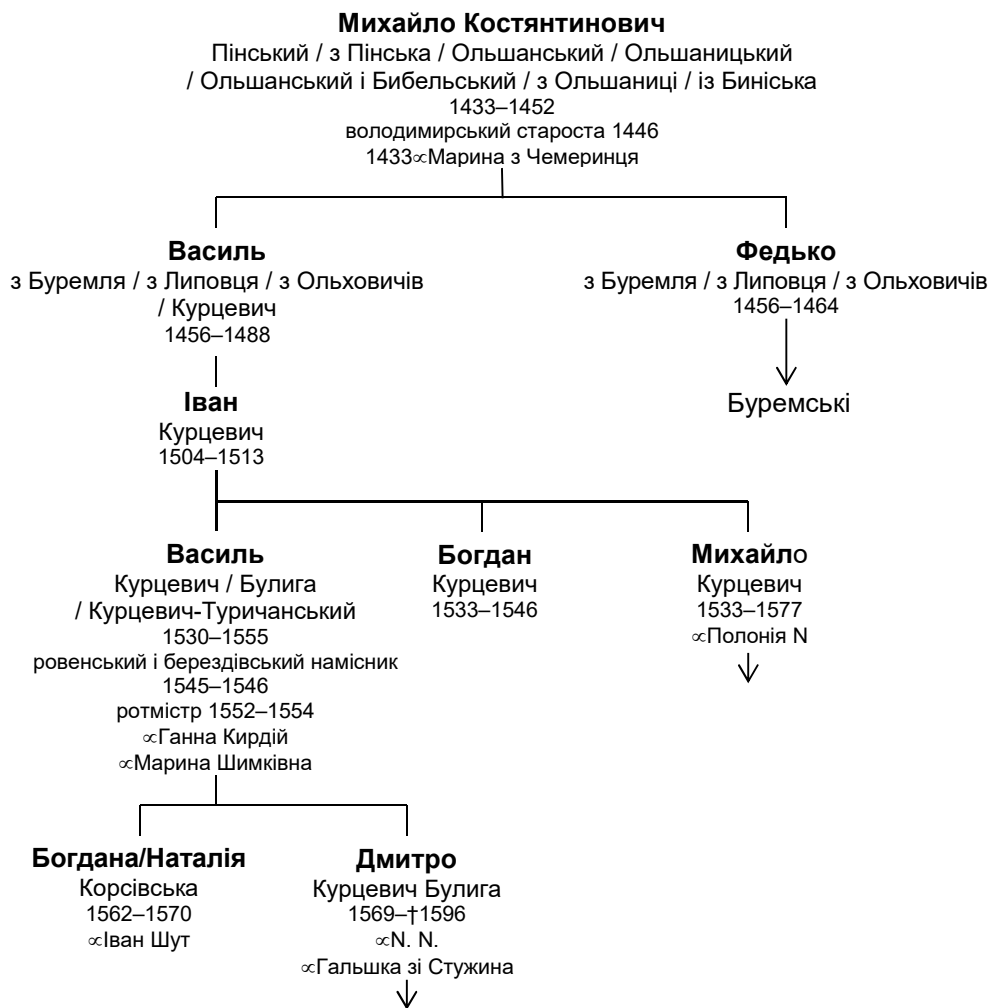
² Wolff J. Kniaziowie... – S. 14; Halecki O. Ostatnie lata... – S. 47.

³ У листа Ягайла, відомому з реєста в інвентарі архіву Острозьких, перелічені маєтки Баніт, Ташки, Новосельці, Вишнівець і дворище Конотове (ANKr, ASang, rkps 88, S. 25). Судячи з топоантропоніма власника, сюди мало входити ще село Ольшаниця. З князем Пінським пов'язане, очевидно, розташоване по сусідству село Княже, загалом відоме з 1476 р. (Dąbkowski P. Podział... – S. 2). Поряд відомі з 1470-х років села Бинішин і Бенів (*ibid.* – S. 56, 92), одне з яких може відповідати Баніту з реєсту або загадковому поселенню Бинісько, назва якого інколи потрапляла в титул Михайла Костянтиновича. Ім'я дружини див.: AGZ. – T. 14. – S. 319–321 (1451).

⁴ На правах застави від Ягайла князю належало в Дрогобицькому повіті село Соляча (Halecki O. Ostatnie lata... – S. 118, przur. 1). Король дав ще в опіку Унівський

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Схема 1. Родовід князів Курцевичів

На грані 1442–1443 рр., на початку правління Казимира Ягайловича (1440–1492), що змінив убитого змовниками Сигізмунда, еліта північного заходу України, невдоволена політикою оточення юного монарха, перетворила контрольовану нею територію в окреме князівство зі столицею в

монастир із селами Єкторів і Млинівці, 1443 р. підтверджені Владиславом Ягайловичем (AGZ. – Т. 14. – S. 287). Зигмунт Люба-Радзимінський був схильний датувати останнє з надань Ягайла 1431-м роком (*Radziwiński Z. L. Monografia...* – Т. 1. – S. 17, przur. 2). Маєток дружини князя складався, очевидно, з частин сіл Підкаміння, Дички й Залунів (*Wolff J. Kniaziowie...* – S. 14).

Луцьку й запросила Свидригайла, що держав тоді в Польському королівстві «iure ducali» Городоцький і Щирецький повіти, очолити його¹.

Від самого початку перебування останнього в ролі глави цієї квазідержави, ще до переїзду в Луцьк, Михайло Костянтинович входив у найближче його оточення. 22 листопада 1442 р. в Городиську та 1 січня наступного року в Городку князь присутній серед свідків виданих ним листів², а з травня 1446 р. простежується на уряді володимирського старости, який міг займати, звичайно, і раніше³. За можливість завершити життя господарем хоча б частини держави Гедиміновичів Свидригайло щедро платив своїм прихильникам маєтками. Князь Пінський теж мав отримати якусь нагороду за службу.

У другій половині 1451 р., коли в очікуванні смерті Свидригайла між поляками й литовцями загострилася боротьба за його спадщину, під натиском урядових кіл Великого князівства, що могли вбачати в Михайлі Костянтиновичу провідника інтересів Корони, старостування у Володимирі, надзвичайно вагоме в разі спроби вирішити долю регіону силою, у нього забрали⁴, зате 8 січня наступного року гарантували – у числі перших серед тутешньої знаті – недоторканість володінь. У підтвердженні Казимира Ягайловича на ці маєтки перелічені Буремль, Новосельці, Обзир і двір Зміїнець у Луцькому, Корсів і Сестрятин у Перемильському та двір Новосельці у Володимирському повітах. Усе це були, як зазначено в документі, «именья, што внь перьвей дерьжалъ»⁵, але всі вони вислужені в Свидригайла, чи тільки частина, а решта набуті іншим способом, не знаємо. 1454 р. Михайло Костянтинович виклопотав у Казимира дозвіл обміняти з коронним шляхтичем Зигмунтом із Грабкова село в Дрогобицькому повіті, надавши свого часу Ягайлом на правах застави, на два поселення у Володимирському повіті⁶. На цьому звістки про нього обриваються.

1456 р. виступають уже Михайлові сини Василь і Федько, відомі в Короні як князі з *Липовця*, князі з *Буремля* або з *Липовця* та князі з *Ольховичів*. 1464 р. вони разом продають успадковане після матері село Залунів у Галицькій землі⁷. Перший із братів востаннє фігурує в записках Литовської метрики про надання Казимира Ягайловича 1488 р., де значиться вже з прізвищем *Курцевич*⁸, а про другого джерела мовчать. Нащадки Василя

¹ Halecki O. Ostatnie lata... – S. 22–24.

² Ibid... – S. 46; *ibid.* – S. 291, nr 19; Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 105 (поправку дати див.: Halecki O. Ostatnie lata... – S. 291, nr 20).

³ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3, zes. 5. – S. 119.

⁴ Halecki O. Ostatnie lata... – S. 172.

⁵ LM. – Kn. Nr. 22. – P. 68 (8. 01. 1452, Вільно).

⁶ Halecki O. Ostatnie lata... – S. 234.

⁷ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 34.

⁸ LM. – Kn. Nr. 4. – P. 81 (1488).

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

також відомі як Курцевичі, а за нащадками Федора, що теж користувалися спочатку цим патронімом, пізніше закріпилася назва *Буремські*¹. Батькову спадщину Василь і Федько поділили так, що згаданими вище маєтками Корсів і Сестрятин, розташованими на річці Слонівці власне в тій частині Волині, яка цікавить нас тут, володіли обидва започатковані ними роди.

Рід Курцевичів продовжив згадуваний в актах 1504–1513 рр. Василів син Іван². За переписом литовського війська 1528 р., в успадкованих ним володіннях, з яких треба було виставляти восьмеро вершників, господарювала вже вдова³. Князь мав синів Василя, Богдана й Михайла⁴, але нас цікавитиме тільки перший із них, оскільки залишена батьком половина в маєтках на Слонівці повністю перейшла до його рук.

Василь Іванович Курцевич мав прізвисько *Булига*, яке передалося потім його нащадкам. Князь відомий від 1530 р. Протягом 1536–1540 рр. він виступає в ролі господарського дворянина, у 1545–1546 рр. виконує функції намісника в узятих монархом у секвестр маєтках роду Острозьких, у 1552–1554 рр. фігурує як королівський ротмістр⁵, на початку 1555 р. як один із господарських комісарів бере участь у розгляді спору шляхтича Грицька Сенюти з князем Кузьмою Жаславським⁶, а 1559 р. в його маєтках господарює вже вдова⁷. 1545 р. спільно з родичами з Буремських князь Василь відповідав із сіл Корсів і Сестрятин за одну з дерев'яних городень Окольного замку в Луцьку⁸. У складеному восени 1546 р. акті обстеження комісарами литовсько-польського кордону в належному йому маєтку на Слонівці згадане село *Слунва/Слонів/Слонівське*, що становило, здається, центр цього невеличкого комплексу, оскільки слуга фігурує як *слонівський урядник*⁹.

Василь Іванович залишив сина Дмитра та старшу від нього дочку Богдану, відому також як Наталія¹⁰. Богдана народилася в шлюбі з Ганною Кирдівною¹¹. Залишившись після смерті батька круглою сиротою, спочатку вона жила при своїй мачусі Марині Шимківні, а далі вийшла заміж за приїжджого шляхтича Івана Семеновича й отримала «на виховання» на час до повноліття брата маєтки на Слонівці. Дійшовши літ, князь Дмитро відступив ці володіння сестрі на вічність як компенсацію належних їй за статутом четвертої частини отчини та матириного й власного віна. У листі

¹ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 34–35.

² *Wolff J.* Kniaziowie... – S. 197–198.

³ Перапис войска... – С. 151.

⁴ *Wolff J.* Kniaziowie... – S. 198.

⁵ *Ibid.* – S. 198.

⁶ ЛННБ України, ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6314, арк. 23–24.

⁷ *Wolff J.* Kniaziowie... – S. 198.

⁸ ЛМ. – Кн. 561. – С. 142.

⁹ АСД. – Т. 1. – С. 105, 107–108.

¹⁰ Як Наталія виступає 1570 р. (Волинські грамоти... – С. 113–114).

¹¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 461 зв.

Богдани/Наталії та її чоловіка про відмову від майнових претензій до брата, датованому 4 жовтня 1570 р.¹ (з нього й походить викладене вище) зазначено, що подружжя отримало поселення Корсів, Сестрятин і Козя Волиця, а за поборовим реєстром того самого року, йому належали Слонва та частини Корсова й Сестрятина². Резиденцією родини був, очевидно, Корсів, бо в одному із записів Богдана названа господарською зем'янкою *Корсівською*³. Іван Семенович, що фігурує інколи з прізвиськом *Шут*⁴, простежується як зять Курцевичів від 1562 р.⁵ 1567 р. він отримав від монарха уряд кременецького войськового й городничого⁶, а десь 1571 р. випустив, як зазначено в привілеї наступнику, маєток у Кременецькому повіті з рук і вибув у Велике князівство Литовське⁷. Половину Курцевичів у маєтках на Слонівці набули, очевидно, їхні родичі Буремські.

2. Буремські

Згаданий вище Федько з Буремля залишив синів Семена *Курцевича*, Лева *Курцевича-Буремського* та Олександра *Буремського*. Перший із них 1510 р. відступив свою частину отчини третьому й зник із нашого поля зору. Таким чином, належна Буремським половина в селах, які нас цікавлять, дісталася Леву та Олександровим Федоровичам⁸.

Лев простежується протягом 1494–1528 рр.⁹ За переписом литовського війська, де значиться як безіменний князь Буремський, він мав виставляти двох вершників¹⁰. Наступне покоління роду по його лінії представляє єдина дочка Катерина, котра 1521 р. була вже заміж за господарським писарем Михайлом Васильовичем Свинуським¹¹.

Князь Олександр згадується протягом 1510–1526 рр.¹² 1528 р. повинність виставляти з маєтку двох вершників лежала вже на його вдові¹³, а з 1530 р. виступає син Дмитро¹⁴.

¹ Волинські грамоти... – С. 113–114.

² *ŻD.* – Т. 19. – С. 29.

³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 151 зв.

⁴ *Там само*, арк. 127–127 зв., 143–144; спр. 5, арк. 82 зв; *ŻD.* – Т. 19. – С. 29.

⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 127–127 зв.

⁶ *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej...* – Т. 3, zes. 5. – С. 46.

⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 192, л. 127 (20. 03. 1572).

⁸ *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 15.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Перепис войска... – С. 149.

¹¹ *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 15.

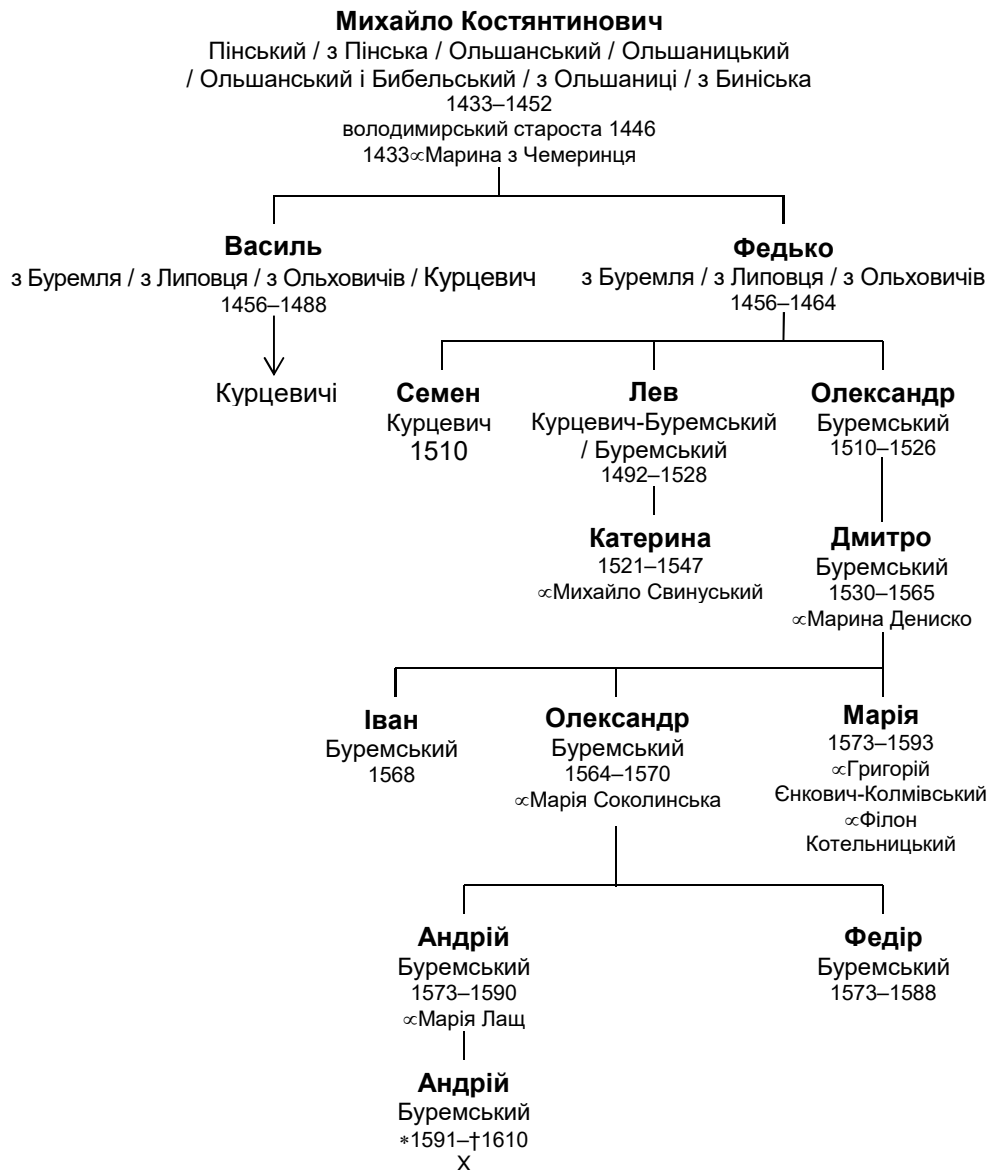
¹² *Ibid.*

¹³ Перепис войска... – С. 149.

¹⁴ *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 15.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Схема 2. Родовід князів Буремських

За неявку Дмитра Буремського на військову службу та інші вчинки 21 жовтня 1535 р. монарх конфіскував його маєток, у тому числі частини в Корсові й Сестрятині, і передав у володіння його свояку Михайлу Свинуському, що кредитував опального князя¹.

¹ AGAD, pergamin nr 6832.

1545 р. за городню в Луцькому замку з Корсова й Сестрятина поряд із Василем Курцевичем відповідала тільки вдова пана Свинуського¹.

Володіння подружжя Свинуських успадкував єдиний син Михайло, який не залишив прямих спадкоємців. Після смерті Михайла Михайловича (десь наприкінці 50-х років XVI ст.) його вдова князівна Федора Федорівна з Чорторийських деякий час опиралася претензіям родини покійного чоловіка на маєтки, та після розгляду спору канцлером Великого князівства Миколаєм Радивилом змушена була поступитися. На початку листопада 1561 р. усе, що пан Свинуський успадкував після матері, перейшло до згаданого вище Дмитра Буремського; зокрема, він забрав відомі вже нам Новосілки, частини Корсова, Сестрятина, Зміїнця й Обзира на Волині та Одрижина в Пінському повіті².

Десь у межах 1565–1570 рр. Дмитро Буремський помер. Вдова Марія, що походила з кременецьких повітників Денисків, пережила його на кільканадцять літ³. Із дітей відомі сини Іван та Олександр і дочка Марія. Іван згаданий 1568 р.⁴, а далі сліди його губляться. Марія 1573 р. була замужем за Григорієм Єнковичем-Колмівським⁵, а в 1592–1593 рр. – за Філоном Котельницьким⁶. Ні Іван, ні Марія маєтками на Слонівці не володіли.

1570 р. податок за ці поселення платив Олександр⁷. Останній відомий від 1564 р.⁸, а 1573 р. його не було вже, очевидно, серед живих, бо колишня дружина князівна Марія Андріївна Соколинська мала іншого чоловіка⁹. Спадкоємцями Олександра Буремського були сини Андрій і Федір, які простежуються з 1573 р.¹⁰ Другий із них після згадки 1588 р.¹¹ пропадає з поля зору, а про першого знаємо, що в шлюбі з Марією з Лащів мав сина Андрія, на якому рід Буремських обірвався¹². Андрій Андрійович народився 1591 р.¹³, наступного року був уже без батька, 1605/06 навчально-го року здобував у Замойській академії освіту, а 30 листопада 1610 р. помер у віці 19 років, не залишивши нащадків¹⁴.

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 142.

² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 249–250 зв.

³ Wolff J. Kniaziowie... – S. 16.

⁴ *Ibid.*; ЛННБ України, ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6507, арк. 13.

⁵ Wolff J. Kniaziowie... – S. 16.

⁶ Radziwiński Z. L. Monografia... – Т. 2, cz. 2. – S. 114, 117.

⁷ *ŹD.* – Т. 19. – С. 31 (назви *Корсів* і *Сестрятин* переключені).

⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 279 зв. – 280.

⁹ Архів ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 237–241.

¹⁰ ЛННБ України, ВР, ф. 91, оп. 1, спр. 229/V.3, арк. 11–11 зв.

¹¹ Radziwiński Z. L. Monografia... – Т. 2, cz. 2. – S. 166.

¹² Wolff J. Kniaziowie... – S. 16.

¹³ Рік народження визначено, виходячи з віку на час смерті (див. далі).

¹⁴ Radziwiński Z. L. Monografia... – Т. 2, cz. 2. – S. 115; Album studentów... – S. 57; Wolff J. Kniaziowie... – S. 16.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Марія з Лашців пережила сина на два роки¹. Маєтки Буремських у Кременецькому повіті забрав вітчим Андрія Андрійовича пан Матеуш Лешньовський. 6 липня 1611 р. він вніс у трибунальські книги згаданий вище привілей Казимира 1452 р.², а 1627 р. заснував на місці знищеного татарами села Слонів на річці Слонівці місто Лешнів³. 1629 р. в належну йому невеличку волость входили місто Лешнів, села Корсів, Сестрятин і Козя та новопочата воля Грималова; сумарно тут були 152 дими⁴.

З удовою князя Буремського пан Лешньовський мав синів Яна й Миколая, котрих судилося пережити († 1638), та дочок Анну й Катерину⁵. Маєток на Слонівці дістався Катерині, яка спочатку була замужем за Андрієм Цетнером, потім – за Геронімом Харленським, а третій раз – за князем Стефаном Четвертенським. 1641 р. Катерина Харленська продала маєток у Кременецькому повіті великому коронному гетьману Станіславу Конецпольському⁶, що придбав уже розташовані по сусідству Радивилівську волость у Кременецькому повіті та комплекс маєтків із центром у Бродях у Руському воєводстві на протилежному боці Слонівки.

3. Сангушки

Князі Сангушки були нащадками Ольгердового внука Сангушка Федоровича. Переважна більшість володінь цього аристократичного роду на землях України в досліджуваній період лежала на північному заході Волині, а на півдні регіону з ним пов'язані лише кілька поселень, розпорошених по Кременецькому повіту. Збирати їх починав – із наміром створити, очевидно, на малоосвоєних приватною власністю теренах просторе володіння – Сангушків син Олександр. 12 січня 1482 р. він купив у тутешніх повітників Васька, Німця й Ігната Цеценівських розташовані на Случі села Цеценівці й Баймаківці⁷, а 9 лютого 1484 р., будучи вже кременецьким старостою, придбав у них ще неподалік Кременця село Новосельці на річці Вілії⁸.

Через кілька літ сини продавців Андрій Німцевич і Васько Ігнатович Цеценівські звинуватили Олександра Сангушковича перед монархом у насильному присвоєнні маєтку Новосельці. Князь довів перед спеціальною комісією, що угода була укладена з дотриманням усіх формальностей, і його

¹ *Ibid.*

² ЛННБ України, ВР, ф. 91, оп. 1, спр. 144/1.2, арк. 11–11 зв.

³ *Заяць А.* Заснування містечка Лешнів... – С. 87.

⁴ *Баранович О. І.* Залюднення Волинського воєводства... – С. 109.

⁵ *Majewski W.* Leśniewski... – S. 175–176.

⁶ *Dziedzicki L.* Lesznów... – S. 176.

⁷ AS. – Т. 1. – S. 63.

⁸ *Ibid.* – S. 64.

«знашли правого и всказали есмо так: естли господарь корол его милость допустит Цеценевских отчизны их, тогды они мают князю Олександрю Со-нгушковичу отложити пенязи шестьдесят коп широких гроши, а поки они князю Олександрю пенязи отложат, потул ему тое имене на имя Новоселци держати со всим тым, как они князю Олександрю продали»¹.

Крім згаданих поселень, надбанням Олександра Сангушковича в Кре-менецькому повіті мало бути ще село Окнини на невеличкій притоці Го-рині, що належало потім одному з онуків як «отчизное и дедизное»².

Формування володінь роду на півдні Волині продовжив Олександрів син Михайло. 21 серпня 1497 р. він купив у Некраша, Мацини й Мамая Колчейовичів два селища під назвою Дубище³. Натомість син Андрій, що наприкінці XV ст. служив тут деякий час намісником⁴, не набув нічого.

11 серпня 1502 р. Андрій Олександрович та вдова його брата і її син Андрій Михайлович учинили поділ спадкових володінь. Текст дільчого листа дійшов із втратами. Щодо поселень, про які йдеться, у ньому можна прочитати лише неясно сформульовану фразу «а в Кремянецком повете село Цеценевци, а Дубища с приселки в Кузьминском повете поделили е-мо имь на польи»⁵. Як бачимо, частина сіл не згадана взагалі, а те, що зга-дане, незрозуміло, кому дісталися. У процитованому фрагменті привертає увагу протиставлення повітової належності сіл Цеценівці й Дубища, оскі-льки Цеценівці на Случі теж належали до Кузьминського повіту. Оче-видно, під цією назвою виступає інше поселення – Новосельці на річці Вілії, якому відповідає теперішнє село Цеценівка.

30 вересня 1497 р. монарх надав князю Костянтину Острозькому при-вілей на дві групи маєтків, одна з яких лежала на півдні Волині. Серед пе-рерахованих тут поселень є Цеценівці, Баймаківці й двоє Дубищ⁶. Мож-ливо, з приводу цих сіл між Сангушками й Костянтином Івановичем було якесь порозуміння і через те перші два з них випали потім із дільчого ли-ста, а відсутність у ньому маєтку Окнини може бути зумовлена втратою частини тексту. 9 вересня 1517 р. князь Острозький отримав привілей на всю Кузьминську волость, і тут теж згадані Баймаківці та двоє Дубищ⁷.

Реально після поділу Андрій Михайлович володів маєтком Цецені-вці/Новосельці, а його дядько Андрій Олександрович – маєтком Окнини.

¹ *Ibid.* – S. 94–95.

² *Ibid.* – Т. 4. – S. 9, 43.

³ *Ibid.* – Т. 1. – S. 112. У тексті листа рік не збігається з індіктом. Упорядник надав перевагу індікту (*ibid.* – S. 164), а Вольф схилився року, але не обґрунтував вибору (*Wolff J. Kniaziowie...* – S. 436, *przyp.* 25).

⁴ *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej...* – Т. 3, *zesz.* 5. – S. 61.

⁵ AS. – Т. 1. – S. 147–149.

⁶ *Ibid.* – S. 113–114.

⁷ *Ibid.* – Т. 3. – S. 156.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

1524 р. перший із них мав справу за підданих із села Цеценівці з кременецьким намісником Якубом Монтовтовичем¹, а 20 березня 1534 р. продав поселення позашлюбному синові великого князя віленському біскупу Яну², що інтенсивно формував навколо Кременця волость.

Після смерті Костянтина Острозького Андрій Михайлович зажадав від його сина Іллі віддати маєток Дубища. Розглянувши 11 березня 1535 р. цей спір, призначені королевою Боною комісари не тільки залишили селища за відповідачем, а й зобов'язали позивача віддати йому давній купчий лист³.

Після смерті Андрія Олександровича десь наприкінці 1534 р. його спадщина разом із займаним ним урядом маршалка Волинської землі перейшла на сина Федора, володимирського старосту⁴. 2 травня 1535 р. Федір Сангушкович обміняв маєток Окнини з доплатою сотні кіп грошів дочкам покійного луцького війта Яна Сигнатора Галжбеті Андріїві Железковій та Ганні Михайлової Хвалибовській на війтівське село Ставрів⁵. 8 липня наступного року укладена ними угода була підтверджена Сигізмундом I⁶. Та Бона, що купила в родини Сигнатора луцьке війтівство, зажадала від маршалка Волинської землі віддати їй належний до нього в минулому Ставрів. 12 жовтня Федір Сангушкович уклав із королевою угоду, за якою замість Ставрова зобов'язався придбати для неї в Кременецькому повіті село Лепесівку⁷. Цим поселенням разом із присілком Радошівкою володів його боярин Федір Яцкович Вориський. 17 листопада того ж року князь обміняв своє село Билічі у Володимирському повіті, доплативши 300 кіп грошів, на Лепесівку й Радошівку⁸. Обидва набуті поселення він передав кременецькому старості королеві і 25 грудня 1536 р. отримав, нарешті, у Кракові остаточне підтвердження монарха на Ставрів⁹.

Як бачимо, за п'ять десятиліть через руки Сангушків у Кременецькому повіті пройшли вісім поселень, розташованих чотирма групами в різних місцях. Два з них потрапили до роду, щоб тут же бути виміняними на інші (Лепесівка й Радошівка), чотири через татарське лихоліття кінця XV ст. становили, мабуть, лише номінальні володіння, і то короткочасні (Цеценівці, Баймаківці, двоє Дубищ), а двома вони реально користувалися близько сорока років (Окнини та Новосельці/Цеценівці).

¹ *Ibid.* – S. 261.

² *Ibid.* – S. 458–459.

³ *Ibid.* – Т. 4. – S. 2 – 5.

⁴ *Radziwiński Z. L. Monografia...* – Т. 1. – S. 179.

⁵ AS. – Т. 4. – S. 9–10.

⁶ *Ibid.* – S. 43–45.

⁷ *Ibid.* – S. 52–54.

⁸ *Ibid.* – S. 58–59.

⁹ *Ibid.* – S. 66–67.

4. Гольшанські

Князі Гольшанські походили із сучасних Гедимінові регіональних правителів Литви. На Волинь цей аристократичний рід проник десь у 50-х роках XV ст., коли його представник Юрій Семенович, що в перші півтора десятиліття перебування на престолі Казимира Ягайловича був однією з ключових постатей оточення молодого монарха, отримав від нього в Луцькому повіті кілька маєтків на берегах Горині й Случі¹.

Юрійів син Семен від 1490 р. займав уряд луцького старости й маршала Волинської землі². Його дружиною була єдина дочка кременецького намісника князя Семена Васильовича Збарзького/Колоденського на ім'я Настасія, котра фігурує поряд із ним уже 1 квітня 1481 р³. Шлюб із нею мав забезпечити князю Гольшанському доступ до володінь тестя, більшість яких лежала на півдні Волині.

Частину своєї отчини, зокрема Забороль і Городок на притоках середньої Горині та Коськів на Хоморі, 18 січня 1489 р. Настасія записала чоловікові на вічність⁴. Перші два маєтки були за межами території, яка цікавить нас. Третій, розгорнутий наступниками Семена Юрійовича в окрему Шульжинську волость, первісно входив у Полонський повіт⁵. До кінця XV ст. більшість території цього утворення опинилася в руках князівських родів і вийшла з-під юрисдикції повітової адміністрації, а під час реформ середини 60-х років XVI ст. весь підпорядкований у минулому Полоному басейн Хомори відійшов до Кременецького повіту.

Родову Колоденську волость, що становила частину приватного Збарзького повіту, дружина князя Гольшанського формально затримала, мабуть, за собою, а сформована батьками з надбань у Луцькому повіті Ровенська волость перебувала в довічному володінні її матері княгині Марії Ровенської, котрій судилося пережити і зятя, і дочку⁶.

Крім маєтків дружини, Семен Юрійович мав на півдні Волині невеличке власне надбання. За 150 кіп широких грошів він придбав у зем'янина Кременецького повіту Федора Болбасовича на витоках Горині та суміжному верхів'ї Ікви маєтки Розтоки й Поріччя⁷, які почав прибирати до своїх рук ще його тесть⁸.

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 47–48, 112–113.

² *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej...* – Т. 3, zes. 5. – С. 96, 136.

³ AS. – Т. 1. – С. 79–80.

⁴ *Ibid.* – С. 89.

⁵ У підтвердженні 1518 р., складеному на основі давніших актів, читаємо: («[...] *in districtu Polonensi, bona dicta Schulzincze*»); AS. – Т. 3. – С. 167).

⁶ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 150–152.

⁷ AS. – Т. 3. – С. 137–138.

⁸ ANK_r, ASang, gkps 88, s. 43 (регест листа Болбасовича про заставу князю Збара-

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Остання прижиттєва згадка про Семена Гольшанського датується безрезнез 1505 р., а в середині того самого року уряди луцького старости й маршалка Волинської землі займав уже наступник¹. Настасія зі Збаразьких пережила чоловіка на десяток літ і померла десь на грані 1515–1516 рр.² Спадщина подружжя Гольшанських, у тому числі розташовані на півдні Волині Колоденська волость, Розтоки з Поріччям та Коськів, залишилася єдиній дочці, відомій під іменами Тетяна й Ганна. Чоловіком останньої був князь Костянтин Іванович Острозький, поряд з яким вона виступає з часу першої згадки про неї, датованої 8 квітня 1509 р.³

4 травня 1518 р. у зв'язку зі смертю княгині Ровенської зять Гольшанських отримав підтвердження Сигізмунда I на всі маєтки, успадковані дружиною після батьків її матері⁴. На основі пред'явлених ним документів у канцелярії монарха включили в цей лист 32 поселення Південної Волині. Частина їх була зайвою. Зокрема, про села Манів і Лопушно, які Семен Збаразький/Колоденський отримав у результаті поділу 1475 р. частки брата Солтана⁵, відомо, що пізніше вони відійшли дітям його брата Василя⁶, а його угода із синами того самого брата, за якою в обмін на Коськів і Шульжинці він мав отримати включені в підтвердження села Івачів-Нижній, Янківці, Обаринці, Васьківці, Оприлівці та дворище якогось Оначка⁷, залишилася нереалізованою⁸. Перші три з цих поселень пізніше таки перебували в комплексі володінь, успадкованих Острозькими після князівни Гольшанської⁹, але ціною за них були, очевидно, маєтки Волочища, Медин і Порохна, які під час поділу князями Збаразькими 1463 р. родових володінь перепали її дідові¹⁰, а в XVI ст. належали нащадкам його племінників¹¹. Хто здійснив цей обмін – батьки Тетяни Семенівни чи вона сама з чоловіком, невідомо, але в обох випадках у підтвердження 1518 р. мала потрапити лише одна з цих груп. І, нарешті, уписані в підтвердний лист Розтоки й Кушлин князь Семен Збаразький брав у Федора Болбасовича в заставу, а його зять Семен Гольшанський купляв у цього зем'янина Розтоки й Поріччя¹². Внесений у

зькому грошів сіл Розтоки й Кушлин та спусту Підгаєцького ставу).

¹ Wolff J. Kniazowie... – S. 100; Urzędnicy... – T. 3, zes. 5. – S. 96, 136.

² Wolff J. Kniazowie... – S. 100.

³ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 117.

⁴ AS. – T. 3. – S. 166–169.

⁵ Ibid. – T. 1. – S. 69–71.

⁶ Ibid. – S. 75–76, 79–80.

⁷ ANKr, ASang, rkps 88, s. 50.

⁸ Коськів, який Колоденський давав племінникам, належав потім дочці, а обіцяні йому Івачів, Янківці й Обаринці 1482 р. вони ділили між собою (AS. – T. 1. – S. 80–81).

⁹ ŻD. – T. 19. – S. 130–131.

¹⁰ AS. – T. 1. – S. 54–55.

¹¹ ŻD. – T. 19. – S. 126–128.

¹² Ibid.

підтвердження маєток Шульжинці відповідав, очевидно, відомому вже Коськову й об'єднував ці два поселення, розташовані за кілька кілометрів одне від одного, а зміну назви могло зумовити переміщення адміністративно-господарського осередку володіння.

З урахуванням наших поправок список поселень на півдні Волині, усяктованих князівною Гольшанською після батьків і внесених у дім Острозьких, буде мати такий вигляд: материзна – замок Колоден та села Новиківці, Олишківці, Добра Вода, Іванчани на річці Гніздичній і притоках, Гніздичне на прилеглий території у басейні Горині, Шимківці на витоках Гнізної, Чернихів, Ренів, Мшанець, Івачів-Верхній, Глубочок-Нижній на Сереті й притоках, Орошівці, Лип'яги, Чепелева Лука, Олов'янчино, Довгошиїнці й Гінштівці нез'ясованої локалізації та Медин на Самчику, Волочища на Збручі й Порохна на Жабокриччі або Івачів-Нижній, Янківці й Обаринці на Сереті; отчина – Розтоки й Поріччя у верхів'ї Ікви та Шульжинці й Коськів на Хоморі – разом 26 поселень.

12 липня 1522 р. княгиня Тетяна Острозька померла¹, а 28 серпня того самого року Костянтин Іванович видав лист, яким гарантував спадщину дружини народженому нею синові Іллі². Пізніше ці маєтки становили у володіннях князів Острозьких у Кременецькому повіті Колоденську, Чернихівську й Шульжинську волості.

5. Четвертенські

Князі Четвертенські простежуються на Волині з 80-х років XIV ст. Первісні володіння їх лежали на Стирі на північ від Луцька³. На півдні Волині присутність роду започаткував Василь Федорович Четвертенський: 3 листопада 1504 р., великий князь Олександр надав йому, своєму дворянину, розташоване в Кременецькому повіті пусте селище Зубівці, а 2 грудня тутешній намісник Юрій Монтовтович увів уже реципієнта у володіння⁴.

Зубовецький маєток мав великі територіальні резерви, бо край, де він лежав, був малолюдним, але освоєння цього надбання потребувало чималих зусиль та опори на розташовані поблизу інші володіння. Оскільки Василь Федорович не мав такої бази, то через деякий час обміняв свою вислугу князю Іванові Жаславському на два дворища на луцькому передмісті Красному й дім у самому Луцьку з доплатою сотні золотих готовими грошми, і 27 серпня 1514 р. монарх підтвердив їхню угоду⁵.

¹ Wolff J. Kniaziowie... – S. 101.

² AS. – Т. 3 – S. 236–238.

³ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 61.

⁴ AS. – Т. 1. – S. 130–131 (поправки дат див.: *ibid.* – S. 165).

⁵ *Ibid.* – Т. 3. – S. 119.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

У Сигізмунда I Василь Федорович вислужив кілька сіл на північний схід від Кременця. За описом Кременецького замку 1545 р., в цю групу входили Антонівці, Стіжок, Залісці, Угорське й Тилявка¹.

1541 р. князь Четвертенський згаданий разом із синами Данилом і Матвієм², а далі він сам і перший із синів зникають із поля зору. 1544 р. межовий спір із панами Боговитианами веде вже тільки Матвій. В укладеному з приводу спору акті зазначено, що в кременецького старости Станіслава Фальчевського ним було придбане суміжне село Єловиця³. 1545 р. Матвій відповідав із батькової вислуги за одну з городень Кременецького замку, а 1550 р. в цих володіннях згадане ще сільце Корхова⁴.

Навесні 1563 р. князь Четвертенський помер (похований десь перед 19 травня⁵). У шлюбі з Марухною Ваньківною з Лагодовських він мав сина Януша, а з Євдокією Федорівною з Вагановських – дочку Ганну⁶. Оскільки син у першій половині 1570 р. помер⁷, володіння успадкувала дочка, але маєток на Кременеччині затримався в руках її матері. Саме на вдові Четвертенській 1570 р. лежав податковий борг за відомі нам поселення і саме вона платила за них побор 1583 р.⁸

Осередком маєтку та резиденцією дідичів було село Антонівці. Саме тут у домі княгині Четвертенської 8 лютого 1571 р. син кременецького старости князь Януш Збараський записав її дочці віно⁹, а 1574 р. в Антонівцях народився старший син подружжя Юрій¹⁰.

1581 р. Ганна Матвіївна померла¹¹, так і не взявши отчини у свої руки. Її мати 1586 р. ще жила, а 1591 р. згадана вже як покійна¹². Маєтки Четвертенських у Кременецькому повіті успадкували після вдови її внуки Юрій і Криштоф Збараські¹³. Оскільки зі смертю першого з них († 1631) прямих нащадків Ганни Матвіївни не стало, на її спадщину заявили претензії князі Четвертенські, та Януш Вишневецький, що забрав усе у свої руки, порозумівся з ними¹⁴.

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199.

² *Boniecki A. Herbarz Polski...* – Т. 4. – С. 3.

³ Архів ЮЗР. – Ч. 8, т. 4. – С. 428.

⁴ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 27–28.

⁵ *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 96 зв.

⁶ *Boniecki A. Herbarz Polski...* – Т. 4. – С. 4.

⁷ *Ibid.*

⁸ *ŻD.* – Т. 19. – С. 36, 137.

⁹ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 69–70.

¹⁰ *Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich...* – С. 85.

¹¹ *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 38.

¹² *Ibid.* – С. 37; ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 252 зв.

¹³ *Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства...* – С. 100.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 40, арк. 84–89а зв.; *Stecki T. J. Wołyń...* – Ser. 2. – С. 465–467 (пізніший витяг польською мовою).

6. Корецькі

У володіння князів Корецьких, предки яких започаткували на Волині цей рід ще в першій третині XV ст.¹, у Кременецькому повіті деякий час входила половина села Жабокрики, що лежало на притоці Стиру річці Пляшівці². Первісно це поселення належало місцевій зем'янській родині Жабокрицьких, потім один із її представників – Василь Яцкович – відступив свою частку, що становила половину всього маєтку, панові Михайлу Свинуському. Після смерті останнього її успадкували як найближчі його родичі по батькові Олександр, Михайло, Ян і Василь Марковичі Жоравницькі; 8 жовтня 1571 р. вони продали цю частку за 4000 кіп грошів князю Богушу Федоровичу Корецькому, на той час луцькому й брацлавському старості³, а з наступного року волинському воєводі.

Переважна більшість володінь нового власника лежала навколо Корця, розташованого на значній відстані від нового надбання. Ближче знаходився невеликий маєток на злитті Стиру й Ікви з осередком у містечку Торговиця, але й до нього було не менше 25-ти км⁴. Половину маєтку Жабокрики князь придбав, очевидно, із наміром розширити з часом свою присутність на берегах Пляшівки, але до реалізації його не дійшло. Спочатку Богуш віддав своє надбання за 2000 кіп грошів Бальцеру Лешньовському в заставу⁵, а потім продав Барбарі Михайлівні з Козинських⁶. Сталося це не пізніше 19 серпня 1576 р. – дати смерті князя Корецького⁷.

7. Чорторийські

Предки Чорторийських, походження яких поки що дискусійне, укорінилися на Волині ще наприкінці XIV ст. У 1460-х роках у роду виділилася окрема гілка з гніздом у білоруському Логойську, але через кілька десятиліть згасла. У 1540-х роках Іван Федорович Чорторийський започаткував лінію на Клевани⁸.

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 36.

² З межового акта 1588 р. відомо, що ця половина Жабокрицького маєтку була між річками Жабокрики (тепер Пляшівка) та Ситна (тепер Ситенька) і прилягала до Козина (ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 38–40 зв.). Згодом тут склалося село Малі Жабокрики.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 8, т. 6. – С. 373–379.

⁴ ŻD. – Т. 19. – S. 13.

⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 198, л. 132–133 об.

⁶ Там же, л. 135 об.–136.

⁷ Wolff J. Kniaziowie... – S. 174.

⁸ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 68–73.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Іванів син Юрій у 1580-х роках одружився з дочкою волинського воеводи Олександром Андріївною Вишневецькою¹, а оскільки тесть залишив тільки дочок, він отримав доступ до його спадщини. Під час поділу жінкою та її сестрами 5 січня 1593 р. родових володінь подружжя отримало всі маєтки в Кременецькому повіті². 2 січня 1598 р. Чорторійські продали свою частину Вишневецького замку із селами Загороддя, Лози й Бодаки за 30 тис. золотих Михайлові Вишневецькому³, а села Підгайці, Янківці, Кушлін і Кудлаївка за таку саму суму 28 жовтня придбав у них Костянтин Вишневецький⁴. Після цих розпродажів у родини залишилися на півдні Волині ще кільканадцять поселень.

На початку XVII ст. Юрій Чорторійський розлучився з дружиною. Родові маєтки князівни Вишневецької залишилися, звичайно, при ній, а далі мали бути успадковані синами Олександром, Миколаєм та Андріаном, але перший із них помер ще в дитячому віці⁵, а третій, пішовши в бернардинський монастир, 1618 р. зрікся своїх прав⁶, тому середній із братів отримав усю материзну.

1629 р. Миколаю Чорторійському належали в Кременецькому повіті Андріївська й Таразька волості⁷. У першу з них входили місто Андріїв і села Олексинець, Башуки, Дмитрівка, Івання, Горинка-Нижча, Коршилівка, Свинюхи й Острівець на витоках Горині та села Крутнів, Лопушно й Бобрівці, розташовані окремою групою на Ікві, а в другу – села Тараж, Комарин, Борщівка, Дзвиняча, Попівці й Сторожинці на Ікві. Сумарно в обох волостях було 677 димів.

24 червня 1637 р. княгиня Раїна з Гостських Соломерецька подарувала Миколаю Юрійовичу, що займав уже уряд волинського каштеляна, та його дружині Ізабеллі з Корецьких суміжні з його волостями успадковані після батька й брата в Кременецькому повіті села Ридомиль, Устечко, Хотовичі й частину села Лосятин⁸.

У лютому 1647 р. дідичем і посесором Таража був уже Миколаїв син Міхал-Єри Чорторійський⁹, кременецький староста, якому батько передав, мабуть, не село, а всю волость. За присяжними свідченнями про втрати димів під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького,

¹ 1589 р. князь Чорторійський платив податок за належне Вишневецьким у Луцькому повіті містечко Моравицю (ŽD. – Т. 19. – С. 152), і це могло означати перебування його вже у шлюбі з князівною Олександром.

² Акти ЮЗР. – Т. 1. – С. 246–248.

³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 83 зв.–85 зв.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 9–11.

⁵ Wolff J. Kniaziowie... – С. 32.

⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 28, арк. 86–86 зв. (початок листа Андріана).

⁷ Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства... – С. 103.

⁸ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 43, арк. 35–38.

⁹ Там само, спр. 48, арк. 245 зв.

складеними в лютому 1651 р., Миколаю Юрійовичу належали в Кременецькому повіті лише села, отримані від княгині Соломерецької, а решта все перебувало вже в руках сина. В Андріївській волості крім поселень, згаданих 1629 р., тут названі ще села В'язова, Грузька, Вітківці, Батьківці й Роївка¹, що з'явилися, звичайно, до початку війни.

8. Ружинські

Давні геральдисти виводили Ружинських і від легендарного литовського князя кінця XIII ст. Наримунта Ромунтовича, і від Коріата Гедиміновича, а самі вони, як видно з уживаного на початку XVII ст. патроніма, називали себе Наримунтовичами. За достовірними писемними джерелами рід простежується з 1480-х років. Гніздом його було розташоване під Ковелем поселення Ружин. У першій половині XVI ст. від назви маєтку Роговичі Ружинські часто писалися також князями Роговицькими, але остаточно закріпилося первісне прізвище².

Присутності роду на півдні Волині передувало одруження Кирика Остафійовича Ружинського з удовою шляхтича Петра Семеновича Мацьковича Євдокією, дочкою кременецького земського судді Андрія Кунівського, котра спільно з дітьми покійного брата й сестрами успадкувала тут після матері села Єськівці, Загірці, Татаринівці, Якимівці й Красну Луку, розташовані компактною групою на Горині та Гориньці³.

Восени 1571 р. Євдокія була ще за першим чоловіком⁴, літом 1576 р. – восени 1577 р. – за другим⁵, а в травні 1578 р. Кирик Ружинський фігурує вже як удівець⁶. Наступною дружиною князя стала Ядвіга Фальчевська⁷. У літературі побутує помилкова думка, що начебто вона й принесла в його рід села Загірці та Єськівці⁸.

Услід за вельми сумнівними «*Tabule Jablonovianaе*» шлюбів Ружинського з Кунівською приписали четверо дітей⁹, насправді ж із нього походили тільки син Роман і дочка Ганна¹⁰. Спадщина Євдокії в перерахованих вище п'ятьох поселеннях мала бути невеличкою, оскільки вони підлягали

¹ ІР НБУВ, ф. 83, оп. 1, спр. 53, арк. 17 зв., 20–21 зв., 23 зв.

² *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 75.

³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 202, л. 81–84.

⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 72–73 зв.

⁵ *Там само*, ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.–91; ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 6–8 зв.

⁶ *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 6–7 зв.

⁷ *Wolff J.* Kniaziowie... – S. 418.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 202, л. 81–84; ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 6–7 зв.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

поділу аж на сім частин¹. Отже, у середньому можна рахувати за нею менше одного села. 1592 р. материзну дітей держав – очевидно, на правах опікуна – ще Кирик Остафійович². Досягнувши повноліття, син Роман відступив свою частину сестрі Ганні та її чоловікові Станіславу Вадаржинському, а ті 20 грудня 1599 р. продали її разом зі своєю двоюрідному брату по матері Лавріну Пісочинському³.

Деякий час у руках Кирика Ружинського перебували належні панам Ярмолинським села Семенів, Турівка, Волиця й Данилівка, що тимчасово потрапили до тестя⁴, а після його смерті були поділені між Євдокією та однією із її сестер, але 1578 р. кременецька повітниця Марія з Ярмолинських Човганська та її чоловік відсудили їх⁵.

9. Масальські

До кінця XV ст. князі Масальські, що походили з чернігівських Рюриковичів, сиділи на сході Великого князівства Литовського – спочатку в себе на батьківщині, далі на Смоленщині, а в першій половині XVI ст. розселилися й по інших землях. На Волинь вони проникли двома шляхами. Один проклав Іван Васильович Масальський, який після шлюбу з князівною Ганною Корецькою перебрався в її отчину й започаткував тут окрему гілку. Другим пробився його троюрідний брат Іван Федорович Масальський на прізвисько *Мунча*. Оженившись 1539 р. на дочці кременецького повітника Богдана Львовича Боговитиновича, яку звали Богданою, він отримав доступ до її отчини в Кременецькому повіті, що становила частину просторого Шумського маєтку в басейні притоки Горині річки Вілії⁶.

За описами Кременецького замку 1545 й 1552 років, Мунча відповідав тут із тестевої спадщини за одну з городень⁷. 1543 р. по сусідству з отчиною дружини князь придбав у кременецького старости Станіслава Фальчевського маєток Ісерна, третину якого купив на вічність, а решту взяв у певній сумі грошей⁸.

¹ Княгиня Ружинська мала брата Лева та сестер Нерадку, Ганну, Любку, Марину й Марію (ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 6–8 зв.; спр. 6, арк. 6–7 зв.; спр. 8, арк. 206–211 зв.). Якщо батькова нерухомість залишалася синам, а дочкам належали з неї тільки посаг і виправа, то матірину Статут зобов'язував ділити між усіма дітьми (або їхніми нащадками).

² Там само, спр. 8, арк. 162в зв.–162г.

³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 202, л. 81–84.

⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 6–9.

⁵ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.–91; ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 6–8 зв.

⁶ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 52–53, 240.

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 24.

⁸ ANKг, ASang, rkps 88, s. 41 (регест пергаменту в інвентарі архіву Острозьких).

У Кременецький повіт Іван Федорович не перебрався, а залишився жити на власній отчині, вислуженій батьком у Городенському повіті, де займав, очевидно, серед землевласників поважне місце, бо після реформ 1560-х років став земським суддею¹ (кандидатів на уряд обирали місцеві повітники).

На частині ж Шумського маєтку, осередком якої було село Онишківці, поселився зять князя Масальського господарський дяк Андрій Іванович, відомий із патронімом *Харитонович* і топоантропонімом *Обринський*, з другої половини 1560-х років королівський секретар і новгородський підкоморій². Він простежується тут від 1562–1563 рр.³ – часу дорученого йому проведення в Кременецькому старостві волочної поміри⁴.

Богдана Боговитинівна померла ще до середини 50-х років XVI ст.⁵ У шлюбі з нею Мунча мав п'ятеро дітей. 6 червня 1571 р. вони з'їхалися в Городні в батьківському домі й поділили материну спадщину, волинська частина якої складалася з невеличкого замку, містечка та десяти сіл:

Марині, що була дружиною згаданого вище Андрія Івановича, перепали села Турівка, Сураж та Онишківці й половина замочку в Ходаках;

Ганна, заміжня за шляхтичем Каспером Клодинським, отримала села Валево, Бриків, Баймаки й сільце Попівці;

Федір узяв другу половину Ходацького замку, містечко Зеньки та села Зеньки, Ходаки й Тетерівку;

Леву дісталися володіння на Підляшші, а Богдан через хворобу відмовився від належного йому на користь братів і сестер⁶.

8 жовтня того самого року Марина записала свою материзну чоловікові⁷, а 6 квітня 1580 р. подружжя уклало в селі Сураж, що стало, очевидно центром його частини, угоду про продаж усього князю Василю-Костянтину Острозькому⁸. Федір Масальський під час збирання побору за 1583 р. ще

¹ *Wolff J. Kniazowie...* – S. 240.

² У 1562–1563 рр. Андрій Іванович фігурує в джерелах як королівський дяк (ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 19 зв.–20, 82 зв.), у жовтні 1567 р. – як господарський секретар і новгородський підкоморій (AS. – Т. 7. – S. 210). Патронім *Харитонович* див.: АВАК. – Т. 2. – С.229, 231; *Niesiecki K. Herbarz...* – Т. 3. – S. 20; топоантропонім *Обринський* див.: *ibid.*; *Wolff J. Senatorowie...* – S. 270.

³ 15. 08. 1562 р. повідомив, що з дозволу тестя живе зараз в Оношківському маєтку (ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 33–35).

⁴ 15. 01. 1563 р. виступає як «помірчий волок кременецьких» (*там само*, арк. 82 зв.). Акт поміри в старостві підписав писар скарбу Ян Ізонковський (Архів ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 126), але в джерелах часто трапляються посилання на те, що проводив її Андрій Іванович.

⁵ *Собчук В. Від коріння до крони...* – С. 240.

⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 84 зв.–87 зв.

⁷ *Там само*, арк. 87 зв.–88 зв.

⁸ ДАВО, ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 3–6 зв.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

держав свою частину¹, а пізніше через віддаленість її від Городенського повіту, де мав отчину й займав уряд господарського маршалка², вчинив за прикладом зятя Андрія та сестри Марини. Ганна, за якою найдовше в родині протрималася спадщина Богдани з Боговитинів, 8 липня 1594 р. спільно з чоловіком продала свою материзну кременецькому гродському писарю Григорію Дедекалу³.

Село Ісерна, як видно з листа Андрія Івановича та його дружини, було продане князем Мунчею синові Федору та зятю, а далі теж потрапило до Острозького⁴.

10. Пузини

Пузини, які походили зі смоленських Рюриковичів і спочатку сиділи на східній окраїні Великого князівства, після захоплення на початку XVI ст. тамтешніх країв Москви перемістилися вглиб держави⁵. Волинську лінію роду, відому наприкінці XVI ст. та в першій половині XVII ст. активною обороною Православної церкви, започаткував князь Юрій Богданович Пузина. Сім'я, з якої він вийшов, мала під Клецьком п'ять сіл, але права на них перейшли після батьків на трьох синів і двох дочок, тому його частка в отчині й материзні мала бути невеличкою⁶.

Поява Юрія на Волині була зумовлена одруженням із вдовою тутешнього зем'янина Юхна Тороканівського Марією Гаврилівною Лешницькою. Це сталося наприкінці 60-х років XVI ст., бо 1566 р. жив ще перший чоловік дружини, а 1569 р. вона вела в суді в Кременці свою справу вже разом із другим⁷.

Пані Лешницька мала невелику отчину, яку становили половина села Новоставці, де був її двір, і село Ільківці в Кременецькому повіті та половини села Стряклів у Луцькому⁸. 1578 р. Марія і Юрій відсудили в шляхтича Гаврила Сошенського незаконно осаджені на їхньому ґрунті села Рідку й Мінцову Волицю, а 18 червня наступного року князь Пузина отримав від дружини лист про подарунок йому цих поселень на вічність⁹.

¹ *ЇД.* – Т. 19. – С. 141.

² *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 241.

³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 88 зв.–93.

⁴ ДАВО, ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 3–6 зв.

⁵ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 54.

⁶ *Wolff J. Kniaziowie...* – С. 407.

⁷ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 396.

⁸ ЛННБ України, ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6321, арк. 22. 1570 р., Пузина платив побор тільки за перші два села, хибно віднесені до Луцького повіту (*ЇД.* – Т. 19. – С. 14).

⁹ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 396–397.

На решті маєтків Марія записала Юрію довічне проживання та 2000 кіп грошів, але після її смерті († 13. 02. 1580) половину Новоставець та Ільківці захопив шляхтич Андрій Човганський, жонатий на дочці сестри. Спір між князем та родиною його жінки передали на приятельський розсуд князя Острозького, і 6 травня 1580 р. той виніс рішення: половину Новоставець та Ільківці забирають Човганські, а Стряклів, Рідка й Мінцова Волиця залишаються Пузині¹. 1583 р. князь платив податок за Стряклів у Луцькому та Рідку в Кременецькому повітах².

Перебування Пузини серед землевласників Кременецького повіту скінчилося на тому, що 20 січня 1587 р. спільно з наступною дружиною Ганною Василівною з Гулевичів він продав Рідку й Мінцову Волицю Марії Човганській³. Подальша доля князя та найближчих його нащадків була пов'язана з Луцьким і Володимирським повітами.

11. Пронські

Наприкінці 1520-х років володіння князів Пронських, що походили з рязанського відгалуження Рюриковичів, потрапили під верховенство Литви, а після захоплення їх у другій половині XV ст. Рязанню одна з гілок роду подалася на службу до Москви, а інша осіла у Великому князівстві Литовському⁴. Дорогу на Волинь започаткував шлюб у середині 1540-х років київського воєводи Семена Глібовича Пронського з дочкою земського підскарб'я Федорою Боговितिівною, що мала тут після батька маєтки. Одним зі спадкоємців Федори, яка двічі ще виходила заміж, був народжений у першому шлюбі син Олександр. Саме він і посів після матері її спадщину на Волині⁵.

Переважна більшість волинських маєтків Боговितिїв лежала в Кременецькому повіті, але батько Федори володів тут тільки селом Кут, яке заповів синові одного з братів⁶, тому Олександру Пронському нічого не дісталося від спадщини діда на півдні Волині. Та у 80-х роках XVI ст. в нього з'явилося власне надбання. 1585 р. князь придбав у Михайла Івановича Боговितिїна-Козерадського частину родового маєтку, в який входили поселення Шумськ, Васківці, Круголець, Степанівка, Боложівка, Літовища, Теремне й Токарі. Правда, продавцю належали дві третини, а решта – дітям

¹ Там само. – С. 397–398.

² *ŽD.* – Т. 19. – С. 97, 145. Крім Стряклова фігурує ще частина села Княгинин, що становила, мабуть, заставу.

³ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 399.

⁴ *Wolff J.* *Kniaziowie...* – S. 398–399; *Зимин А. А.* *Формирование...* – С. 116.

⁵ *Wolff J.* *Kniaziowie...* – S. 401–402.

⁶ *Собчук В.* Від коріння до крони... – С. 209, 223.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

його брата Степана, причому Васьківці й Літовища були повністю в Михайловій частині, а Боложівка й Степанівка – у Степановій¹. Отже сумарно були придбані приблизно шість поселень. Та 1 квітня 1590 р. Пронський відступив набутий маєток шляхтичу Яну Цимінському², а невдовзі він повернувся до Боговитинів³.

12. Подгорські

Під час Лівонської війни у волості Кременецького замку з'явилося кілька підданих московського царя, що перейшли на бік Литви. Одним із них був князь Григорій Федорович Подгорський. 17 листопада 1563 р. Сигізмунд Август видав лист, в якому велів кременецькому старості дати двом москвитинам – згаданому князю Подгорському та його товаришу Афанасію Ігнат'єву на «хлібокормління» село Цеценівці, де мало бути до 20-ти осілих волок, або виділити ту саму кількість землі в іншому місці. До реалізації цього розпорядження не дійшло, і 7 липня 1564 р. Григорій Федорович отримав повторний лист. На цей раз староста мав забезпечити йому 15 димів у селі Воронівці або в розташованому за кілька кілометрів селі Осники. Князь осів у першому з поселень. Поряд із ним отримали частини два його співвітчизники. На клопотання Подгорського 15 березня 1572 р. король підтвердив надання «йому самому, його дружині, дітям і нащадкам чоловічого стану на вічність»⁴. Таким чином, із тимчасового «хлібокормління» володіння стало ленним із правом залишати в спадщину по чоловічій лінії і навіть відчужувати. Правда, маєток був мініатюрним: 1570 р. князь платив податок за шість дворич, двох городників та одне млинове коло⁵.

На новій батьківщині Григорій Федорович одружився з дочкою небагатого кременецького повітника Оксимією Григорівною Товмач-Борковською, якій разом з її сестрами залишилося після батька село Борок. У лютому 1576 р. дружина склала заповіт, де записала свою частку цього маєтку чоловікові та народженому з ним синові Михайлу⁶. Спадщина Оксимії теж була мініатюрна, оскільки батьківське село ділили аж на п'ять частин. 1578 р. Григорій та чоловіки інших Товмачівен зажадали від князя Острозького віддати їм три села у верхів'ї Случі, що належали в минулому Товмачам, але безрезультатно⁷.

¹ Там само. – С. 235.

² РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 199, л. 129–131.

³ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 230–231.

⁴ Там само. – С. 377, 379.

⁵ ŻD. – Т. 19. – S. 35.

⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 34–34 зв.

⁷ Там само, арк. 3–3 зв., 22 зв.

Весною 1579 р. Григорій Федорович одружився вдруге. З вінового листа новій дружині, датованого 3 березня, довідуємося, що нею стала якась Марина Пашкевичівна, котра принесла посаг і виправу на 300 золотих¹.

1583 р. князь Подгорський мав три дими й вісім городників у селі Воронівці та два дими й три городники в селі Борок², а 1590 р. продав свій ленний маєток шляхтичу Гієроніму Жерославському³. На цьому звістки про нього обриваються. Прибульця з Москви знали на Волині як князя *Подгорського*, але інколи його називали також князем *Подгорецьким* та князем *Вороновецьким*⁴.

Григорій син Михайло 1595 р. одружився з дочкою покійного кременецького підстарости Жданою Григорівною Лосятинською⁵. Під час поділу 1618 р. спадщини тестя в селі Лосятин йому перепали тут четверо підданих⁶. 1628 р. він мав 8 димів у Борках та 10 димів у Лосятині⁷. Восстаннє Михайло Подгорський згаданий у грудні 1631 р. як свідок одного з актів⁸. Інколи він фігурує під ім'ям Миколай⁹. Із наступного покоління Подгорських відомі його сини Миколай, Олександр і Ян.

Ян згаданий 1631 р. поряд із батьком як свідок у Почаєві¹⁰. 1645 р. серед власників належної роду частини Лосятин фігурує вже його син Миколай Подгорських¹¹.

Миколай Михайлович 27 січня 1638 р. спільно зі своєю жінкою Катериною Бєсядовською придбав у Гаврила Лосятинського частину його села¹². 20 листопада 1645 р. він був ще живим¹³, а 16 квітня наступного року жінка сама вже відступила братові Олександру частину села Борок, у тому числі й те, що купили колись разом у того ж Олександра та Яна¹⁴. Судячи з контексту листа, Миколай не мав нащадків. Тут же фігурує покійний Вацлав Подгорський, Миколаїв племінник, що міг бути сином Олександра. На початку 1651 р. Олександру належали частини сіл Борок і Лосятин¹⁵.

¹ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 383.

² *ŽD.* – Т. 19. – С. 139.

³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 451 зв.

⁴ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 380.

⁵ *Там само*, спр. 9, арк. 225 зв.–228.

⁶ ЛННБ України, ВР, ф. 91, оп. 1, спр. 230/V.3, № 9.

⁷ Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства... – С. 23.

⁸ Матеріали по історії Почаєвської лаври... – С. 23.

⁹ ЛННБ України, ВР, ф. 91, оп. 1, спр. 229/V.3, арк. 87 (1600); ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 193 зв. (1616).

¹⁰ Матеріали по історії Почаєвської лаври... – С. 23.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 47, арк. 39 зв.–40.

¹² *Там само*, спр. 44а, арк. 28–31 зв.

¹³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 47, арк. 39 зв.–40.

¹⁴ *Там само*, спр. 48, арк. 46–50.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. 83, оп. 1, спр. 53, арк. 21 зв.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Князівський титул Подгорські втратили. У згаданих вище листах монарха першої половини 1560-х років Григорій Федорович фігурує як *князь*, у підтвердженні 1572 р. – як *шляхетний*, у віновому листі 1579 р. називає себе *господарським зем'янином* Кременецького повіту, у тестаменті першої дружини згаданий як *князь*. Наступні покоління започаткованого ним роду вже не користувалися князівським титулом¹.

13. Радивили

З кінця XVI ст. панувала думка про походження Радивилів від давніх литовських князів², та наприкінці XIX ст. знаменита праця Юзефа Вольфа про титуловану знать Великого князівства, де вони віднесені до псевдокнязів³, підірвала авторитет історіографічної традиції. Владислав Семкович пробував пізніше шляхом комплексного вивчення нарративних, актових, сфрагістичних і топонімічних джерел довести, що в XIII ст. предки Радивилів були «плеємними князями» з осередком влади в поселенні Кернов, розташованому на північний захід від Вільна й Трок⁴. Серед сучасних авторів є і прихильники⁵, і противники⁶ версії князівського походження цих литовських магнатів.

У першій половині XVI ст. всі три гілки Радивилів, на які вони поділилися, роздобули собі титули князів Священної Римської імперії, причому одна з них писалася князями *на Гоньондзі й Меделях*, друга – *на Олиці й Несвіжі*, а третя – *на Біржах і Дубинках*. Нас цікавитиме середня, оскільки тільки вона мала на досліджуваній території маєтки. Започаткував цю гілку син господарського маршалка Яна Миколайовича Радивила та його дружини Ганни Станіславівни Кищанки Миколай, який 10 грудня 1547 р. отримав привілей імператора Карла V на титул князя⁷.

На півдні Волині князі на Олиці й Несвіжі причетні до двох груп поселень, одна з яких – це суміжні села Дунаїв, Куликів і Рудка, що лежали на березі Ікви за кільканадцять кілометрів на захід від Кременця, а друга – замок і містечко Радивилів та прилеглі до нього села Немирів, Глев'ятин і Опарипси на межі Волині з Руським воєводством.

¹ У XIX ст. Подгорські домагалися в герольдії визнання за родом князівського титулу (*Żychliński T. Złota księga... – Roczn. 7. – S. 197, przyp. 1*).

² *Strykowski M. O początkach... – S. 92–93, 169–180; Kojalowicz-Wijuk W. Herbarz rycerstwa...*

³ *Wolff J. Książowie... – S. 655, 666, 675.*

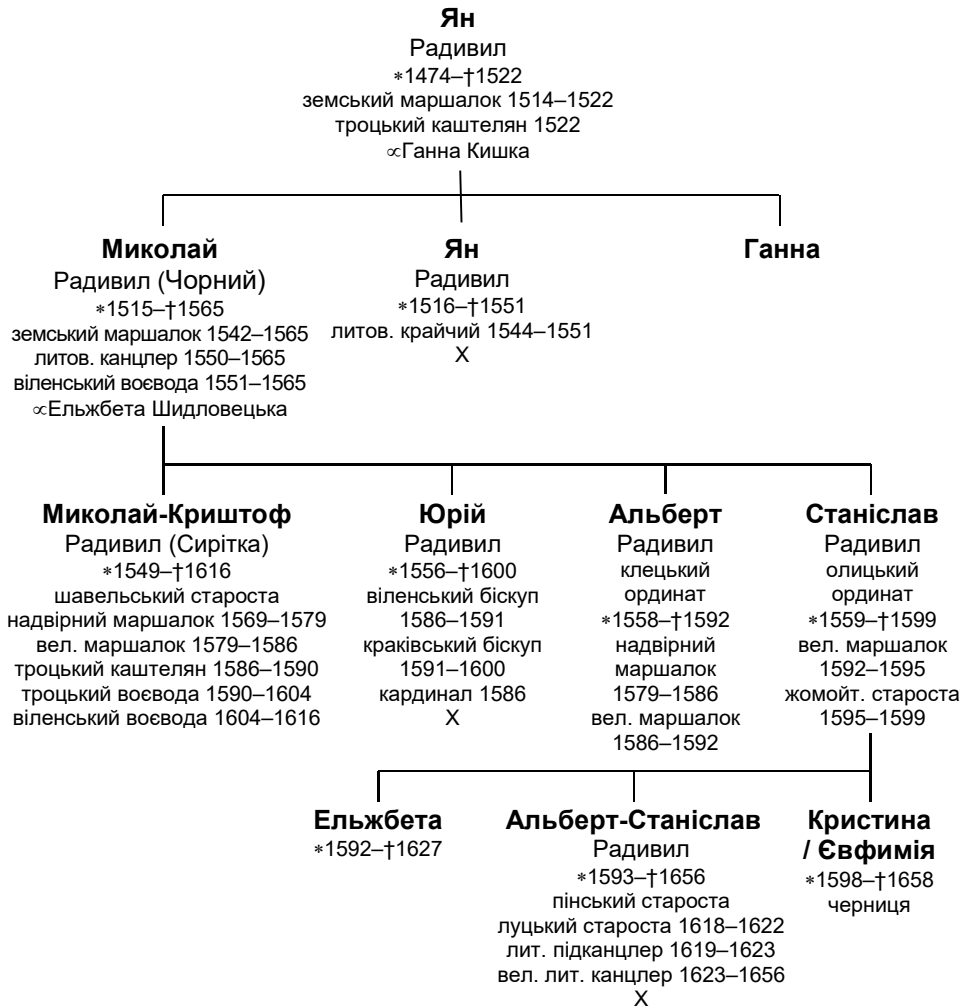
⁴ *Semkowicz W. Tradycja...*

⁵ *Aścik K. O pochodzeniu rodu Ościków...; Mackiewicz-Cat S. Dom Radziwiłłów...*

⁶ *Piętkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S. 84.*

⁷ *Собчук В. Від коріння до крони... – С. 55.*

Схема 3. Родовід Радивилів, князів на Несвіжі й Олиці

Перша група походила зі спадщини матері братів Радивилів. Набув її ще дід Ганни Кишчанки по матері Петро Янович Монтигердович під час перебування в другій половині 1480-х років на уряді луцького старости й маршалка Волинської землі. Про Дунаїв відомо, зокрема, що на початку 1488 р. він придбав це село в тутешнього зем'янина. Куликів і Рудка, за підтвердженням монарха 1493 р. на всі надбаня на Волині на вічність, теж становили купівлі¹.

¹ Там само. – С. 56.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

Після смерті Петра Яновича 1497 р. всі маєтки залишилися синові Яну, але 1500 р. він загинув у відомій битві з московськими військами під селом Ведроша, тому все успадкувала невідома на ім'я дочка, заміжня за литовським вельможею Станіславом Петровичем Кишкою. Далі маєтки отримали її син Петро та дочка Ганна, удова померлого вже Яна Радивиля, і 1523 р. поділили їх¹. Волинську частину, головним осередком якої було поселення Олика в Луцькому повіті, тривалий час держала вдова Петра Яновича, і ще на початку 1523 р. Петро Кишка домагався, щоб повернула її. Та невдовзі після поділу, за яким це володіння потрапило в частку Ганни Кищанки, остання таки відібрала його, бо вже 2 липня 1523 р. отримала привілей на ярмарки в Олиці².

Після смерті Радивиля Ганна вийшла за пана Станіслава Кежгайла. У першому шлюбі вона мала синів Миколая і Яна та дочку Ганну, а в другому – сина Войтеха та ще одну дочку Ганну³. 1533 р. спадщина Кищанки перейшла до синів із Радивилом з умовою поділитися нею з дітьми з Кежгайлом після досягнення ними повноліття⁴. Того самого або на початку наступного року села Дунаїв, Куликів і Рудка були продані братами Радивилами за 1500 кіп грошів віленському біскупу Яну, що збирав довкола Кременця маєтки, а 10 листопада 1534 р. укладену між ними підтвердив монарх⁵.

Згадані вище володіння на Слонівці спочатку належали до Луцького повіту, а в середині 60-х років XVI ст. внаслідок адміністративно-територіальної реформи відійшли в Кременецький. Головним осередком тут було містечко Радивилів. Коли і як воно з'явилося, джерела мовчать, але в листі наступного власника про продаж комплексу, датованому 1631-м роком, зазначено, що це поселення сидить на ґрунті села Опарипси⁶. Звідси випливає, що Радивилам передували луцькі повітники Опарипеські.

Під час ревізії замків Волині 1545 р. та обстеження 1546 р. кордонів між Великим князівством і Коронаю Опарипеським належали села Опарипси й Немирів⁷. Ґрунти цих поселень лежали зліва від Слонівки, але частина їх знаходилася, очевидно, і на правому березі. Саме ця правобережна смуга, розташована поблизу перетину кордону соляним шляхом⁸, і привернула увагу господаря Олики.

¹ Там само.

² *Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłow...* – S. 132.

³ *Ibid.* – S. 79–80.

⁴ *Ibid.* – S. 80.

⁵ *Пташицкий С. Л. Описание книг...* – С. 239–240; *Собчук В. Д.* Крем'янецька волость... – С. 384.

⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 129–132.

⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 136, 149; АСД. – Т. 1. – С. 105–107.

⁸ 1591 р. один зі слуг отримав під двір ділянку землі в селі Немирів, розташовану біля «дороги великої сольної» (ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 120–122).

У 40-х роках XVI ст. про нових господарів ще не чути тут: ревізія замків фіксує городову повинність їх тільки з Олики¹, а акт обстеження кордону зовсім не згадує.

Перші свідчення присутності князів Радивилів у цьому закутку Волині датуються початком 60-х років XVI ст.: 4 лютого 1562 р. згаданий уже радивилівський намісник, у ролі якого виступає майбутній кременецький підкоморій Іван Патрикій-Курозвонський², а 1564 р. радивилівський вїйт Бенаш Волський відстоює в Луцькому замку інтереси своїх міщан³. Власником містечка в обох випадках був віленський воєвода, земський маршалок, канцлер Великого князівства Литовського, берестейський староста та борисівський і шовленський державець Миколай Янович Радивил. Саме він і зніщював, зрозуміло, появу нового містечка.

Після смерті воєводи († 28. 05. 1565⁴) кільканадцять літ його сини Миколай-Криштоф, Юрій, Альберт і Станіслав володіли маєтками разом. За поборовим реєстром 1570 р., крім містечка Радивилова воєводичі мали на Слонівці села; сумарно тут нарахували 25 ринкових і 123 вуличні будинки, 65 міських і сільських димів та 9 сільських городників⁵.

Під час поділу, проведеного 4 грудня 1577 р., усі волинські володіння відійшли наймолодшому з братів. На Слонівці тоді були замок, місто, фільварок у Немирові та волость⁶.

В одному із записів, датованому жовтнем 1577 р., поряд з радивилівськими фігурують опарипеські піддані братів Радивилів⁷. Із цих фрагментарних свідчень можна зрозуміти, що якщо не повністю, то хоча б частково села Опарипси й Немирів перейшли вже до нових власників. Дочка шляхтича Данила Опарипеського Настасія, що успадкувала після батька четверту частину родового гнізда, пробувала разом зі своїм чоловіком Павлом Коритенським чинити наступові сусідів опір і навіть позивала їх до суду, але змушена була, як засвідчує виданий ними 4 жовтня 1578 р. лист, відмовитися за 1000 кіп грошів винагороди від прав на отчину⁸. Та сама доля спіткала й інших Опарипеських. Вони теж не змогли втриматися тут.

Під час об'їзду восени 1546 р. литовсько-польського кордону Опарипеські доводили комісарам, що їхні ґрунти тягнулися лівобережжям Слонівки суцільною смугою. Пізніше дідичі розташованого в сусідній державі поселення Броди розірвали її, осадивши між Опарипсами й Немировом своє

¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 135, 142, 148.

² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 7.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 8, т. 4. – С. 66–67.

⁴ *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze... – S. 73.

⁵ *ŻD.* – Т. 19. – S. 27.

⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 133 об.

⁷ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 33.

⁸ Там само, спр. 6, арк. 96 зв.–97 зв.

середині XVII ст. (маєтки знаті з князівськими титулами)

село Глев'ятин. 9 листопада 1593 р. князь на Олиці й Несвіжі Станіслав Радивил, на той час уже найвищий маршалок Великого князівства, на межі між маєтками уклав із львівським підкоморієм Миколаєм Жолкевським, що купив у Миколая Ходоровського поселення Броди й Глев'ятин, угоду, за якою за 3780 золотих сусід відступив йому Глев'ятин до Радивилова¹.

Після смерті Станіслава (†19. 03. 1599²) Радивилівська волость залишилася його синові Альберту-Станіславу, з 1619 р. підканцлеру, а з 1623 р. канцлеру Великого князівства. 1620 р. цей комплекс маєтків перебував ще в його руках³, а 1628 р. Альберт-Станіслав судився вже з шляхтичем Кременецького повіту Миколаєм Лосятинським за те, що той не перейменував – усупереч домовленості – продане йому містечко Радивилів на Новий Лосятин⁴. 1629 р. поселення фігурує вже під новою назвою⁵. 1631 р. пан Лосятинський відступив набутий маєток у складі міста Новий Лосятин та сіл Опарипси, Немирів і Глев'ятин новому власнику Бродів сандомирському воєводі й польному гетьману коронному Станіславу Конєцпольському⁶.

* * *

Серед розглянутих вище тринадцяти родів землевласників Південної Волині з князівськими титулами Курцевичі, Буремські, Сангушки, Корецькі та, можливо, Ружинські й Чорторийські належали до Гедиміновичів; Гольшанські були нащадками сучасних Гедимінові регіональних правителів Литви; Радивили походили, найбільше ймовірно, з литовських бояр, а титул князів отримали пізніше за межами своєї держави; Четвертенські становили, мабуть, одну з тих гілок Рюриковичів, які після захоплення білоруських та українських земель Литвою зуміли пристосуватися до нових умов і зберегти частину володінь та суспільних позицій; Масальські, Пузини й Пронські походили з Рюриковичів, що під час централізації Північно-Східної Русі втратили своє становище й знайшли притулок у Великому князівстві Литовському; Подгорські емігрували сюди з Московського царства за Івана Грозного.

Маєтки, що набувалися завдяки наданням монархів, шлюбним зв'язкам із місцевою землевласницькою верхівкою та купівлям, як правило, доповнювали родові володіння, розташовані в інших частинах держави. Розміри їх переважно були невеличкі, тому самі по собі вони не могли забезпечити власникам міцні позиції в регіоні.

¹ Там само, спр. 8, арк. 414 зв.–416 зв.

² Wolff J. Kniaziowie... – S. 93.

³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 108.

⁴ Boniecki A., Rejski A. Herbarz Polski... – Т. 16. – S. 15.

⁵ Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства... – С. 108.

⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 129–132.

З історії поземельних відносин на півдні Волині в XV –

Протягом досліджуваного періоду присутність одинадцяти родів у Кременецькому повіті припинилася: Сангушки, Курцевичі, Корецькі, Пузини, Масальські, Пронські, Ружинські й Радивили продали тут свої маєтки, Гольшанські й Четвертенські втратили їх на користь нащадків по жіночих лініях, а Буремські вимерли. До середини XVII ст. на півдні Волині протрималися тільки Чорторийські та Подгорські, правда, останні втратили князівський титул.

IV

АРХІВ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ: НАЙДАВНІШІ РЕЄСТРИ ДОКУМЕНТІВ

Князі Острозькі становили свого часу наймогутніший клан української знаті. Нагромадження ними розлогих володінь супроводжувалося формуванням великого архіву. Унаслідок обриву наприкінці другого десятиліття XVII ст. чоловічих ліній роду зібрані ним документи слідом за маєтками потрапили до інших кровних спільнот. Частина цих пергаментів і паперів дійшла до нас як складова документальної спадщини Замойських, Любомирських і князів Сангушків, але чимало їх і загубилося. У зв'язку з цим неабияку вагу мають реєстри документів. Найдавніші з таких списків містяться у двох листах Василя Костянтиновича Острозького 1541 р., відомих нам за записами в книгах Руської метрики видимусів Стефана Баторія 1583 р., що посвідчували автентичність видимусів¹ королеви Ганни з текстами цих актів. Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати обставини появи згаданих листів і видимусів, увести ці історичні джерела в науковий обіг та реконструювати долю частини архіву Острозьких протягом 40–90-х років XVI ст.

Смерть Костянтина Івановича Острозького († бл. 15. 08. 1530) започаткувала в родині тривалу боротьбу за його спадщину. Спочатку вона точилася між удовою покійного Олександрою зі Слуцьких та старшим сином Іллею Костянтиновичем, а пізніше – між удовою останнього Беатою з Костелецьких та молодшим сином Василем Костянтиновичем. Родовий архів становив у цій «війні своїх зі своїми» не тільки засіб, а й одну з важних цілей.

За скаргою князя Юрія Слуцького, брата овдової княгині Острозької, поїхавши з останками батька до Києва, Ілля Костянтинович наслав звідти

¹ Видимус – акт, що містив повну копію іншого документа, автентичність якого посвідчувалася ним (*Каиштанов С. М. Современные принципы...* – С. 35). Про поняття автентичності див.: *Каиштанов С. М. О подлинности...* – С. 24–33

на замок Турів сто вершників і вони відібрали в мачухи різні речі та *привілеї і тестамент покійного чоловіка*, запечатали все й передали на зберігання тамтешньому наміснику. У листі з цього приводу, датованому 5 жовтня 1530 р., Сигізмунд I велів князю повернути забране в присутності направленого до нього дворянина¹.

За вироком монарха, винесеним 3 лютого 1531 р., Ілля Костянтинович мав віддати мачусі записані їй батьком замок Турів із волостями, двори Тарасово, Сатиїв і Крупа та взяті в борг коштовності. Тим часом виявилося, що подарований Костянтином Івановичем другій дружині двір Словенсько становить спадщину першої, якій він, очевидно, теж записував це надбання; на замку Турів перша дружина також мала віно, суму якого друга не сплатила синові й спадкоємцю своєї попередниці; і на дворах Тарасово й Крупа тяжіли записи на користь першої дружини; тому 20 березня 1531 р. король присудив ці володіння пасинкові княгині Острозької, відвівши їй натомість маєтки Здител та Охоново².

Оскільки новий вирок не примирив сторін, 1 серпня 1531 р. великий князь ще раз розглянув спір³. Із дозволу монарха крім панів-ради Великого князівства Острозькі вибрали собі по дві особи з панів-ради Польського королівства, щоб «кождую сторону во всем добре оглянути». Комісари привели Іллю Костянтиновича і його мачуху «ку слухному еднаню», після чого ті стали перед великим князем і віддалися на його суд під загрозою штрафу на 10 000 кіп грошів за порушення вироку, який буде винесено⁴. Не вдаючись у деталі остаточного рішення монарха, які не мають прямого відношення до предмета нашого розгляду, зазначимо тільки, що воно влаштувало, нарешті, Острозьких. Після оголошення вироку вони уклали угоду про порядок його виконання⁵ і після її здійснення на кілька літ у родині запанував спокій.

16 серпня 1539 р. Ілля Острозький склав тестаменті⁶, а через три дні його не стало⁷. 23 вересня на клопотання передчасно овдовілої дружини князя Беати з Костельця, що фігуруватиме далі в документах здебільшого як *княгиня Ілліна*, монарх підтвердив їй заповіт чоловіка⁸, а наприкінці року вдова народила дочку Гальшку, на яку й перейшли всі права її батька на маєтки.

¹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 78–79.

² Wolff J. Kniaziowie... – S. 351.

³ LM. – Kn. Nr. 15. – P. 135–137.

⁴ AS. – Т. 3. – С. 385–387.

⁵ LM. – Kn. Nr. 15. – P. 137–138. 17. 01. 1532 р. монарх писав комісарам, щоб прискорили виконання вироку (*ibid.* – P. 143–145).

⁶ AS. – Т. 4. – С. 206–209.

⁷ Przewdziecki A. Jagiellonki... – Т. 2. – С. 59.

⁸ AS. – Т. 4. – С. 206–209.

Смерть старшого з Острозьких начебто відкрила перед його мачухою і братом шанс на доступ до спадщини Костянтина Івановича, але княгиня Ілліна взяла в канцелярії монарха листи, в яких за нею було визнано право протягом року й шести тижнів розпоряджатися всіма маєтками, що перебували раніше в руках чоловіка, та «описано, абы князь(ь) Василей в отчизну свою не въеждчалъ и ничимъ се в то не вступовал» під загрозою штрафу розміром 10 000 кіп грошів. Олександра Острозька поскаржилася монархові, що вдова пасинка незаконно отримала ці листи, і зажадала допуску її сина до батькової спадщини та передачі йому *родових пергаментів і паперів*. За вироком, винесеним 3 вересня 1540 р., Сигізмунд наклав на маєтки секвестр і звелів Острозьким представити йому всі *документи*, необхідні для належного вивчення справи¹. Після передачі їх 150 із них уписали в *збірник копій*, який отримав згодом назву «*Munimenta Ducum in Ostrog*», і його завізувала своїми підписами королева Бона. Найдавнішим з актів цього копіарія був лист Федота, Семена й Лазаря Любартовичів князю Федору Даниловичу першої половини 80-х років XIV ст., а найпізнішим – згадане вище підтвердження тестаменту Іллі Костянтиновича².

У наступному вирокі, винесеному 11 січня 1541 р., великий князь скасував заповіт Іллі Острозького, але залишив його вдові третину маєтків, записану їй у поважній сумі грошей, а до повноліття дочки ще й дві третини материзни покійного чоловіка (третина належала їй за листом на віно) з умовою збору доходів із цих володінь під наглядом його представників. Оскільки Олександра Острозька пред'явила лист чоловіка, за яким повноліття її сина мало настати, «кгда он петнадцати лет дорастет», і заявила, що на Громницю³ він досягне вже цього віку, монарх визнав Василя Костянтиновича дорослим і звелів поділити між ним і Гальшкою Іллівною спадщину його батька, правда, тільки на час до повноліття племінниці, а також присудив юному князю Острозькому *всі документи*; вдова його брата мала отримати натомість *копії пергаментів і паперів на материзну свого чоловіка*. Спирні маєтки Степань, Рівне, Сатиїв і Хлапотин, які князь Василь вимагав поділити як батькову спадщину, а княгиня Беата – віддати їй як володіння чоловіка, до яких його брат не має відношення, за згодою сторін монарх залишив під секвестром «до зуполных панов рад». Василь Костянтинович просив ще передати йому в управу на час до повноліття Гальшки Іллівни дві третини всієї спадщини її батька (третина перебувала в руках удови), та оскільки княгиня Ілліна категорично заперечила, ця частина володінь поки-що теж залишилася під секвестром⁴.

¹ LM. – [Kn. Nr. 231]. – P. 43–45.

² Radziwiński Z. L. Przedmowa... – S. VII.

³ Свято Стрітіння, яке за юліанським календарем припадає на 2 лютого.

⁴ LM. – [Kn. Nr. 231]. – P. 58–65.

3 лютого 1541 р. Василь Костянтинович видав у Вільні вдові брата Іллі два листи з *переліками отриманих ним від монарха документів на маєтки, що залишилися після його батька*¹. Обидва акти завершувалися клаузулою: «Где жъ тые всѣ листы, ѿко жъ вишеи естъ вписано, шть гс̄дра короля его милости сполна в тои личьбе мене дошли. А ѿ маю их ѿ целости и в доброй впатрности, ничимъ не ѿшкоживаючи, в себе мети и ихъ ховати водле выроку его мл̄сти гдрского до тых часовъ, поки братанка моя, дочька кн̄зя Илина, летъ зуполных доростет. И на взатиє шныхъ листовъ и привильевъ, которые мене шть гс̄дра короля его мл̄сти дошли, даю невестце моеи кнегини Ильинои сесъ мои листъ з моею печатью»².

Наприкінці весни 1541 р. призначена монархом комісія під наглядом маршалка Волинської землі Федора Сангушковича поділила Острозьких³, та оскільки результати її зусиль не задовольнили сторін, наприкінці літа вони знову стали перед престолом. Одним із вузлових питань нового витка судової тяганини стало звинувачення вдови Іллі в тому, що начебто вона *приховала частину документів* на володіння Острозьких. Розгляд його завершився декретом із зобов'язанням княгині Ілліної до присяги⁴. За згодою сторін монарх передав спір на компромісарський суд панів-ради. За вирокком останніх, винесеним 20 грудня 1541 р., Василь Костянтинович отримав замки Дубно, Дорогобуж і Здител, Звягельську волость та двори Крупа й Здовбиця, а вдова й дочка його брата – замки Острог, Полоний, Красилів і Чуднів із волостями, двори Новоставці й Гури та будинок у Вільні⁵.

Від 30 січня до 6 лютого 1542 р. дворянин Ян Лютомирський і волинський шляхтич Семен Бабинський, перший з яких представляв інтереси вдови Іллі Костянтиновича, а другий – Василя Костянтиновича, передали княгині Ілліній замок і місто Острог та волость. 12 травня 1542 р. на клопотання Беати з Костелецьких кременецький староста Станіслав Фальчевський, луцький ключник Петро Загорівський та згаданий вище Ян Лютомирський виділили їй у якості третини отчини покійного чоловіка, на якій свого часу він гарантував оправу віна з привінком (третину материзни княгиня Ілліна отримала вже раніше, а решту її тримала як опікунка дочки), замок Острог із містом та частиною волості, а дочці залишили частину доходів із міста Острога, частину волості Острозького замку та замки Полоний, Красилів і Чуднів із належними до них поселеннями⁶.

¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 196, л. 206–208 об., 210 об.–212

² Див. додатки до статті.

³ 29. 05. 1541 р. монарх послав Федору Сангушковичу лист із подякою комісарам за те, що «тыи доуки частокротныи, которые от них до нас были допусканы, вже [...] застановили, а реч посполитую тым успособили» (AS. – Т. 4. – S. 291–292).

⁴ LM. – [Кн. № 231]. – P. 131–135.

⁵ *Ibid.* – P. 175–179.

⁶ Описи Острожчини... – С. 17–29, 30–37.

найдавніші реєстри документів

Спирні замки Рівне, Степань, Сатиїв і Хлапотин із належними до них округами за згодою сторін залишилися під секвестром, який на вимогу Фальчевського поширили також на Кузьминську волость (через наявність там маєтків зем'ян підпорядкованого йому повіту)¹. Сигізмунд I передав ці володіння Боні, і та призначила своїх урядників². На остаточне вирішення долі секвестрованих володінь Острозькі чекали ще майже п'ять літ.

У жовтні 1546 р. Сигізмунд Август і пани-рада розглянули у Вільні п'ять справ між Василем Костянтиновичем і княгинею Ілліною – за Степань³, Кузьминську волость⁴, Сатиїв⁵, Хлапотин⁶ і Рівне⁷. Замки Сатиїв, Хлапотин і Рівне з усіма належними до них поселеннями й землями віддали вдові й дочці Іллі Острозького, а Степанську й Кузьминську волості присудили поділити між сторонами на рівні частини. У записі про розгляд справи за Степань зазначено, що *головні листи й привілеї на цей комплекс володінь присудили віддати князю Василю, а княгині Беаті і її дочці зняти з них копії, які називаються видимусами*. Залишившись без документів на маєтки, які походили з отчини покійного чоловіка, у середині 40-х років, Беата з Костелецьких виклопотала в монарха видимуси найголовніших із них.

Після поділу спадщини Костянтина Острозького доля його внучки складалася таким чином, що вона не змогла ні поділити зі своїм дядьком родовий архів, ані виклопотати документи, які стосувалися материзни її батька й зберігалися, очевидно, у королівській скарбниці. На початку вересня 1553 р. князь Дмитро Сангушко разом із Василем Костянтиновичем в Острого, силоміць узяв із Гальшкою Ілліною шлюб і втік із нею за межі Великого князівства, а на початку лютого наступного року загинув у чеському місті Яромир. У першій половині 1555 р. за наказом Сигізмунда Августа всупереч волі матері юну вдову видали за бжесько-куявського воєводу Лукаша з Гурки. Заховавшись із дочкою в домініканському монастирі у Львові, у квітні 1559 р. Беата видала її заміж за князя Семена Слуцького, переписавши йому переписала свої права на маєтки чоловіка, та через кілька днів після шлюбу львівський староста відібрав князівну в матері й передав Гурці, а той вивіз її в Познанське воєводство⁸.

¹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 121.

² 1545 р. у Великому земському містку Луцького замку була занедбана «городня королевои еє мліти з Ровного» (ЛМ. – Кн. 561. – С. 152.). Державцем Рівного став князь Василь Курцевич (*там само.* – С. 122; AS. – Т. 4. – S. 498, 500). Державцем Степана в квітні 1546 р. був князь Федір Вишневецький (AS. – Т. 4. – S. 449).

³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 29, л. 14 об.–19 об.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 120–123.

⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 29, л. 23–26.

⁶ AS. – Т. 4. – S. 517–518.

⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 29, л. 27 об.–29 об.

⁸ *Przedziecki A. Jagiellonki...* – Т. 2. – S. 135–136; *Wolff J. Kniaziowie ...* – S. 355.

Зазнавши в боротьбі з нав'язаним зятем поразки, для посилення своїх позицій 12 квітня 1564 р. Беата з Костельця вийшла заміж за значно молодшого від неї Ольбрахта Ласького, вельможу-авантюриста, що марив молдавським престолом¹, а 6 квітня наступного року відступила йому свої права на спадщину першого чоловіка². Збираючись у похід за молдавський престол, 27 вересня 1570 р. Ласький передав усе отримане від дружини Сигізмундові Августу і його нащадкам³. У результаті до скарбниці монарха потрапили, очевидно, і зібрані колишньою княгинею Острозькою документи, у тому числі й згадані вище листи Василя Костянтиновича 1541 р. та видимуси привілеїв, які вона виклопотала в 40-х роках. Після смерті короля († 7. 07. 1572) особисті його маєтки формально залишилися сестрам покійного Ядвізі, Ганні й Катерині, старша з яких була замужем за одним із німецьких князів, молодша – за шведським королем, а середня – незаміжня.

У січні 1573 р. Гальшка Іллівна овдовіла і невдовзі в супроводі двоюрідного брата Януша приїхала в Дубно. Поява князівни зумовила вступ Василя Костянтиновича (що користувався вже ім'ям Костянтин) у боротьбу за спадщину брата Іллі, на яку міг претендувати тепер як на володіння, належні підопічній племінниці. У своїх домаганнях князь зіткнувся з Лаським. Під час коронаційного сейму, скликаного в Кракові весною 1574 р., останній попросив новообраного короля Генріха Валуа повернути йому маєтки, які він «зверил» Сигізмунду Августу за певним «контрактом», а Острозький зажадав віддати їх Гальшці Іллівні як спадщину її батька, яку вона отримала свого часу за поділом із ним, своїм дядьком, і після того нікому не передавала на жодному праві. Після перепалки сторони віддалися на розсуд короля. Розглянувши 7 квітня 1574 р. їхні аргументи, Генріх Валуа скасував записи Ласького на користь Сигізмунда Августа як незаконні й велів передати спадщину Іллі Острозького його дочці, а за Лаським визнав записані йому дружиною оправу першого чоловіка на третині володінь (33 082 золоті) та борг останнього на маєтку Рівне (15 000 золотих). Після сплати цих сум Галжбета Іллівна могла вступити в батькову спадщину⁴.

Щодо паперів на маєтки монарх зазначив у своєму рішенні, щоб князівні Острозькій віддали всі наявні в королівській скарбниці записи її вітчима на користь попереднього короля⁵. Інші ж документи опинилися, як побачимо далі, у скарбниці королівни Ганни Ягеллонки, яка в травні 1576 р. вийшла заміж за семиградського воєводу Стефана Баторія і зайняла разом із ним престол Речі Посполитої⁶.

¹ *Żelewski R. Łaska...* – S. 223.

² *Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание...* – Т. 2. – С. 424.

³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 191, л. 115–122, 122–128 об., 128 об.–135, 135 об.–141.

⁴ *Там же*, кн. 194, л. 1–11 об., 11 зв.–26 об.

⁵ *Там же*, л. 9.

⁶ На з'їзді під містом Єнджейюв у січні 1576 р., де залагоджувалися справи,

16 березня 1579 р. Галжбета Острозька склала в Турові тестамент, в якому заповіла всі успадковані після батька маєтки, нікому ще не орендовані й не записані жодним іншим правом, своїм двоюрідним братам Янушу, Костянтину й Олександрю Костянтиновичам, а також підтвердила дядькові та іншим особам листи на решту володінь, які позаписувала раніше в певних сумах, через неспроможність сплатити борги¹. 12 січня 1580 р. на клопотання Василя-Костянтина королева Ганна підтвердила ще Гальшці Іллівіні відмову від усіх прав на маєтки Острозьких, що могли служити їй як спадкоємиці Сигізмунда Августа за скасованими раніше записами Ласького², а 29 грудня 1582 р. його підопічної не було вже серед живих³.

У зв'язку з набуттям прав на спадщину брата, а також претензіями на частину цих володінь з боку нащадків князя Юрія Івановича Дубровицького, який утратив її свого часу на користь Костянтина Івановича Острозького⁴, Василь-Костянтин Костянтинович змушений був потурбуватися про документи. Під час вального сейму, який проходив у Варшаві восени 1582 р., князь зажадав видати йому якщо не оригінали, то хоча б *видимуси листів, що зберігалися в скарбниці королеви*. 23 листопада за новим календарем 1582 р. з дозволу чоловіка Ганна Ягеллонка надала князю копії низки пергаментів. Судячи з того, що збереглося в архіві Замойських у Варшаві⁵, це були видимуси родових документів, виклопотані в середині 1540-х років Беатою з Костельця⁶.

У той самий час документами з архіву Острозьких зацікавилися також троцький воевода Стефан Андрійович та його племінник брацлавський воевода Януш Миколайович Збаразькі. Судячи з переліку отриманих вельможами видимусів 46-ти пергаментів⁷, вони брали їх не для історії роду й не заради документального підтвердження наявних у них володінь, а з наміром виставити претензії на спадщину бабусі Іллі Острозької княгині Настасії Гольшанської, що походила з князів Несвідських/Збаразьких. Одну групу видимусів королева Ганна видала їм 20 грудня 1582 р., а другу – 11

пов'язані з коронацією Ганни й Стефана Баторія, шляхта зажадала, щоб майбутня королева відмовилася від претензій на спадщину Сигізмунда Августа на користь держави, та це не завадило, очевидно, переходові до неї документів Острозьких.

¹ Заповіт княжни Гальшки Острозької... – С. 110–111.

² *Przeddziecki A.* Jagiellonki... – Т. 2. – С. 209–210.

³ *Ibid.* – Т. 5. – С. CLVII.

⁴ *Собчук В. Д.* Від коріння до крони... – С. 117–120.

⁵ 1620 р. Катерина Олександрівна Острозька, що доводилася Василю-Костянтину внучкою, вийшла заміж за Томаша Замойського, а на початку наступного року в результаті поділу із сестрами родових володінь отримала частину його спадщини, слідом за якою згодом їй відійшли й відповідні документи (AS. – Т. 3. – С. IX, рзур. 3).

⁶ AGAD, AZ, nr 2876, k. 7–9, 11–13, 15–17, 19–20, 25, 27–31, 35–37.

⁷ Руська (Волинська) метрика... – С. 369–376 (№ 107–152).

березня наступного року¹. 20 червня 1583 р. на клопотання Януша Миколайовича король Стефан Баторій видав свої видимуси пред'явлених листів з одночасним записом їх у книги коронної канцелярії. Серед пергаментів, отриманих Збаразькими 20 грудня 1582 р., були й видимуси листів троцького воєводи князя Василя Костянтиновича Острозького 1541 р. вдові брата Іллі княгині Беаті Острозькій про отримані від короля Сигізмунда I документи на маєтки, які залишилися після його батька².

Смерть Андрія Івановича († 1583) і Михайла Олександровича († 1584) Вишневецьких та Стефана Андрійовича Збаразького († 1585) і тривала перерва в роках Кременецького земського суду, зумовлена спочатку безкоролів'ям після смерті Стефана Баторія († 1586), а далі неповнотою земського уряду, затягнули спір «Корибутового племені» з Острозьким на кільканадцять літ. 19 лютого 1594 р. возний Кременецького повіту Григорій Гуляницький зізнав перед земським урядом, що 16 січня заніс у замок Колоден три «напоминальні» листи Кременецького земського суду (Костянтинові і його сином Янушу й Олександрю Острозьким та зятю Криштофу і його синові Янушу Радивилам) за скаргою Януша Миколайовича, Петра й Стефана Владиславовичів, Барбари Стефанівни та Гальшки, Катерини, Маруші й Настасії Юрійєвен Збаразьких за незаконне держання маєтку Івачів, записаного свого часу їхнім предком князем Семеном Васильовичем Збаразьким своїй дружині князівні Марії Михайлівні Степанській у сумі 100 кіп грошів чеської монети³. Аналогічне нагадування того самого дня було доставлене також за скаргою князів Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких за незаконне держання київським воєводою і його родиною розташованих у Кременецькому повіті замків Колоден, Чернихів і Шульжинці з містами, волостями й фільварками, належних їм «прирожоним» правом по близькості після покійної Лукашевої Гурчиної Гальшки Іллянки (!) Острозької⁴. Ймовірно, були й інші нагадування. Чи мали ці кроки якесь продовження, відомі нам джерела мовчать, але в будь-якому разі бажаних результатів їх ініціатори не дочекалися.

Нотатка про заповіт князя Солтана Збаразького 1472 р. в сумарії архіву Острозьких 1594 р.⁵ дає підстави думати, що на кінець першої половини 90-х років XVI ст. документи, які зберігалися в скарбниці Анни Ягеллонки, перебували вже в руках Василя-Костянтина, бо 1582 р. копію цього акта

¹ Див., наприклад: РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 196, л. 224 об.

² Там же, л. 206–208 об., 210 об.–212.

³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 84 зв.–85 зв.

⁴ Там само, арк. 85 зв.–87.

⁵ BUW, rps 425, S. 354 («List ks. Semena Zbaraskiego, w którym zapisuje po swej duszy na Grodku i na przysiołku Klementowa i Biechniu 200 kop Przeczystej w pieczarze, a dziewczkom swym 200 kop i aby to bracia jego ks. Wasyl i Semen odłożyli do jego przyjazdu z Moskwy, a jeśli by nie wrócił, aby te imienia za swoje mieli, an. 6991»).

найдавніші реєстри документів

Збараські брали ще в королеви¹. Разом з іншими пергаментами й паперами в архів князя мали потрапити і його листи 1541 р. вдові брата Іллі з переліками документів на маєтки.

Загалом у листах, про які йдеться, перелічено 107 документів – 61 в одному й 46 в іншому. Найдавніший із них – лист великого князя Федота Любартовича (№ 1 другого списку) – датується початком 1380-х років, а найпізніший – угода Іллі Острозького з князем Коширським (№ 43 другого списку) – серединою 1530-х років. 11 актів невідомі нам (№ 3, 19, 25, 35–36, 40, 58–61 першого та № 18 другого списку), 1 знаний тільки за нотаткою в інвентарі архіву Острозьких (№ 23 другого списку), а 5 ідентифікуються із сумнівами (№ 23–24 і 28 першого та № 31 і 35 другого списку).

У переліках бракує листа Владислава Ягайловича 1436 р. князю Андрушку з Острога на 100 гривень польської монети на дрогибицьких жупах² і листа вдови Василя Острозького княгині Огафії 1461 р. дочці Огрефині на села Новоставці й Іллін³, тексти яких внесені в *Munimenta Ducum in Ostrog*; двох привілеїв Казимира Ягайловича князю Василеві Федоровичу Острозькому – на Лопатин, Красне й Тростянець на випадок смерті князя Свидригайла (1443)⁴ та на двір Осташин (1446)⁵, згаданих у Литовській метриці; листа Казимира Ягайловича 1443 р. князю Василеві Острозькому з гарантією знову ув'язати його в Корець, який він відступив монархові на час, поки в Луцьку не сяде староста Казимира, до Кременця, відомого з Острозького сумарія та з копіарія актів князів Острозьких XVII ст.⁶; привілею великого князя Олександра князям Михайлові й Костянтину Острозьким 1494 р. на Полонський повіт, видання якого впливає з листів монарха у цій справі, адресованих підданам⁷.

В архіві Острозьких могли бути документи Любарта Гедиміновича та дільчі листи синів і внуків Федора Даниловича, але слідів їх не виявлено; зберігався тільки лист Юрія Васильовича Острозького про продаж братові Івану своєї частини маєтку Іваня (№ 19 другого списку).

Переліки пергаментів і паперів дають підстави думати, що на час їх складання в архіві Острозьких не було невідомих нині актових документів, настільки важливих, що втрата їх могла зумовити істотні прогалини в наших знаннях про цей аристократичний рід.

¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 233.

² AS. – Т. 1. – S. 32–33 (за оригіналом із БО; копія в MDO); AGZ. – Т. 5. – S. 81–82.

³ AS. – Т. 1. – S. 53 (за MDO). Обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 161.

⁴ LM. – Kn. Nr. 3. – P. 62.

⁵ *Ibid.* – P. 54.

⁶ AS. – Т. 3. – S. 3 (переклад за Острозьким сумарієм); *Halecki O. Ostatnie lata... – S. 52, przyp. 1* (текст у перекладі на польську мову за дипломатарієм Острозьких XVII ст.).

⁷ AS. – Т. 1. – S. 143, 144 (за оригіналами з БО).

Додатки

Документ 1

1583. 06. 20, Краків

Король Речі Посполитої Стефан Баторій видає брацлавському воєводі князю Янушу Збараському видимус листа, уписаного на його клопотання в книги коронної канцелярії:

1582. 12. 20, Варшава

Польська королева Ганна видає князям Збараським – троцькому воєводі Стефану Андрійовичу і брацлавському воєводі Янушу Миколайовичу – видимус листа, що зберігається в її скарбниці:

1541. 02. 03, 14-го індікту, Вільно

Троцький воєводич князь Василь Костянтинівич Острозький видає вдові брата Іллі княгині Беаті Острозькій зізнання про отримані ним від короля Сигізмунда I документи на маєтки, що залишилися після його батька

(РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 196, л. 206–208 об.)

[*арк. 206*] Справи, зь скарбу королевоє єє млсти *выданыѣ* пну воєводе браславскому и участником его

Сознаѣ князя воєводи киевского¹, которые листы зь скарбу короля его милости Жикгимонта Августа *взял*

Стефанъ, Божою милостью корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомойтский, киевский, волынский, подпаський, ифлантский, княже седмигородское и иных.

Взнаюемъ тымъ ншимъ листомъ всимъ вобѣц и каждому зоособна, кому будетъ потреба того ведати албо слышати, нынешним и на потомъ будучим, ижъ, постановившися передъ нами у книгъ канцелярии нашео коронное, велможныи Янушь Корыбутовичъ княжа Збаражкоє, воєвода браславський, староста кременецкий и пиньский, покладал листъ препись королевоє єє млсти Ганны, пнеє малжоньки ншео, где єсть выписано право с привилевъ, которые въ скарбе єє коро[206 зв.]левское млсти сут, а именаъ воєводи

¹ На час видачі видимуса князь Острозький займав уряд київського воєводи.

браславського самого и иньшимъ Ѹчастникомъ его мл̄сти належать, просачи, абыхмо то дла Ѹбезпеченья вшелакого на пришлые часы до книгъ канцелярии н̄шое коронное вписати и видимусь з них выдати розказали. А такъ мы за тою прозбою его мл̄сти за [*одне слово нерозбірливо*] того листу вгледавши и выслухавъши а выдечи быти целыи и ни въ чомъ не нарушоныи, велѣли есмо ѿ слова до слова до книгъ наших вписати. И такъ са в себе масть:

Ганна, з ласки Божое королеваа полскаа, великаа кнегини литовьскаа, рускаа, прускаа, жомойтскаа, мазоведжаа, ифлантскаа, седмикгородскаа и иныхъ.

Взнаймуемъ симъ листом н̄шымъ, кому то ведати належить, иж будучи се zde на соиме Ѹ Варьшаве, ясневелможные кнзь Стефанъ Аньдрееви ч Корибутовича Збаразский, воевода троцький, деръжавьца сомилишъский, жослиньский и дорсунишский, а кназь Йнушь Корибутовичъ Збаразский, воевода браславский, староста кремьанеджий и пиньский, мовили нам сами ѿ себе и именемъ всѣхъ Ѹчастниковъ своихъ, абыхмо ихъ мл̄стамъ преписы альбо видимусы з листовъ, которые въ скаръбе нашомъ суть, именамъ их мл̄сти належачихъ, ихъ мл̄стамъ выдати казали, якожь и тотъ листъ зъ самым листомъ врииналом добре скорикгованыи, ихъ мл̄стамъ за печатью¹ н̄шєю выдати есмо розказали. И слово ѿ слова такъ са в собѣ масть:

Й, Василеи Костеньтиновичъ Встрожский, воеводичъ троцкий, визнаваю тымъ моимъ листомъ, што гдрь н̄шъ мл̄стивыи корол его мл̄сть и великий кназь Жикгимонтъ рачиль вырокъ свои гдрьский Ѹчинити межи мною и невестьюкою моею кнегини Илною Костеньтиновича кнегини Бигатою ш именахъ ѿца моего небожьчика кнза Костеньтина его мл̄сти Ивановича Встрожского, воеводы троджого, штьчизные и выслужоные, и купленые, якожь его мл̄сть гс̄дрь нашъ милостивыи к части именейи штьца моего рачиль мене допустити и привила, листы, твердости на именья ѿчизные и выслужоные, и купленые, и меновные, и заставные [*арк. 207*] мене поѿдавати. А то сут напервее листы купчие и заставные, та меновите, которые та шть гс̄дра короля его мл̄сти побрал.

¹ першии листъ купчийи штьца моего кназа Костеньтина его мл̄сти на Усоку, што его мл̄сть купиль Ѹ Ва[с]ки (!) Ходычича²;

²⁻³ листъ купчийи его ж мл̄сти на Волжошовъ, што его мл̄сть купиль Ѹ Гнивоша Йловицгол на вечность, на то и привилеи-потверженье короля его мл̄сти³;

⁴ листъ купчийи его жь мл̄сти на имене Теплены, што его мл̄сть купиль

¹ Далі повторення словосполучення *за печатью*.

² 1524. 05. 16, Здител. Опубл: AS. – Т. 3. – S. 265–266 (за MDO).

³ 1522. 01. 16, Луцьк (купчий лист). Опуб.: AS. – Т. 3. – S. 216–217 (за MDO). Підтвердження Сигізмунда I не виявлено.

8 хоружого татарського новгородського¹;

⁵⁻⁶ листь купчии на Тарасовь, што его млсть купиль 8 Михаїла Федковича, писарева сына, на тоє имєньє и потверженєє корола его млсти²;

⁷ листь кулчии на Деренцо, што его млсть купиль 8 п̄на Йна Станиславовича Глебовича³;

⁸⁻⁹ листь п̄на Йна ж Станиславовича Глебовича, што кн̄зю Костєн̄тину его млсти продаль Низголовь на вечность, на то и потверженєє корола его милости⁴;

¹⁰⁻¹¹ листь купчии Богуфаловое на Романовь, што его милость посполь з дєтми своїми продала, и на то потверженєє гдр̄ское⁵;

¹² потверженєє корола его млсти на Тепленю и на местцѣ двора вилєньского на вечность, што купил его милость у Федка Хреб̄товича 8 Ивашєнцовича на вечность⁶;

¹³ листь купчии на Вознесєне, што его млсть купил в Богдановое⁷;

¹⁴ листь кулчии Василиа Волч̄ковича кн̄зю Костєн̄тину на Тарасовь⁸;

¹⁵ листь продажн̄ии Йцка Йцковича на подворє местьское кн̄зю Костєн̄тину⁹;

¹⁶ листь купчии Йцковь Чаплича кн̄зю Ивану Шстрозьскому на Голчє¹⁰;

¹⁷ листь Боговитиновь на Росоловьцы под Красиловомь, што его млсти кн̄зю Костєн̄тину продань¹¹;

¹⁸ листь Дробышовь Мжуровича на Конюхи и Шзарає, што кн̄зю Ивану Шстрозьскому продаль¹²;

¹ 1521. 01. 04, Новгородок. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 205–206 (за MDO).

² 1515. 10. 04, Мінськ (купчий лист). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 127–129 (за MDO); 1515. 10. 19, Краків (підтвердження Сигізмунда I). Оуб.: LM. – Кн. Nr. 9. – P. 269.

³ 1525. 03. 26, Здител. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 268–270 (за MDO); упорядник надав перевагу даті за індіктом, який розходиться тут із роком.

⁴ 1526. 08. 29, Новгородок (купчий лист). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 289–291 (за MDO); 1526. 10. 18, Краків (підтвердження Сигізмунда I). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 297–299 (за MDO).

⁵ 1529. 02. 16, Вільно (купчий лист). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 345–346, nr 360 (за MDO); 1529. 02. 17, Вільно (підтвердження Сигізмунда I). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 347–348, nr 361 (за MDO); LM. – Кн. Nr. 12. – P. 542–543, nr. 705.

⁶ 1522. 04. 15, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 226–227 (за MDO).

⁷ 1522. 01. 17, Луцьк. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 217–218 (за MDO).

⁸ 1521. 09. 27, Ставків. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 96–97 (за MDO); уточнення дати див.: *ibid.* – S. 164; AS. – Т. 3. – S. 213–214 (за MDO); уточнення дати див. у прим. 5 до акту: *ibid.* – S. 214.

⁹ 1520. 09. 22, Мінськ. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 200 (за MDO).

¹⁰ 1466. 06. 20, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 60–61 (за оригіналом у БО; копія в MDO).

¹¹ 1523. 10. 23, Острог. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 254–255 (за оригіналом).

¹² 1463. 09. 20, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 56 (за оригіналом у БО; копія в MDO).

найдавніші реєстри документів

- ¹⁹ листь продажныи мещанина виленьского Игната Крыловича на земли, што князю Костеньтину продалъ к Свираномъ¹;
²⁰ привилеи корола его млсти латиньскии на Котовъ и на Разничы²;
²¹ потверженъе корола его млсти на Романовъ князю Костеньтину³;
²² листь Гришка Єловича князю Ивану Устроу[207 зв.]скому на Дологче⁴;
²³ листь продажныи латиньскии на Тарасовъ⁵;
²⁴ листь продажныи п̄на Олехна Довойновича на Тарасовъ⁶;
²⁵ листь продажныи п̄на Ивана Владычинъ на Качинъ и Тарасову⁷;
²⁶ привилеи-данина Казимира п̄ну Петрашкѹ на Качинъ⁸;
²⁷ листь продажныи Петрашковъ на Качинъ⁹;
²⁸ продажныи листь Дрожчинъ п̄ну Феджу писару на люди к Тарасову¹⁰;
²⁹ листь продажныи Петрашковъ писаревъ п̄ну Феджу писару на Тарасовъ¹¹;
³⁰ листь продажныи Феджа Козловьского на Ступно¹²;
³¹ привилии (!) корола Александровъ на Нижолов и земли 8 Полоцкѹ¹³;
³² продажныи листь Дмитра Ивашеньцовича на подворье 8 месте Виленьскомъ¹⁴;
³³ другии продажныи на подворье виленьское Феджа Хребтовича¹⁵;
³⁴ листь продажныи п̄на Кучуковъ на Тарасовъ¹⁶;
³⁵⁻³⁶ листь продажныи на Исовъ Гулевича и Єловича на Стулно и на Мощеницѹ¹⁷;

¹ 1516. 12. 07, Вильно (підтвердження Сигізмунда I). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 149–150 (за MDO); LM. – Кн. №. 9. – P. 320, nr. 579. Продажний лист невідомий.

² 1518. 05. 01, Краків. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 161–163 (за оригіналом у БО).

³ 1529. 02. 17, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 347–348, nr. 361 (за MDO); LM. – Кн. №. 12. – P. 542–543, nr. 705.

⁴ 1465. 01. 25, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 57 (за MDO).

⁵ Можливо, лист Олехна Довойновича дружині на село Тарасовичі, складений латинською мовою: 1459. 04. 06, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 50–52 (за MDO).

⁶ Можливо, лист Олехна Довойновича дружині на віно на дворі Тарасовичі, складений руською мовою: 1459. 11. 29, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 52 (за MDO).

⁷ Документ не виявлено.

⁸ 1493. 04. 17, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 100–101 (за MDO).

⁹ 1492. 08. 18, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 99 (за MDO).

¹⁰ 1491. 12. 14, Тарасово. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 98 (за MDO).

¹¹ 1490. 03. 25, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 90 (за MDO).

¹² 1473. 09. 01–1474. 08. 31, Луцьк. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 69 (за MDO); щодо дати див.: *ibid.* – S. 161 або 1511. 12. 24, Луцьк. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 91–92 (за MDO).

¹³ 1505. 02. 19, Берестя. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 129–130 (за MDO).

¹⁴ 1522. 06. 17, Вильно. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 232–233 (за MDO).

¹⁵ 1521. 09. 24, Мінськ. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 95–96 (за MDO), уточнення дати див.: *ibid.* – S. 163–164; AS. – Т. 3. – S. 212–213 (за MDO); уточнення дати див. у прим. 2 до акту: *ibid.* – S. 213.

¹⁶ 1477. 02. 24, Троки. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 73–74 (за MDO).

¹⁷ Документи не ідентифіковано.

- ³⁷ листъ заставныи Грибовъ на Тараканов кнзю Михаилу и кнзю Костеньтину¹;
- ³⁸ листъ продажныи латиньскии п̄на Олехна Довоиновича на Тарасовъ²;
- ³⁹ листъ меновъныи Ивашковъ Илиничов на Студеньку а Грѣзку³;
- ⁴⁰ листъ продажныи п̄на Ивановъ Сапизинъ на Медведовское и Заелевское кнзю Костеньтину⁴;
- ⁴¹ потверженъе корола Александра на Тарасовъ пну Феджу писару⁵;
- ⁴² листъ продажныи п̄на Ивашковъ Илиничовъ на Тарасовъ пну Феджу Любичу⁶;
- ⁴³⁻⁴⁴ листъ заставныи п̄нѣи Ивановоє Калениковича кназю Костеньтину на Чортолесцы и на Селцо на Тетерев и привилеи князя Швитрыгаиловъ пну Каленику Мишковичу на именє Буржовцы Слободича и иньшиє имениа⁷;
- ⁴⁵ листъ продажныи на села туровские Воловичовъ кнзю Костеньтину⁸;
- ⁴⁶ листъ заставныи кнзѣя Инушовъ на Белашовъ⁹;
- ⁴⁷ листъ заставныи Игнатовоє Боровиковоє на село Пъани¹⁰;
- ⁴⁸ листъ кнзѣя Михайловъ и кнзѣя Костеньтиновъ на Межиречь Ивашковои Шхремовича¹¹;
- ⁴⁹ листъ продажныи Некрашовъ на Дубища кназю [арк. 208] Михаилу Александровичу¹²;
- ⁵⁰ листъ продажныи князя Юревъ Жеславского пну Семену Шлизаровичу на Бѣлашовъ¹³;

¹ 1488. 06. 16, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 143 (за оригіналом у БО).

² Можливо, лист удови Олехна Довойновича латинською мовою брату Івашкові Ілліничу на успадкований після чоловіка двір Тарасово: 1470. 07. 19, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 65–67 (за MDO).

³ До 1477. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 73 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 162.

⁴ Документ не виявлено.

⁵ 1492. 09. 20, Мінськ. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 100 (за MDO).

⁶ 1477. 02. 27, Троки. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 74–75 (за MDO).

⁷ 1437. 10. 17, Київ (привілей Свидригайла). Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 33–34 (за облятою XVI ст.); 1513. 07. 21, Здител (заставний лист). Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 102–103 (за MDO); обґрунтування дати див. у прим. 3 до акту (*ibid.* – S. 103).

⁸ 1529. 10. 25, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 352–353 (за MDO).

⁹ 1511. 12. 24, Луцьк. Оуб.: АЗР. – Т. 2. – С. 109–110, № 82 (за копією з оригіналу в Дерманському монастирі), датовано помилково 1512 р.; AS. – Т. 3. – S. 91–92 (за MDO); *Zródła do dziejów...* – Т. 2. – S. 423–424 (помилково датовано 1512 р.).

¹⁰ 1481 або 1496. 04. 24, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 77–78 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 162.

¹¹ 1486. 05. 04, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 84–85 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 163.

¹² 1497. 08. 21, Кременець. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 112 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 164.

¹³ 1496. 06. 26, Берестя. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 62–63 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – S. 161.

найдавніші реєстри документів

⁵¹ листь заставныи Марьтина Прѹского на Жижниковъцы с трема чоловіки кн̄зю Костеньтину¹;

⁵² листь заставныи Гридка Промчѣжовича кн̄зю Костеньтину на Борьздовищину (!)²;

⁵³ листь Єньковъ Чаплича на мену на Межиреч³;

⁵⁴ листь Федьковое Дажковича заставныи на Велью имене⁴;

⁵⁵ листь кн̄зя Швитрыгаиловъ на Храпинъ Воловичовъ, которыи ѿни кн̄зю Костентину продали⁵;

⁵⁶ листь Шлехна Юрьевича продажныи на Шзеранское дворищо п̄ну Дробишу⁶;

⁵⁷ листь продажныи Шлехна Дзусича на село Конюхи⁷;

⁵⁸ листь записныи Михное Марі на именьє половицу Межиречѣ ѿ пѣтьдѣсѣть копах грошеи широких⁸;

^{59–61} листь жидовъ ѿстрозскихъ на тридцѣть копъ грошеи а два листы паперовых там же межи тыми⁹.

Где жъ тые всѣ листы, ѿко жъ вишеи естъ ѿписано, шть г̄с̄дра короля его милости сполна в тои личьбе мене дошли. А ѿ маю их ѿ целости и в доброй ѿпатр̄ности, ничимъ не ѿшкоживаючи, в себе мети и ихъ ховати водіє выроку его мл̄сти гдрского до тых часовъ, поки братанка моя, дочька кн̄зя Илина, леть зуполных доростет. И на взѣтїе ѿныхъ листовъ и привилъевъ, которыи мене шть г̄с̄дра короля его мл̄сти дошли, даю невестце моеи кнегини Ильинои сесъ мои листъ з моею печатью.

¹ 1514. 05. 16, Острог. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 114–115 (за MDO); упорядник надав перевагу даті за індіктом, який розходитьсь тут із роком.

² 1514. 05. 16, Острог. Оуб.: AS. – Т. 3. – S. 112–113 (за MDO); упорядник надав перевагу даті за індіктом, який розходитьсь тут із роком.

³ 1466. 06. 20, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 60–61 (за оригіналом у БО; копія в MDO).

⁴ 1474. 04. 12, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 65 (за MDO).

⁵ 1451. 09. 24, Луцьк. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 44–45 (за копіарієм XVI ст.); поправку дати див. у коментарі до публікації.

⁶ 1464. 06. 25, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 57 (за MDO).

⁷ 1458. 06. 13, Острог. Оуб.: AS. – Т. 1. – S. 50 (за MDO).

⁸ Йдеться про невідомий нині лист Марії з Чапличів, дружини чи вдови Михна Омелянського, що міг з'явитися після того, як 10. 03. 1487 р. разом зі своєю матір'ю Тетяною Єнковою Чапличевою, чоловіком, сестрою Белухою та чоловіком останньої Івашком Охремовичем вона видала в Луцьку князям Михайлу й Костянтину Острозьким лист про те, що Єнко Чаплич обміняв колись свою отчину Голче князю Іванові Острозькому на двір останнього Межиріччя з доплатою певної суми грошей, а після його смерті вони залишилися при набутому маєтку з умовою «вечно и неотступно» служити князям Михайлові та Костянтину й ніколи не домагатися вже маєтку Голче. Див.: AS. – Т. 1. – S. 85–86 (за MDO).

⁹ Документи не виявлено.

IV. Архів князів Острозьких:

Писань 8 Вилни под леты Божого нарoженья тисеча патьсотъ сорокъ перьвого мѣа феврала третего дня иньдикта чотырнадцатого.

8 того листу печать шдна на папир8 вытиснена.

Писань 8 Варьшаве лѣта Божог нарoженья тисеча патьсотъ шсмѣдсѣать второго мѣа декабра двадцатого дня.

8 того листу препис8 пра[208 зв.]ва, з скарбу еѣ королевское млѣсти даного пнѣу воеводе брасьлавьскому и иньшимъ 8частьникомъ его млѣсти, подпись руки и печать еѣ королевское млѣсти писмом полскимъ, подписана тыми словы: Anna Kroliowa Polska.

До которого листу для лепшого сведѣтвѣа и твердости печать ншѣу короньную притиснути есьмо велѣли.

Писань 8 Кракове дня двадцатого мѣа июна рок8 Божого тисеча петьсотъ шсмѣдсѣать третог, а кролеванья ншѣго рок8 шсмого.

Ioannes BorukowŃkŃ, R.P. vicescancellarius

Справа велебного Ина Борѣковског зъ Билина, бискупа премышског, поджащцлерог коронного, пробоща плоцкого

Lawrin PiesoczinŃkŃ, pisarz

1583. 06. 20, Краків

Король Речі Посполитої Стефан Баторій видає брацлавському воєводі князю Янушу Збараському видимус листа, уписаного на його клопотання в книги коронної канцелярії:

1582. 12. 20, Варшава

Польська королева Ганна видає князям Збараським – троцькому воєводі Стефану Андрійовичу і брацлавському воєводі Янушу Миколайовичу – видимус листа, що зберігається в її скарбниці:

1541. 02. 03, Вільно

Троцький воєводич князь Василій Костянтинович Острозький видає вдові брата Іллі княгині Беаті Острозькій зізнання про отримані ним від короля Сигізмунда I документи на маєтки, що залишилися після його батька

(РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 196, л. 210 об.–212.)

[арк. 210 зв.] Сознає князю воєводи києвского¹, которые листы ѿ кнегини Ильиное взял

Стефанъ etc.

Взнаѣмуемъ etc. како вышеи.

Ганна, з ласки Божеи королевая польская etc.

Взнаѣмуемъ симъ листом нашимъ, кому то ведати належить, ижъ будучи на соиме у Варшаве, ясневелможные князь Стефанъ Андреевичъ Корибутовича Збараський, воєвода троцький, державъца сомилишский, жосленьский и дорсунишьский, а князь Янушъ Корибутович Збараський, воєвода браславський, староста кременецький и пинський, мовили намъ сами втѣ себе и именемъ всѣхъ участвующихъ своихъ, абыхмо их млѣтамъ преписы албо видимусы з листовъ, которые въ скарѣбе ншомъ суть, имениамъ их млѣти належачие, выдати казали, какожь и тотъ листъ зъ самымъ листомъ врииналомъ добре скорикгованыи, их млѣтамъ за печатію ншою выдати есѣмо рассказали. И слово втѣ слова такъ са в себе маель:

И, Василеи Костеньтиновичъ Устрожский, воєводич троцкий, визнаваю тым моимъ листомъ, што гдрѣ ншѣ милостивыи корол его млѣсть и великий князь Жикгимонтъ рачил вырокъ свои гдрський учинити межи

¹ На час видачі видимуса князь Острозький займав уряд київського воєводи.

мною и невѣсткою моею кнегини Илиною Костеньтиновича кнегини Бигатою ш имении ѿца моего небожчика князя Костентина его млѣти Ивановича Устрожского, воеводы троцког, штьчизные и выслужоные, и купленые, ѿкожъ его милость гдрѣ нашъ милостивыи к части имении штьца моего рачиль ми допустити и привила, листы и твер[арк. 21]лности на имении ѿчизные и выслужоные, и купчие, меновные и заставные штьца моего мне поѿдавати. А то суть напервее листы ѿчизные и выслужоные, которые¹ ѿ ѿ гсѣра короля его млѣти побраль:

¹ князя великого Федотовъ листь кнзю ФедорѸ Данилевичу на его штьчизнѸ УстрогѸ²;

² привилеи кнза Витолтовъ кнегине Галфе³ на Новоставъце с приселжи⁴;

³ привилеи короля Владиславовъ латиньскии на Устрогъ и Жеславль⁵;

⁴ а кнза Швитригалиловъ привилеи Шлиферу на село Глухи и селище Стаи⁶;

⁵ королевое Идвиги латиньскии привилеи на УстрогѸ⁷;

⁶ привилеи кнза Швитригалиловъ Михаилу Шлехновичу на Цеценовци, на Красиловъ и на иншиє села⁸;

⁷ привилеи латиньскии под маєстажною печатию короля Владиславовъ на УстрогѸ⁹;

⁸ листь короля его млѣти на Новоставци кнзю Костеньтину¹⁰;

¹⁰ листь Инька Чаплича на Голче кнзю Ивану Устрожскому¹¹;

¹¹ листь кнегини Василевоє Вагфъи Ивановои Кгощевича на Новоставъцы¹²;

¹ Далі повторення слова *которыє*.

² Бл. 1383. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 8 (за MDO); Грамоти XIV ст. ... – С. 64 (за AS. – Т. 1).

³ Має бути: *Ганце*.

⁴ 1428. 08. 18, Новогородок. Опуб.: *Zródła do dziejów...* – Т. 1. – С. 162; AS. – Т. 1. – С. 29 (за MDO).

⁵ 1390. 12. 18, Козиниці. Опуб.: *Rulikowski E., Radziwiński Z. L. Kniaziowie...* – Т. 1 (за MDO); AS. – Т. 1. – С. 11–12 (за підтвердженням Сигізмунда I 1544 р.).

⁶ 1437. 07. 14, Луцьк. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 42–43 (за MDO); уточнення дати див.: *ibid.* – С. 160.

⁷ 1393. 11. 04, Краків. Опуб.: *Zródła...* – Т. 1. – С. 151 (за оригіналом з архіву Любомирських у Дубно); AGZ. – Т. 5. – С. 25; AS. – Т. 1. – С. 15–16 (за оригіналом; копія в MDO).

⁸ 1437. 01. 16, Луцьк. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 39–40 (за MDO); уточнення дати див.: *ibid.* – С. 159–160.

⁹ 1386. 11. 04, Луцьк. Опуб.: *Zródła ...* – Т. 1. – С. 145; *Rulikowski E., Radziwiński Z. L. Kniaziowie...* – Т. 1. – С. 23–24 (за оригіналом); AS. – Т. 1. – С. 5–6 (за MDO); Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 3–4 (за оригіналом).

¹⁰ 1516. 02. 04, Городно. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 136–137 (за MDO).

¹¹ 1466. 06. 20, Острог. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 60–61 (за оригіналом у БО, копія в MDO).

¹² 1461. 05. 02, Липа. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 53 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – С. 161.

найдавніші реєстри документів

- ¹² листь Чуриловъ Бродовського на Бродовъ кн̄зю Федору Данилевичу¹;
¹³ листь князя Васи́лиевъ Устро́зского на клашторъ²;
¹⁴ листь кн̄зѣ Інушовъ Сажгушковича на имениа Студеньку, а Ступно, а Мощеницу, кн̄зю Костеньтину даньи, на его штьчизну³;
¹⁵ привилеи короля Владиславовъ на Устрогъ⁴;
¹⁶ привилеи короля его мл̄сти на Новоставъцы⁵;
¹⁷ привилеи кн̄зѣ Витолговъ на Устрогъ князю Федору Данилевичу⁶;
¹⁸ лист латинський короля Владиславовъ на Устрогъ⁷;
¹⁹ продажныи листь кн̄зѣ Юревъ Василевича на Иванъ и на ишише села кн̄зю Ивану Василевичу⁸;
²⁰ листь кн̄зѣ Михаиловъ и князя Костеньтиновъ, даньи Татиане на [211 зв.] Межире⁹;
²¹ привилеи короля его милости латинський на Дубно¹⁰;
²² привилеи короля его мл̄сти кн̄зю Костеньтину на Гуры и на люди 8 Рудоминської волости¹¹;
²³ привилеи латинський короля его мл̄сти на Здетелу¹²;
²⁴ привилеи-данина короля его мл̄сти на шзеро Свитаз и на два чоловіки кн̄зю Косътентину¹³;
²⁵ привилеи короля его мл̄сти кн̄зю Костеньтину на Ухоновъ¹⁴;

¹ 1385. 04. 08, б. м. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 2 (за MDO); *Розов В.* Українські грамоти... – Т. 1. – С. 27–28 (за оригіналом); Грамоти XIV ст... – С. 64 (за: *Розов В.* Українські грамоти... – С. 27–28).

² 1442–1452. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 39 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – Przur. a.

³ 1511. 12. 24, Луцьк. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 91–92 (за MDO).

⁴ 1386. 11. 04. Луцьк. Опуб.: *Codex epistolaris...* – [Т. 1]. – № 8 (за теками Нарушевича, з деякими відмінностями від AS. – Т. 1); AS. – Т. 1. – С. 6–7 (за MDO). Фальсифікат (див.: *Rulikowski E., Radziwiński Z. L.* *Kniaziowie...* – Т. 1. – С. 29–30).

⁵ 1522. 04. 15. Вільно. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 229–230 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – С. 230.

⁶ 1396. 07. 03. Луцьк. Опуб.: Грамоты великих князей... – С. 1–2; *Codex epistolaris Vitoldi...* – Р. 41 (за копією з MDO); *Rulikowski E., Radziwiński Z. L.* *Kniaziowie...* – Т. 1. – С. 33; AS. – Т. 1. – С. 20 (за MDO); Грамоти XIV ст... – С. 128). Фальсифікат (див.: *Rulikowski E., Radziwiński Z. L.* *Kniaziowie...* – Т. 1. – С. 33–35, а також пояснення до акту в: AS. – Т. 1. – С. 157).

⁷ Невідомий документ.

⁸ 1463. 04. 20, Берестя. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 44 (за MDO); обґрунтування дати див.: *ibid.* – С. 160.

⁹ 1487. 03. 10, Луцьк. Опуб.: AS. – Т. 1. – С. 86–87 (за MDO).

¹⁰ 1507. 12. 28, Мельник. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 50–53 (за MDO).

¹¹ 1516. 10. 02, Вільно. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 144–146; LM. – Кн. № 9. – Р. 308–309.

¹² 1507. 12. 08 бл., Мельник. Регест: AS. – Т. 3. – С. 54 (за Острозьким сумарієм).

¹³ 1516. 12. 09, Вільно. Опуб.: AS. – Т. 3. – С. 151–152 (за MDO).

¹⁴ 1515. 10. 24, Краків (запис у метриці про надання). Опуб.: LM. – Кн. № 9. –

²⁶ привилеї короля его млсти на ѿпущеньє серебщины ѡв Встрозе и в Дубнѣ, и у Звягли, и по иишимъ, и на села ѡ Торговици Полчю, и на Птичюу¹;

²⁷ привилеї короля его млсти латиньскии на домъ въ мѣсте Виленьскомъ²;

²⁸ привилеї латиньскии короля его млсти на мыта и црмаржи³;

²⁹ привилеї на паньство виленское⁴;

³⁰ привилеї короля его млсти на воскъ чирвоныи кнзю Костеньтину⁵;

³¹ привилеї короля его млсти на Соленичов (Вленичов?)⁶;

³² привилеї короля его млсти на Здолбицу и на Гленско, и на иныше села⁷;

³³ привилеї короля его млсти на Мокрое и на Боложевичи, на Костанецъ⁸;

³⁴ привилеї короля его млсти кнзю Костеньтину на села здровьские (?) и на шесть службъ⁹;

³⁵ привилеї короля Алексаньдровъ кнзю Костеньтину на Шгдеол (?)¹⁰;

³⁶ привилеї короля его млсти латиньскии на Туровъ кнзю Костеньтину¹¹;

³⁷ привилеї короля его млсти на Золотомъшну и на именьа ѿчизныи и материстые кнзя Костеньтиновы¹²;

³⁸ привилеї латиньскии короля его млсти на Красиловъ¹³;

³⁹ привилеї короля его млсти на Дчуновъ¹⁴ и на замок, и на црмаржи

Р. 270; 1516. 01. 14, Берестя (привілей). Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 129–131 (за МДО); ЛМ. – Кн. Nr. 9. – Р. 212–213.

¹ 1509. 11. 16, Львів. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 69 (за оригіналом); ЛМ. – Кн. Nr. 8. – Р. 332–333. У листі йдеться не про сребщину, а про воловшину.

² 1508. 09. 06, Новгородок. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 58–59 (за МДО).

³ 1518. 05. 01, Краків. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 163–165 (за МДО).

⁴ 1513. 09. 21, Вільно. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 105–106 (за МДО).

⁵ 1522. 08. 17, Вільно. Оуб.: АЗР. – Т. 2. – С. 143 (за 12-ю кн. записів ЛМ); АС. – Т. 3. – С. 235–236 (за МДО); ЛМ. – Кн. Nr. 12. – Р. 138–139.

⁶ Можливо, мало бути: *Словенскъ*; 1516. 10. 03, Вільно. Оуб.: ЛМ. – Кн. Nr. 9. – Р. 310.

⁷ 1496. 06. 10, Троки. Оуб.: АЗР. – Т. 1. – С. 163 (за 5-ю кн. записів ЛМ); Матеріали для історії Дерманського монастиря... – С. 243 (за копією 1776 р. в перекладі на польську мову); ЛМ. – Кн. Nr. 6. – Р. 126.

⁸ 1512. 06. 29, Краків. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 94–95 (за МДО); ЛМ. – Кн. Nr. 9. – Р. 98.

⁹ 1522. 12. 25, Ломазі. Оуб.: *Kuraszkiewicz W. Gramoty...* – С. 139–140 (за оригіналом, але з помилками в іменах людей); АС. – Т. 3. – С. 243–244 (за МДО; датовано 23. 12. 1522); ЛМ. – Кн. Nr. 12. – Р. 191 (датовано 20. 12. 1522).

¹⁰ Ймовірно, мало бути: *Звягол*. 1499. 06. 23, Вільно. Оуб.: АС. – Т. 1. – С. 117–118 (за МДО).

¹¹ 1508. 10. 21, Смольняни. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 64–65 (за МДО).

¹² 1511. 06–07. ??, Берестя. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 87–88 (за Острозьким сумарієм).

¹³ 1517. 09. 09, Полоцьк. Оуб.: АС. – Т. 3. – С. 156–160 (за МДО).

¹⁴ Мало бути: *Чуновъ*.

найдавніші реєстри документів

и корчмы, и мѣсто¹;

⁴⁰ привилеи короля его мл̄сти на торги и гарьмаржи ѡв Устрозе, и Дубне, ѡ Ровномъ и иньшии²;

⁴¹ привилеи латиньскии короля Алексанъдров на Дубно³;

⁴² привилеи латиньскии кн̄зю Костеньтину на воеводство тродкоѡ⁴;

⁴³ листь едналныи на Можеевичи в Турове зъ кн̄земъ Илиею кн̄зю Коширьскому⁵;

⁴⁴ привилеи латин[арк. 212]скии короля Алексанъдра на Здетелю⁶;

⁴⁵ привилеи короля его мл̄сти на Звягол⁷;

⁴⁶ привилеи короля Алексанъдровъ на Здолбицу и на Дерманъ, и на иньшиє села⁸.

Где жъ тыє всѣ листы, ѡко вишеи єсть ѡписано, ѡ гд̄ра короля его мл̄сти сполна в тои лицьє мене дошли. А ѡ маю ихъ ѡ целости и ѡ доброи ѡпатр̄ности, ничимъ не ѡшкоживаючи, в себе мети и ихъ ховати водле выроку его мл̄сти гд̄р̄ского до тыхъ часовъ, поки братанька моѡ, кн̄зѡ Илина дочька, летъ зуполныхъ доростеть. И на взятъє ѡныхъ листовъ и привилеєвъ, которыи мене ѡтъ гд̄ра короля его мл̄сти дошли, даю невестъце своєи кнегини Ильинои сєсь мои листь з моєю печатью.

Писанъ у Вилне под леты Божєго нароженьѡ тисѡча пѡтьсоть сорокъ перьвого, мѡца фєвралѡ, третєго днѡ.

ѡ того листу печать на паперу вытисънена ѡдна.

Писанъ ѡ Варшавє лета Божєго нароженьѡ тисѡча пѡтьсоть ѡсмѡдєсѡтъ второго мѡца декабра двадцѡтого днѡ.

ѡ того листу преписъ права, зъ скаръбу єє королевьскоє мл̄сти даного п̄ну воеводе браславьскому и иньшимъ ѡчастъникомъ его мл̄сти, печать и подписъ руки єє королевьскоє мл̄сти письмомъ полскимъ; подписано тыми словы: Anna Kroliowa Polska.

До которого листу днѡ лепшого свєдєдтѡва и твєрдости печать н̄шу ко-

¹ 1507. 11. 27. Городно. Оуб.: АЗР. – Т. 2. – С. 30–31 (за 8-ю кн. записів ЛМ); AS. – Т. 3. – С. 49–50 (за MDO); LM. – Кн. Nr. 8. – P. 238.

² 1527. 04. 01, Краків. Оуб.: AS. – Т. 3. – С. 300–301 (за MDO); LM. – Кн. Nr. 12. – P. 483–484.

³ 1498. 06. 06, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 1. – С. 114–115 (за MDO).

⁴ 1522. 03. 25, Городно. Оуб.: AS. – Т. 3. – С. 220–222 (за MDO).

⁵ 1535. 03. 11, Вільно Оуб.: AS. – Т. 4. – С. 2–5 (за MDO).

⁶ 1499. 06. 06, Вільно. Оуб.: AS. – Т. 1. – С. 116–117 (за MDO).

⁷ 1507. 12. 26, Мельник. Оуб.: АЗР. – Т. 2. – С. 32–33 (за 8-ю кн. записів ЛМ); LM. – Кн. Nr. 8. – P. 245–246.

⁸ 1497. 09. 30, Гопорища. Оуб.: AS. – Т. 1. – С. 113–114 (за підтвердженням Сигізмунда I в MDO).

IV. Архів князів Острозьких:

руньную притиснути єсмо велєли.

Писань 8 Кракове дня двадцатого мѣа июна року Божого тисѣча
пятьсотъ семъдєсѣть третол, а кролеванья нашего року шмого.

Ioannes BorukowŃkŷ, R.P. vicescancellarius

Справа того жь¹.

Lawrin PiesoczinŃkŷ, pisarz

¹ Див. завершення попереднього документа.

V

ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР І НАРОДНА ОСВІТА (кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Монастир у містечку Почаїв на півночі Тернопільської області, один із найбільших нині релігійних центрів України, займає вагоме місце в історії вітчизняної культури, тому давно вже привертає увагу вчених.

Тривалий час цей осередок чернечого життя був причетний до поширення знань, причому не тільки через друковані ним книжки, а й через різні навчальні заклади, що функціонували тут під опікою монахів або в протистоянні з ними. Та ця грань його діяльності випала з поля зору людей науки: із спеціальних робіт про неї поки-що маємо тільки статтю столітньої давності, написану відомим краєзнавцем Маремом Гоздавою-Гіжицьким, що виступав під псевдонімом Волиняк¹.

За час існування монастиря в ньому нагромадилася велетенська кількість рукописів. У 70-х роках XIX ст. з ініціативи історика церкви митрополита Макарія (Булгакова) частина цих пам'яток потрапила в бібліотеку Київської духовної академії². У 1930-х роках папери, що залишилися на місці, забрали у Варшаву; наприкінці Другої світової війни вони опинилися у Вільнюсі; звідти їх перевезли спочатку у Львів, а далі в Тернопіль. Зараз основний масив цього архіву зберігається в обласному центрі, а в Києві і Львові – тільки його фрагменти³. На грані XIX – XX ст. знавці церковної старовини Волині Микола Теодорович та Анатолій Малевиц опублікували по кілька десятків монастирських актів у журналі «Вольнские епархиальные ведомости», а пізніше передрукували їх окремими книгами; ще близько сотні паперів увійшло в збірник, який підготував Василь Левицький⁴.

¹ *Wołyniak*. O szkole powiatowej...

² *Березин В.* Описание рукописей... – С. I–II.

³ ДАТО, ф. 258; НБУВ, ІР, ф. 231, 313; ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 46.

⁴ Древняя Жидичинская архимандрия...; Дарственная запись...; Материалы...

Документи монастиря, особливо неопубліковані, містять чимало даних про його роль у розвитку освіти. Вони й слугуватимуть нам основою для висвітлення призабутої сторінки історії цього осередку релігійного життя. Завдання полягає в тому, щоб на локальному історичному та етноконфесійному тлі показати його місце в формуванні мережі навчальних закладів.

1. Містечко Почаїв

Судячи з географічної назви *Почаїв*, що становить за формою присвійний прикметник, похідний від дохристиянського власного імені *Почай*¹, історичне коріння поселення, якому вона належить, сягає у першу половину XIII ст. або й у давніший час, коли подібні язичницькі імена траплялися ще досить часто.

Першу достовірну писемну згадку про Почаїв містить привілей 1442 р. кременецькому війту Георгію, за яким великий князь литовський Казимир Ягайлович надав йому в нагороду за службу «bona, villas et curias, videlicet Podlessko, Dynatin, Sawczino, *Poczayno* et Dunayowo»². 1451 р. «село Савчичи а *Почаевъ*» отримали вже від того самого монарха якийсь Васько Стрілець та його брати³.

Далі Почаїв потрапив до панів Бережецьких, а ті десь на початку XVI ст. відступили поселення заможному шляхтичу Луцького повіту Василію Богдановичу Гостському⁴. Після смерті Василевого сина Ярофія († 1580) його володіння залишилися дружині Ганні, дочці пана Тихна Козинського. Не маючи дітей, 1602 р. вона записала спадщину чоловіка в Кременецькому повіті – замок і місто Орля, містечко Ярофіївку, село Савчичі, село Почаїв та частини сіл Вишні й Нижні Бережці – синам своєї племінниці Барбари з Козинських Яну й Андрію Фірлеям із Домбровиці⁵.

Під час поділу Фірлеями родових надбань масток перепавав Андрію⁶, після його смерті десь наприкінці 1649 р. за браком прямих спадкоємців перейшов на дітей брата, а з виходом Янової внучка Зофії-Барбари 1663 р. за Яна-Станіслава Тарновського⁷ потрапив у рід її чоловіка.

¹ Худащ М. Л., Демчук М. О. Походження... – С. 182–183.

² ЛННБ України, ВР, ф. 91, спр. 410.І.4, арк. 10–11 (14. 01. 1442; копія привілею).

³ LM. – Kn. Nr. 3. – P. 42 (15. 01. 14 індикту, якому тут відповідає 1451 р.; нотатка про привілей).

⁴ Прізвище роду, утворене від топоніма *Гоща*, тривалий час мало форму *Гостський*, а поширена в літературі форма *Гойський* з'явилася аж на початку XVII ст., причому побутувала паралельно з попередньою.

⁵ Собчук В. Від коріння до крони... – С. 267–275.

⁶ Баранович О. Залюднення... – С. 106.

⁷ Dworzaczek W. Genealogia... – Tabl. 96.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

1583 р. в Почаєві нарахували 38 димів, 39 городників і 2 попи¹. 1629 р. поселення виступає як місто, де є 113 димів². Оскільки на міський дим припадало в середньому по 8,5–9 душ³, можна думати, що тут проживало близько тисячі мешканців.

Безконечні війни середини й другої половини XVII ст. зумовили спустошення Почаєва (восени 1652 р. було 13, а в середині 1662 р. – тільки 8 димів⁴) і навіть утрату ним міського статусу. Хоча за інвентарями 1670 й 1695 рр., Тарновські мали вже тут два однойменні поселення, одне з яких – корінне – називалося тепер *Старим*, а інше – *Новим Почаєвом*⁵, залюднення йшло дуже повільно.

1778 р. внук Зофії-Барбари граф Ян-Амор Тарновський виклопотав у короля Станіслава Августа привілей на чергове осадження в Почаєві однойменного містечка⁶. За складеним у 80-х роках XVIII ст. реєстром поселень Волині Старий Почаїв мав 74, недавно заснована на його землі колонія Буди – 19, а містечко Почаїв – 21 дим⁷. Під час проведення 1796 р., уже після переходу Волині під владу Росії, V ревізії (її результати відображені в описі краю 1798 р.) у Старому Почаєві зафіксували 71 двір і 400 душ мешканців (8 душ духовного стану, 11 душ шляхти, 16 душ міщан і 371 душа селян), у Будках – 29 дворів і 196 душ (6 міщан і 190 селян), а в містечку Новий Почаїв, разом з яким подана юридика тутешнього монастиря, – 77 дворів і 629 душ (74 душі духовного стану, 9 душ шляхти, 3 душі міщан та 83 душі панських і 444 душі монастирських селян)⁸. Наприкінці XVIII ст. усі три згадані вище поселення потрапили за борги Тарновських у володіння тутешніх ченців, а 1858 р. разом із власними маєтками монастиря відійшли у власність держави⁹.

Протягом XIX ст. населення містечка зросло в кілька разів. Перепис населення Російської імперії 1897 р. зафіксував у ньому 1921 мешканця (1377 іудеїв, 517 православних і 27 осіб інших віросповідань)¹⁰. Демографічне та етноконфесійне обличчя агломерації поселень з осередком у Новому Почаєві станом на початок 20-х років XX ст. (за переписом, проведеним 30 вересня 1921 р.), відображає *табл. 2*.

¹ ŻD. – Т. 19. – S. 138.

² Баранович О. Залюднення... – С. 106.

³ Ворончук І. Населення... – С. 324.

⁴ НБУВ, ІР, ф. 83, спр. 53, арк.25 зв. (28.09.1652); Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 3. – С. 168 (7.06.1662).

⁵ Tarnowski J. Z przeszłości Kozina... – S. 16.

⁶ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... – Т. 2, cz. 2. – S. 1422–1424.

⁷ Magazin für die neue Historie und Geographie... – Т. 22. – S. 321, 325.

⁸ РГВИА, ф. 846, д. 18 653, ч. 3, л. 2 об., № 6.

⁹ Амвросий. Сказание... – С. 118–119, 208, 223–226.

¹⁰ Населенные места... – С. 26.

Таблиця 2

Населення Нового Почаєва та суміжних поселень станом на 1921 р.

Поселення	Новий Почаїв	Старий Почаїв	Юридика	Новий Тараж	Граби	Малий Гушак
Статус	м-ко	село	село	село	село	осада
Будинки	331	241	65	103	36	4
Мешканці	2317	1254	377	491	219	23
за релігією	х	х	х	х	х	х
православні	1191	1249	371	444	218	15
католики	41	4	6	47	1	8
евангелісти	1	–	–	–	–	–
іудеї	1083	–	–	–	–	–
мусульмани	1	–	–	–	–	–
за національн.	х	х	х	х	х	х
українці	1147	1249	370	478	215	7
білоруси	7	–	–	–	–	–
росіяни	37	–	–	–	–	–
поляки	46	5	3	13	3	16
чехи	24	–	–	–	–	–
євреї	1054					
фінни	1	–	–	–	–	–
татари	1	–	–	–	–	–
інші	–	–	4	–	1	–

Складено за: Skorowidz... – С. 25, 29. У Новий Почаїв включені присілки Березина й Плетянка, хутори Дунаївщина й Кутець, осади Гайок, Лисогірка, Сміхи й Шавлівка, у Юридику – осади Голендри, Гуменці, Ковалева Пасіка, Кухаревичі, Менделівщина й Млини, у Старий Почаїв – хутір Дикуні та осада Гарлами й Ольшанка.

Після селянської реформи 1861 р. Новий Почаїв став осередком волості. Наприкінці XIX ст. ця територіальна одиниця охоплювала 22 поселення, об'єднані в 15 сільських громад. Під час перебування краю в складі Польщі містечко було центром Почаївської гміни.

2. Православний монастир та його школа

Наприкінці XVI ст. в Почаєві була старовинна Успенська церква, яка залишилася, мабуть, від якогось монастиря, що загубився десь у мороці віків, і самотньо стояла на скелястій горі на околиці села. 14 листопада 1597 р.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Ганна Гостська склала лист про заснування при цьому храмі монастиря, де писала, зокрема, що, маючи при селі Почаїв кам'яну церкву Успіня Божої Матері й дбаючи про те, «иж бы уставичная хвала Божия была», надумала тут «монастырь збудовати» на вісім ченців і два дяки грецької віри, «для выживеня» яких надає 10 волок (бл. 200 га) поля й шість сімей підданих¹. Нове село, яке започаткували виділені ченцям люди, було відоме пізніше під назвами *Монастирська Юридика*, *Фундушева Юридика*, *Почаївська Юридика* та просто *Юридика* (нині частина міста Почаєва).

Невдовзі після появи обитель стала помітним осередком релігійного та культурного життя Волині. Саме тут, «в монастиру Почаевском в маєтности его милости пана Андрея Фирлея», 1618 р. письменник і видавець Кирило-Транквіліон Ставровецький опублікував свою працю «Зерцало богословію»². Багатолітній ігумен Іоан/Іов Желізо, нині один із найшанованіших на Волині святих, теж причетний до літературної творчості³.

Відомо також, що ченці навчали дітей грамоти. Під час однієї з безконечних суперечок братії з Фірлеями, датованої груднем 1647 р., шляхтич Остафій Козинський, який фігурує в судовому процесі в ролі свідка, оповідав, що добре обізнаний із предметом сварки, бо коли «навчався в грекабакаляра в монастирі Почаївському», то жив у селі у свого стрія і «ходив до монастиря по науку»⁴.

3. Освітня діяльність унійного василіянського монастиря

1712 р. Почаївський монастир визнав унію з католицькою церквою⁵. З того часу понад чверть століття він перебував у підпорядкуванні луцького єпископа (1 червня 1714 р. здійснена перша візитація⁶), а 1739 р. влився в щойно створену *Конгрегацію Покрови Пречистої Диви Марії*, що охопила унійні монастирі коронної частини українських земель Речі Посполитої. Під тиском Риму в травні 1743 р. ця організація об'єдналася з подібною до неї *Конгрегацією пресвятої Трійці з'єднаних*, яка виникла ще в першій половині XVII ст. Через рік папа присвоїв цьому утворенню офіційну назву *Руський Чин святого Василя Великого* і затвердив поділ його на Литовську провінцію Пресвятої Трійці з'єднаних та *Руську провінцію Покрови Пречистої Диви Марії*, до якої, власне, і належав далі монастир у Почаєві⁷.

¹ Памятники... – Т. 4, отд. 1. – С. 38–55.

² Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 198.

³ Пчела Почаевская...

⁴ Материалы... – С. 170.

⁵ Левицкий В. Игумен Иосиф Саевич... – С. 199–236.

⁶ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1178, арк. 1–6 зв.

⁷ Підручний П. Василіянський чин... – С. 171–181.

За кілька десятиліть Почаївський монастир став провідним осередком чернечого життя унійної церкви на українських землях Речі Посполитої. Серед іншого цьому сприяло грандіозне будівництво, що почалося тут наприкінці першої половини XVIII ст. Замість старих споруд спочатку поставили велетенські чернечі корпуси, а пізніше на кошти канівського старости Миколая Потоцького поряд із ними виріс пишний бароковий собор¹.

На початку 1730-х років монастир розгорнув успішну видавничу діяльність. За угодою з луцьким єпископом Сильвестром Любенецьким-Рудницьким, укладеною 3 грудня 1772 р., друкарня мала видавати виховну й навчальну літературу для потреб єпархії². Складений сучасними дослідниками каталог стародруків за 1733–1800 рр. містить 403 позиції, серед яких трапляються й видання для потреб освіти³.

Духовні школи. Унійний монастир мав і школи. Насамперед відкрили *новіціат*, де навчали *новиків*, тобто людей, що збиралися стати монахами. Віддав ним чернець, якого називали *магістром новіціату*. В описі монастиря 1736 р. згадане приміщення, «де спочатку знаходився новіціат»⁴. У каталозі монастирів Руської провінції 1754 р. як тутешній *магістр новіціату* фігурує чернець Феропонт Плешкевич, а в аналогічному документі 1777 р. – Ієронім Стрілецький⁵. Та новиків бувало мало: 1754 р. в Почаєві зафіксовано тільки 13 таких осіб, а 1774 р. – 25⁶.

Крім новіціату, 1777 р. в Почаєві був ще курс теології⁷, горстка слухачів якого вивчала єврейську мову, Біблію, канонічне право, арифметику, геометрію, географію, історію, економію⁸. В одному з документів 1790 р. згадана також невеличка семінарія, покликана готувати парафіяльних священиків⁹. З 1792 р. монастир посилав по четверо своїх вихованців у Віленську академію, де вони продовжували філософську та богословську освіту і поверталися вже з ученими ступенями¹⁰.

Загалом участь почаївських василіян у ширенні освіти не йде ні в яке порівняння з аналогічною діяльністю монастирів того ж таки чину в Барі,

¹ Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра... – С. 40–69.

² Drukarze dawnej Polski... – S. 61.

³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки... – Кн. 2, ч. 1–2; Рудакова Ю. Навчальна література... – С. 349–365.

⁴ Теодорович Н. Інвентарь... – С. 91 (17. 09. 1736).

⁵ Ваврик М. М. Нарис... – С. 111, 166.

⁶ Патрило І. Нарис... – С. 239. Крім Почаєва, Руська провінція мала ще новіціат у монастирі в місті Добромилі, а після відходу його 1772 р. до Австрії монахів готували в селі Білосток під Луцьком.

⁷ Wołyniak. O szkole powiatowej... – S. 163.

⁸ Патрило І. Нарис... – С. 240–241.

⁹ Там само. – С. 242.

¹⁰ Амвросій. Сказание... – С. 123–124.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Шаргороді, Умані та інших містах України, що в дусі часу відкривали вже в другій половині XVIII ст. колегії для світської молоді, кількість учнів яких подекуди доходила до 600 і більше осіб¹.

Весною 1795 р. в результаті третього поділу польсько-литовської держави Почаївський монастир опинився в Російській імперії. У нових політичних умовах він залишився найбільшим чернечим осередком унійної церкви на українських землях. Станом на 1803–1804 рр. в Київській, Волинській і Подільській губерніях до цієї конфесії належали 28 чоловічих і 3 жіночі монастирі, в яких сумарно проживали 299 ченців та 21 черниця. У Почаєві тоді було аж 68 законників².

Монастир продовжив і, можливо, навіть розширив попередню діяльність у сфері освіти. 1798 р. серед його братії були *магістр новіцій* Еміліан Скажовський віком 46 років, *професор законників* Ієронім Гурін віком 43 роки, *диякони-професори* Єрофій Княжинський віком 30 років та Сильвестр Сухоставський віком 35 років, *клірик-професор* Граціан Микулинський віком 33 роки, два клірики, що *закінчили науки*, та семеро кліриків-*учнів вимови*³.

Участь у реалізації освітньої реформи. На початку XIX ст. у верхах Росії набуло поширення переконання в необхідності суспільних перетворень і молодий імператор Олександр I (1801–1825) наважився на певні реформи, одна з яких стосувалася освіти. 1803 р. країну поділили на навчальні округи на чолі з університетами, до кожного з яких входило по кілька губерній з гімназіями в губернських містах. Нижче йшли повітові училища, а початковою ланкою мали бути парафіяльні школи. Між навчальними закладами встановлювалася певна субординація: ректор університету здійснював нагляд за навчальними закладами округу, директор гімназії – за школами губернії, а доглядач училища – за освітніми осередками в межах повіту⁴.

Волинь, Київщина й Поділля відійшли до Віленського навчального округу. За реалізацію в цих віддалених від університету провінціях освітньої реформи взявся відомий учений і громадський діяч Тадеуш Чацький, що посів тут спеціальну посаду візитатора з досить широкими повноваженнями. Найголовнішими його здобутками стали відкриття восени 1805 р. в Кременці Волинської гімназії, пізніше реорганізованої в однойменний ліцей, та формування на Правобережній Україні мережі навчальних закладів нижчих рівнів⁵.

¹ Патрило І. Нарис... – С. 243.

² Лось В. Уніатська церква... – С. 261–262.

³ Теодорович Н. Инвентарь... – С. 557–559 (2. 01. 1798).

⁴ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 27. – № 20 597–20 598 (24. 01. 1803).

⁵ Danowska E. Tadeusz Czacki... – S. 229–325.

Перетворення в освіті стосувалися й василіян. 25 липня 1803 р. князь Адам Чарторизький, що став куратором Віленського навчального округу, звернувся до протоархімандрита Руської провінції Юста Гусаковського із закликом підтримати Чацького, зокрема переконати свою спільноту, щоб вона відгукнулася на очікування громадськості й показала «перший приклад відкриттям у своїх фундаціях парафіяльних шкіл і навчанням простого народу»¹, а наприкінці серпня Чацький відвідав Почаїв і запропонував свою програму співпраці². Гусаковський відповів, що очолювана ним провінція прийшла в занепад, чимало монахів скитаються по світі, у новіціаті тільки кілька новиків, учителів бракує навіть для власних шкіл, відтак згодився тільки посилати у Вільно учнів для підготовки їх до вчителювання, правда, не раніше, ніж через два роки, друкувати в Почаєві для Віленського університету до сотні примірників однотомних творів та безплатно давати по чотири примірники кожного видання³.

Дочекавшись дружної згоди католицьких монастирів Волині жертвувати на освіту, відкривати школи, надавати для них приміщення, проводити метеорологічні спостереження⁴, візитатор направив копію отриманого від них документа Гусаковському й зажадав від нього меморіалу з чіткою позицією щодо участі ордену василіян у реалізації освітньої політики уряду, по примірнику якого просив послати йому самому, князю Чарторизькому, міністрові освіти Петру Завадовському та духовній колегії⁵. Протоархімандрит відписав, що в товариства василіян «нема більше нічого особливого, чим би воно могло послужити справі виховання в країні», наголосивши при тім, що вони мають не менше заслуг на ниві шкільництва, ніж єзуїти в минулому чи піари, додавши при тім, що Почаївський монастир готовий узятися за друк для університету частини книжок, а також що невдовзі тут почнуть проводити метеорологічні спостереження, а посилати свій меморіал у столицю відмовився, мотивуючи нестачею сміливості турбувати ним «високих осіб, зайнятих великими ділами»⁶.

Гусаковський писав Чацькому, що друкарня Почаївського монастиря дала вже згоду тиражувати для Віленського університету певну кількість книжок, а в можливостях друкувати їх ще й для задуманої в Кременці Волинської гімназії він сумнівається, та якщо це буде не дуже обтяжливо, то теж не відмовить⁷. Масштаби реалізації його обіцянки невідомі, оскільки репертуар друкарні після 1800 р. поки що мало вивчений. З навчальних

¹ Древняя Жидичинская архимандрия... – С. 274–276.

² Там же. – С. 277–279 (27. 08. 1803).

³ Там же. – С. 279–283 (3. 09. 1803).

⁴ Там же. – С. 283–289 (20. 10. 1803).

⁵ Там же. – С. 290–291 (26. 10. 1803).

⁶ Там же. – С. 293–294 (3. 11. 1803).

⁷ Там же. – С. 294.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

посібників, виданих у Почаєві в першій третині XIX ст., знаємо двомовну російську граматику Михайла Бутовського, підручник топографічного креслення вчителя Волинської гімназії Андрія Шемеги та кілька інших¹.

На початку XIX ст. в Почаївському монастирі з'явилася парафіяльна шкілька. 1804 р. в ній учительовали ченці Боніфаций Скочковський та Ювеналій Дичковський².

27 липня 1807 р. Олександр I видав указ, за яким василіянський чин мав бути реорганізований на території імперії з аскетичного в освітній. Відтепер могли функціонувати тільки ті монастирі, що мали школи. Почаїв визначили резиденцією начальства та центром підготовки для Волинської губернії новіціату. Чернечу молодь закликали опановувати в гімназії в Кременці та в університеті у Вільні вищі науки й ставати вчителями. Починаючи з 1815 р., ними могли бути лише ті ченці, що закінчили один із цих закладів і склали відповідний іспит. Запроваджувався обов'язковий термін учительської служби тривалістю 15 років. Настоятелями, провінціалами, опатами, єпископами могли тепер ставати тільки вислужені вчителі, що мали, до того ж, ступінь доктора. Після 15-ти років вислуги василіянський учитель мав отримувати пенсію та міг бути професором повітової школи чи навіть університету. Провінціал чину наділявся щодо василіянських шкіл тими самими повноваженнями, які мав директор губернської гімназії. Монастирі мали забезпечувати свої школи вчителями, книжками й навчальним приладдям, а якщо серед братії не було осіб, здатних займатися педагогічною діяльністю, то слід було найняти вчителя своїм коштом зі сторони³.

1821 р. у парафіяльній школі в Почаєві було вже 45 учнів і троє вчителів-ченців⁴. За описом кінця 1822 р., у монастирі функціонували два навчальні заклади – *новіціат* для підготовки ченців, що складався зі *школи нижчої риторики* й *школи морального богослов'я*, та *школа для світської молоді різного стану*, де п'ятеро вчителів викладали арифметику, геометрію, основи натуральної історії, географію, історію, моральну науку, чистописання, малювання та польську, російську, латинську й німецьку мови⁵.

Навчальні заклади на деякий час продовжили перебування василіян у Почаєві: 1823 р. православний архієрей Волині, резиденція якого в Острозі була в незадовільному стані, звернувся в синод із проханням повернути монастир православній церкві, але імператор заборонив, мотивуючи тим, що тут є багато ченців і що вони утримують школи⁶.

¹ Рудакова Ю. Навчальна література... – С. 355, 358–359.

² ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1286, арк. 5–6 зв.

³ Древняя Жидичинская архимандрия... – С. 323–325.

⁴ *Воґуниак*. О szkole powiatowej... – S. 164.

⁵ *Теодорович Н.* Инвентарь... – С. 560 (1. 12. 1822). Новіціат знаходився в триповерховому будинку, вимуруваному 1804 р. (*там же*.)

⁶ *Амвросий*. Сказание... – С. 131.

Таблиця 3

Навчальний план повітового училища в Почаєві

Предмети	Години на тиждень по класах			
	I	II	III	IV
Релігія	2	2	2	2
Російська мова	4	5	4	3
Польська мова	3	3	2	2
Латинська мова	3	3	2	1
Німецька мова	4	4	3	3
Французька мова	4	4	3	3
Історія та географія	2	2	3	4
Математика	6	5	4	5
Природознавство	1–2	3	5	7
Разом	29–30	31	28	30
Малювання	факультатив			

Складено за: *Wołyniak. O szkole powiatowej...* – S. 170–171.

Навчальні заклади на деякий час продовжили перебування василіян у Почаєві: 1823 р. православний архієрей Волині, резиденція якого в Острозі була в незадовільному стані, звернувся в синод із проханням повернути монастир православної церкви, але імператор заборонив, мотивуючи тим, що тут є багато ченців і що вони утримують школи¹.

1 вересня 1825 р. в Почаєві відкрили, нарешті, училище Кременецького повіту². Історик лаври відзначав пізніше, що воно знаходилося у великому дерев'яному будинку, де поряд із ним розміщувалися ще півчі й музиканти³. Навчальний план закладу передбачав вивчення релігії, п'яти мов, історії, географії, математики та природознавства (*табл. 3*).

Відповідальність за училище лежала на ігуменові, якого називали суперіором. З 1824 р. ним був Іоанн Васильович Сківський, виходець із дрібно-го шляхетського роду герба герба Любич. Він народився близько 1777 р., навчався спочатку в школах у Любарі й Вінниці, 1800 р. вступив у Почаєві в новіціат, далі продовжив освіту у василіянській школі в Умані, а завершив у Віленському університеті, де вивчав теологію і природничі науки. Отримавши 1807 р. ступінь магістра філософії, деякий час Сківський учительовав у монастирських школах у Кременці, Барі й Любарі, 1818 р. став

¹ *Амвросий. Сказание...* – С. 131.

² *Wołyniak. O szkole powiatowej...* – S. 166.

³ *Амвросий. Сказание...* – С. 148.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

секретарем Руської провінції, а 1822 р. – консультором. 1827 р. помічником суперіора по керівництву школою був чернець Назарій Затер, наступного року на його місце з Вільна прислали світську людину – магістра філософії Макарія Богатка, а 1830 р. училищем керував уже переведений із Вінниці Іван Княгницький¹.

1831 р., напередодні вигнання василіян із Почаєва, тут проживали 54 особи: суперіор (ним залишався Сківський), 34 ієромонахи, 4 ієродиякони та 15 новиків. Обов'язки вчителів виконували семеро осіб². Учителі зі сторони отримували заробітну плату. Річна винагорода Федора Куницького, що викладав тут протягом 1828–1831 рр. німецьку мову, становила 120 крб. сріблом³ (у ліцеї в Кременці вчителям мов платили по 400–500 крб.⁴).

Загалом у повітовому училищі в Почаєві було мало учнів, до того ж значна частина їх вибувала задовго до закінчення навчання. З першого набору повний курс пройшли тільки два вихованці. 1828 р. навчалися 57 учнів: 31 у першому, 14 у другому, 4 в третьому та 8 у четвертому класах⁵. Наприкінці 1830 р. кількість вихованців зменшилася до 35-ти⁶. Як бачимо, здобутки дуже скромні. Аналогічна школа в Умані мала в той самий час аж 600 учнів⁷, правда, там не було поблизу конкурента, подібного до Волинського ліцею, розташованого за якихось два десятки верст від Почаєва.

Учні почаївських василіян походили із сімей дрібнопомісної і безземельної шляхти, міщан і навіть селян. Після завершення освіти частина їх не мала де застосувати здобуті знання. Весною 1834 р., уже після передачі монастиря православної церкві та офіційного проголошення його лаврою, мешканець Почаєва Петро Охрімівський звернувся з проханням видати свідоцтво про освіту, щоб міг стати в якійсь канцелярії на службу, бо з малих літ батьки віддали його «в училища почаївські, в яких навчався п'ять років і приспособився читати, писати російською, польською, латинською, німецькою і французькою мовами», а після закриття цих шкіл залишився дома при матері; убогість же «вимагає бути десь на посаді, з якої міг би отримувати яку-небудь платню і з неї утримав би себе, матері давав підмогу та сплачував би податки». Розглянувши прохання, духовний собор розпорядився: «Указати лаврській економії, щоб напоумили прохача,

¹ *Wołyniak*. O szkole powiatowej... – S. 165, 166, 169.

² *Лось В.* Уніатська церква... – С. 266–267. Релігію викладав Анаклет Данилович, математику – Павлин Камінський, фізику – Терентій Чаплинський, історію та географію – Лонгин Шавурський, польську й латинську мови – Никифор Кулаковський, французьку мову – Тома Савицький, мистецтво – Інокентій Морозовський.

³ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 17, арк. 2–2 зв.

⁴ *Szmyt A.* Gimnazjum i Liceum Wołyńskie... – S. 223.

⁵ *Wołyniak*. O szkole powiatowej... – S. 171.

⁶ *Ibid.* – S. 172–174.

⁷ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie... – Т. 2. – S. 194.

що він вимагає неможливого. Будучи селянського стану, він ніде в канцеляріях не може мати штатного місця; якщо ж буде вести себе чесно й благопослушно, то й при лаврі з часом може бути використаний для переписування паперів із призначенням належної винагороди за його працю; за раз же, до з'ясування його здібностей і поведінки, перебувати йому при письмових справах внутрішньої економії і задовольнятися протягом цього часу одними тільки лаврськими харчами»¹.

4. Навчальні заклади православної лаври

Намір перевести в Почаїв духовну семінарію. Польське повстання 1830–1831 рр. спонукало царський уряд до активної русифікації українських земель, захоплених під час поділів Речі Посполитої. Одним із першочергових кроків на цьому шляху стало розпорядження імператора Миколи I (1825–1855) про передачу Успенського монастиря в Почаєві православної церкви. Комісія, сформована архієреєм Волинської єпархії єпископом Амвросієм, та представники синоду й генерал-губернатора приймали обитель з 9 жовтня до 25 листопада 1831 р.² 14 жовтня 1833 р. цар затвердив доповідь синоду, за якою монастир отримав статус лаври зі штатом: намісник, скарбник, економ, ризничий, 20 ієромонахів, 10 ієродияконів і 10 монахів, а єпархіальний архієрей Волині вважався відтепер священноархімандритом цього чернечого осередку³.

Оскільки за указом імператора в Почаїв мали перевести з містечка Аннополя єпархіального архієрея з консисторією та Волинську духовну семінарію, обер-прокурор зажадав від синоду пропозицій про зміни, які необхідно тут здійснити. На виконання цієї вимоги ще 2 жовтня 1831 р. синод велів єпископу Амвросію викласти свої міркування про те, які саме споруди відвести для архієрея, семінарії та училищ, і додати відповідні плани. 25 лютого наступного року владика рапортував, що для семінарії та повітового й парафіяльного училищ треба змурувати нові корпуси⁴.

Тим часом Амвросія направили в Нижній Новгород, а на залишене ним місце перевели з Курська єпископа Інокентія. 23 березня 1832 р. новий владика був уже в Почаєві. У рапорті, датованому 27 червня, він просив синод прислати архітектора, повідомляючи одночасно, що будинок для семінарії та повітового й парафіяльного училищ варто будувати, на його думку, за межами монастиря – або на захід від нього, на рівнині ближче

¹ ДАТО, ф. 258, оп. 1, спр. 510, арк. 1–2 (3. 05. 1834).

² *Амвросий. Сказание...* – С. 144–150.

³ ПСЗ. Собр. 2. – СПб., 1834. – Т. 8, отд. 1. – № 6492 (14. 10. 1833).

⁴ *Амвросий. Сказание...* – С. 150–151, 166, 172–173.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

до села Старий Почаїв і до джерела води, або на схід, поблизу лаврської польової церкви, яку треба буде в такому разі розширити й перетворити в семінарську¹.

На початку 1833 р. в Почаїв прибув зі столиці архітектор Франц Руска, завдання якого полягало, серед іншого, у тому, щоб визначити, як облаштувати згадані вище заклади. Він запропонував кілька проектів. Познайомившись із ними, у середині березня Інокентій направив черговий рапорт, де переконував уже власті, що краще розмістити ці школи в Кременці в спорудах, які залишаться там після перевodu Волинського лицю в Київ, оскільки нове будівництво обійдеться дуже дорого, бо цеглу й вапно доведеться возити аж із Вишневеця, до того ж у Почаєві нема квартир, а близькість державного кордону (7 верст) сприятиме втечам семінаристів в Австрію. 30 жовтня з'явився черговий указ синоду, де відзначалося, що семінарія буде перенесена в Кременець, тому не треба вже будувати для неї корпус².

Навчання лаврських хористів з учнів духовних шкіл. Восени 1841 р. єпархіальне управління перемістилося в Житомир, а Почаїв на деякий час став резиденцією вікарного острозького єпископа, на якого поклали керівництво лаврою під час відсутності єпархіального владика. При ньому сформували так званий вікаріатський штат, що складався з двох іподияконів та дванадцяти півчих. Самій лаврі звеліли додати дванадцять півчих до свого хору. Хористи, які набиралися з учнів семінарії та духовних училищ, переселялися в Почаїв на постійне проживання й забезпечувалися тут харчуванням, а передбачені навчальними планами заняття проводили з ними наставники з числа ченців, що мали семінарську освіту. Нагляд за поведінкою хористів здійснював спеціальний доглядач півчих³. Пізніше запровадили окремий послух керівника зімпровізованого навчального закладу. Восени 1854 р. в лавру попросився ієромонах Тригорського монастиря Ієронім (Дучинський) віком 37 років, виходець із сім'ї священика, пострижений за рік до того у ченці, з готовністю виконувати всі покладені на нього обов'язки. За розпорядженням єпархіального архієрея його призначили тут помічником намісника «по вчительській службі» для учнів вищого відділення семінарії, що співали в лаврському хорі⁴.

Шкілка для дітей штатних слуг лаври. Указами від 29 жовтня 1836 р. та 12 травня 1837 р. синод зобов'язав парафіяльне духовенство створювати так звані *домашні навчальні заклади* або *шкілки*, що мали не тільки давати селянським дітям елементарну грамоту, а й прищеплювати

¹ Там же. – С. 174, 182.

² Там же. – С. 187–189, 191.

³ Там же. – С. 212–213, 215–216.

⁴ ДАТО, ф. 258, оп. 1, спр. 1886, арк. 2, 3–3 зв., 5.

їм вірнопідданські почуття¹. Зусилля по втіленню цих вимог у життя наткнулися на чималі труднощі. Дяки й паламарі бралися за навчання дітей неохоче, бо воно додатково обтяжувало їх, відривало від землеробства та інших занять, які в умовах надзвичайної убогості парафіян були головними засобами існування сімей цих членів церковного причту. Справу ускладнювала повна невідповідність їх до педагогічної діяльності, а також відсутність приміщень для занять і навчальних посібників. Та найголовнішу перешкоду становило кріпацтво. Селяни не наважувалися віддавати дітей у науку без згоди поміщиків, а останні, як відзначалося в лютому 1838 р. на засіданні Волинської духовної консисторії, «не тільки не виявляють на те своєї згоди, а навіть рішуче забороняють своїм селянам віддавати дітей до навчальних закладів [...]». Самі кріпаки, як писали благочинні у звітах, обтяжені непомірною панщиною і діти з дванадцяти, а подекуди навіть і з восьми літ теж приречені на неї, а крім того, через зайнятість батьків на панщині майже щоденною працею на них лягає частина домашньої роботи. Якщо в холодну пору року вони бували вільнішими, то батьки не мали в що взути та вдягнути їх. Важкі обставини життя ставали непереборною перешкодою на шляху до школи й породжували нехоть до неї².

Результати першого року виявилися маловтішними: на просторій Кременецький повіт виникли 24 шкілки, в яких було тільки 142 учні³. Можливо, цифри навіть завищені, оскільки спираються на звіти благочинних, що відповідали за організацію цих осередків освіти. Середня кількість дітей на одну школу наближалася до шести, але в окремих округах повіту опускалася до п'яти, чотирьох і навіть нижче. Навчальні заклади існували епізодично; не маючи власних приміщень, вони мандрували з однієї хати в іншу. У жодному із сіл повіту шкілки не переросли в постійно діючі осередки. У будь-якому разі коріння жодної з церковних шкіл кінця 80-х років XIX ст. не сягало глибше 30-ти літ⁴.

Наприкінці 40-х років при лаврі теж з'явилася початкова школа для дітей простонароддя. У червні 1848 р. варшавський архієпископ Никанор, влада якого поширювалася тоді й на Волинь, написав духовному собору, що за височайшим повелінням при сільських церквах засновані шкілки для вивчення селянськими дітьми буквара, часослова, Псалтиря, скороченого катехізису з короткою церковною історією та чистописання і єпархіальному начальству вказано створювати їх при монастирях для дітей штатних слуг, а оскільки уряд виділив цього року лаврі з переданого нею державі фондушевого маєтку 100 душ штатних слуг із їхніми сім'ями, «то

¹ Там само, спр. 775, арк. 6 зв., 10.

² Там само, арк. 2–4.

³ Там само, арк. 1 зв.

⁴ Див.: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... – Т. 3.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

заведення при лаврі училища для навчання їхніх дітей було б дуже корисним як для поліпшення морального стану їх, так і для підготовки їх до вивчення різноманітних ремесел, потрібних лаврі в господарському відношенні»¹.

Серед дітей штатних слуг із села Юридика виявилось 20 хлопчиків віком від 8-ми до 13-ти років². Навчати їх вирішили в одній із кімнат гостинного дому, що знаходився за головними ворітьми, а наставником призначили послушника Івана Кашперського, якого підпорядкували доглядачу півчих священику Василю Садовському. Останній отримав із друкарні по 20 примірників буквара, часослова й Псалтиря, а катехізис, коротку священну історію, арифметику й прописи, що були потрібні дещо пізніше, мали виписати коштом лаври з бібліотеки Кременецького духовного училища. Уроки передбачалися кожного дня, крім неділь та святкових і високоурочистих днів, а оскільки діти «виконують службу при лаврських трапезах, кухні та інших місцях» і зранку й увечері зайняті, то для навчання відводилися друга й третя години після полудня. Для заохочення вихованців «під час річного іспиту, – вказав духовний собор, – кожному з учнів, які виявлять задовільні успіхи й відзначаться взірцево доброю мораллю, видавати по 1-му мідному хресту або по 1-й паперовій іконі, залежно від рівня успіхів і поведінки [...]»³.

Школу відкрили 18 листопада 1848 р.⁴ На початку 1850 р. її відвідували 20 хлопчиків, а навчали їх два наставники⁵. Пізніше кількість дітей зменшилася. Літом 1860 р. числилося тільки 11 хлопчиків; троє з них поступили в червні, по двоє в липні й серпні, а четверо – у вересні 1859 р.; наставником дітей був ієродиякон Никодим⁶. Під час перевірки, проведеної на початку 1861 р., виявилось, що всі з восьми учнів навчилися вже читати церковнослов'янським і цивільним шрифтами; «Символу віри» троє з них так і не опанували, хоча знання його перевіряли вже вдруге (перший раз – півроку тому), а чистописання, арифметики й церковного співу ще не починали⁷. Далі цей осередок освіти заглох.

Науково-ремісничє училище. Через кілька років у монастирі знову з'явився навчальний заклад, але вже трохи іншого характеру. Його появу зумовили наступні обставини. 1866 р. «Санкт-Петербурзькі вѣдомости» опублікували статтю про Почаївську лавру, автор якої скрушно писав: «У

¹ ДАТО, ф. 258, оп. 1, спр. 1473, арк. 1а–2.

² Там само, арк. 4.

³ Там само, арк. 5–12 (8. 10. 1848).

⁴ Там само, арк. 12–13.

⁵ Там само, спр. 1560, арк. 3.

⁶ Там само, спр. 2242, арк. 2–3.

⁷ Там само, арк. 7–8.

лаврі немає навіть простої початкової школи, в якій бідне навколишнє населення могло б разом із початками грамотності отримувати напучування у вірі й закріплення в свідомості своєї народності»¹. Обер-прокурор синоду переслав виписку з газети, до якої додав свого листа, у Житомир єпархіальному архієрею Агатангелу². Одночасно владика отримав також послання від волинського віце-губернатора. Останній передав йому для ознайомлення статут одного з ремісничих училищ, статтю «Про заснування в нас ремісничого училища» з газети «Волынские губернские ведомости» та лист якогось Разумова, автора цієї статті, який давав згоду в разі організації училища стати його доглядачем за 1000 карбованців річної платні³.

Владика Агатангел (у миру – Олексій Соловійов), уродженець Владимирської губернії і вихованець Московської духовної академії, де отримав добру богословську освіту, на початку своєї кар'єри, ще ієромонахом, набув розголосу завдяки ініційованій ним «справі Павського»⁴. 1857 р. він отримав посох єпископа і став у Ревелі вікарієм столичної єпархії, 1860 р. очолив В'ятську єпархію, а літом 1866 р. зайняв волинську кафедру. Цей ієрарх мав чималий досвід організації освіти, оскільки на початку 40-х років XIX ст. займав посаду інспектора Московської духовної академії, потім був ректором Харківської (1842–1845) і Костромської (1845–1854) духовних семінарій та Казанської духовної академії (1854–1857)⁵.

Агатангел звернувся в Почаїв із запитом про наявність тут дитячих училищ та деяких інших допоміжних закладів. Намісник лаври архімандрит Феодосій дозволив собі зауважити, що навчанням селянських дітей мають займатися світські власті, а лаврі потрібне тільки училище для послушників⁶. Духовний собор відписав священноархімандриту, що «училища для освіти дітей навколишніх жителів при Почаївській лаврі немає; причиною цього є те, що в с. Старому Почаєві, до якого жителі м. Почаєва належать парафією, є училище, підвідомче міністерству народної освіти, та й узагалі в навколишніх селах є церковнопарафіяльні школи, а крім того, досвід показує, що при лаврі немає потреби заводити училище для селянських дітей, оскільки й училище, яке існувало при лаврі для дітей штатних слуг, коли вони були в лаврі, здебільшого пустувало», натомість

¹ Там само, спр. 960, арк. 9 зв.

² Там само, арк. 9 зв.

³ Там само, арк. 14–14 зв.

⁴ В анонімному листі, розісланому 1841 р. ключовим фігурам православної церкви в Росії, Агатангел звинуватив відомого вченого Герасима Павського, опального професора Петербурзького університету й законовчителя майбутнього імператора Олександра II, перекладача Біблії на російську мову, у хибному тлумаченні Святого Письма (Флоровський Г. Пути... – С. 213–215; Смолич И. К. История... – Ч. 1. – С. 448).

⁵ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... – Т. 1. – С. 31–32.

⁶ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 960, арк. 6–8 зв. (6. 03. 1867).

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

обитель приймає, утримує і навчає значну кількість сиріт духовного звання¹. Та архієрей виявився наполегливим, і, врешті-решт, наприкінці 1868 р. скарбник ієромонах Модест та друкар ієромонах Ієронім відрапортували вже, що за дорученням духовного собору розробили «проект за-снування при Почаївській лаврі *православно-народного грамотно-релігійного училища*»².

30 серпня наступного року владика нагадав лаврі про своє розпорядження трирічної давності. Усвідомлюючи труднощі, зумовлені будівництвом дзвіниці, свічкового заводу, готелю та галереї перед Успенським собором, він запропонував на перших порах відкрити хоча б невеличке училище для хлопчиків, які будуть приходити з дому, щоб зранку вони вивчали науки, а після обіду за власним вибором освоювали в лаврських майстернях різні ремесла. За задумом архієпископа, в училище мали приймати підлітків віком від 12-ти до 16-ти років, які вміють уже читати й писати і знають початкові молитви, а якщо грамотних дітей не виявиться, то брати дітей молодшого віку, і на перших порах навчати їх читати, писати й молитися в самому училищі. Учителем владика призначив ієромонаха Гедеона, а знання з гігієни, природознавства й сільського господарства запропонував покласти на помічника лаврського лікаря Григорія Кондратьєва. Духовний собор мав віднайти для училища хоча б тимчасове приміщення й розпорядитися про його відкриття вже у вересні поточного року. На перший рік Агатангел пообіцяв прислати 200 крб. сріблом. Надалі бажано було, щоб хоча б половина учнів жила в самому училищі і щоб лавра не тільки давала приміщення, а й утримувала частину цих пансіонерів. Духовний собор мав також доручити архітектору розробити проект окремого будинку, розрахованого на 100 учнів, де мали бути дві великі кімнати для занять, п'ять житлових кімнат на 50 пансіонерів, квартири для двох учителів та кімната для сторожів; крім того, передбачалися господарські споруди та «просторий двір для гімнастичних ігор учнів». У листопаді послання єпископа обнародував єпархіальний часопис³. Разом із листом опублікували правила для училища⁴, примірний кошторис витрат на його утримання⁵ та розклад занять⁶.

Правила передбачали, що училище створюється для дітей православних селян і міщан Волинської єпархії, а мета його – цілком у дусі часу – «полягає в тому, щоб розвинути в учнях енергію і кмітливість, приготувати їх до розумного, чесного й діяльного життя, щоб вони були щасливими

¹ Там само, арк. 4 зв. (31. 03. 1867).

² Там само, арк. 15–16 (10. 12. 1868).

³ Предложение высокопреосвященнейшего Агафангела... – С. 598–600.

⁴ Правила для училища... – С. 600–604.

⁵ Примерная смета ... – С. 605–609.

⁶ Расписание часов...

V. Почаївський монастир і народна освіта

в майбутньому й корисними для суспільства». Заклад мав складатися з двох класів із дворічним терміном навчання в кожному з них. Нагляд за ним покладался на духовний собор. Доповідаючи священноархімандриту лаври щомісяця про її стан, він повинен був повідомляти також і про справи училища.

В училище мали приймати підлітків віком від 12-ти до 16-ти літ, що вміли вже читати й писати. Планувалося навчати до ста вихованців, одна половина яких мала бути пансіонерами й жити в училищі, а друга – жити дома або десь на квартирах і приходити тільки на заняття. На лавру покладалося завдання утримувати своїм коштом 10 пансіонерів; решта 40 мали навчатися й утримуватися за рахунок внесків благодійників, батьків або сільських громад із розрахунку по 30 крб. на харчування, 15 крб. 93 коп. на одяг, 2 крб. 59,5 коп. на постіль, 21 крб. 47,5 коп. на приміщення та інші витрати й 30 крб. на наставників. Разом це становило 100 крб. на рік. Братію лаври запрошували приватно навчати підлітків, які приходили, читання, письма і початкових молитов.

Навчальним планом передбачалися священна історія з катехізисом, вчення про богослужіння, арифметика, географія, цивільна історія, вчення про громадянські обов'язки, гігієна або вчення про здоров'я та деякі інші знання, «необхідні для правильного й щасливого життя», зокрема сільське господарство (рільництво, луківництво, городництво, садівництво, бджільництво, тваринництво, птахівництво), раціональне влаштування сільських будівель та деякі знання з природознавства, тобто з фізики, натуральної історії, геометрії, хімії і технології. Крім того, дітей мали вчити співати на слух та по партесних нотах. Учні могли освоювати також за вибором ремесла: столярне з теслярським і склярським, слюсарне з ковальським, покрівельним і малярським, свічкове з друкарським, палітурним та іконописним, садівництво з городництвом та мистецтво виготовлення срібних і бронзових виробів. Священну історію та інші предмети мав викладати спеціальний наставник, якого призначав священноархімандрит; навчання гігієни, природознавства й сільського господарства покладалося на лаврського лікаря або його помічника, а ремесла – на майстрів, яких наймали для лаврських робіт (на умовах невеличкої доплати за кожного пансіонера).

«Предмети навчання будуть викладатися переважно розмовною мовою, – відзначено в правилах. – Учні повинні вивчати їх із пояснень наставників, і тільки зрідка вдаватися до підручників».

Для заохочення учнів, особливо добрих, належало дарувати книжки, картини, різні інструменти для ремесла, яке вони опановують, плоди і тому подібне. «Наставники мають обходитися з учнями ввічливо й ласкаво, при поміченому недбальстві робити їм зауваження», а в разі, якщо це не допомагатиме, доповідати духовному собору, що міг позбавляти винних

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

тої чи іншої страви, відстрочувати їм на кілька годин обід чи вечерю, призначати замість обіду чи вечері тільки хліб і воду (але не частіше одного разу на три дні), забирати на деякий час новий одяг, нове взуття, новий картуз і вживати інших заходів «для пробудження у винного почуття сорому та рішучості вести себе розважливо й благородно [...]». За неохайність, неввічливість, брехливість, лихослів'я, образу інших, лінь і непоко-ру учнів могли звільнити, але тільки після десятиразових зауважень, зроблених протягом півроку, а за п'янство, аморальну поведінку, крадіжки, безчинство вихованців виганяли за першим разом, проте в обох випадках це можна було робити тільки з дозволу священноархімандрита.

Правила містили чіткий режим дня. Учні мали встати о 6-й годині ранку, привести себе в порядок, помолитися й деякий час поготуватися до уроків, а далі снідали. О 8-й годині в класах починалися заняття, які скла-далися з двох уроків тривалістю по півтори години й о пів на 12-ту закін-чувалися. Після обіду, що починався рівно о 12-й годині, передбачалися прогулянки та гімнастичні ігри на свіжому повітрі. О 2-й годині дня по-чиналося вивчення ремесел, яке тривало до половини на 6-ту вечора з пів-годинною перервою на полудень, далі – півгодини гри на свіжому повітрі, потім півтори години на підготовку уроків на наступний день. О пів на 8-му учням мали давати вечерю, після якої знову були ігри на свіжому по-вітрі. З 9-ї до 10-ї години вечора передбачалися легкі заняття ремеслами, а далі вечірня молитва й сон.

По неділях і святкових днях учні повинні були відвідувати церкву, бра-ти, зокрема, участь у всеношній і літургії, а якщо мали голос, то могли спі-вати й читати. Узимку від ранішньої всеношної вони звільнялися і були присутні тільки на вечірній службі. Перший та останній тижні великого по-сту належало говіти. Під час різдвяних (20 грудня – 10 січня) та пасхальних (страсна й світла седмиці) свят, а також від 1 липня до 17 серпня учні були вільні від занять і їх мали відпускати по домах або до родичів.

У кошторисі наголошувалося: «Треба піклуватися про те, щоб хлопчи-ки були *ситими, здоровими й веселими*, а тому вся сума, призначена на їжу учнів, повинна бути використовувана на їжу їх без залишку»¹. Видат-ки на утримання училища покривалися з процентів від капіталу сумою 2500 карбованців, який Агатангел заповів († 8 березня 1876) на своє діти-ще, та з власних коштів лаври².

Реалізувати задум вдалося тільки частково. У першу чергу, це стосуєть-ся кількості учнів. 1877 р. в старшому класі було 17, а в молодшому – 16 вихованців, у тому числі 15 повних і 5 півпансіонерів, 12 вільноприхідних та один залишений на рік для вдосконалення в ремеслі. Усі діти походили

¹ Примерная смета... – С. 606.

² ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 1124, арк. 23–24.

з простонароддя – зі сімей селян, чехів-колоністів, відставних солдатів¹. За звітом учителя Костянтина Конаховича духовному собору, датованим 14 лютого 1881 р., у січні тут було 39 учнів, у тому числі 8 у підготовчому, 18 у першому й 13 у другому класах і 3, що закінчили вже курс і залишені вдосконалювати ремісничі навички; лаврських пансіонерів було 26, напівпансіонерів – 1, вільноприхідних – 15. По чотири лаврські пансіонери опановували іконописне, друкарське й чоботарське ремесла, по шість – палітурне й кравецьке, а два – столярне². В іншому документі, датованому початком 1881 р., у перелік ремесел додана фотосправа³.

Попри наведені вище гуманістичні настанови, педагогічний персонал міг вдаватися до фізичного впливу на вихованців. Зокрема, 28 жовтня 1882 р., гульнувши з нагоди свята преподобного Іова, згаданий вище Конахович жорстоко побив 11 пансіонерів. Під час розгляду справи духовним собором з'ясувалося, що подібне траплялося й раніше і горе-наставник розпрощався з посадою⁴.

Двокласна церковнопарафіяльна школа. З приходом 1881 р. на престол Олександра III у верхах Російської імперії запанував консерватизм, одним із найвиразніших символів якого став обер-прокурор синоду Костянтин Победоносцев. Як писав поет, «[в] те годы дальние, глухие, в сердцах царили сон и мгла: Победоносцев над Россией простер совиные крыла»⁵. На переконання обер-прокурора церковна школа мала стати головним каналом поширення серед простонароддя знань. Відомий свого часу православний релігійний мислитель та історик богословської думки Георгій Фроловський писав, що вона «повинна бути кінцевою школою, не треба навіювати учням тривожного й марнославного бажання йти далі, шукати вищого або іншого, і цим хитати підвалини соціальних угруповань. Народній школі Победоносцев прививав роль охоронної установи: «утримувати людей у суворій покорі порядку суспільного життя». Школа повинна не так давати «загальний розвиток», як розвивати навички й уміння, у суворій відповідності наявному середовищу, – інакше кажучи, вона повинна бути становою та напівпрофесійною»⁶.

У новій суспільній атмосфері дітище Агатангела, народжене в епоху обнадійливих сподівань, виглядало анахронізмом. 1886 р. духовний собор лаври реорганізував науково-ремісниче училище в двокласну *Почаєво-лаврську церковнопарафіяльну школу*. Заклад був розрахований на дітей-

¹ Там само, арк. 25–28.

² Там само, спр. 1147, арк. 11.

³ Там само, спр. 1149, арк. 13 зв.–14.

⁴ Там само, спр. 1165, арк. 2–6.

⁵ Блок А. Возмездие... – С. 45.

⁶ Фроловский Г. Пути... – С. 412.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

сиріт із сімей церковного причту, та оскільки архієпископ Агатангел заповів, щоб на залишені ним кошти навчалися тільки селянські діти, тут утримували також по четверо-п'ятеро селянських хлопчиків із віддалених від лаври місцевостей, яким дозволяли додатково опановувати за власним вибором у монастирських майстернях одне з ремесел. Учні, які були на пансіоні, забезпечувалися всім необхідним, натомість лавра мала право залучати їх до хору. Діти православних мешканців містечка теж могли відвідувати уроки, причому безплатно, але зі своїми підручниками, а іновірці мали платити за навчання по п'ять карбованців на рік.

З часу появи аж до 1897 р. навчальний заклад знаходився в чотирьох старих дерев'яних будиночках, тому не раз порушувалося питання про окрему споруду для нього. Нарешті архітектор Уляницький, що служив раніше в лаврі техніком, на пропозицію духовного собору розробив план нового будинку, де збиралися облаштувати разом зі школою монастирську лікарню та церкву. Восени 1892 р. будівельний відділ губернського правління затвердив цей проект і весною наступного року збиралися вже розпочати будівництво. Тим часом на Волинь приїхав синодальний архітектор академік Михайло Преображенський, який мав розробити проект будинку духовної семінарії в місті. Оглянувши за дорученням єпископа Модеста (у миру – Діонісія Стрельбицького), що від листопада 1889 р. займав тут кафедру, місце під майбутню споруду школи, відведене при чорному дворі за огорожею лаври, він прийшов до висновку, що воно незручне для відвідин навчального закладу високими чинами, а крім того знайшов у плані окремі порушення гігієнічних вимог. У результаті владики розпорядився відкласти будівництво. Натомість народилася ідея розмістити школу в корпусі друкарні, де почали вже надбудову другого поверху, яку планували закінчити 1898 р.¹

Спочатку церковнопарафіяльна школа складалася з двох дворічних класів, курс навчання в яких тривав загалом чотири роки. На кінець XIX ст. така організація навчального процесу була вже явним анахронізмом, тому у вересні 1893 р. єпископ Модест розпорядився поділити два дворічні класи на чотири однорічні. Кращих учнів перевели в наступний клас, а гірші залишилися в тому самому. 30 вересня 1893 р. владики затвердив новий навчальний план, яким у школі передбачалися такі предмети:

I клас: закон Божий з короткою священною історією Старого й Нового заповітів, церковнослов'янське читання без перекладу на російську мову, російське читання, арифметика, церковний спів, каліграфія;

II клас: священна історія Старого й Нового заповітів, церковнослов'янське читання з перекладом на російську мову, російське читання, арифметика, церковний спів, каліграфія;

¹ *Крыжановский Г.* Почаевская Успенская лавра... – С. 643–644.

III клас: священна історія Старого й Нового заповітів і короткий катехізис, церковнослов'янське читання з перекладом на російську мову, російське читання, арифметика, пояснення богослужіння православної церкви, цивільна російська історія з найдавнішого часу до Катерини II, загальна церковна історія, географія, церковний спів;

IV клас: священна історія Старого й Нового заповітів і короткий катехізис (повторення), церковнослов'янське читання з перекладом на російську мову, російське читання, пояснення богослужіння православної церкви (повторення), церковна російська історія, цивільна російська історія від Катерини II до сучасності, арифметика, географія Росії, церковний спів¹.

Після закінчення школи випускники могли продовжити навчання в церковнонавчальній школі в Житомирі².

Єпархіальна церковнонавчальська школа. Восени 1890 р. при лаврі з'явилася окрема церковнонавчальська школа, на яку покладалося завдання готувати псаломщиків, дияконів та вчителів для одно- й двокласних церковнопарафіяльних шкіл.

Появі цього закладу передувало обговорення питання про його облаштування на з'їзді духовенства Волинської єпархії. Правління Житомирського духовного училища та задалегідь створена єпископом Модестом Комісія по влаштуванню церковнонавчальської школи в Житомирі пропонували відкрити її в губернському центрі – спочатку в найманих приміщеннях, а далі перенести в окремий двоповерховий корпус, який належало збудувати. Викладач Волинської духовної семінарії ієромонах Володимир у доповіді на ім'я владики обстоював заснування школи при духовній семінарії в Кременці. Розглянувши 3 травня 1890 р. обидві пропозиції, представники духовенства висловилися за те, щоб новий навчальний заклад був у Кременці, але при Свято-Миколаївському братстві, якому збиралися й підпорядкувати його. З'їзд згодився передати на церковнонавчальську школу 550 карбованців, зібраних на влаштування ремісничої школи в селі Дермань, і щороку виділяти на її утримання від кожної самостійної церкви по одному карбованцю, але просив архієрея залучити також до щорічних пожертвувань по тисячі карбованців Почаївську лавру й решту монастирів єпархії, редакцію тижневика «Волинские епархиальные ведомости», від якої очікували 1200 крб., та єпархіальну училищну раду³.

Ознайомившись наступного дня з цим рішенням, Модест передав його на розгляд єпархіальної училищної ради, зауваживши при тім: «Семінарія буде переведена в м. Житомир. Де ж краще влаштувати такий заклад?»

¹ Там же. – С. 642, прим. 2.

² Дамаскин, архимандрит. Почаево-Успенская лавра... – С. 116.

³ Журнал... № 3. – С. 770–772.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Єпархіальна училищна рада запропонувала у своїй доповіді, яку представила 5 травня, доповнити кошти на майбутню школу одноразовим збором по чотири карбованці від причту кожного храму. Єпископ Модест підтримав цю пропозицію і, вважаючи питання про місце школи вирішеним, призначив комітет по організації її в Житомирі на чолі з кафедральним протоієреєм Миколаєм Трипольським. Зібравшись увечері 5 травня на чергове засідання, з'їзд відзначив, що на утримання школи в Кременці потрібні «ті кошти, які духовенство спроможне дати», а тому «рішуче незгідний» із розташуванням навчального закладу в Житомирі. «Визнаючи ж необхідність і важливість відкриття цієї школи, – сказано далі, – з'їзд постановляє відкрити вказану школу при Почаївській лаврі і тільки за цієї умови згоден дати кошти на її утримання», про які йшлося на попередньому засіданні. Цю позицію представники духовенства підкріпили аргументом морально-політичного характеру. Згадали, зокрема, про щасливий порятунок царської сім'ї в катастрофі поїзда і на пам'ять про цей випадок майже понад півторарічної давності! (17 жовтня 1888 р.) вирішили одноразово пожертвувати на утримання нового училища при Почаївській лаврі від кожного священика, штатного диякона, псаломщика та паламаря відповідно по 3, 1,5, 1 й 0,50 карбованця, що мало скласти по єпархії загалом близько п'яти тисяч карбованців, та висловили побажання, щоб єпископ Модест виклопотав через обер-прокурора синоду згоду імператора назвати зібраний капітал на честь царя й цариці Олександро-Маріїнським, а навчальний заклад – *Олександро-Маріїнською Волинською церковновчительською школою*. Затиснутий цими обставинами, як священноархімандрит лаври владика розпорядився оголосити духовенству про згоду відкрити при ній навчальний заклад під назвою *Почаєволаврська єпархіальна церковновчительська школа*¹.

Школу відкрили 6 листопада 1890 р. 23 лютого 1891 р. Модест затвердив статут нового закладу, а незабаром його схвалив синод. Школа мала утримуватися лаврою при допомозі духовенства, а вивчалися в ній священна історія та священна географія Старого і Нового заповітів, розширений катехізис, церковний устав із поясненням богослужіння православної церкви, церковнослов'янська мова, церковний спів, російська мова, арифметика, географія, дидактика, коротка цивільна і церковна історія Росії. Бажаючи в позаурочний час могли освоювати в лаврських майстернях іконописну справу та столярне, палітурне й малярне ремесла. Доглядачем закладу призначили намісника лаври архімандрита Модеста. У школі працювали помічник доглядача з освітою кандидата академії та два вчителі зі студентів семінарії².

¹ Журнал... № 9. – С. 772–775.

² *Крыжановский Г.* Почаевская Успенская лавра... – С. 640.

Розміщена тимчасово в одному з лаврських готелів, церковнонавчальська школа проіснувала в Почаєві тільки рік, а далі владики таки перевів її в губернський центр. Духовний собор радо передав недоторканий капітал у сумі 4662 крб. 19 коп., зібраний духовенством до відкриття цього навчального закладу, і позбувся клопоту, та оскільки лавра мала щороку виділяти на школу по 3000 крб., будучи вже в Житомирі, вона називалася *єпархіально-лаврською*¹.

Другокласна церковнонавчальська школа. Наприкінці дев'яностих років XIX ст. двокласна церковнопарафіяльна школа при лаврі була реорганізована в *Почаєволаврську другокласну церковнонавчальську школу*, покликану готувати вчителів для парафіяльних шкіл грамоти. Монастир став одним з експериментальних майданчиків цього типу закладів, запроваджуваних з ініціативи обер-прокурора синоду Победоносцева з 1896 р. при певній фінансовій підтримці держави. Курс навчання тут був розрахований на три роки, а викладалися такі предмети: закон Божий, загальна та російська церковна історія, церковний спів, церковнослов'янська мова, російська мова, цивільна історія Росії, географія з відомостями про явища природи, геометричне креслення й малювання, дидактика, методика викладання предметів початкової школи, початкові практичні відомості з гігієни, чистописання. На перших порах другокласна школа становила відокремлений від першого другий клас двокласної церковнопарафіяльної школи з приєднанням до нього однорічного вчительського курсу². Крім Почаєва, у Кременецькому повіті така сама школа була ще в селі Білозірка. Навчання в цих закладах не давало можливості набути нормальні професійні знання.

Кожного року на початку вересня рада навчального закладу проводила вступні іспити в обсязі курсу однокласної церковнопарафіяльної або привітряної до неї так званої міністерської школи. Особливу увагу звертали на церковний спів. До екзамену допускалися підлітки всіх станів віком 13–17 років. Правда, якщо в школі грамоти й однокласній церковнопарафіяльній школі, про які буде сказано нижче, могли навчатися діти різних віросповідань, то сюди приймали тільки православних³.

1900/01 навчального року другокласна школа складалася з підготовчого та двох основних класів, у яких числився 91 учень: 70 із селян, 16 із сімей духовенства, 2 з міщан, 2 з особистих громадян та 1 із дворян. У закладі працювало троє вчителів. Синод надав на утримання школи 1500 карбованців, а лавра затратила 3513 карбованців 45 копійок⁴.

¹ Там же. – С. 641.

² Исторический очерк... – С. 337.

³ От Совета Почаевской второкласной школы... – С. 471.

⁴ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 1584, арк. 25 зв.–26.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Протягом навчання значна частина учнів відсіювалася, тому в кожному наступному відділенні кількість їх зменшувалася. 1909/10 навчального року, наприклад, у першому відділенні навчалося 30, у другому – 23, а в третьому – тільки 10 учнів. Отже, до випуску доходила третина прийнятих.

Учнів забезпечували гуртожитком, харчуванням, пранням білизни й навчальними посібниками. Місячна плата за утримання становила від трьох до п'яти карбованців. 1909/10 навчального року в гуртожитку мешкало 55 вихованців. Кілька найубогіших із них утримувалися коштом монастиря. Лаврська лікарня безплатно надавала медичну допомогу. З дому учні мали бути забезпечені одягом і взуттям, зокрема мати по чотири сорочки, чотири пари кальсон, три рушники, два костюми, пальто, дві пари чобіт і постільну білизну¹.

«При вихованні учнів, – читаємо у звіті, – головна увага зверталася на розвиток у них релігійної настроєності, побожності до святинь, любові до царя й вітчизни, правдивості та щирості у вчинках». Кожного ранку вихованці спускалися разом з учителем у печерну церкву і, прикладаючись до мощів преподобного Іова, прохали в нього благословення на наступний день. Практичні заняття проходили в однокласній школі при лаврі. Полягали вони в типових уроках викладачів, пробних уроках учнів та присутності їх по черзі тут протягом усього навчального дня – від ранкової молитви до вечірньої.

Восени 1911 р. при школі відкрили дворічні курси для підготовки псаломщиків, дияконів та помічників священика по викладанню закону Божого². Сюди приймали юнаків віком 16–19 років із добрим голосом, що закінчили вже другокласну школу чи духовне училище або вибули з перших класів семінарії. Вступникам належало здати іспит в обсязі програми другокласної школи, а хто успішно закінчив її поточного року, того брали без екзаменів. 1915 р. прийняли 11 осіб. Усі вони зараховувалися на стипендію³.

У першій половині 1915 р. навчальний заклад про який ідеться, мав назву *Почаєволаврська другокласна церковновчительська школа з додатковим дворічним курсом*, а видав ним ієромонах Йосиф⁴.

Школа грамоти. У січні 1898 р. при лаврі з'явилася *Почаєволаврська школа грамоти*, яку розмістили в так званому Народному готелі⁵. Зі звіту за 1902 р. довідуємося, що в цьому закладі, розташованому вже в спеціально збудованій для нього споруді, є 34 учні, а вчителює тут випускник

¹ От Совета Почаевской второкласной школы... – С. 471.

² Церковное школьное дело... – С. 883.

³ От Совета Почаевской второкласной школы... – С. 471.

⁴ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 163, арк. 4.

⁵ Там само, оп. 2, спр. 1514, арк. 1, 3, 6, 7.

Таблиця 4

Склад учнів Почаєволаврської школи грамоти

Дата	I. 1898	1900/01	XII. 1902	1904/05
Усього учнів	26	38	34	30
хлопці	10	13	21	11
дівчата	16	25	13	19
православні	12	26	23	14
католики	2	–	2	–
іудеї	12	12	9	16
діти селян	?	15	25	11
діти міщан	?	22	9	19
діти духовенства	–	1	–	–
Закінчили повний курс	–	...	2 дівчини	...

Складено за: ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 1514, арк. 3 (1898); спр. 1584, арк. 25 зв.–26 (190/01); оп. 3, спр. 152, арк. 32–32 зв. (1902), арк. 71 (1904/05).

Волинської духовної семінарії Аркадій Юліанович Червінський, платня якого становить 240 карбованців на рік, причому 180 із них – за виконання обов'язків коректора монастирської друкарні; річні затрати лаври на школу становлять 300 карбованців, а ще 60 додає повітове відділення училищної ради¹. Наступного року затрати останнього збільшились у два рази². У звіті за 1904/05 зазначено, що батьки не платять за навчання; діти отримують від лаври підручники й письмове приладдя. Наплив бажаючих такий великий, що за браком місця багатьом іудеям і навіть частині християн довелося відмовити³. Динаміка чисельності та складу учнів лаврської школи грамоти за весь час її існування відображена в *табл. 4*.

Однокласна церковнопарафіяльна школа і лавра. Близько 1890 р. священник Покровської церкви в Старому Почаєві Степан Антонович Чайковський, до парафії якого була приписана Миколаївська церква в Новому Почаєві, заснував *Новопочаївську однокласну церковнопарафіяльну школу*, під яку відвели половину церковного будинку⁴. На початку 1904 р. на прохання Кременецького повітового відділення єпархіальної училищної

¹ Там само, оп. 3, спр. 152, арк. 32–32 зв.

² Там само, арк. 33–36.

³ Там само, арк. 73.

⁴ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... – Т. 3. – С. 165.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Таблиця 5

Склад учнів
Новопочаївської однокласної церковнопарафіяльної школи

Дата	XII.1905	XII.1906	XII.1907	XII.1908	1908 /09
Всього учнів	52	73	82	95	95
хлопці	33	49	60	66	66
дівчата	19	24	22	29	29
православні	48	62	71	85	86
католики	–	–	1	–	–
іудеї	4	11	10	10	9
діти селян	46	62	72	85	86
діти міщан	4	6	9	10	9
діти купців	–	5	1	–	–
діти чиновн. і різночин.	2	–	–	–	–
діти духовенства	–	–	–	–	–
Закінчили повний курс	2 хл.	4 хл.	6 хл.

Складено за: ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 152, арк. 141 (1905), 119 (1906), спр. 158, арк. 1 зв. (1907, 1908), спр. 152, арк. 131 (1908/09).

ради намісник лаври архімандрит Амвросій погодився надавати з 10 жовтня до 1 травня кожного навчального року для цієї школи та її вчителів приміщення в новозбудованому Червоному готелі, а також узяти на себе обов'язки її опікуна¹. 1 травня наступного року на його пропозицію Новопочаївська однокласна церковнопарафіяльна школа злилася з Почаєволаврською школою грамоти в підпорядкований лаврі навчальний заклад під старою назвою *Новопочаївська однокласна церковнопарафіяльна школа*². Динаміка складу учнів показана в *табл. 5*.

Навчальний рік закінчувався наприкінці квітня – на початку травня. Далі учні молодшої і середньої груп складали перевідні іспити, результати яких заносилися в спеціальний акт. Для випускних іспитів створювалася спеціальна випробувальна комісія, яку очолював, як правило, намісник. Вона засідала в приміщенні школи в селі Старий Почаїв і екзаменувала випускників церковнопарафіяльних шкіл містечка Новий Почаїв та сіл Лідихів, Будки й Дранча³. Після іспитів випускник отримував свідоцтво,

¹ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 152, арк. 53, 55.

² Там само, арк. 64.

³ Там само, арк. 63.

яке давало під час служби в армії певні пільги¹. З наведеної вище таблиці видно, що повний курс завершувала мізерна кількість учнів.

Крім церковнопарафіяльної школи, з 1903 р. в Новому Почаєві діяло підпорядковане міністерству народної освіти *сільське однокласне народне училище* з трирічним терміном навчання, яке мало свій будинок і ділянку землі площею 600 квадратних сажнів. Держава щорічно виділяла на його утримання по 450 карбованців, а 250 карбованців додавала громада. Заробітна плата вчительки становила 400 карбованців на рік, а священник отримував за уроки закону Божого 72 карбованці. 1912 р. в училищі навчалися 41 хлопець і 35 дівчат. Цю школу діти залишали, як правило, теж передчасно; повний курс проходили тільки окремі вихованці².

Школи лаври під час Першої світової війни. Кременецький повіт лежав на кордоні Росії з імперією Габсбургів, тому з перших днів світової війни опинився в зоні бойових дій. 30 липня (за новим стилем 12 серпня) 1914 р. російська прикордонна варта залишила свої пости. Почаїв зуміли тоді втримати, а суміжні з ним села Лосятин, Раславка, Лідихів, Будки до 20 серпня перебували в руках противника³. Восени лінія фронту відкотилася вже далеко в Галичину.

Оскільки наплив богомольців, а з ним і доходи лаври під час війни відчутно скоротилися, з вересня 1914 р. духовний собор відмовився утримувати другокласну школу та зажадав від учителів, що займали в готелі чотири номери, платити в холодну пору року по 8 карбованців на місяць за житло. За цих обставин затрати на навчальний заклад узяла на себе єпархіальна училищна рада. Лавра надала тільки холодні приміщення та відвела для практичних занять із бджільництва частину свого саду, правда, платила школі за участь 10-ти учнів у хорі. 6 вихованців утримували коштом архієпископа Євлогія (від 1913 р. він займав волинську кафедру)⁴.

На війну забрали серед педагогів Почаєва тільки вчителя другокласної школи Лаврентія Гризантовича, тому загалом 1914/15 навчальний рік пройшов більш-менш нормально⁵. Літом 1915 р. російська армія покотилася на схід. Наприкінці серпня Новий Почаїв зайняли австро-угорські війська, які затрималися тут аж до початку червня 1916 р., до знаменитого Брусиловського прориву російськими військами фронту. Значну частину населення містечка та навколишніх сіл, у тому числі монахів, та всі тутешні

¹ Там само, оп. 3, спр. 152, арк. 80 (Свідоцтво мешканця села Лідихів Фелікса Владиславовича Доманського, римо-католика, 1892 р. нар., про закінчення Почаєво-лаврської школи грамоти).

² Памятная книжка дирекции народных училищ... – На 1912 г. – С. 278.

³ Вольнская церковь... – С. 6.

⁴ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 163, арк. 1–1 зв., 4, 5.

⁵ С. Д. П. Церковные школы... – С. 678.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

інституції на кілька літ евакуювали в глибокий тил. Початкові навчальні заклади були ліквідовані, а другокласну церковнонавчальську школу вивезли в Житомир, де вона затрималася аж до літа 1918 р.

5. Лавра та світські навчальні заклади

Державне вище початкове училище. Війна і революція розбурхали свідомість населення Волині, і воно потягнулося до знань, та виїзд значної частини мешканців у біженці, політична нестабільність, гостре соціальне протистояння, господарська розруха змушували відкладати питання про освіту. Нарешті 28 травня 1918 р. громади Нового Почаєва та суміжного з ним села Юридика постановили порушити перед властями клопотання про відкриття вищого початкового училища, на яке «вирішили зібрати останні крихти»¹. Тим часом Почаєволаврська другокласна школа, що поверталася вже з Житомира, в особі її завідувача Михайла Кибалюка виявила бажання вийти з-під опіки церкви. У відповідь на ці прагнення 1 липня 1918 р. Волинська губернська шкільна рада видала декрет про перетворення цього навчального закладу у *вище початкове училище*, яке мало працювати за статутом 1912 р.²

Кибалюк, який став інспектором нової школи, народився 1892 р. в родині священика в селі Івниця Житомирського повіту Волинської губернії, з 1901 по 1912 р. здобував у Житомирі духовну освіту (спочатку в училищі, а потім у семінарії), далі вчителював у Почаєві у другокласній школі, 1915 р. евакуювався разом із нею до Житомира, а в січні 1918 р. очолив її; під час перебування закладу в Житомирі він був заступником секретаря губернської шкільної ради³. Як бачимо, незважаючи на свій молодий вік – усього лиш 26 років, керівник училища, мав досвід організації освіти, а крім того, як показали наступні події, відзначався також палким бажанням працювати на благо народу.

15 липня уповноважені громадам Почаєва і Юридики Микола Гніповський та Володимир Кондратьєв звернулися до лаври з проханням дозволити відкрити училище в приміщенні колишньої другокласної школи, яке були готові відремонтувати власними силами. Духовний собор погодився здати будинок у безплатну оренду, але тільки на рік, причому з умовою повернути його відремонтованим за запропонованим ним лаврою кошторисом, але мешканці не згодилися⁴. 6 серпня 1918 р. Кибалюк направив архієпископу Євлогію лист із проханням дозволити лаврі віддати

¹ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 1–1 зв.

² Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 1682, арк. 4–4 зв.

³ Там само, арк. 4–6.

⁴ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 1–1 зв.

приміщення другокласної школи під ту саму, як він писав, школу, ре-евакуйовану в Почаїв і перетворювану у вище початкове училище¹. Через два дні владика наклав резолюцію з дозволом здати будинок в оренду, за-сади якої мали бути вироблені духовним собором спільно з адміністрацією школи й викладені на письмі, вказавши при тім дві неодмінні умови: щоб у діяльності училища не спостерігалось чогось такого, що не гармує із загальним ладом життя монастиря, та щоб адміністрація його взяла на себе ремонт, утримання, опалення й освітлення споруди².

Тим часом претензії на спадщину другокласної школи заявило Кременецьке Богоявленське братство на чолі з вікарним єпископом Діонісієм (Валединським). Останній направив намісникові лаври архімандриту Паїсію лист, в якому, посилаючись на рішення Всеросійського помісного церковного собору від 2 жовтня 1917 р., нагадав про недопустимість передачі власності монастиря в інше відомство і повідомив, що братство бере на себе завідування лаврською школою замість колишнього повітового відділення єпархіальної училищної ради, а також просив поінформувати його про стан будинку та умови, на яких монастир зможе утримувати школу³. Та лаврське начальство не мало наміру займатися освітою і витрачати на неї кошти, надходження яких відчутно скоротилося, тому 16 серпня відписало єпископу: «Після такого розорення, якого зазнала лавра в минулу війну знищенням усього господарства й майна і розоренням споруд, вона тепер ні на яких умовах не може утримувати своїм коштом школу і не може дати їй ніякої підмоги. Ніяких меблів і ніяких навчальних книг після австріяків не залишилося. Якби Богоявленське братство виявило бажання відкрити в цьому будинку школу й повністю утримувати її, то лавра, ідучи назустріч цій справі, могла б надати школі безкоштовно тільки одне це приміщення, без ремонту»⁴.

Ознайомившись із відповіддю лаври Діонісію, 31 серпня, архієпископ Євлогій наклав на ній резолюцію: «Необхідно неодмінно влаштувати хоча б невелику школу. Учителювати може хто-небудь із братії»⁵. Виконуючи волю свого священноархімандрита, 21 вересня духовний собор ухвалив відкрити в перших числах жовтня в Базарному готелі школу грамоти, а вчителями в ній призначив ієромонаха Дамаскіна (Малюту) й послушника Василя Пугача⁶, та до реалізації цього рішення, здається, не дійшло.

14 листопада Кибалюк направив лаврі проект контракту про оренду будинку з проханням визначити час для спільного засідання духовного

¹ Там само, арк. 13.

² Там само.

³ Там само, арк. 4–4 зв.

⁴ Там само, арк. 7.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 7 зв.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

собору та педагогічної ради. За цим документом духовний собор мав здати педраді свій двоповерховий мурований будинок строком на п'ять років – від 1 вересня 1918 до 1 вересня 1923 р.; педрада забезпечувала внутрішній ремонт, а лавра – зовнішній, зокрема негайно справляла дах, літом наступного року фарбувала його, а літом 1920 р. білила із-зовні, після чого педрада сплачувала соборові 1000 крб.; наступного навчального року для розширення училища собор безплатно мав здати педраді на такий самий термін розташований у дворі флігель, де раніше була взірцева школа; за взаємною згодою для училища відводилася також невеличка частина монастирського саду; лавра встановлювала власним коштом п'ять електролампочок, за що педрада мала заплатити їй 50 карбованців; за користування освітленням школі слід було платити за кожну лампочку по 10 карбованців; лавра дозволяла брати воду з артезіанського колодязя у своєму дворі з платою по 25 карбованців на місяць, а весною двадцятого року за окрему плату мала відремонтувати водопровід; лавра дозволяла завозити в школу дорогою через Білий готель та прилеглий до нього сад дрова та інші вантажі; педрада гарантувала, що перед неділею, у святкові дні та дні великого посту в училищі не буде літературних, вокальних і музичних вечорів та інших розваг, не допускалися також ніякі антихристиянські та антицерковні виступи; літом і на початку осені включно до 15 вересня заборонялися прогулянки учнів у прилеглому до училища лаврському саду¹.

На спільному засіданні, яке відбулося 10 листопада, педрада і духовний собор домовилися про деякі зміни в проекті контракту: строк оренди скоротили до трьох років; вода з артезіанського колодязя мала надаватися по 10 копійок за кожне відро; прогулянки учнів у лаврському саду заборонялися аж до 1 жовтня нового стилю; вилучалися пункти про передачу флігеля та про дорогу через територію Білого готелю².

Оскільки вироблений на спільному засіданні проект зазнав змін, причому окремі пункти залишилися неузгодженими, 22 листопада 1918 р. Кибалюк просив прислати документ у школу для обговорення в педраді та призначити нову зустріч, щоб виробити остаточний текст контракту, який слід було представити потім архієпископу Євлогію та губернському земству на затвердження³.

27 листопада духовний собор направив проект контракту, вироблений на 10 листопада, архієпископу Євлогію на затвердження⁴. Тим часом власті Директорії арештували владику і депортували в Галичину⁵. 8 січня 1919 р. (за новим календарем) тимчасово керуючий Волинською єпархією

¹ Там само, арк. 8–10 зв.

² Там само, арк. 16–16 зв.

³ Там само, арк. 11, 14.

⁴ Там само, арк. 15.

⁵ *Євлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни...* – С. 291.

єпископ Фадей затвердив контракт¹, і 23 січня (5 лютого) духовний собор передав його педагогічній раді на підпис². Але в Україні сталися важливі політичні зміни: серед прихильників Директорії, яка прийшла на зміну режимові гетьмана Скоропадського, лавра з її схильністю до політичного консерватизму симпатіями, звичайно, не користувалася. У перетягуванні каната між монастирем, з одного боку, та училищем і населенням Почаєва, з іншого, час тепер працював на цих останніх, і педагогічна рада почала тягнути час. 4 (17) лютого лавра повторно звернулася з проханням підписати контракт або пояснити причину затримки³. Кибалюк відписав, що знімають із документа копію, щоб послати в губернську земську управу, і якщо остання схвалить умови, то педрада підпише⁴.

Тим часом політичні зміни набували карколомного характеру: на початку червня 1919 р. прийшли більшовики, які на початку серпня поступилися місцем польським військам; літом 1920 р. Червона армія повернулася, а восени поляки прогнали її.

1918/19 навчальний рік вище початкове училище існувало в Почаєві як державна школа⁵, а наступний рік, що проходив в умовах польської окупації, функціонував вже як приватний навчальний заклад⁶. Весь цей час воно містилося в належному лаврі будинку на основі усної угоди.

Приватна семикласна українська школа. Восени 1920 р. вище початкове училище було реорганізоване в *приватну семикласну українську школу*, яка проіснувала два навчальні роки⁷. 9 листопада 1920 р. її педрада розглянула підготовлений духовним собором проект контракту й ухвалила відмовитися від будь-якої угоди, оскільки там ішлося про передоплату ремонту будинку, а грошей у школі не було. У листі за підписом Кибалюка, що став директором нової школи й головою педради, та секретаря педради вчителя Василя Трохимлюка, направленому в лавру 14 листопада 1920 р., відзначалося: «Головне завдання школи – національне виховання дітей, чому не перечить і теперішня польська влада, а в школі хоч і є деяка кількість учнів нехристиян, то все ж таки школі надається не тільки християнський дух, но навіть православно-християнський, для чого в класі читаються молитви і введено навчання православних закону Божому, чого для других вір не введено. Між іншим, педагогічній раді досить відомо, що торішній шкільний рік зробив те, що навчання православних закону

¹ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 15.

² Там само, арк. 18.

³ Там само, арк. 19.

⁴ Там само, арк. 19 зв.

⁵ Там само, арк. 47.

⁶ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 651, арк. 42 зв.

⁷ Там само, спр. 1682, арк. 4 зв.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Божому в деяких школах зовсім не провадилось по материяльним обставинам, чого торік педагогічна рада Почаївської вищої початкової школи не допустила й тепер не допускає. Бувший законовчитель школи, теперішній намісник лаври арх. Дамаскин сам дуже добре знає, з якими труднощами була відкрита торік школа й як вона існувала. [...] Педагогічна рада має на увазі, що шкільне помешкання відремонтовано радою разом з двома громадами в 1918 році, за який ремонт школа має право згідно словесного договору з духовним собором лаври, користуватись цим помешканням даремно три роки, себто з 1-го вересня 1918 року по 1-ше вересня 1921 року. [...] Позаяк Почаївська вища поч. школа відкрита під прапором Кременецької повітової «Просвіти», то педагогічна рада мала шану зняти зразок з запропонованого духовним собором контракту, щоб надіслати його «Просвіті»¹. Ознайомившись із цим листом, архімандрит Дамаскин написав на ньому: «Как низко и недостойно ответила педаг. корпорация на законные требования Д[уховного] Соб[ора]. «O tempora, o mores». Потерпим и посмотрим. Лавра пережила в эти годы издевательства и осквернения не одной банды, перенесет до времени и «учительскую»².

15 листопада 1920 р. батьківський комітет вирішив розмістити на першому поверсі будинку однокласну початкову школу, але з умовою, що якби набралось більше дітей, то частину їх перенести в старе шкільне приміщення в Липках із надією, щоб у разі фінансування в майбутньому освіти державою зберегти це приміщення за навчальним закладом. Через два дні згадувані вище Кондратьєв і Трохимлюк, перший з яких був головою, а другий – секретарем батьківського комітету, повідомили лаврі про це рішення й просили відпускати однокласній школі дрова³. Духовний собор дав згоду виділяти ці дрова, але за умови, що комітет найде для їх заготовки лісорубів, яким лавра платитиме натурою, а крім того, посприє залученню учнів до лаврського хору; лавра ж зимою буде давати останнім винагороду натурою, а літом вони отримують у користування на пільгових умовах ділянки землі⁴. 13 грудня педрада повідомила, що дозволяє вибрати з учнів півчих для хору, якщо з наступного дня почнеться доставка дров. У листі відзначалося також (цитуюмо мовою оригіналу): «Педагогический совет просит Духовный Собор Лавры соблюдать общепринятые правила вежливости, если они известны Духовному Собору»⁵. Наступного дня з лаври відписали: «Что же касается правил вежливости, то Д. С. в отношении к Пед. Совету соблюл их вполне и замечание о их несоблюдении считает

¹ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 20–21 зв.

² Там само, арк. 21 зв.

³ Там само, арк. 24–24 зв.

⁴ Там само, арк. 25.

⁵ Там само, арк. 27. Кибалюк підписав лист за секретаря, а за директора підпис поставив якийсь С. Теодорович.

излишним и оскорбительным, но прощает эту мирскую гордыню в надежде, что это не повторится»¹. 25 січня наступного року педрада направила черговий лист, де було конкретизовано умови участі учнів у хорі².

9 квітня 1921 р. збори Почаївської гміни надали навчальному закладу статус гмінної школи³. Літом між нею і лаврою почалося зближення. Архімандрита Дамаскина обрали членом батьківського комітету, а він пообіцяв, у свою чергу, всіляко сприяти навчальному закладові⁴. На початку вересня Кибалюк повідомив наміснику, що на прохання громадськості, підтримане педрадою і самим архімандритом, повітовий шкільний інспекторат дозволив йому відкрити в поточному році семикласну школу, запросив прибути на спільну нараду представників гміни, громад Почасва й школи та увійти в комітет: «Повідомляючи Вас про це, маю честь просити Вас, коли буде у Вас на це бажання, або представника Лаври, прибути на засідання і бути членом шкільного комітету, згідно з вирішенням цієї справи педагогічною радою від 27 вересня (!) цього року й комітету батьківського в м. липні ц. р.»⁵.

Комунальна семикласна українська школа. На прохання педради та комітету семикласної української школи, датовані 28 серпня та 18 вересня, 20 вересня рада Почаївської гміни взяла цей навчальний заклад на своє господарське утримання. У зв'язку з цим 8 листопада управа гміни повідомила колектив і громадськість, що вона є тепер замість осіб, які отримали свого часу концесію на навчальний заклад, його засновником, тому шкільний комітет скасовується, і зажадала від педради протягом тижня передати їй по акту все шкільне майно⁶, а лавру попросила укласти формальну угоду про оренду приміщення, займане школою на основі усної домовленості⁷. Наступного дня лавра звернулася від імені членів-засновників вищого початкового училища в повітовий шкільний інспекторат із проханням ужити заходів для охорони майна навчального закладу, бо влітку Кибалюк продав уже євреям диван, шафу й стіл, про які літом 1918 р., коли школа повернулася з Житомира в Почаїв, казав, що це шкільні речі⁸. В іншому листі, уточнивши список проданого (шафа, диван, крісла, скло зі стінних ландшафтів) і відзначивши, що гмінна рада тісно зв'язана з Кибалюком, а Трохимлюк навіть входить до неї, члени-засновники скаржилися:

¹ Там само, арк. 27 зв.

² Там само, арк. 30.

³ Там само, арк. 53.

⁴ Там само, арк. 38 (27. 07. 1921).

⁵ Там само, арк. 39–40 (5. 09. 1921).

⁶ Там само, арк. 49.

⁷ Там само, арк. 47.

⁸ Там само, арк. 50–50 зв.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

«Демагогия этих деятелей распространяется на общественные сходки, результатом чего были выборы их в гминную раду. Пока последняя не проявляла злой воли, умалчивалось о роли этих лиц, но проявление началось, и мы обращаем внимание на это г. Инспектора для осведомления, кого следует»¹. 12 грудня духовний собор повідомив гміні, що укладе угоду, але за умови, що вона дасть розписку про належність лаврі майна, яке прийме, усуне зі шкільного будинку та з педагогічного колективу вчителів Кибалюків (!) і Трохимлюка та не буде до появи угоди робити асигнувань на ремонт².

Василь Трохимлюк народився 1887 р. в розташованому під лаврою селі Юридика, 1908 р. закінчив Волинську свято-Феодорівську церковно-вчительську школу в селі Дермань і зайнявся педагогічною діяльністю. Під час світової війни він пройшов через Віленську військову школу й отримав звання поручика. Повернувшись із фронту, у лютому 1918 р. молодий учитель знайшов роботу за професією в містечку Ланівці, а наприкінці жовтня 1920 р. перебрався додому, отримав в українській школі в Почаєві педагогічну посаду³ й активно включився в громадське життя.

У відповідь на дії духовного собору наприкінці 1921 р. рада гміни прийняла спеціальну постанову, де відзначила, що лавра стала на перешкоді її зусиллям по перетворенню семикласної української школи в інтересах бідноти в безплатний державний навчальний заклад; підтвердила, що школа й надалі залишиться народною і діти будуть навчатися в ній без різниці релігії, статі та національності. Наголошено також, що школа є гмінною і рада буде домагатися затвердження її інспектором нарівні з іншими школами гміни; підкреслено, що в господарському відношенні господарем школи є гміна, а владою, якій вона підпорядкована, – державне освітнє начальство, і ніхто не повинен втручатися у внутрішнє життя навчального закладу. Єдиним приміщенням, придатним для школи з гігієнічних вимог, визнано те, в якому школа перебуває, а оскільки воно збудоване «на гроші населення», то має бути зайняте під школу шляхом реквізиції або найму. Якщо лавра й далі буде перешкоджати, заявлено в ухвалі, то гміна відмовиться від школи та її утримання, а відповідальність за це ляже на тих, хто втручається в шкільні справи. Щодо педагогічного персоналу було відзначено, що це справа державних шкільних властей, але підкреслено, що школа добре організована, усюди в ній порядок, повно учнів, а вчителі щиро працюють і заслуговують вдячності⁴.

¹ Там само, арк. 51.

² Там само, арк. 48.

³ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 2128, арк. 2, 4–4 зв. Наступні кілька літ Трохимлюк без роботи, у лютому 1927 р. отримав призначення в школу в селі Будки, а в липні 1929 р. знову звільнений – начебто, за браком кваліфікації (там само, арк. 5, 9, 31, 36).

⁴ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 53–53 зв. (27. 12. 1921).

Крім будинку і майна, каменем спотикання на шляху між лаврою і школою виявилось також навчання релігії. 11 жовтня 1921 р. дирекція просила духовний собор прислати для викладання закону Божого людину із середньою богословською освітою, бо ієромонах Сава, який займався цим, відмовився¹. Коли намісник зажадав від останнього письмового пояснення, той відзначив, що це його приватна справа, і мотивував свою відмову тим, що 1) не знає української мови і не може на ній викладати; 2) не має ніякої богословської освіти; 3) увесь минулий рік вимушений був вислуховувати потік лайок на адресу релігійної спільноти, до якої належить, та намісника. «В школе господствуєт дух антирелигиозности, а во всяком случае «антицерковный». [...] Всеу строить, если знаешь, что работа твоя будет разрушена [...], – писав він з образою. – [...] ну и пусть сами ищут для себя «особу съ освітою»»².

Через кілька днів дирекція знову турбувала собор у тій самій справі, принагідно відзначаючи, що «в Почаївській школі в справі релігії робиться те, чого нема ні в одній школі свіцькій м. Кремінця», а непорозуміння між Савою та деякими членами комітету трактувала як приватні стосунки між членами ради³. 24 березня 1922 р. консисторія видала наміснику Дамаскину та ієромонахові Смарагду спеціальні посвідчення на право викладати в семикласній українській школі в Почаєві закон Божий⁴.

Попри підтримку гміни, Кибалюк і Трохимлюк утратили посади. Першого з них 15 січня 1922 р. за власним «проханням» перевели вчителем у Старий Тараж⁵. Через два тижні він писав в інспекторат, що міг би перейти в Лідихів, якби там відкрилася школа, щоб звільнити теперішнє місце Трохимлюку⁶.

Замість Кибалюка директором став Дмитро Сайкович. Цю посаду він зайняв, мабуть, не без участі намісника: в архіві лаври збереглася телеграма Дамаскину від священника Калиновича з містечка Шумська, послана ще 25 січня 1921 р., із проханням затримати в школі посаду вчителя для його швагра «академіка Шайковича»⁷, тотожного, гадаємо, наступнику Кибалюка.

¹ Там само, арк. 31.

² Там само, арк. 42–43.

³ Там само, арк. 44–46.

⁴ Там само, арк. 54.

⁵ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 1682, арк. 4 зв.

⁶ Там само, арк. 11. Літом 1922 р. Кибалюка перевели в семикласну школу в містечку Вишгородок, а в квітні наступного року вигнали з роботи. На захист учителя піднялися всі міщани, під листом в інспекторат зібрали 153 підписи, але безрезультатно (там само, арк. 15–15 зв., 18–18 зв.). Про дальшу долю див.: Сагайдаківський В. Правди не втопити... – С. 112; Борщевич В. Волинський пом'яник... – С. 140–141.

⁷ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 244, арк. 29.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

Весною 1922 р. в Почаєві з'явилася ідея середньої школи. Зокрема на загальних зборах кооперативу, скликаних 5 березня, близько 30-ти осіб подали прохання подбати про відкриття з початку нового навчального року мішаної української гімназії, де діти, батьки яких неспроможні забезпечити навчання й проживання їх десь на стороні, могли б продовжити свою освіту. Збори доручили цю справу наглядовій раді та правлінню; наглядова рада переадресувала її своїй культурно-освітній секції, а та 8 квітня звернулася в духовний собор з питанням, чи не знайдеться в лаврі на перший рік 3–4 кімнати, щоб можна було відкрити два класи й зробити вчительську¹. На цьому зусилля по реалізації цього задуму, здається, скінчилися.

14 травня 1922 р. вїт Почаївської гміни І. Горюн сповістив духовному собору, що за розпорядженням шкільного інспектора Кременецького повіту після завершення навчального року семикласна українська школа в Почасві припиняє свою діяльність, і ще раз попросив укласти з управою контракт на шкільний будинок, щоб наступного навчального року вона могла відкрити тут таку саму школу². У зв'язку з ліквідацією навчального закладу 2 липня Дмитро Сайкович та члени очолюваної ним педради Софія Баранова, Юрій Дробоцький, Максим Трофимлюк і Олександр Цікуцький передали його майно архімандритові Дамаскину та мешканцям Почаєва Григорію Малкушу й О. Вольському³ (очевидно, як особам, на яких була оформлена концесія).

Державна семикласна школа з українською мовою навчання. Наприкінці літа 1922 р. почалося створення державної семикласної загальної школи з українською мовою навчання. 19 серпня повітовий шкільний інспекторат направив клопотання в цій справі у Волинський шкільний кураторіум⁴. 31 серпня архімандрит Дамаскин телеграфував із Варшави, де перебував тоді, щоб лавра негайно уклала угоду на оренду шкільного будинку та щоб обов'язково зафіксувала в ній умову про викладання в новому закладі на українській мові⁵. Кураторіум, у свою чергу, поставив вимогу, щоб в українській школі навчалися виключно православні⁶. Коли єврей Іцко Баренбліт, що мешкав у містечку, звернувся в інспекторат, щоб дозволив його синам продовжити навчання в українській школі, де вони вчилися вже з 1919 р., йому відмовили⁷.

¹ Там само, арк. 56.

² Там само, арк. 57.

³ Там само, спр. 317, арк. 18–18 зв. Серед іншого передали подарований Трохимлюком портрет Шевченка, намальований олівцем на папері.

⁴ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 16 зв.

⁵ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 317, арк. 8–9.

⁶ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 19.

⁷ Там само, арк. 23. Правда, для єврея Хаїма Круссмана зробили виняток, оскільки-

V. Почаївський монастир і народна освіта

10 листопада 1922 р. інспекторат дозволив, нарешті, з 1 (!) листопада відкрити семикласну загальну публічну школу в Новому Почаєві для православних дітей і доручив управі гміни забезпечити її приміщенням, житлом для вчителів, світлом і всім необхідним приладдям¹. Але справа ускладнювалася тертями між революційно налаштованою управою гміни й духовним собором лаври, оскільки інспекторат збирався призначити вчителів тільки після вирішення – фактичного і формального – питання про приміщення. 16 листопада управа надіслала лаврі лист із вимогою укласти договір про оренду будинку². «Духовний собор лаври не може допустити, – відзначалося у зв'язку з цим у листі собору повітовому шкільному інспектору, датованому 20 листопада, – щоб належний лаврі шкільний будинок знову мав стати місцем розваг чи агітації – як проти релігії, так і проти суспільства і навіть державності [...]». Лавра була готова надати будинок і навіть відремонтувати його власними силами, але воліла мати справу з інспекторатом та педагогічною радою, яку собор просив негайно призначити, «а не з молодими людьми, випадково обраними до складу управи гміни, які прагнуть нав'язати лаврі свою директивну лінію»³.

4 січня 1923 р. управа повідомила інспекторат у відповідь на його лист від 10 листопада, що приміщення вже готове, і ще раз просила дозволу відкрити школу⁴, а через два тижні лавра передала в інспекторат по два примірники договору про оренду українською і польською мовами з проханням підписати їх⁵. За цим документом духовний собор безплатно здавав в оренду строком на п'ять років свій одинадцятикімнатний шкільний будинок із лавами, столами й іншими меблями, а також шопу на дрова та шкільне подвір'я і брав на себе обов'язок безплатно забезпечувати школу електричним світлом і водою. Інспекторат, у свою чергу, зобов'язувався організувати в будинку державну семикласну школу, де мали «викладати всі науки в усіх класах русинською мовою, а польські предмети – польською мовою». Педрада мала давати учнів та учениць за вибором регента в лаврський хор і не чинити перешкод залученню їх під час урочистих служб до співу. Викладати релігію в школі мав один із кваліфікованих ченців. На перший день Пасхи, напередодні недільних днів, урочистих свят і Різдва, а також під час постів, за винятком днів, на які випадатимуть державні свята або торжества з нагоди завершення навчального року, у будинку школи заборонялося організувати театральні спектаклі та вечірні

ки сьомого класу, до якого мав ходити його син, у польській школі в Почаєві ще не було (там само, арк. 22).

¹ Там само, арк. 9; ф. 258, оп. 3, спр. 317, арк. 1а.

² Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 11.

³ Там само, арк. 11–11 зв.

⁴ Там само, арк. 21.

⁵ Там само, арк. 5.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

забави. Якби при школі були ремісничий чи пасічницький відділи, то лавра мала безплатно надати відповідну ділянку землі, житло та всі потрібні для цього речі. У разі невиконання якого з пунктів угоди лавра могла її розірвати, але мала дати закінчити навчальний рік. Новому закладу передавалися також майно та бібліотека колишньої приватної семикласної української школи¹.

Навчання почалося 23 січня 1923 р.², а через два дні концесіонери колишньої приватної української школи в Почаєві намісник лаври архімандрит Дамаскин та мешканці містечка В. Кондратюк, Григорій Малкуш і Ф. Вольський у присутності нового вїйта гміни Дмитра Ковальчука передали новоствореній школі в особі її керівника Дмитра Сайковича та вчителів ієромонаха Сави, Юрія Дробоцького, Олександра Цікуцького й Лідії Шидловської майно приватної школи, у тому числі мальований олівцем портрет Шевченка, та шкільний архів³.

У лютому 1923 р. педагогічний колектив школи склали Дмитро Сайкович, Олександр Цікуцький, Юрій Дробоцький, Трохим Литвиненко, Лідія Шидловська, ієромонах Сава, Ганна Жукович, Станіслав Ольковський та Володимир Рихліцький⁴. Наступного навчального року з дозволу інспекторату релігію викладав уже ієромонах Панкратій⁵, у миру Петро Кашперук, віком 33 роки, син диякона із села Миньківці Ізяславського повіту, який почав свою освіту в трикласному нижчому духовному училищі в Дермані, а завершив у Кременецькій духовній семінарії, де в 1921–1923 рр. прослухав курс богословських наук за п'ятий і шостий класи⁶.

Новостворена школа стала епіцентром національного життя української частини населення Почаєва, але з перших днів існування почала натикатися на труднощі. 22 лютого 1923 р. Сайкович звернувся в інспекторат із проханням дозволити провести 10 березня після третього уроку урочистості пам'яті Тараса Шевченка і представив відповідну програму, але йому відповіли, що «жодна школа будь-якого народу не святкує річниць поетів, оскільки це не передбачено в переліку днів, вільних від шкільної науки. Молитися ж можна в неділі та свята»⁷. Учителю Трохиму Литвиненку, який мав виголосити доповідь про Шевченка, 26 лютого повідомили, що переводять його в семикласну польську школу в Почаєві⁸.

¹ Там само, арк. 12–13; ф. 258, оп. 3, спр. 317, арк. 2–2 зв. (машинопис на польській мові), 4–5 (рукописна чернетка на українській мові).

² Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 2.

³ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 317, арк. 16–17.

⁴ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 31 (19. 02. 1923).

⁵ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 336, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 651, арк. 28–28 зв.; ф. 258, оп. 3, спр. 336, арк. 3.

⁷ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 37–37 зв.

⁸ Там само, спр. 1806, арк. 4 зв.

Правда, до реалізації цього розпорядження тоді не дійшло, та 15 серпня його перевели в семикласну українську школу в Кременці¹. 20 квітня 1923 р. Сайкович наївно запитував інспекторат, чи можна його учням за прикладом учнів польської школи носити рогатівки, тільки з жовто-блакитними шнурками, за які діти йому докучають, та виходити 3 травня на святкування Дня Конституції Польщі з жовто-блакитними прапорцями². Великого розголосу набуло віче населення містечка та навколишніх сіл, скликане 11 квітня 1923 р. членом гмінної ради Василем Трохимлюком у Червоному готелі з нагоди приїзду з Кременця посла до сейму Бориса Козубського. На вічі зібралось багато молоді, у тому числі й школярі. Сайкович оправдувався потім, що там були учні з обох шкіл – як української, так і польської, і єдиною причиною їх присутності була звичайна дитяча цікавість³.

Восени 1923 р. керівник школи просив залишити в ній Юрія Дробоцького, якого переводили в Лідихів, оскільки кількість дітей постійно зростає, а він єдиний серед учителів може викладати в старших класах «русинську» мову, і його ніким буде замінити, та інспектор відповів резолюцією «Доручення прошу виконати [...]»⁴. Наприкінці 1923 р. педагогічний персонал школи склали ієромонах Панкратій, Юрій Дробоцький, Володимир Рихліцький, Олександр Цікуцький, Лідія Шидловська та Зінаїда Анзельм⁵, а восени 1924 р. – Ігнатій Обер, Станіслав Ольковський, Юрій Дробоцький, Юзеф Ейсмунд, Олександр Цікуцький, Елеонора Сарківна та Марія Поцалуйко⁶. Отже, у школі, де мали «викладати всі науки в усіх класах русинською мовою», залишилося тільки два педагоги-українці.

Після набуття школою статусу державного навчального закладу деякий час лавра намагалася ще не втрачати її з поля зору. У грудні 1923 р. Дмитро Сайкович написав, наприклад, архімандриту Дамаскину, що вирішив покинути школу й піти на парафію, і запропонував на своє місце вчителя Федора Панченка, за якого радив поклопотатися перед інспектором⁷. Очевидно, намісник був не байдужий до того, хто буде очолювати заклад, і мав надію, що зможе вплинути на вибір його керівника. У будь-якому разі, у школі так думали. Насправді ж Дамаскин не впливав уже на ці процеси. До середини 1924 р. школу очолював поляк з-під Пултуська Станіслав Ольковський⁸, далі Володимир Рихліцький¹, теж, імовірно, поляк, восени

¹ Там само, спр. 287, арк. 34.

² Там само, арк. 49.

³ Там само, арк. 52.

⁴ Там само, арк. 67–67 зв. (16. 11. 1923).

⁵ Там само, арк. 73.

⁶ Там само, арк. 156.

⁷ Там само, ф. 258, оп. 3, спр. 336, арк. 13–13 зв.

⁸ Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 287, арк. 103; спр. 651, арк. 27–27 зв.

(кінець XVI – перша чверть XX ст.)

нею керував уже Ігнатій Обер², а наприкінці 1925 р. – поляк із Тернополя Станіслав Куклінський³.

Протягом 1924/25 року навчання проводилося «русинською» мовою, а наступного – вже польською і «русинською», тобто школа стала утравквістичною. 12 січня 1925 р. кураторіум у Рівному повідомляв шкільного інспектора Кременецького повіту, що оскільки від батьків учнів польської загальної школи в Почаєві не поступило жодної заяви з бажанням «русинської» мови викладання, а натомість є заява 43-х батьків із бажанням державної мови, з 1 вересня 1925 р. в семикласній публічній загальній школі в Новому Почаєві буде польська мова навчання з «русинською» як одним із предметів⁴.

Перетворившись в утравквістичну з мінімальною кількістю вчителів-українців, але будучи українською за складом вихованців, школа далі була принижувана. 12 серпня 1925 р. розпорядженням кураторіуму Волинської шкільної округи її перетворили із семикласної в шестикласну⁵. Загалом 1925/26 року тут навчалось 247 дітей (159 хлопців і 88 дівчат), 246 з яких – православні українці, а 1 – православний чех. Школу відвідували діти з містечка Новий Почаїв (205 учнів) та сіл Новий і Старий Тараж (33 учні), Старий Почаїв (6 учнів), Комарівка (2 учні) та Раславка (1 учень). Вікова різниця між дітьми сягала шести – семи років. У першому класі, наприклад, були діти від 1913 до 1919 року народження, у другому – від 1911 до 1918 року. Значна частина підлітків залишала школу, не дочекавшись завершення навчання. Це дуже добре видно по наповнюваності класів: I клас нараховував 61, II – 52, III – 33, IV – 45, V – 34, а VI – усього лиш 22 вихованці⁶. Наприкінці вересня 1926 р. керівник навчального закладу просив інспекторат дозволити поділ першого класу, де набралось аж 72 школярі, на два паралельні відділи, та йому відмовили, мотивуючи нестачею вчителів⁷. Згодом колишня українська школа, що нічим не відрізнялася вже від польської, отримала номер «2»⁸.

Восени 1927 р. лавра поновила договір з інспекторатом про оренду шкільного будинку на наступні п'ять років⁹. На цьому роль монастиря в організації освіти скінчилася.

¹ Там само, спр. 287, арк. 144 зв.

² Там само, арк. 156.

³ Там само, спр. 651, арк. 42 зв., 44–44 зв.

⁴ Там само, спр. 503, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 651, арк. 41–41 зв.

⁶ Там само, арк. 49.

⁷ Там само, спр. 287, арк. 228–228 зв.

⁸ Там само, арк. 296.

⁹ Там само, арк. 292.

V. Почаївський монастир і народна освіта

* * *

Як свідчать історичні джерела, з часу появи Почаївський монастир був причетний до поширення знання через школу. Найактивніша участь цього осередку чернечого життя у сфері освіти датується першою третиною XIX ст. та на кінцем XIX – початком XX ст., коли в справі початкового навчання урядові кола Російської імперії зробили ставку на церковні школи.

Маючи чималі кошти та освічені кадри, монастир не поспішав з ініціативою в поширенні знань. Майже всі школи, що діяли при ньому, з'явилися під тиском – чи то державних інституцій, чи єпархіального архієрея, чи білого духовенства, чи громадськості. Братія тратила на освіту народу загалом незначну частину коштів і при першій же нагоді намагалася скоротити видатки.

Навчальні заклади, що функціонували в Почаєві, позначені всіма вадами, які були властиві школам, що перебували під опікою церкви, і в першу чергу – куці навчальні плани, зосереджені здебільшого на суто релігійній освіті. Виняток становить хіба що повітове училище першої третини XIX ст. та училище, засноване наприкінці 1860-х років архієпископом Агатангелом, яке було сконструйоване в дусі ліберальних ідей епохи великих реформ.

Під час революції та в перших пореволюційних роках стосунки між лаврою та інтелігенцією містечка, частина якої у свій час пройшла через церковні навчальні заклади, і місцевим населенням загалом позначені неабиякою напругою, що зумовлювалася радикалізацією суспільно-політичних настроїв людності, з одного боку, та успадкованим із дореволюційного минулого консерватизмом братії, з іншого, а також невідповідністю між очікуваннями населення та можливостями лаври, ресурси якої внаслідок війни й революції відчутно скоротилися. Не знаходячи належного порозуміння з навколишнім українським населенням, духовний собор лаври волів мати справу з представниками властей, навіть якщо це були репрезентанти держави, абсолютно чужої їй за духом.

На початку 1920-х років лавра мала ще певний вплив на освіту в містечку, а далі нові господарі становища делікатно відсунули ченців убік, залишивши їм тільки «право» укладати договір про безплатну оренду будинку та майна колишньої другокласної школи.

VI

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII І НА ПОЧАТКУ XIX ст.: розміщення, чисельність, соціально-професійні групи

Тривалий час вагомим чинником історії Волині було єврейське населення. Відоме тут з епохи Романовичів, на кінець середньовіччя воно стало досить помітною, а пізніше подекуди навіть кількісно домінуючою складовою соціумів міст і містечок. На основі переписів останньої третини XVIII й початку XIX ст. спробуємо з'ясувати розміщення, чисельність і соціально-професійну структуру єврейських громад тої частини краю, що з кінця XVIII ст. належала до Кременецького повіту Волинської губернії.

Російському повіту передувала однойменна округа Речі Посполитої площею 12 543 кв. км, яка займала 31,5% простору Волинського воєводства. У результаті поділів польсько-литовської держави 1772 р. терени в районах містечок Лешнева й Чернихова та міста Збаража, що становили 8,7% території повіту, захопила Австрійська імперія, а решту його двома заходами – 1793-го й 1795-го років – анексувала імперія Романових.

У Росії спочатку сформували з Кременецького повіту Заславський, Лабунський і Новоград-Волинський повіти Волинської та Кременецький, Ямпольський, Базалійський, Старокостянтинівський і частково Дубенський повіти Подільської губернії, але 1797 р. включені в останню простори повернулися до Волині. Під час цих пертурбацій Кременецький повіт розширили частинами Дубенського та ліквідованих Ямпольського й Базалійського. За обчисленням топографа Івана Стрельбицького¹, в остаточних межах округа займала 3328,8 кв. км поверхні (4,6% території Волинської губернії і 26,5% площі однойменного повіту Речі Посполитої).

У Речі Посполитій не було формальних обмежень євреїв у виборі місця проживання. Оскільки це населення займалося переважно ремеслом і

¹ Стрельбицкий И. Исчисление поверхности... – С. 10.

VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині

торгівлею, а також орендувало млини, винокурні, пивоварні й корчми, то, скупчуючись здебільшого в поселеннях ремісничо-торгового характеру, було помітним і по селах, мешкало при корчмах обабіч шляхів, руднях, склоробних гутах тощо.

Ремісничо-торгові поселення називали *містами* та *містечками*, але чіткої регламентації вживання цих слів до кінця XVIII ст. не було: у правовому відношенні містечко не відрізнялося від міста. Правда, у постанові сейму 1775 р. про генеральне подимне з фіскальних міркувань поселення з міськими правами поділили на чотири класи: 1) столицю (Варшава); 2) великі міста (Познань, Краків і Вسخова); 3) малі міста, що мали 300 і більше димів; 4) містечка, під якими мали на увазі всі інші поселення цього типу, проте ця класифікація позначилася тільки на таксах сплати податку¹. Як правило, євреї селилися компактно. Залюднені ними містечка та квартали в більших поселеннях прийнято називати *штетлами*².

У середині 60-х років XVIII ст. в тій частині Кременецького повіту, що потрапила згодом в однойменний російський повіт, статус міст мали 12 поселень – Кременець, Радивилів, Старий Вишневець, Новий Вишневець, Горинка, Старий Олексинець, Новий Олексинець, Вишгородок, Ланівці, Шумськ, Рохманів і Ямполь³. Перше з них належало державі й було центром повіту, а решта становили власність шляхетських родин і здебільшого слугували осередками комплексів володінь, що називалися тоді *ключами*; подекуди в них бували також резиденції дідичів (Новий Вишневець, Горинка).

У реєстрі поселень, складеному 1775 р. для стягання генерального подимного, Старий Вишневець не виділений вже в окреме поселення, а Старий Олексинець фігурує як село, натомість до відомих нам містечок тут додані Білозірка, Підбережці й Почаїв⁴. За наведеною вище класифікацією до міст належали тільки Кременець (607 димів) і Вишневець (356 димів), а решта поселень підпадали під категорію містечок. Оскільки інтенсивність руху шляхом із Кременця на Збараж і Тарнополь унаслідок відходу останніх двох міст під час першого поділу Речі Посполитої до Австрії знизилася, розташоване на ньому містечко Горинка було приречене на занепад,

¹ Inwentarz... – Cz. 2. – S. 93.

² Соркіна І. Мясстэчкі Беларусі... – С. 46–48.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 5, т. 2, вып. 1. – С. 100–110.

⁴ Verzeichnis aller adelichen, geistlichen und königlichen Oerter... – S. 318–329. 27. 05. 1766 р. полоцький каштелян Адам Бжостовський та його дружина Геновефа з Огінських отримали привілей на чотири ярмарки в дідичному містечку Білозірці (*Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska...* – Т. 2, cz. 2. – S. 918). Привілей графу Яну-Амору Тарновському на локацію в маєтку Почаїв однойменного міста на магдебурзькому праві датований аж 9. 06. 1778 р. (*ibid.* – S. 1422–1424). Звідси випливає, що здійснена 1788 р. публікація переліку поселень 1775 р. містила пізніші уточнення.

в останній третині XVIII і на початку XIX ст.

тому дідичі заснували на старовинному Українському шляху нове торгово-ремісниче поселення Катербург¹. На цьому формування на території, про яку тут ідеться, мережі міст і містечок завершилося.

У Російській імперії наприкінці XVIII та на початку XIX ст. міста ділилися на губернські й повітові, що слугували центрами відповідних адміністративно-територіальних одиниць, та позаштатні, які не мали цих функцій. У Волинській губернії до позаштатних збиралися віднести ті осередки повітів, які в результаті укрупнення 1797 р. втратили відведену їм роль, але до реалізації цього наміру не дійшло². За успадкованими після Речі Посполитої нетрадиційними для Росії дрібними поселеннями ремісничо-торгового характеру із значною, іноді навіть чисельно домінуючою частиною єврейського населення залишили незвичну для російської канцелярської мови тутешню назву *містечко* (рос. *местечко*). У Кременецькому повіті були повітове місто (рос. *уездный город*) і 12 містечок.

Місто притягало значну частину території, а вплив містечка обмежувався округою радіусом 10–15 км, селяни якої за день встигали відвідати його, вирішити свої справи й повернутися додому. У містах і містечках проживали українці, поляки, євреї; пізніше з'явилися росіяни. Християнські за світобаченням селянська культура українців та шляхетська й тяжіюча до неї міщанська культури поляків зустрічалися тут із принципово іншою іудейською культурою євреїв з усіма плюсами й мінусами цих міжцивілізаційних контактів.

З фіскальними цілями 1764 р. сейм Речі Посполитої прийняв постанову про поголовний перепис єврейського населення віком понад один рік. Первинні роботи покладалися на групи ревізорів, кожна з яких мала складатися з трьох представників єврейської громади – рабина, квартального й школьника – та шляхтича-католика, який у королівських володіннях призначався старостою, а в приватних – власником маєтку; останній мав відвідати всі житла євреїв, щоб пересвідчитися в точності представлених даних. Складені ревізорами реєстри подавалися спеціальним комісарам, а ті підсумовували їх і передавали у воєводські скарбові комори. Там перевіряли ці документи й у разі неточностей зверталися в скарбові суди, які могли ув'язнити винних терміном на два тижні або оштрафувати на 2000 злотих³.

Комісарами перепису євреїв у Кременецькому повіті сейм призначив шляхтичів Антонія Глінку-Вольського й Марцеля-Єжи Ометинського. Прибувши 2 січня 1765 р. до Кременця, спочатку вони вчинили тут у гродському уряді присягу, далі пред'явили громадськості, що зібралася в так

¹ 1780 р. король видав привілей на щотижневі торги тут по четвергах і два ярмарки на рік тривалістю по два тижні (*Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... – T. 2, cz. 2. – S. 933*).

² Перелік міст і містечок губернії див.: Статистическое изображение городов...

³ VL. – Т. 7. – S. 26–29.

VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині

званому конвікті Базальського¹, свої повноваження й приступили до роботи. Звелівши всім ревізорам присягнути в правдивості представлених інвентарів і скріпити їх своїми підписами, комісари склали на основі цих актів генеральний тариф, в якому зазначили по містах і селах кожної іудейської громади повіту кількість голів і суму податку. 11 лютого вони внесли свій підсумковий документ у кременецькі гродські книги, а далі передали його разом з оригінальними реєстрами в скарбову комору в Луцьку².

У містах і містечках тої частини повіту, що становила потім однойменний російський повіт, ревізори зареєстрували 2823, а в селах – 1256 голів. Отже, сумарно виявили 4079 душ (див. *табл. б*). На думку вчених, ці дані відчутно занижені: крім, немовлят віком до року, що становили тоді приблизно 6,35% населення, перепису уникли ще близько 20% євреїв³. З урахуванням цих поправок отримаємо 3567 міських і 1587 сільських голів, що становитимуть разом 5154 душі. Попри згадані вади, перепис 1764–1765 рр. вважається надзвичайно цінним історико-демографічним джерелом, яке загалом надійно показує географічне розміщення єврейського населення та співвідношення між міською і сільською частинами його⁴.

За початковим задумом результатами перепису мали керуватися протягом п'яти літ; 1768 р. термін придатності їх збільшили в чотири рази, а 1775 р. запровадили регулярні переписи раз на три роки⁵. Документація першого з нових переписів по Волині невідома, а від наступних (останній проходив 1791 р.) дещо є, та по Кременецькому повіту нічого не виявлено⁶, тому будемо спиратися на результати з інших частин краю.

1770 р. до Кременця докотилася епідемія чуми з катастрофічними демографічними наслідками для міста. За метричною книгою тутешнього Богоявленського монастиря, від 31 липня до 29 листопада в його парафії, загалом невеличкій, померла 261 людина⁷. Через велику скупченість єврейського населення хвороба надзвичайно позначилася на його чисельності. У Володимирському й Луцькому повітах, за переписом 1784 р., порівняно з даними 1764–1765 рр. воно зменшилося аж на 45,5%⁸.

Перепис 1787 р. засвідчив уже приріст результатів 1784 р. на 14,5%, а також виявив тенденцію переміщення євреїв із сіл у міста⁹, зумовлену,

¹ Інтернат при колегіумі єзуїтів для учнів з убогої шляхти, заснований литовським столяником Константином Базальським (*Załęski S., ks. Jezuci... – Т. 4, cz. 4. – S. 1644*).

² Архив ЮЗР. – Ч. 5, т. 2, вып. 1. – С. 100–110.

³ *Mahler R. Żydzi w dawnej Polsce... – S. 149–155.*

⁴ *Kuklo C. Demografia... – S. 63.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Каманин И. Статистические данные... – С. 72, 79, 90, 120, 159, 188.*

⁷ *Добротворский А. Описание... – С. 464, прим. 1.*

⁸ *Каманин И. Статистические данные... – С. 120.*

⁹ *Там же. – С. 159.*

в останній третині XVIII і на початку XIX ст.

зрозуміло, не так епідемією, як потрясіннями соціально-політичного характеру. Те саме спостерігалось, очевидно, і в Кременецькому повіті.

На початку літа 1789 р. сейм Речі Посполитої ухвалив постанову про люстрацію всіх димів¹, якою започаткував перший в історії польсько-литовської держави перепис населення, а в середині весни наступного року ініціатор цієї акції Фридерик-Юзеф Мошинський доповів уже про підсумки проведеної роботи². У Волинському воєводстві нарахували тоді 130 056 димів і 805 170 душ³, отже, на один дим припадало в середньому 6,19 мешканців. Матеріали люстрації втрачені, але зберігся акт звірки її по Кременцю, складений десь у першому кварталі 1794 р. Сумарно в середмісті й на передмістях повітового центру зафіксовані 994 дими; 839 із них належали християнській громаді, а решта – 155 єврейській⁴. Виходячи з наведеного вище коефіцієнта, тут проживали приблизно 6150 душ і 960 із них, що становили 15,6% населення, сповідували іудаїзм.

Євреї займали в місті окремих квартал. Сюди входили старовинна Жидівська вулиця, яку наприкінці XVIII ст. частіше називали вже Широкою (тепер вул. ім. Шевченка), паралельні з нею Середня й Торгова (тепер парк) та суміжні з ринком Медова й Запежейова (Зарядна, тепер приблизно пров. ім. Шевченка), на яких християнського населення було мало. На інших вулицях теж стояли кілька єврейських будинків⁵.

Із приходом Росії з'явилися подушні ревізії – періодичні переписи населення, запроваджені в імперії ще на початку XVIII ст. П'ята з них припадала якраз на 1795–1796 рр. Після оголошення ревізії власті губернських та повітових міст, керівництво кагалів, власники маєтків чи економи, що відали господарством, настоятелі монастирів складали в трьох примірниках спеціальні переліки – ревізькі казки, куди вносили за встановленою формою підпорядкованих їм людей, і два з них, засвідчені підписами, подавали в повітову ревізійну комісію. Там зводили дані в перелікові відомості, які передавали потім разом з одним із примірників кожної казки в губернські казначейства.

Із матеріалів V ревізії по Кременецькому повіту виявлено тільки казки шляхти, але результати її відображені в описі поселень цієї округи 1798 р.⁶

¹ VL. – Kraków, 1889. – Т. 9. – S. 101.

² [Moszynski F. J.] Głos... – K. między s. 492–493.

³ Summaryusz generalny wszelkich dochodów...

⁴ У т. ч. 23 дими в зайнятій різними інституціями садибі закритого єзуїтського колегіуму, 29 димів у садибах францисканського й василіянського монастирів, а також розпоршені по місту 9 громадських димів повіту й міста, 13 церковних та по 8 монастирських і кагалних димів (ККМ, фонди, од. зб. V. 613).

⁵ Див. табл. 7 наприкінці тексту про Кременець.

⁶ РГВИА, ф. 846, д. 18 653, ч. 3. Про джерело див.: *Брянцева Т. П.* Генеральний перепис... – С. 69–76.

VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині

Перше місце за кількістю мешканців загалом та чисельністю єврейської громади займав Кременець. Помітні кагали були в Новому Вишневці, Ямполі та Радивиліві. У колишньому містечку, а тепер селі Горинці залишилося 32 душі зі статусом міщан, у Старому Олексинці – аж 44, причому четверо з них показані як євреї, а Старий Вишневець знову не виділено навіть в окреме поселення. У решті містечок кількість мешканців-міщан показана загалом, без поділу на етноконфесійні групи, але можна думати, що це були євреї (якщо не всі, то виразна більшість).

225 євреїв проживали як міщани на території 25-ти сіл і присілків (104 чоловіки і 121 жінка; 17,9% відповідного показника 1765 р.). Здебільшого це були невеличкі вкраплення від однієї до декількох душ. Виняток становили тільки недавно засноване сільце Новий Тараж, в якому зафіксовано 23 особи (12 чоловіків та 11 жінок) та село Лосятин із присілком Раславкою, де нарахували аж 63 душі таких мешканців (28 чоловіків і 35 жінок).

Восени 1811 р. проводилася VI ревізія¹. На відміну від попередньої, вона охоплювала населення тільки чоловічої статі. Отже, при підрахунку кількості мешканців отримані результати слід подвоювати. З документації перепису в Кременецькому повіті виявлено казки шляхти, селян та кагалів повітового міста й усіх містечок², а також перелікову відомість станом на 1 листопада 1811 р.³ Ревізії передував перепис євреїв 1806 р., матеріали якого поки-що не виявлено, оскільки розрив між віком душ на час попередньої і поточної ревізій, зазначеним у казках кагалів, становив не 16, як слід було очікувати, а тільки 5 років.

У казках 1811 р. населення єврейських громад поділене на чотири групи соціально-професійного характеру: купців, землеробів, ремісників і міщан. Остання з них була найбільша, а перша – найменша (див. *табл. 6*). Причини відсутності окремих осіб під час попередньої чи поточної ревізій позначено записами «был в бегах», «пропущен», «умер», «бежал» тощо. Трапляються також помітки про те, що особа прибула з Австрійської імперії.

За кількістю мешканців загалом далі передував Кременець⁴, а за чисельністю кагалу на перше місце вийшло вже прикордонне містечко Радивилів. Розташоване на надзвичайно важливому шляху з Дубна на Броди, воно стало своєрідними воротами з Росії в Австрію, а заодно й крупним центром оптової торгівлі та контрабанди, тому відзначалося високими темпами приросту єврейської людності. Досить помітними залишалися кагали Нового Вишневця та Ямполья. Натомість у Почаєві не зафіксовано жодного єврея.

¹ ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24 635 (18. 05. 1811).

² ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, 151, 158.

³ Там само, арк. 9–29 зв.

⁴ У християнській частині Кременця станом на 1. 11. 1811 нарахували 2222 душі (*там само*, арк. 9).

в останній третині XVIII і на початку XIX ст.

Таблиця 6

Єврейське населення міст і містечок Південно-Західної Волині

Поселення	1765 (усі голови)		1775	1798	1811 (чоловіки)				1816 (усі душі)					
	Місто	Села	усі дими поселення	разом євреїв	Купці	землер.	ремісн.	міщани	разом євреїв	Купці	землер.	Цехові	міщани	разом євреїв
Кременець	649	380	607	850	2	-	79	366	447	-	-	675	1978	2653
Білозірка	x	x	207	61	-	1	9	24	34	-	12	35	185	235
Вишгородок	525	142	120	252	-	8	6	121	135	-	39	40	656	735
Вишневець Новий	475	163	356	531	-	20	32	294	346	-	101	110	2387	2598
Вишневець Старий	26		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Горинка	151	52	155	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Катербург	x	x	x	193	-	7	7	125	139	-	17	52	1189	1258
Ланівці	60	25	156	149	-	3	4	54	61	-	16	30	358	404
Олексинець Новий	195	114	154	127	-	14	14	70	98	-	71	56	464	591
Олексинець Старий	8		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Підбережці	x	x	10	63	-	6	7	58	71	-	18	16	407	441
Почаїв Новий	x	x	21	3	-	-	-	-	-	-	-	12	212	224
Радивилів	246	52	146	264	14	6	92	462	574	35	12	486	2713	3246
Рохманів	80	90	109	81	-	3	3	21	27	-	29	27	227	283
Шумськ	115	55	192	188	-	4	10	86	100	-	7	86	600	693
Ямполь	293	183	282	623	-	16	35	143	194	-	73	229	1123	1425
Разом	2823	1256	2515	3417	16	88	298	1824	2226	35	395	1854	12 499	14 786

VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині

У Речі Посполитій ставлення до євреїв було далеким від ідилічного (антисемітські настрої в суспільстві добре віддзеркалює іронічне прислів'я «Польща – небо для шляхти, чистилище для міщан, пекло для селян і рай для євреїв»), уперше зафіксоване в анонімному пасквілі 1606 р.¹), та формально польсько-литовська держава відносилася до них загалом толерантно, а Російська імперія проводила іншу політику. В указі, виданому наприкінці 1791 р., Катерина II визначила межу, за яку заборонила євреям переходити на постійне проживання, започаткувавши тим самим пресловуту смугу осілости², 1794 р. наклала подвійний податок³, а 1804 р. з'явилося спеціальне «Положення про устрій євреїв»⁴. За цим актом, від 1 січня 1808 р. підданим єврейського походження заборонялися будь-які оренди, шинки, кабаки, постоялі двори, торгівля алкоголем і навіть проживання в селах. Якщо цю вимогу порушував власник маєтку, то першого разу його штрафували за кожен єврейський будинок на 5 рублів, другого разу – уже удвічі більше, а третього маєток брався в опіку терміном на 10 літ. Єврей, якого ловили на забороненій торгівлі, платив 100 рублів штрафу, за другим разом сума подвоювалася, а за третім він ішов на Сибір. Ті з укладених раніше різних контрактів, що суперечили новому положенню, після вказаного терміну втрачали силу, а борги шинкарям скасовувалися.

Ідея переселити євреїв у міста мотивувалася прагненням подолати серед селян алкоголізм. Винокуріння становило одне з найважливіших джерел надходжень у бюджеті землевласників і держави, особливо в умовах кризи панщизняного господарства, тому в країні функціонували велетенська кількість винокурень і налагоджена мережа закладів збуту їхньої продукції. Горілку давали за гроші, за зерно та інші продукти, у кредит; платили нею за понаднормову працю, якщо тільки взагалі вважали за потрібне розраховуватися. Деякі дідичі доходили навіть до того, що запроваджували річні норми споживання підданими горілки й стягували за неї відповідну плату. Зловживання горілкою стало соціальною епідемією, в якій були зацікавлені певні соціальні верстви, а засобами стягання доходів від неї – дрібні орендарі з єврейськими фізіономіями, за спинами яких ховалися справжні господарі долі⁵. «Не підлягає сумніву, – слушно писав свого часу історик, – що євреї проживали в повітах у надмірній кількості, яка не відповідала економічній силі краю, і що, беручи широку участь у курінні та продажі горілки, вони підривали добробут селян»⁶, а

¹ *Kot S. Polska rajem dla Żydów...*

² ПСЗ. Собр. 1. – Т. 23. – № 17 006 (23. 12. 1791).

³ *Там же.* – № 17 224 (23. 06. 1794).

⁴ *Там же.* – СПб., 1830. – Т. 28. – № 21 547 (9. 12. 1804). Історію появи положення див.: Гессен Ю. И. Евреи... – С. 11–139.

⁵ Соркіна І. М'ястэчкі... – С. 70.

⁶ Гессен Ю. И. Евреи... – С. 22.

в останній третині XVIII і на початку XIX ст.

раз так, то в них і вбачали корінь зла. «І дійсно, – продовжує той самий автор, – із першого погляду це могло здаватися правдою, тому що відкрито, на виду у всіх, гроші за горілку із селянина брав – єврей, а потім, уже непомітним чином, ці гроші переходили в гаманець поміщика. Таким шляхом створювалася легенда про єврея як про генія зла, як про селянського ката; складалося уявлення, що саме він виснажує селянина, позбавляє його добробуту, відвертає його від праці. В інтересах поміщиків було підтримувати цю легенду і разом із тим не вживати ніяких заходів для порятунку селянина від хижацтва його ворога-єврея, бо за цим, по суті, міфічним ворогом, стояв сам поміщик, який будував свій добробут на п'янстві селян і своєю владою заставляв селян коритися тим умовам, на яких він віддавав єврею винний та інші відкупи»¹.

Оскільки запровадження положення 1804 р. в життя у зв'язку з чималими труднощами реалізації його зривалося, восени 1807 р. імператор Олександр I видав на ім'я кам'янець-подільського військового губернатора Івана Ессена спеціальний указ, за яким у Подільській і Волинській губерніях виселення євреїв із сіл розтягувалося на наступні три роки², а наприкінці 1808 р. з ініціативи міністра внутрішніх справ Олексія Куракіна взагалі зупинив дію 34-ї статті положення та згаданого щойно указу й звелів залишити їх поки що на своїх місцях³. Проте тенденція переміщення цього населення в містечка й міста, виявлена вже переписом 1787 р., підтверджена ревізією 1795–1796 рр. і підкріплена згаданими тут нормативними актами, таки привела до витіснення їх у Кременецькому повіті із сіл, бо за ревізькими казками 1811 р., тут не було вже жодного єврея.

Уряд заохочував заняття євреїв землеробством. За положенням 1804 р., ті з них, що бралися за цю справу, на відміну від селян, ні до кого не прикріплювалися й не передавалися нікому у власність. Євреї могли брати землю в оренду з обов'язковою реєстрацією договорів у державних установах і навіть купляти її, правда, без людей, з умовою обробляти силами найманих робітників на основі контрактів із ними. У разі, якщо на придбаній землі поселялися 30 і більше сімей таких працівників, то єврей-власник міг уже торгувати тут пивом⁴. Та судячи з даних ревізії 1811 р., охочих займатися землеробством було мало. Найбільше їх виявилось в Новому Вишневці й Новому Олексинці – у першому зафіксовано 20, а в другому – 14 душ чоловічої статі євреїв-землеробів (див. *табл. б*).

Проте слід мати на увазі, що матеріали V і VI ревізій потребують обережного підходу, оскільки вони надзвичайно викривлені на етапі збирання

¹ Там же. – С. 23–24.

² ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 29. – № 22 651 (19. 10. 1807).

³ Там же. – СПб., 1830. – Т. 30. – № 23 424 (29. 12. 1808).

⁴ Там же. – Т. 28. – № 21 547 (9. 12. 1804).

VI. Єврейські громади Південно-Західної Волині

казок, причому результати останньої навіть не уточнялися. Значно достовірніша й цікавіша для дослідників VII ревізія, яка проходила в другій половині 1816 р.¹ До нас дійшов повний комплект казок по Кременецькому повіту з подальшими поправками й доповненнями, що збиралися практично аж до наступної ревізії, проведеної весною 1834 р. Матеріали по Кременцю та містечках виділені в окремий том обсягом 1440 аркушів².

Результати VII ревізії разуче відрізняються від підсумків попередніх двох переписів. Якщо 1811 р. в повіті нарахували 2226 євреїв-чоловіків, відтак тут мало бути приблизно 4452 душі обох статей, то тепер з урахуванням наступних поправок зібралося 14 876 душ чоловіків і жінок (див. *табл. б*). Найбільше євреїв мешкало в Радивиліві (3246 осіб). Великі громади були в Кременці (2653 душі), Новому Вишневці (2598 душ), Ямполі (1425 душ) й Катербурзі (1258 душ). Найменше їх нарахували в Рохманові, Білозірці й Новому Почаєві. Старовинний Рохманів, локований ще наприкінці XVI ст.³, мав конкурента – Шумськ на протилежному березі Вілії, а інші два містечка, засновані порівняно недавно, не встигли ще розгорнутися. Містечко Катербург, теж недавнє, поповнилося, очевидно, міщанами Горинки, що перетворилася в село, до того ж, позначилося розташування його на жвавому Українському шляху, тому тут значно більше мешканців.

Усе єврейське населення знову поділене на чотири соціально-професійні групи. Першу з них репрезентують купці, що проживали тепер тільки в Радивиліві. Зокрема, тут зафіксовані чотири сім'ї I і три сім'ї III гільдій (разом 35 душ). Друга група об'єднувала 395 душ сімей євреїв-землеробів (2,7%), майже половина яких належала до Нового Вишневеця (101 душа) та Ямполь (73 душі). Третю групу склали цехові ремісники (12,5%), які найбільше концентрувалися в Кременці, Радивиліві, Ямполі й Вишневці. А основну масу євреїв становили звичайні міщани (84,5%).

* * *

У середині 1760-х років на південному заході Волині проживало понад п'ять тисяч євреїв, близько 70-ти відсотків яких мешкали в 12-ти містах і містечках, а решта – по селах. Матеріали ревізії середини 1790-х років показують зменшення абсолютної кількості єврейського населення по селах у 7 разів, а перепис 1811 р., загалом дуже неточний – повне витіснення його в містечка й міста. За матеріалами ревізії 1816 р. з урахуванням наступних поправок її результатів, загальна кількість євреїв зросла в 2,9 разів, найбільші скупчення їх були в Радивиліві, Кременці, Вишневці, Ямполі й Катербурзі, а основну масу становили рядові міщани.

¹ Там же. – СПб., 1830. – Т. 33. – № 25 882 (20. 06. 1815)

² ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 165.

³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 85–87 (2. 08. 1578).

VII

МІСТО КРЕМЕНЕЦЬ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII ТА ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.: СПРОБА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТОПОГРАФІЇ

Остання третина XVIII та перша третина XIX століть – надзвичайно цікавий, але маловідомий відрізок історії Волині. Започаткований Барською конфедерацією консервативної шляхти 1768 р., катастрофічною за демографічними наслідками епідемією чуми 1770 р. та першим поділом Речі Посполитої, а завершений повстанням поляків 1830–1831 рр., після придушення якого Російська імперія взяла курс на тотальну інтеграцію анексованої нею частини польсько-литовської держави, він супроводжувався значними змінами в усіх сферах суспільного буття краю.

Кременець виділявся тоді на тлі інших міст Волині скупченням людей розумової праці, що зумовлювалося, у першу чергу, розташуванням тут поважних навчальних закладів. Одним із них була заснована в середині 70-х років XVIII ст. на зміну ліквідованому єзуїтському колегіуму *Кременецька підокружна академічна школа*, 1781 р. перетворена у *Волинську окружну*, а іншим – відкрита 1805 р. *Волинська гімназія*, яку наприкінці 1818 р. перейменували у *Волинський ліцей*. На кілька десятиліть ці інституції забезпечили поселенню славу провідного в правобережній частині України центру освіти, науки й культури.

Якщо окружна школа відома дуже мало, то гімназія/ліцей здавана перебуває в полі зору людей пера¹, але попри інтерес до цього навчального закладу життя міста, в якому він діяв, залишилося поза увагою. Спираючись на рукописні та частково опубліковані матеріали, спробуємо окреслити історичний контекст і, так би мовити, просторову організацію соціокультурних процесів у Кременці наприкінці XVIII та в першій третині

¹ З найновіших видань див.: Krzemieniec: Ateny...; Piotrowski W. Życie umysłowe...; Волинські Афіни...; Danowska E. Tadeusz Czacki...; Szmyt A. Gimnazjum... (український переклад: Шмит А. Кременецький ліцей...).

XIX ст. Зупинимось, зокрема, на становищі поселення в останніх десятиліттях Речі Посполитої, обставинах переходу до Росії, вуличній мережі, осередках релігійного життя й школах, а також спробуємо встановити розташування садиб мешканців міста, причетних до тутешнього інтелектуального життя.

Джерелами нам слугуватимуть плани Кременця кінця XVIII – першої половини XIX ст.¹, геометричний інструктаж до плану міста 1783 р. з переліком усіх користувачів землі², акт верифікації наявних димів 1794 р.³, інвентар власності гімназії 1812 р.⁴, звіт про інспектування лицю 1824 р.⁵, опис ґрунтів київського Університету св. Володимира в Кременці 1836 р. з даними про права користувачів⁶, таблиця обчислення площі ділянок на плані міста 1846–1848 рр.⁷, переліки вірних римо-католицької парафії кінця XVIII – першої половини XIX ст.⁸, спогади вихованців славетної школи⁹ та деякі інші матеріали.

¹ Найдавніший із використаних нами планів (за фотографією 1932 р. копії кінця XVIII або початку XIX ст., що зберігалася до Другої світової війни в магістраті Кременця) мав назву: «Mapa geometryczna placów miasta i przedmieśćiów jego królewskiej mości Krzemieńca, to jest Tunik, Zapotocza, Lipowicy, przedmieścia Dubeńskiego teraz zwanego, z mocy dekretów sądów zadwornych JKM asesorji koronnej, komisji JKM, w której specyfikacji pokazano w possessji w obrębie zostające place pojezuickie, miejskie, trynitarskie, bazylijańskie, reformackie, jako też i puste zostające z ulicami, jak te dawniej swe nazwiska miały, sporządzona 1783 r. dnia 23 października» (*Celarski Z. Krzemieniec... – S. 83*). Пізніші плани: ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513; ККМ, фонди, од. зб. 1138, 1140, 1142, 1143; *Шум А. Кременецький лицей... – вкл. 2.*

² ККМ, фонди, од. зб. III. 611.

³ *Там само*, од. зб. V. 613.

⁴ *Там само*, бібліотека, од. 1585.

⁵ *Там само*, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075. Публікацію іншої частини цього документа див.: *Lustracje dóbr... – S. 124–142.*

⁶ Повна назва документа: «Опись местам в г. Кременце и землям, вне сего города состоящим, которые составляют кременецкую поезуитскую юридику, принадлежащую по бывшем Волынском лицее Университету св. Владимира, по планам же городскому и полевому и по межевым запискам или инструктуарам, к тем же планам сочиненным, в 1783 и 1786 годах утвержденным бывшею в Польше коронною ассесорию, показаны под №№ 798, 790, 796, 196, 241, 254 и 967, из дел и документов упомянутого Университета и управления Киевским учебным округом с пояснением каждого места пространства, на оном строений и годичного платежа, какой и на каком основании владельцами тех мест и земель взносится ныне в университетскую кассу, 1836 года июня 11 дня составленная». Документ загубився разом з архівом Волинської духовної семінарії, в якому зберігався, але його зміст детально переказаний у публікаціях з історії цього навчального закладу (див.: *Четыркин Ф. Исторический очерк...; Теодорович Н. История первоначального устройства...*).

⁷ ККМ, фонди, од. зб. IX, 2. 618.

⁸ *Там само*, од. зб. CXIX. 1124, 1128.

⁹ Публікацію більшості цих текстів див.: *Krzemieniec: Ateny...*

1. Місто на зламі епох

Кременець лежав у глибокій долині з асиметричними схилами, сформованій тривалим розмиванням водою стрімкого краю Подільського плато, що нависає над рівниною Малого Полісся. Східний схил, досить крутий, розчленований відрогами долини на гори Замкову, Черчу, Глинянку й Дівичу, а західний, значно пологіший, – на гори Осовицю, Кам'яну, Воловицю, Римарку й Куличівку. Первісне ядро міста знаходилося між Замковою і Черчою, зі сходу, та Осовицею, Кам'яною і Воловицею, із заходу. Воду брали з джерел та з Потоку – струмка, що витікав з-під Замкової гори.

На північ від міста, за Дубенською брамою, лежало *Дубенське*, а з протилежного боку, за Вишневецькою брамою, – *Вишневецьке передмістя*, у ХVІІІ ст. знане як *Туники*; на сході зразу за Потоком було передмістя *Запотоцтя*, а південніше від нього, за Замковою горою, – передмістя *Липовиця*¹. Перше з цих поселень-супутників належало до міста, бо сиділо на його ґрунтах, а решта – до староства, оскільки були розташовані на замковій землі. У другій половині ХVІІІ ст. кременчани судилися за юрисдикцію над передмістями, але безрезультатно². Та завдяки сеймовим постановам 1791 р. про вільні королівські міста³ ця агломерація тісно взаємозв'язаних, але різних за статусом поселень таки злилася до купи; правда, відповідні частини відтепер уже єдиного Кременця й далі за традицією називали передмістями. Натомість не менше зв'язані з містом суміжні з ним сільця *Гравівка*, *Сичівка* й *Бонівка* (перші два під час існування гімназії / ліцею належали цьому навчальному закладу⁴, а третє здавна становило юридику францисканського монастиря⁵) залишилися окремими поселеннями.

За складеним на основі податкового реєстру 1775 р. переліком поселень Волинського воєводства, у середмісті та на передмістях Кременця було 607, на Гравівці – 44, на Сичівці – 11, а на Бонівці – 5 димів⁶. На основі цих показників можна думати, що тут проживали відповідно десь 3760, 270, 75 і 30 мешканців⁷. За кількістю жителів Кременець випереджав воєводський центр Луцьк (597 димів), але поступався приватним містам Дубну (1127 димів), Заславу (844 дими), Острогу (765) й Костянтинову (672 дими)⁸. На початку 1794 р., у середмісті, на передмістях та в згаданих вище суміжних

¹ Дубенська брама знаходилася в районі теперішньої головної пошти, а Вишневецька – приблизно там, де з однойменної з нею вулиці виходить вулиця Ясна.

² ККМ, фонди, од. зб. VI. 614, арк. 13 зв.–14 (22. 10. 1783).

³ VL. – T. 9. – S. 215–219, 291–297.

⁴ Lustracje dóbr... – S. 133.

⁵ Див. далі по тексту.

⁶ Verzeichnis aller adelichen... – S. 320, 329.

⁷ Обґрунтування застосованого тут коефіцієнта див. на стор. 189.

⁸ Verzeichnis aller adelichen... – S. 344, 321, 323, 327, 328, 333, 338, 339, 344, 347).

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

сільцях сумарно проживало близько 6150-ти душ; 84,4% цих мешканців сповідували християнство, а решта 15,6% – іудаїзм¹.

Мешканці-християни були підвладні магістрату – виборному органу самоврядування, що видав усіма адміністративними, господарськими, поліцейськими й судовими справами міста. Магістрат очолював війт. З 1781 р. цей уряд займав князь Януш-Модест Сангушко². Мешканці-іудеї становили кагал – самоврядну громаду з власною виборною адміністрацією, що теж називалася кагалом. Остання регламентувала всі сторони життя підлеглої їй людності та стягала з неї державні податки.

Місту належала значна кількість землі. Нею видав так званий економічний уряд, що складався з трьох економів-християн. Мешканці уклали з ним емфітевтичні контракти строком на 50 років, за якими отримували на умовах плати сталого щорічного чиншу певні ділянки з можливостями передавати їх у спадщину й навіть відчужувати з тими самими правами. У магістраті велася спеціальна книга, в яку вносили тексти всіх таких угод³.

Поряд із міськими в Кременці функціонували також повітові органи влади, адже поселення було центром одного з розлогих повітів Волинського воєводства. У межах, що склалися на кінець XVI ст. й до початку 1770-х років залишалися непорушними, ця округа займала 12 543 кв. км, а з відходом 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої теренів у районах міста Збаража та містечок Чернихова й Лешнева до Австрійської імперії скоротилася на 1095 кв. км⁴. Восени 1791 р. сейм ухвалив постанову про реформу адміністративно-територіального устрою, за якою з Кременецького повіту виділявся Надслучький з осередком у Красилові, а крім того, частина території відходила до новостворюваного Горинського повіту з центром у Рівному⁵, та з переходом улітку 1792 р. польсько-литовської держави під контроль Торговицької конфедерації консервативної шляхти ці перетворення були скасовані⁶. Під час проведення на початку 1793 р. другого поділу Речі Посполитої повіт утратив уже близько двох третин площі⁷. Восени 1793 року сейм знову ухвалив постанову про адміністративно-територіальну реформу. На цей раз те, що залишилося від Волинського воєводства, доповнили рештками Белзького (більшість його території з 1772 р. входила вже до Австрії) й утворили з цих клаптів

¹ Див. стор. 189.

² ANKг, ASang, teka 58, plik 1 (акт подання війтівства; 29. 05. 1781).

³ ККМ, фонди, од. зб. IV. 612. Книга містить регулярні записи 1788–1792 рр.

⁴ Крикун М. Воєводства... – С. 20–21.

⁵ VL. – Т. 9. – С. 328–329 (2. 11. 1791).

⁶ Крикун М. Воєводства... – С. 21–22.

⁷ Крикун М. Воєводства... – С. 22. На виданій після поділу карті кордон показаний прямою лінією від Кунева через Ямполь на Ожигівці (Чертеж...), а за свідченням очевидця, він ішов через Катербург (*Drzewiecki J. Pamiętniki...* – S. 19, 20, 21).

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

два нові – Володимирське й Волинське, причому друге з них поділили на Луцьку, Кременецьку й Поліську землі¹.

Тривалий час найвищою посадовою особою повіту був староста. Він очолював гродський суд, виконував поліцейські функції, відповідав, зокрема, за безпеку на дорогах, здійснював економічну, судову й адміністративну владу над належними до староства королівськими маєтками. Деякі повноваження цього урядника поширювалися й на місто. Він стягував із мешканців побори на користь держави, призначав вищих урядників, наглядав за фінансовою діяльністю самоврядування, розглядав апеляції від ухвал міського суду та рабина й кагалу. З 1780 р. цей вагомий уряд займав згаданий вище князь Сангушко².

Наприкінці 1789 р. сейм ухвалив постанову про створення т. зв. порядкових цивільно-військових комісій – виборних колегіальних органів шляхетського самоврядування, що перебирали на себе значну частину функцій старост, посади яких фактично скасовувалися. Вони мали відати землеробством, торгівлею, шляхами сполучення й мостами, податками, постоем військ, протипожежною безпекою, освітою, демографічною статистикою тощо³. Літом 1792 р. замість комісії виникла конфедерація шляхти Кременецького повіту⁴. 1795 р. була спроба відновити порядкову комісію Кременецької землі⁵.

До початку 90-х років ХVІІІ ст. в повітах діяли гродські й земські суди (перші розглядали кримінальні, а другі – цивільні справи шляхти). На початку 1792 р. сейм постановив створити замість них єдиний зем'янський суд у складі інстигатора, 10-ти виборних суддів, двох писарів і двох возних⁶. У Кременці функціонував суд Кременецького й Надслучького повітів⁷. 19 лютого 1792 р. спільний сеймик цих округ обрав і привів до присяги зем'янських суддів⁸. Літом 1793 р. Торговицька конфедерація повернула земський і гродський суди⁹, а восени Городенський сейм відновив

¹ VL. – Т. 10. – С. 310–311; Крикун М. Воєводства... – С. 22.

² Urzędnicy... – Т. 3, zesz. 5. – С. 65, nr 159.

³ VL. – Т. 9. – С. 146–156 (25. 11. 1789). Склад комісії Кременецького повіту див.: Series kommissarzy... – С. 389–390. Діяльність комісії Кременецького повіту була задокументована у двох книгах за 1790–1792 рр., у роки Другої світової війни втрачених (Список... – С. 68, № 1929–1930; Національний реєстр... – Кн. 1. – С. 75, № 5).

⁴ Три актові книги конфедерації за 1792–1793 рр. теж утрачені під час війни (Список... – С. 64, № 1819, 1821–1822; Національний реєстр... – Кн. 1. – С. 75, № 4).

⁵ Список... – С. 68, № 1941 (згадка про окрему книгу, що мала два аркуші).

⁶ VL. – Т. 9. – С. 370–375 (10. 01. 1792).

⁷ Ibid. – С. 370; Список... – С. 64 (№ 1820) 68 (№ 1936–1937, спільні книги судів Кременецького й Надслучького повітів 1792–1793 рр.). Під час Другої світової війни ці книги загинули (Національний реєстр... – Кн. 1. – С. 75, № 26).

⁸ Urzędnicy... – Т. 3, zesz. 5. – С. 58, nr 122.

⁹ Список... – С. 66, № 1882 (книга протоколів і декретів Кременецького гродсько-

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

зем'янський. У лютому 1794 р. кременецький сеймик обрав до цього суду шляхтичів Фелікса Каменського, Фелікса Островського, Вінцентія Батковського, Даніеля-Яна Наленч-Малаховського й Францишка Целецького, а в квітні 1795 р. – Фелікса Каменського, Даніеля-Яна Наленч-Малаховського, кременецького бургграба Юзефа Бурчимуху-Каменського, Войцеха Ольшевського та галицького войського Кароля Карвовського. У червні того самого року згаданий ще як тутешній суддя Гедеон Бейнар¹.

У травні 1792 р. на Волині з'явилася російська армія. Хоча її маршрут лежав за сорок кілометрів від Кременця, значна частина повіту опинилася в зоні переслідування польсько-литовських військ із відповідними наслідками для мешканців².

Весною 1794 р. в Речі Посполитій спалахнуло патріотичне повстання під проводом Тадеуша Костюшка. В умовах його розгортання Кременець зайняли російські війська, але 8 липня сюди підійшли послані Костюшком кількасот кавалеристів на чолі з майором Клеменсом Ліберадзьким і прогнали їх. У страху перед контрнаступом росіян кременчани почали панічно залишати місто. Частина втікачів із дозволу австрійських властей зупинилася за кордоном у районі містечка Підкаміння. Після витіснення Ліберадзького російськими гусарами й донськими козаками в Галичину й розгromу 15 липня в прикордонному селі Попівці біженці почали повертатися додому³. Невдовзі російські війська відійшли за кордон.

18 березня 1795 р. імператриця Катерина II звеліла армії зайняти землі Речі Посполитої аж по ріку Буг, а 1 травня 1795 р. зажадала вже від населення загарбаних просторів присяги на вірність. За указом імператриці від 5 липня 1795 р. про устрій земель, анексованих під час другого й третього поділів Речі Посполитої, Кременець став центром нової округи під старою назвою *Кременецький повіт* і потрапив разом із нею в утворену цим актом Подільську губернію, а за указом Павла I від 29 серпня 1797 р. про укрупнення адміністративно-територіальних одиниць відійшов до Волинської губернії⁴. В остаточних межах він займав 3328,8 кв. км⁵. Після проголошення міста центром нового повіту сенат призначив князю Сангушку компенсацію за втрачені ним доходи з війтівства й староства та будинки, які він спорудив тут своїм коштом, але сплати цих сум він не дочекався⁶.

го суду 1793 р., що містила 5 арк.).

¹ Urzędniczy... – Т. 3, zes. 5. – S. 58–59, nr 123.

² Маршрут російської армії проходив через Полонне, Заслав, Острог, Дубно, Ковель і Володимир (*Pawłowski B. Wojna...* – S. 21).

³ *Heleniusz E. Pamiątki...* – Т. 1. – S. 321, 325–327; *Hoffman J. Udział...* – S. 78–79.

⁴ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 23. – С. 691–692, 727–728; т. 24. – С. 706–710.

⁵ *Стрельбицкий И. Исчисление поверхности...* – С. 10.

⁶ ANKr, ASang, teka 58, plik 13 (лист удови князя з проханням сплатити компенсацію; 12. 02. 1809).

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

На зміну установам, що функціонували за Речі Посполитої, прийшли російські присутствені місця. Життя міста регулював тепер городовий магістрат на чолі з бурмістром, влада якого поширювалася на купців і міщан християнського віросповідання, та згаданий вище кагал. У Кременці відкрилися так званий повітовий земський суд на чолі з виборним земським справником – адміністративно-судова установа, яка відповідала за порядок у повіті, розглядала всі дрібні правопорушення й здійснювала дворянську опіку¹, а також повітове казначейство, що приймало й зберігало всі стягувані державою платежі, видавало промислові й торгові свідоцтва, продавало гербовий папір тощо. У зв'язку з передачею унійних парафіяльних храмів православної церкві з'явилося духовне правління – підлеглий єпархіальному архієрею та консисторії колегіальний орган церковної влади в повіті². З 1808 р. тут засідала також судово-освітня комісія Волинської, Подільської і Київської губерній, утворена указом Олександра І для впорядкування фондусів на навчальні заклади³. Відаючи землями, що залишилися після єзуїтів, вона укладала з бажаючими емфітевтичні договори на користування певними ділянками.

2. Вулична мережа поселення

Середмістя. Як же виглядала топографія середмістя Кременця в період, який нас цікавить? У центрі міста була квадратна за формою похила із заходу на схід площа *Ринок*, яка за геометричним інструктажем 1783 р. займала 1 морг 193,5 прута землі. На сході вона впиралася в мури францисканського монастиря, на заході – у споруди колишнього єзуїтського колегіуму, а на півдні й півночі – в будинки мешканців міста⁴. Забудова північного краю Ринку вважалася окремою вулицею під назвою *Запезже-йова*⁵ (в перекладі з польської *Зарядна*, нині пров. Шевченка).

Нижнім краєм Ринок виходив на головну транспортну артерію Кременця. Перетинаючи місто й передмістя, ця довга вулиця ділилася на кілька частин, кожна з яких мала окрему назву. Відтинок від францисканського монастиря до Дубенської брами, що замикала місто з північного боку, кілька століть називали *Жидівською вулицею*, аж поки наприкінці ХVІІІ ст. в нього не з'явилися нові назви *Дубенська* й *Широка*⁶ (нині вул. Шевченка).

¹ Книги повітового земського суду за 1796–1800 рр. втрачені в роки Другої світової війни (Національний реєстр... – Кн. 1. – С. 78, № 60).

² ДАТО, ф. 272.

³ ПСЗ. Собр. 1. – Т. 29. – С. 1359–1361; ККМ, фонди, од. зб. ХХІІІ. 648.

⁴ ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611, арк. 3, № 1; од. зб. V. 613, арк. 1.

⁵ Там само, од. зб. V. 613, арк. 1 зв.

⁶ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 5 зв.; од. зб. V. 613, арк. 2.

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

Зразу за францисканським монастирем від Жидівської/Широкої відгалужувалася паралельна з нею старовинна *Воскресенська вулиця* (нині вул. Базарна). Спрямована спочатку на схід, до Потоку, через кільканадцять кроків вона круто повертала на північ, у напрямі Дубенської брами, і сходилася перед нею з тою самою Широкою¹.

Вище Широкої з півдня на північ бігли паралельні з нею *Середня*, *Торгова* й *Горня вулиці*, остання з яких виходила з верхнього краю Ринку². Далі йшла забудова між Горньою і давнім міським валом та на самому валу, яка 1794 р. фігурує навіть як окрема *вулиця на Валу*, а ще вище, відштовхнувшись від колишніх єзуїтських мурів, ішла *Завальна вулиця*³ (нині вул. Козубського), розділена далі на два кінці, одним з яких завертала на схід і за Дубенською брамою виходила на Дубенську вулицю, а іншим утискалася в глибокий вивіз і тягнулася попід мурами реформатського монастиря догори.

З півночі від колишніх єзуїтських мурів перпендикулярно до Завальної ішла давня дорога з Ринку в приміське село Підлісці, яка нижнім кінцем спускалася до Широкої і переходила у Воскресенську вулицю. У результаті забудови південного схилу Воловиці частина цієї дороги наприкінці XVIII ст. перетворилася в нову вулицю. 1794 р. ця артерія міста фігурує під назвою *Замурна вулиця*⁴. Пізніше її називали *Директорською*, оскільки тут була садиба, в якій деякий час жили директори ліцею (нині вул. Харчука). Наприкінці Директорської від неї відходили три безіменні провулки (нині пров. Ботанічний, Високий і Стрімкий).

Десь наприкінці XVIII ст. почали формуватися ще три вулиці, перпендикулярні до Завальної. Одна з них виходила з Широкої, перетинала всі розташовані вище вулиці й переходила в дорогу, що бігла південним схилом Воловиці (верхня частина становить тепер вул. Чорновола); друга йшла із Завальної під гору Римарку (тепер вул. Олени Пчілки), а третя – це згаданий вище один із двох кінців Завальної, що йшов під мурами реформатського монастиря (тепер вул. Лесі Українки). В акті верифікації димів 1794 р. котрась із цих вулиць зафіксована під назвою *Перебита*⁵.

Відтинок головної артерії Кременця від францисканського монастиря до Вишневецької брами, що продовжував Жидівську/Широку в південному напрямі, називали *Великою Вишневецькою* та *Вишневецькою вулицею* (нині продовження вул. Шевченка). Частину останньої інколи виділяли також як окрему вулицю під назвою *Широковишневецька*⁶.

¹ Там само, од. зб. III. 611, арк. 7; од. зб. V. 613, арк. 5.

² Там само, од. зб. III. 611, арк. 3 зв., 4 зв.; од. зб. V. 613, арк. 2 зв., 3 зв., 4.

³ Там само, од. зб. III. 611, арк. 4 зв.18; од. зб. V. 613, арк. 5, 7.

⁴ Там само, од. зб. V. 613, арк. 7 зв.

⁵ Там само, арк. 5 зв.

⁶ Там само, од. зб. III. 611, арк. 7 зв.; од. зб. V. 613, арк. 5а, 5а зв.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Наступною була *Медова вулиця*, яка виходила з Ринку й вливалася у Вишневецьку¹ (нині вул. Медова). За нею паралельно з Вишневецькою продовжувалася згадана вже *Горня вулиця*, що прямувала тут із Ринку на південь² (нині вул. Ліцейна та Коцюбинського).

Далі, як і на північ від Ринку, ішла забудова між Горньою і колишнім валом. 1794 р. вона теж фігурує як *вулиця на Валу*, а вище неї – друга *Завальна*, що відштовхувалася від мурів Богоявленського монастиря й охоплювала всі садиби праворуч від неї. 1794 р. одна частина її значиться як *Завальна*, а інша – як *Осовицька вулиця*³. Протягом 1762–1791 рр. на цій вулиці знаходився монастир ордену тринітаріїв, тому десь на грані ХVІІІ й ХІХ століть її почали називати *Тринітарською* (нині вул. Драгоманова).

Вправо від Вишневецької відходила вулиця без назви. Перетнувши Горню, вона тягнулася далі попід мурами василіянського монастиря. Зліва від неї була монастирська юридика площею 2 морги 109 прутів 32 прутики⁴. 1786 р. місто відсудило цю землю й економія почала виділяти тут на емфітевтичному праві ділянки під забудову⁵. Спочатку нову вулицю назвали *Огрудовою*, оскільки вона проходила попід старим єзуїтським садом, на місці якого 1807 р. заклали ботанічний сад, а після відвідин Кременця під час карнавалу 1820 р. італійською співачкою Анжелікою Каталани, що набули широкого розголосу, їй присвоїли ім'я знаменитої гості⁶ (у другій половині ХІХ ст. Казначейська, а з 1920-х років Словацького). На кінці Огрудової одночасно з нею формувався перпендикулярний до неї безіменний провулок (нині вул. Чернихівського).

За якусь сотню метрів на південь від францисканського монастиря від Вишневецької відгалужувалася вліво *Боярська вулиця*, яка завертала за Потоком направо й бігла спочатку його берегом, а далі вигиналася дугою наліво й переходила в дорогу на Замкову гору та передмістя Липовицю⁷ (тепер вул. Максима Кривоноса й верхня частина вул. Замкової).

Проти Боярської з Вишневецької виходила перпендикулярна до неї *Поперечна вулиця* (нині вул. Самчука), а далі, уже за Вишневецькою брамою, біля фігури святого Яна Непомуцена – коротка *Жолобівська вулиця*, що переходила далі в дорогу на село Жолоби. В акті верифікації димів ця вулиця названа *Святоянською*⁸ (тепер вул. Старого Детьюка).

¹ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 8; од. зб. V. 613, арк. 5а зв.

² Там само, од. зб. V. 613, арк. 6.

³ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 17; од. зб. V. 613, арк. 6 зв., 8, 8 зв.

⁴ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 8 зв., 17 зв.

⁵ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu... – S. 30, przyp. 1.

⁶ Gryzomir Tukan. Catalani... – Nr 178–179; Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 176; [Andrzejowski A.] Ramoty... – T. 3. – S. 18; Kowalski F. [Krzemień...]. – S. 507.

⁷ ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611, арк. 11; од. зб. V. 613, арк. 11 зв.

⁸ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 8 зв., 9, 12 зв.; од. зб. V. 613, арк. 6, 8.

Передмістя. На *Вишневецькому передмісті* від Вишневецької бігла догори ще одна вулиця в напрямку села Жолобів, уже безіменна. Ліворуч від неї лежав колишній єзуїтський фільварок *Княжина* площею 6 моргів 145 прутів 50 прутиків (тепер вул. Княжина). Далі знаходилася *Туницька вулиця*, назва якої дійшла до наших днів¹. У цій частині Кременця були ще мало забудовані вулиці *Штиколоська*, *Рудецька*, *Лісова*². До Туників тяжіло *Підвисоке*³, що становило окрему групу садиб на міській землі.

Наліво від Вишневецької брами були садиби вздовж дороги на село Новосілки та вулиці до Замкової гори⁴ (тепер вул. Замкова до злиття з вул. Максима Кривоноса). Там само формувалася *Новоставська вулиця*, яку займала колишня єзуїтська юридика *Гравівка*⁵ (тепер вул. Вербова з переходом у вул. Ляшуки). У паперах тут згадуються ще вулиці *Морги* (тепер вул. Моргви) та *Баштова*⁶.

На *Запотоцкі* напроти францисканського монастиря лежав невеличкий мікрорайон *Підзамче*⁷ (тепер частина вул. Максима Кривоноса), а ближче до Черчі була ще одна група садиб під тою самою назвою⁸ (між теперішніми вулицями Шумською і Козацькою). Від єврейського цвинтаря в напрямку Черчі йшла *Калицька вулиця*⁹. Роздолом між горами Черчою і Замковою тягнулася *Острозька вулиця*¹⁰, що переходила далі в дорогу, якою споконвіків їздили до Острога (нині вул. Шумська). Садиби попід горами в районі єврейського цвинтаря становили *Окопову вулицю*¹¹ (тепер це вул. Крейдяна). Там само знаходилася невеличка вулиця *Піщанка*¹².

На горі Глинянці та розташованих за замком мікрорайонах Плитниці й Перелісках формувалися вулиці *Плитниця*, *Переліски*, *Зєблази*, *Липовиця*¹³ (тепер вул. Глинянка, Плитниця Перша, Плитниця Друга, Переліски).

На *Дубенському передмісті* зразу за брамою Жидівська/Широка вулиця переходила у *Велику Дубенську* або просто *Дубенську*. Перед Чеснохрестською церквою від неї відходила вправо невеличка безіменна вулиця¹⁴ (початок сучасної вул. Джерельної).

¹ Там само, од. зб. III. 611, арк. 14 зв., 15; од. зб. V. 613, арк. 13 зв.

² Там само, од. зб. V. 613, арк. 18.

³ Там само, арк. 16, 18.

⁴ Там само, од. зб. III. 611, арк. 9, 9 зв..

⁵ Там само, од. зб. V. 613, арк. 13 зв.

⁶ Там само, арк. 14.

⁷ Там само, од. зб. III. 611, арк. 10 зв.

⁸ Там само, арк. 11 зв.

⁹ Там само, арк. 22; од. зб. V. 613, арк. 11.

¹⁰ Там само, од. зб. V. 613, арк. 11.

¹¹ Там само, од. зб. III. 611, арк. 19 зв.; од. зб. V. 613, арк. 9 зв.

¹² Там само, од. зб. V. 613, арк. 9 зв..

¹³ Там само, од. зб. III. 611, арк. 22–23 зв.; од. зб. V. 613, арк. 11–12.

¹⁴ Там само, од. зб. III. 611, арк. 18 зв., 20 зв.–21; од. зб. V. 613, арк. 8 зв., 9 зв.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

За інструктажем 1783 р. та актом верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (Запежейова, Медова, Середня, Торгова та значною мірою Жидівська/Широка вулиці) була заселена єврейською людністю, а мешканці-християни жили здебільшого на інших вулицях середмістя та на окраїнах (див. *табл. 7*). Панські садиби знаходилися в основному на Підзамчі, Вишневецькій, Боярській і Замурній вулицях та на Липовиці. Інтелекція, що почала напливати в місто після відкриття гімназії, селилася переважно на нових вулицях, що формувалися на південь і північ від садиби навчального закладу.

3. Осередки релігійного життя

В останніх десятиліттях Речі Посполитої в Кременці функціонували монастирі францисканського, реформатського, тринітарського та василіянського орденів, костел закритого 1773 р. єзуїтського колегіуму, унійні парафіяльні Микольська, Чеснохрестська й Пречистенська церкви та іудейська синагога. При всіх храмах діяли невеличкі школи та шпиталі, тобто притулки для убогих.

Незабаром після переходу міста під владу Росії всі парафіяльні церкви силоміць стали православними. Атмосфера висвячування їх дуже виразно задокументована лаконічною нотаткою безіменного клірика Пречистенської церкви в метричній книзі парафії: «Увірвавшись уночі четвертого грудня (на день святої Варвари) тисяча сімсот дев'яносто п'ятого року о третій годині після півночі, під час всеношної, в Туницьку церкву з кільканадцятьма солдатами, греко-російське духовенство забрало цю церкву й пересвятило; і аж до 1803 року всі, що залишилися в Кременці в унії, будучи затиснутими, вдавалися в духовних потребах, хто куди міг – до Почаєва, до латинських ксьондзів, до кременецьких василіян, відтак протягом цих чотирьох літ у цій книзі й немає записів метрик хрещення»¹.

Тим самим, очевидно, способом поверталися до православної віри й інші унійні храми Кременця, натомість Богоявленський монастир ченців-василіян протримався аж до остаточної ліквідації царизмом 1838 р. унії в Правобережній Україні.

¹ «Roku tysięcznego siedemsetnego dziewiędziesiąt piątego dnia czwartego (w dzień świętej Barbary) decembra w nocy o godzinie trzeciej po północy, pod czas wsienocny, wpadłszy duchowienstwo grekorossyiskie do cerkwi Tunickiej z kilkunastu żołdatami te z cerkiew odebrali i poświęcili; i aż do roku 1803-go ile w Krzemiencu wszyscy w unii pozostali, będąc ucisnionemi, gdzie kto mógł w potrzebach duchownych udawał się – do Poczajowa, do łacinskich xiaży, do bazylianow krzemienieckich, więc przez te lat cztery y metryk chrztu miema w tey księdze zapisanych» (цит. за: *Добротворский А.* Описание... – С. 489–490, прим. 1).

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

Таблиця 7

Забудова міста Кременця та суміжних присілків станом на 1794 р.

Вулиці міста і присілки	Кількість димів за класами								
	усього			християни			іудеї		
	II	III	IV	II	III	IV	II	III	IV
Ринок	56 ¹	–	–	47 ¹	–	–	9	–	–
Запечейова	9	–	–	1	–	–	8	–	–
Широка	58	–	1	23	–	1	35	–	–
Середня	29	–	–	1	–	–	28	–	–
Торгова	12	–	–	4	–	–	33	–	–
Горня 1	38	–	–	30	–	–	8	–	–
на Валу 1	11	–	–	11	–	–	–	–	–
Завальна	–	1	16	–	1	16	–	–	–
Перебита	–	–	5	–	–	5	–	–	–
Замурна	–	–	27	–	–	27	–	–	–
Воскресенська	42	–	–	33	–	–	9	–	–
Вишневецька	21	–	–	18	–	–	3	–	–
Медова	23	–	–	6	–	–	17	–	–
Широковишневецька	18	–	–	18	–	–	–	–	–
Святоянська / св. Яна	6	–	11	6	–	11	–	–	–
Горня 2	38 ²	–	–	38 ²	–	–	–	–	–
на Валу 2	8	–	–	8	–	–	–	–	–
Завальна 2	–	–	13	–	–	13	–	–	–
Осовицька	–	–	30	–	–	30	–	–	–
Дубенська	–	4	44	–	4	44	–	–	–
Окопна	–	–	16	–	–	16	–	–	–
Піщанка	–	–	5	–	–	5	–	–	–
Ванецька	–	–	23	–	–	22	–	–	1
Острозька	–	–	14	–	–	14	–	–	–
Калицька	–	–	9	–	–	9	–	–	–
Боярська	–	–	43	–	–	40	–	–	3
Плитниця	–	–	3	–	–	3	–	–	–
Переліски	–	–	10	–	–	10	–	–	–
Зеблази	–	–	17	–	–	17	–	–	–
Липовиця	–	–	66	–	–	66	–	–	–
Туницька	–	–	6	–	–	6	–	–	–
Морги	–	–	18	–	–	18	–	–	–
Баштова	–	–	36	–	–	36	–	–	–
Шпиколоська	–	–	56	–	–	56	–	–	–
Рудецька	–	–	44	–	–	44	–	–	–
Жолобівська	–	–	35	–	–	35	–	–	–
Лісова	–	–	7	–	–	7	–	–	–
Підвисоке	–	–	7	–	–	7	–	–	–
Новоставська (Грабівка)	–	–	14	–	–	13	–	–	1
Сичівка	–	–	11	–	–	11	–	–	–
Бонівка	–	–	8	–	–	8	–	–	–
Разом	394	5	595	244	5	590	150	–	5

¹ У т. ч. 14 димів францисканського монастиря і 23 дими поезуїтського колегіуму.

² У т. ч. 15 димів василіянського монастиря.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Францисканський монастир. Східний край ринку займав монастир францисканського ордену, започаткований 1606 р. луцьким біскупом Марцином Шишковським при заснованому Боною 1538 р. скромному парафіяльному костелі Успія Діви Марії¹. З допомогою меценатів із місцевої шляхти, що швидко окатоличувалася, замість старих споруд із дерева й глини ченці спорудили з цегли новий костел та великий двоповерховий будинок. Під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького цей осередок Католицької церкви опустів, а пізніше відновив діяльність.

Наприкінці ХVІІІ ст. монастир мав у середмісті та на передмістях Кременця 30 ділянок землі². Головна садиба займала 1 морг 53 пруті 29 прутиків землі. З півдня до її мурів примикали старий цвинтар площею 82 пруті 64 прутики, який називали Кальварією, та шпиталь для німецьких людей³. 1794 р. в монастирі було 14 коминів⁴. За Дубенською брамою справа від вулиці ченці мали фільварок, що займав 2 морги 78 прутів 67 прутиків землі. У замковому лісі на південній околиці міста їм належала надана ще Боною костелу ділянка землі площею 17 моргів 187 прутів 20 прутиків. Наприкінці ХVІІІ ст. там стояло вже кілька халуп. За актом верифікації димів 1794 р., це сільце під промовистою назвою Бонівка мало 9 димів, отже в ньому проживало близько 56-ти душ⁵.

За описом 1818 р., парафія монастиря охоплювала близько 40-ка поселень у радіусі понад 30 км й налічувала 3424 душ; доходи за рік становили 9784 злоті 8 грошів, а витрати – 9634 злоті 10 грошів; у бібліотеці було 406 томів книжок 229-ти назв⁶. При монастирі діяло братство; наприкінці ХVІІІ ст. воно мало за Дубенською брамою окремих будинок⁷.

На початку ХІХ ст. на схилі гори за садибою монастиря реформатів, яку з 1807 р. займали вже монахи-василіяни, францисканці мали нове кладовище з існуючою там до сих пір класицистичною каплицею. За епітафіями, що збереглися до наших днів, найдавніше поховання на ньому датоване 1821-м роком⁸. Крім католиків, на цьому цвинтарі ховали також уніятів, зокрема тих, що належали до парафії василіяньського монастиря.

¹ AS. – Т. 4. – S. 144–145; *Теодорович Н. И.* История города... – С. 80, прим.

² ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611 (№ 139, 140, 239, 313, 336, 344, 347, 390, 446, 448, 451, 464, 544, 575, 605, 611, 778, 812, 835, 845, 872, 884, 917, 934, 939, 942, 1014, 1040, 1042, XX).

³ *Там само*, арк. 5 зв. (№ 139), 7 зв. (№ 239); од. зб. V. 613, арк. 1; *Теодорович Н. И.* История города... – С. 80, прим.

⁴ ККМ, фонди, од. зб. V. 613, арк. 1.

⁵ *Там само*, од. зб. ІІІ. 611, арк. 20 зв. (№ 934), 24 (№ XX); од. зб. V. 613, арк. 20. Коефіцієнт розрахунку мешканців див. вище на стор. 189.

⁶ *Теодорович Н. И.* История города... – С. 82–83, прим.

⁷ ККМ, фонди, од. зб. V. 613, арк. 9, № 371.

⁸ *Там само*, од. зб. 1143; *Теодорович Н. И.* История города... – С. 81, прим.; *Krzemienieckie nekropolie...* – S. 38 (nr 32).

У 20-х роках XIX ст. до садиби францисканців почало приглядатися православне духовенство. У рапорті Кременецького духовного правління Волинській духовній консисторії, складеному 8 серпня 1826 р. зазначалося, зокрема: «Найзручнішим і найгіднішим місцем на собор є в місті Кременці кляштор, збудований на схід, за взірцем східних церков, за переказом, заснований і колишній православний»¹. Ці зазіхання завершилися тим, що 20 серпня 1832 р. цар Микола I звелів закрити монастир і передати його споруди православній церкві. Дочекавшись храмового свята Миколая (за юліанським календарем 6 грудня) колишній католицький костел висвятили в православний Миколаївський собор².

Єзуїтський колегіум. Західний край ринку з початку XVIII ст. займала простора садиба монахів ордену єзуїтів, яку оточувала висока мурована стіна. За обмірами 1783 р., тут було 5 моргів 176 прутів 19 прутків землі. За мурами до садиби примикали велика юридика площею 9 моргів 2 пруги 80 прутків та окрема ділянка на 34 пруги 80 прутків³.

Перебування єзуїтів у місті започаткувала невеличка місія з кількома ченцями, відкрита 1702 р. Львівським колегіумом ордену при спустошеній війнами другої половини XVII ст. мурованій унійній церкві св. Духа. 1712 р. новому релігійному осередку надали статус резиденції і підпорядкували його Луцькому колегіуму, а близько 1715 р. передали аналогічному закладу в Острозі⁴. Для забезпечення ченців 1711 р. князь Януш-Антоній Вишневецький подарував їм фільварок Княже на кременецькому передмісті Туники та села Великі й Малі Вікнини⁵.

Протягом 1731–1753 рр. на кошти Януша-Антонія і його брата Міхала-Серватія Вишневецьких та деяких інших осіб чернець-архітектор Павел Гіжицький збудував у стилі пізнього бароко грандіозний комплекс споруд, що складався з критого гонтом велетенського тринавового костелу та прилеглих до нього з півночі й півдня просторих корпусів під черепицею, у кожному з яких було по три лінії коридорів і розташованих обабіч них кімнат: центральна (на північ або на південь від костелу), східна й західна. Північний корпус мав цокольний поверх та два наземні, а південний – тільки два наземні. У костел вели розташовані по центру парадні двері, а в корпуси – входи в кутніх вежах на перетинах центральних і східних ліній. Боковими дверми в храм можна було потрапити прямо з корпусів⁶.

¹ Цит. за: *Метельский И.* Насильственное примирение... – С. 701.

² *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание... – Т. 3. – С. 48.

³ ККМ, фонди, од. зб. III. 611, арк. 3 зв. (№ 14), 17 зв. (№ 796, 798).

⁴ *Zalęski S.* Jezuici... – S. 1639, 1647.

⁵ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium ... – S. 77.

⁶ *Ibid.* – S. 72–84, 92–95, 97. Сучасний дослідник спадщини Гіжицького Анджей Бетлей схиляється до думки, що костел проектував Павел Фонтана, придворний архі-

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Перед входом у костел був невеличкий парапет із п'яти поєднаних між собою кам'яних постаментів, завершених статуями католицьких святих¹. Утворений фасадом храму та крилами корпусів курдонер протягом 1760–1762 рр. забудували просторою прямокутною терасою з високохудожньою балюстрадою з 32-х колон із тесового каменю та металевих решіток між ними. 1768 р. в центрі тераси встановили статую Діви Марії².

1750 р. єзуїти виклопотали статус колегіуму й почали давати молоді середню освіту, а через чотири роки заклали город лікарських рослин і відкрили чи не першу в місті аптеку³. За описом 1774 р., обидві цокольні кімнати східної лінії північного корпусу займала аптека, а решта вісім кімнат західної лінії через відсутність підлоги й надмірну вологість були непридатні для користування. На першому поверсі знаходилися кухня, велика столова зала та одна подвійна й шість одинарних келій, а на другому – три подвійні й дев'ять одинарних житлових кімнат, частково зайняті монастирською бібліотекою. На першому поверсі південного корпусу були розмальована всередині зала для молитви, яку називали конгрегацією, і три класні кімнати, а на другому – театральна зала, скарбниця та ще три навчальні приміщення⁴. Популярний серед шляхти, навчальний заклад єзуїтів у Кременці збирав у своїх стінах до восьмисот вихованців⁵.

При колегіумі були два дерев'яні конвікти, тобто гуртожитки. Один із них, збудований 1750 р. коштом литовського стольника Константина Базальського, призначався для учнів зі шляхти, а інший, фундації луцького каноніка Темешвара, – для вихідців із сімей неофітів, навернених у християнство з іудаїзму та магометанства⁶.

тектор князя Павла-Кароля Сангушка, а Гіжицький доробляв і реалізовував розроблений ним план, натомість проекти південного й північного корпусів – це самостійна робота нашого зодчого (*Betlej A. Paweł Giżycki...* – S. 111–112). Про покриття купола й дахів див.: *Raporty...* z r. 1774. – S. 96

¹ ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 49.

² *Betlej A. Paweł Giżycki...* – S. 110; *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium...* – S. 116–117. Після розміщення 1836 р. в колишніх єзуїтських спорудах православної семінарії замість фігур святих поставили декоративні кам'яні вазони, а статую Мадонни перенесли у двір Богоявленського монастиря, на той час ще василіянського. Виявлена 1934 р. й відреставрована скульптором Ромуальдом Зеріхом, вона була, встановлена на первісному місці (*Mączak F. Figura...* – S. 384–385). У 1950-х роках статую розбили й облаштували на терасі відкритий літній кінотеатр, а на початку 90-х років ХХ ст. на місці Мадонни з'явився великий дерев'яний хрест.

³ *Załęski S. Jezuiści...* – S. 1647–1648.

⁴ *Raporty...* z r. 1774. – S. 96. На початку ХІХ ст. північний корпус за традицією називали колегіумом, а південний – школами (ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 28; ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 3).

⁵ *Hołowczyc S. Raport...* – S. 32, 62.

⁶ *Załęski S. Jezuiści...* – S. 1645; *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium ...* – S. 83.

Початок останньої третини XVIII ст. виявився для єзуїтів дуже невтішним. В умовах війни між Барською конфедерацією консервативної шляхти та підтримуваним Росією королем Станіславом Августом і морової епідемії 1770 р. школа опустіла. У лютому 1771 р. ректор колегіуму писав у розпачі, що через спустошення краю та безлад ченці не мають уже чим харчуватися¹. У цих обставинах літом 1773 р. до міста докотилася звістка про розпуск ордену папою римським.

Після ліквідації колегіуму єзуїтів північний і південний корпуси зайняли світська школа та кілька інших інституцій, а костел передали луцькому біскупу, щоб перетворив його в парафіяльний², та до реалізації цього наміру не дійшло. Храм обслуговував далі релігійні потреби вчителів та учнів розташованих у спорудах наступних навчальних закладів. Поряд із католицьким ксьондзом на початку XIX ст. тут служив унійний пробошч Василій Собкевич, оскільки очолювана ним парафія на Туниках з приходом 1795 р. росіян утратила свій храм³.

7 лютого 1833 р. луцько-житомирський біскуп Михайло Півницький передав колишній єзуїтський костел парафії ліквідованого російським царизмом францисканського монастиря. Тим часом садибу придбала Православна церква з наміром розмістити тут духовну семінарію. У зв'язку з цим 9 березня 1835 р. католицька громада перенесла свій храм у будинок Хлібовських на вулиці Каталани. Один із дзвонів, що висіли в баштах, вона забрала, а інший, зняти який не вдалося, розбили пострілами з рушниці. Останки похованих у криптах костелу людей начальство семінарії розпорядилося позносити в один із відсіків підземелля й замурувати⁴.

Унійний Богоявленський монастир. По сусідству з єзуїтами на краю ринку знаходився унійний чоловічий Богоявленський монастир. Заснований 1633 р. як православний осередок чернечого життя⁵, десь у першій чверті XVIII ст. він визнав верховенство папського престолу та увійшов у чин св. Василя Великого. 1760 р. в його садибі, оточеній ще звичайним парканом, стояли збудовані з дерева скромна церква, будинок для монахів та кілька господарських споруд⁶, але невдовзі тут виріс великий мурований корпус, що нагадував у плані букву Е⁷. На плані 1783 р. з півночі до будинку

¹ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium ... – S. 83–84.

² *Hołowczyc S.* Raport ... – S. 33.

³ Див. далі.

⁴ *Петров Н.* Очерк истории... – С. 239–241. Пізніше храм перенесли в будинок Савицького, а звідти вже в новозбудований костел, що функціонує до наших днів.

⁵ *Макарий (Булгаков).* История... – Кн. 6, отд. 1. – С. 506.

⁶ *Теодорович Н. И.* История города... – 2-е изд. – С. 130–131.

⁷ 1760 р. будинку ще не було (*Теодорович Н. И.* История города... – С. 130–131). Перша згадка про нього датована 1777-м р. (*Добротворский А.* Описание... – С. 496).

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

примикає великий прямокутник – фундамент під нову церкву¹. Підупавши в останній третині ХVІІІ ст., монастир не зміг уже завершити цей грандіозний за мірками часу будівельний проєкт².

За геометричним інструктажем 1783 р., садиба василіян тягнулася вздовж безіменної ще вулиці (тепер вул. Словацького) від перетину її з Горньою уверх на 19 прутів 8 прутиків. З протилежного боку від неї стояла утримувана ченцями шкілька, під якою було 20 прутів 12 прутиків землі, а на Великій Вишневецькій – невеличкий шпиталь для німецьких людей, що займав 40 прутів 16 прутиків землі. Зліва від безіменної вулиці монастир мав юридику площею 2 морги 109 прутів 32 прутики³. 1786 р. місто відсудило в ченців цю ділянку землі й пустило під забудову⁴. 1794 р. в садибі василіян на Горній вулиці було 15 коминів: 9 над чернечим корпусом, 2 над переробленим на флігель старим будиночком монахів, 2 над кухнею та 1 над броварем⁵.

За каталогами другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст., разом із суперіором у Богоявленському монастирі бувало від шести до дев'яти ченців⁶. З переходом краю до Росії цей осередок унійної церкви, який перед Паскою 1795 р. мав 409 сповідників⁷, опинився на грані закриття. У зв'язку з тим, що частина парафіян перейшла в православ'я, нова влада змусила монахів відступити каплицю та дві суміжні з нею кімнати на першому поверсі західного крила корпусу «греко-російській» церкві, і 1802 р. тут облаштували православний Микольський храм⁸. Через пару літ обрії дещо повітлішали. У квітні 1807 р. на прохання куратора Віленського навчального округу князя Адама Чарторизького, інспіроване візитатором навчальних закладів Правобережної України Тадеушем Чацьким і задалегідь узгоджене з керівництвом унійної та католицької церков, міністр освіти Петро Завадовський звернувся до Олександра І з клопотанням перевести унійний монастир у садибу реформатів з умовою забезпечити в ній проживання монахів, що прибудуть у Кременець для підготовки до педагогічної діяльності, а стару садибу віддати розташованій по сусідству Волинській гімназії.

¹ Мапа геометрычна...

² На пізніших планах споруди вже немає (*Шмит А.* Кременецький ліцей... – вкл. 2). У 1880-х роках частину випадково виявленого в землі старого фундаменту використали для добудови колишнього монастирського корпусу, давно вже зайнятого духовним училищем (*Балковський А.* Кременецкое мужское духовное училище... – 1900. – С. 1005).

³ ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611, арк. 8 (№ 255), 8 зв. (№ 275, 280), 17 зв. (№ 795).

⁴ *Маковский С., Судольский З.* W kręgu... – S. 30, przyp. 1.

⁵ ККМ, фонди, од. зб. V. 613, арк. 6 зв. (№ 311).

⁶ *Ваврик М. М.* Нарис... – С. 104, 128, 157–158, 178; *Толстой Д. А.* Римский католицизм... – Т. 2, прил. – С. 130.

⁷ *Добротворский А.* Описание... – С. 465, прим. 2.

⁸ Див. далі текст про Миколаївський собор.

13 липня імператор наклав резолюцію «Быть по сему», а через два тижні, 27 липня, з'явився його указ про перетворення василіянського чину в імперії з аскетичного в освітній. Відтепер ченці повинні були займатися шкільною справою, причому в перспективі могли вчителювати тільки після студій в університеті у Вільні або в гімназії в Кременці та відповідних іспитів. 20 грудня 1807 р. керівник Руської провінції чину василіян милецький опат Флоріан Шашкевич написав візитатору, що прийняв уже від провінціала реформатів садибу їхнього монастиря й переселив василіян, а також розмістив там ректора (настоятеля), 8 студентів гімназії, репетитора математики, двох проповідників, ризничого й прокуратора¹.

У зв'язку з відходом інших унійних храмів міста до Православної церкви парафія Богоявленського монастиря стала значно численнішою. 1808 р. вона нараховувала 720², а 1830 р. – аж 2169 душ³. Василіяни утримували своїм коштом початкову школу, під яку відвели в новій садибі окремих будинок. 1808 р. тут працював найманий ними вчитель Ігнатій Недзвецький, якому щороку платили по 80 злотих. Навчальний заклад відвідували по двоє хлопців і дівчат шляхетського стану та 29 хлопців і 10 дівчат із міщан⁴. У бібліотеці монастиря станом на 1839 р. – час остаточної ліквідації в Правобережній Україні унійної церкви – було 1497 книг із теології (623 польською, 617 латинською, 98 французькою, 91 церковнослов'янською, 49 німецькою, 18 італійською і навіть 1 англійською мовами) та 110 книг світського характеру (переважно з історії, фізики та математики)⁵.

У старій садибі монастиря прямо перед корпусом для ченців був цвинтар. Після переселення ченців його закрили, і василіяни користувалися далі розташованим по сусідству з новою садибою цвинтарем францисканського монастиря.

Реформатський монастир. На початку Дубенського передмістя стояв монастир ордену реформатів. Уперше цей осередок чернечого життя згаданий у листі архітектора Антоніо Кастеллі, що проектував на замовлення вдови Януша-Антонія Вишневецького княгині Теофілі з Лещинських його будівництво, князю Міхалу-Казімежу Радзивілу, написаному 30 березня 1746 р.⁶ 1783 р. садибу отців-реформатів площею 6 моргів 298 прутів і 128

¹ Древняя Жидичинская архимандрия... – С. 321–325, 350–351.

² Wołyniak. Resztki unii... – S. 8.

³ Добротворский А. Описание... – С. 490.

⁴ Wołyniak. Resztki unii... – S. 8.

⁵ Добротворский А. Описание... – С. 424–425.

⁶ Kowalczyk J. Kierunki... – S. 14, przyp. 62; Александрович В. Монастирі... – С. 114–115. У листі жидачівського скарбника Яна-Феліціана Венцлавського братству розташованої через дорогу Чеснохрестської церкви на шпиталь, складеному в Кременці 20. 08. 1751 р., зазначено, що мешканці шпиталю мають ходити на літургії і до

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

прутиків землі¹ оточувала вже мурована стіна, за якою стояли великий костел, прилеглий до нього чернечий корпус і три менші споруди², але в акті верифікації димів 1794 р. тут показана чомусь тільки одна «ізба»³.

У другій половині 1807 р. за указом імператора Олександра І реформати перебралися в монастир свого ордену в селі Великі Дедеркали, а звільнену ними садибу зайняли василіяни Богоявленського монастиря⁴.

Тринітарський монастир. 1762 р. в дворі шляхтича Феліціана Джевецького неподалік ринку поселилися вигнані з містечка Шумбара ченці ордену тринітаріїв. Побувши тут майже три десятиліття, 1791 р. вони повернулися на первісне місце⁵. За інструктажем 1783 р., під розташованим на Завальній вулиці монастирем було 8 моргів 33 пруди 58 прудиків землі. 1794 р. замість тринітаріїв фігурує вже садиба родини Джевецьких на Осовицькій вулиці з 10-ма коинами⁶.

Миколаївський собор. За геометричним інструктажем 1783 р., на Жидівській або Дубенській вулиці стояла пафіяльна церква св. Миколая. Разом із цвинтарем і шпиталем її садиба займала 178 прудів землі. 1794 р. тут рахувалися три дими – один над плебанією та два над спорудами братства св. Миколая. Ще одна плебанія знаходилася на Шпиколоській вулиці. На Воскресенській вулиці парафія мала невеличку школу⁷. На плані 1795 р. церква показана зліва від Воскресенської вулиці (приблизно напроти сучасного дитсадка)⁸. По сусідству з храмом знаходився парафіяльний цвинтар⁹. Первісно Микольська церква була православною, далі – унійною, а з переходом 1795 р. краю до Росії стала «греко-російською».

Після знищення церкви вночі з 24 на 25 серпня 1802 р. вогнем її парафії виділили три кімнати на першому поверсі західного крила чернечого корпусу василіянського Богоявленського монастиря¹⁰. Розташований там храм

Кременецького конвенту «велебних отців реформатів», до фундації яких видавець акту теж долучився (цит. за: *Добротворский А.* Описание... – С. 274).

¹ ККМ, фонди, од. зб. III. 611, арк. 19 (№ 854–855).

² Мапа geometryczna...

³ ККМ, фонди, од. зб. V. 613, арк. 9 (№ 372).

⁴ Див. вище.

⁵ *Stecki T. J. Wołyń...* – Ser. 2. – S. 72–73; [*Gozdawa-Giżycki M.*] Spis... – S. 488–491.

⁶ ККМ, фонди, од. зб. III. 611, арк. 17 зв. (№ 776); од. зб. V. 613, арк. 8 зв. (№ 333).

⁷ Там само, од. зб. III. 611, арк. 6 (№ 143); од. зб. V. 613, арк. 2–2 зв. (№ 46–47), 5 (№ 208), 15 (№ 674). Плебанією називали двір священника, в якому були житловий будинок та різні господарські споруди.

⁸ Там само, од. зб. 1140.

⁹ У середині 1920-х років на колишньому цвинтарі розмістили міський базар.

¹⁰ *Добротворский А.* Описание... – С. 22–23.

мав окремий вхід із невеличким ганком перед ним, що зберігся до сих пір. 1803 р. Миколаївська церква стала собором, тобто головним православним храмом Кременця. Після переведу 1807 р. василіян у споруди реформатського монастиря та передачі старої садиби Волинській гімназії собор залишився в наданих приміщеннях. За звітом 1812 р. про інспектування гімназії, зліва від входу в храм стояла дзвіниця¹, успадкована, мабуть, від монастиря. За планом 1824 р., вона знаходилася приблизно там, де тепер в'їзд у двір головного корпусу академії². Собор перебував у колишньому монастирському корпусі до тих пір, поки його не перенесли наприкінці 1832 р. в садибу францисканського монастиря, ліквідованого російським урядом після повстання поляків 1830–1831 рр. за незалежність³.

Пречистенська церква. На Вишневецькому передмісті Кременця, у XVIII ст. знаному вже під назвою *Туники*, була церква Різдва пресвятої Богородиці. Десь на грані XVII й XVIII ст. православна громада цього храму, відома від 1563 р.⁴, перейшла в унію. Протягом 1783–1795 рр. тут служив священник Василій Собкевич (1753–1828) герба Брохвич, знаний пізніше кременецький унійний декан та законовчитель гімназії/ліцею⁵.

За Вишневецькою брамою над дорогою на Новосілки 1783 р. парафії належав шпиталь, під яким було 100 прутів землі. 1794 р. він знаходився вже на Туницькій вулиці, а на Шпиколоській були плебанія та шкілька⁶.

Наприкінці 1795 р. Туницька церква стала православною⁷, але унійна парафія, яку вона обслуговувала, проіснувала ще понад двадцять літ. За звітом Собкевича, 1808 р. тут були 164 унійні (930 душ) і тільки 17 православних хат⁸. За браком власного храму священник служив у колишньому єзуїтському костелі. Саме тут він хрестив Юліуша Словацького та його дядька по матері Теофіля-Антонія Янушевського⁹. Наприкінці життя Собкевича громада Пречистенської церкви припинила, мабуть, існування, оскільки метрична книга доведена в ній до 1827 р.¹⁰, а парафіян приписали, очевидно,

¹ ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 76.

² ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 60.

³ *Добротворский А.* Описание... – С. 26.

⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 49.

⁵ *Добротворский А.* Описание... – С. 377; *Wołyniak. Resztki...* – S. 10, przym. 1.

⁶ ККМ, фонди, од. зб. III. 611, арк. 9 (№ 311); од. зб. V. 613, арк. 13 зв. (№ 605), 16 (№ 709–709).

⁷ Див. вище текст про насильну передачу храму Православній церкві.

⁸ *Wołyniak. Spis klasztorów...* – S. 48, przym. 1; *Wołyniak. Resztki unii...* – S. 10, przym. 1. Ймовірно, цифри дещо завищені, бо 1853 р., коли мешканці Туник вже були православними, тут нарахували тільки 87,25 дворів і 798 душ (*Добротворский А.* Описание... – С. 377).

⁹ *Wołyniak. Resztki unii...* – S. 10, przym. 1.

¹⁰ *Добротворский А.* Описание... – С. 490.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

до Бояжвненського монастиря ченців-василіян, чисельність вірних якого наприкінці першої третини ХІХ ст. помітно зростає.

Парафії Пречистенської церкви належав окремий цвинтар. Наприкінці ХVІІІ ст. тут заклали нове кладовище, що функціонує до наших днів. 1795 р. в метричній книзі було занотоване поховання «на powom swintari», а протягом 1803–1810 рр. – поховання «на swentarzu unitskim»¹, під яким, очевидно, і малося на увазі нове ще тоді Туницьке кладовище.

Чеснохрестська церква. На Дубенському передмісті стояла Чеснохрестська церква, збудована тут наприкінці ХVІІ ст. замість розташованого за Потоком попереднього храму Параскеви П'ятниці. Це була невеличка триверха дерев'яна споруда довжиною 24, шириною 10 і висотою 18 ліктів². Десь на початку ХVІІІ ст. її громада перейшла в унію, а з приходом 1795 р. імперії Романових церква стала «греко-російською»³.

За геометричним інструктажем 1783 р., садиба Чеснохрестської церкви займала 1 морг 105 прутів 46 прутиків землі. Зразу за Дубенською брамою зліва від вулиці стояв парафіяльний шпиталь для німецьких, під яким було 44 пруги 50 прутиків землі. 1794 р. храм мав дві плебанії, одна з яких знаходилася на Дубенській вулиці, а друга – на Шпиколоській. По сусідству з першою плебанією була невеличка шкілька. Парафії належав старовинний цвинтар на пагорбі під Черчою площею 66 прутів 64 прутики, відомий у місті під назвою *П'ятінка*⁴.

Синагога. Кременецький кагал мав у місті кілька громадських споруд. За геометричним інструктажем 1783 р., наприкінці Жидівської/Широкої вулиці стояла «жидівська школа», садиба якої займала 182 пруги 47 прутиків землі⁵. Судячи з плану 1795 р., це була відносно невелика дерев'яна споруда, а на плані 1810 р. замість неї позначена вже значно більша за розмірами мурована синагога⁶. На Воскресенській вулиці кагал мав шпиталь для німецьких, під яким було 20 прутів 15 прутиків землі, а за Потоком на схилі гори лежав оточений мурованою стіною цвинтар площею 1 морг 63 пруги, який міщани називали *Окописьком*⁷.

¹ Там же. – С. 490, прим.

² Добротворский А. Описание... – С. 143–144, прим. 3. Старопольський лікоть дорівнював 59,6 см.

³ Добротворский А. Описание... – С. 145.

⁴ ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611, арк. 18 зв. (№ 850), 20 зв. (№ 937), 22 зв. (№ 1043); од. зб. V. 613, арк. 10 (№ 409–410), 15 (№ 675).

⁵ Там само, од. зб. ІІІ. 611, арк. 6 зв., № 185.

⁶ Там само, од. зб. 1140; Шмит А. Кременецький ліцей... – вкл. 2. Літом 1942 р. синагога згоріла і німецькі окупанти заставили євреїв розібрати руїни цієї споруди.

⁷ ККМ, фонди, од. зб. ІІІ. 611, арк. 7 (№ 210), 22 (№ 1015); од. зб. V. 613, арк. 5 зв. (№ 214).

4. Головні навчальні заклади

Волинська окружна академічна школа. Восени 1773 р. сейм Речі Посполитої утворив Комісію національної освіти й підпорядкував їй усі навчальні заклади ліквідованого папою єзуїтського ордену, а через три роки передав і належні йому в минулому маєтки. За виданим Комісією 1783 р. Статутом, територія держави ділилася на Коронну й Литовську провінції на чолі з головними школами в Кракові й Вільні, а ті, у свою чергу, – на округи (пол. *wydziały*) на чолі з виборними ректорами, що здійснювали на підвладній їм території освітню політику, зокрема, інспектували навчальні заклади й відали фінансовим забезпеченням їх. Середні школи ділилися на окружні (пол. *szkoły wydziałowe*) та підокружні (пол. *szkoły podwydziałowe*), програми яких загалом збігалися, але перші мали по шість учителів, шість класів і сім літ навчання (п'ятий клас був дворічним), а другі – по три вчителі, три дворічні класи й шестирічний термін навчання (різниця зумовлювалася нестачею кадрів). Окружними школами керували самі ректори, яким допомагали в цьому префекти, а підокружними – виборні проректори. У першому й другому класах окружної школи, підготовчих за своїм характером, один учитель викладав усі предмети, а далі йшла спеціалізація. Кожен із решти чотирьох учителів вів одну з наступних груп предметів: 1) вимову (разом із граматикою), 2) математику (разом із логікою та геометричним кресленням), 3) фізику та природничі науки й гігієну, 4) моральну науку і право (разом з історією та географією). Кожна школа мала також одного-двох метрів, тобто вчителів іноземних мов, і проповідника, покликаного здійснювати богослужіння, виголошувати проповіді та проводити катехізацію учнів третього й наступних класів. За традицією вчителі мали проживати гуртом, харчуватися за спільним столом і носити одяг кліриків¹. Під час реалізації своїх реформ комісія наткнулася на велетенські труднощі зумовлені критичною настановою шляхти, нестачею кваліфікованих кадрів, особливо з природознавчих наук, та опором консервативного духовенства. На кінець 80-х років у Речі Посполитій функціонували 74 середні школи – 34 академічні, тобто відкриті самою комісією, і 40 у віданні різних чернечих спільнот (василіян, піярів та інших). Серед учителів домінували духовні особи, керівниками всіх шкіл були виключно священники. Різко впала чисельність учнів, причому до випускного класу доходила тільки п'ята частина вихованців. Еліта не посилала своїх дітей, навчалися переважно вихідці з малозаможної шляхти. Євреїв комісія рекомендувала не приймати в школи, «щоб не наражати їх на зневагу й переслідування молоддю», а давати їм

¹ Kot S. *Historja wychowania...* – T. 2. – S. 85–86; *Ustawy Komisji Edukacyi Narodowej...* – S. 55.

приватні уроки. Чимало труднощів було з викладанням природознавчих дисциплін, оскільки вчителі не вивчали їх, а підручників не було¹. Попри ці труднощі нова система освіти знаменувала значний поступ на шляху утвердження гуманістичної просвітницької моделі школи.

На перших порах у Правобережній Україні сформували Луцьку, Житомирську й Кам'янецьку освітні округи, а пізніше реорганізували їх у Волинську й Українську, перша з яких охоплювала Волинське й Подільське, а друга – Київське й Брацлавське воєводства. Спочатку центром Волинської округи був Луцьк, а після надзвичайно руйнівної пожежі 1781 р. на пропозицію генерального візитатора шкіл Щепана Головчиця його перенесли в Кременець. Остаточна мережа середніх навчальних закладів складалася тут з академічних шкіл у Кременці, Луцьку, Олиці й Кам'янці-Подільському та аналогічних закладів в Острозі, Володимирі, Шаргороді й Барі, якими відали монастирі василіянського чину².

З рапорту про першу візитацію, проведено у середині жовтня 1774 р. з метою налагодження нової мережі шкіл, відомо, що навчання почалося в Кременці 1 жовтня. Заклад очолював префект, посаду якого займав ксьондз Францишко Лесневський; перший клас вів магістр Чайковський, другий – ксьондз Лукаш Свебоцький, а третій – ксьондз Томаш Сингаєвський, що мав викладати далі елементарну математику. Візитатор зазначив, що в єзуїтському колеґіумі бувало раніше по 700 і більше вихованців, а тепер є тільки 122³. За контингентом учнів тутешня школа поступалася монастирським закладам у Володимирі (288 учнів), Любарі (389 учнів) й Межирічі-Корецькому (під 400 учнів), але значно випереджала окружну школу в Луцьку, де було тільки 20 учнів, філію Замойської академії в Олиці, що завжди мала по 30–40 вихованців, та школу в Гощі (97 учнів)⁴.

1782 р. у Кременці було вже під 400 учнів. Згаданий вище Свебоцький займав тут посаду проректора, перший клас вів Анжей Кобилінський, а другий – Ян Становський; право викладав Людвік Держановський, математику – ксьондз Францишко Мисловський, фізику – ксьондз Томаш Сингаєвський, бездоганий, як пише візитатор, у поведінці, та малотямущий у своїй науці, а вимову – ксьондз Антоній Драмінський, загалом грамотний, та палкий шанувальник компаній⁵. Наступного року кількість вихованців упала до 119-ти⁶. 1789 р. школа мала вже 463 учні. Заклад очолював – тепер як ректор – той самий Свебоцький, префектом був доктор філософії Каспер Лучевський, із першим класом працював відомий нам Мисловський, із

¹ Kot S. *Historja wychowania...* – Т. 2. – S. 92–93.

² *Hołowczyc S. Raport...* – S. 30–53, 62; *Raporty...* z r. 1783. – S. 53–75.

³ *Raporty...* z r. 1774. – S. 97.

⁴ *Ibid.* – S. 87, 90, 95, 106, 108, 109.

⁵ *Hołowczyc S. Raport...* – S. 32, 62.

⁶ *Raporty...* z r. 1783. – S. 89.

другим – ксьондз Бенедикт Кшет; красномовство викладав Йосафат Висе-Висекерський, математику й французьку мову – Кароль Міровський, фізику – Матей Оцвієвський, право – Антоній Яркоєвський, німецьку мову – якийсь Гентц. Наступного навчального року замість Міровського приїшов згадуваний пізніше Францишко Тецлав¹.

Для відзначення кращих учнів кожній окружній школі щорічно виділяли коштом короля одну золоту й дві срібні, а кожній підокружній – дві срібні медалі. Під час публічних іспитів 1789 р., спостерігати за якими могли всі охочі, золоту медаль отримав учень 6-го класу Юзеф Джевецький, син повітового підкоморія, відомий пізніше як громадський діяч, політик і мемуарист, а срібні – п'ятикласник Евзебіуш Словацький та син повітового чашника четвертокласник Юзеф Лагановський. Серед кращих вихованців був Павло Яркоєвський, згодом знаменитий бібліотекар гімназії/ліцею в Кременці й Університету св. Володимира в Києві та чи не перший в Україні спеціаліст із бібліографії².

За планом колишньої єзуїтської садиби 1787 р., академічній школі належали тільки центральна й західна лінії південного корпусу, а східну лінію займали зала засідань та архів повітового суду; у північному корпусі західну лінію відвели, здається, колишнім ченцям-єзуїтам, що залучалися до роботи в навчальному закладі; на другому поверсі східної лінії містилася повітова каса, а цокольний ярус займала заснована ще єзуїтами аптека, яку після скасування ордену Комісія національної освіти віддала в оренду Станіславу Позварку, що позиціонував себе в Кременці генерал-ад'ютантом булави Великого князівства Литовського³.

1787 р. князь Януш Сангушко добудував до східного крила південного корпусу двоповерховий будиночок і розмістив у ньому так звані верхню й нижню в'язниці для шляхти⁴. У першій третині XIX ст., коли в'язниця знаходилася вже в іншому місці, споруду далі називали в місті Шляхетською вежею⁵.

Волинська гімназія та Волинський ліцей. У березні 1801 р. на чолі Росії став імператор Олександр I, якому тільки-но виповнилося 23 роки. У юності цей монарх, вихованець послідовника Жан-Жака Руссо швейцарця Фредеріка-Сезара Лагарпа, критично ставився до вітчизняної дійсності, захоплювався революцією у Франції, симпатизував полякам, що втратили

¹ Крыжановский Е. М. Учебные заведения... – Т. 2. – С. 279, 286–287.

² Там же. – С. 282–284; Sierotwiński S. Jarkowski Paweł... – S. 620.

³ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium... – S. 143; Załęski S. Jezuici... – S. 1648; Hołowczyc S. Raport ... – S. 34, 62.

⁴ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 48. Дату див.: Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 47, 131.

⁵ ЦДАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 47–48.

та першій третині XIX ст.: спроба соціокультурної топографії

в результаті поділів Речі Посполитої свою державність, марив ідеальною державою і щиро прагнув оновити свою країну. Зайнявши престол із надією перебудувати суспільство на засадах правди, справедливості й поваги до людини, на перших порах самодержець провів окремі ліберальні реформи, які підготував так званий Негласний комітет – група наближених до нього молодих аристократів. Вихований на засадах Просвітництва, із вірою в силу знань цар спробував розбудувати на підвладних йому просторах мережу всестанових світських навчальних закладів, які послідовно мали вести учнів «від азбуки до університету». У Росії запроваджувалася струнка для свого часу система шкіл. Почали формувати навчальні округи на чолі з університетами, кожен з яких мав охопити по кілька губерній. У перспективі в кожній губернії мала з'явитися гімназія, у кожному повіті – повітове училище, а в кожній парафії – початкова школа.

Землі, анексовані імперією під час поділів Речі Посполитої, відійшли до округу Віленського університету. Патріотично налаштована тутешня польська еліта намагалася використати політичний курс імператора для зміцнення в співвітчизників прагнення до незалежності. Куратором Віленського округу став наближений до імператора князь Адам Чарторизький, а важливу посаду візитатора шкіл Волинської, Подільської і Київської губерній посів шляхтич із-під Володимира Тадеуш Чацький, що не тільки плідно займався наукою, а й мав чималий досвід громадської діяльності, адміністративний хист і добру репутацію. У співпраці з обізнаним у справах організації освіти відомим мислителем і політиком Гуго Коллонтаєм, у минулому ректором головної школи в Кракові, Чацький розробив і втілював у життя блискучий проект створення в Кременці навчального закладу, що на чверть століття став центром інтелектуального життя всієї Правобережної України.

29 липня 1805 р. Олександр I затвердив статут Волинської гімназії, і 1 жовтня Чацький урочисто відкрив спільне з Коллонтаєм дітище. Навчальний заклад мав двоступеневу структуру. Нижчий щабель становили чотири однорічні класи, що відповідали рівневі повітових шкіл, а вищий – три дворічні курси, проміжні між середньою школою та університетом, отже, повний курс навчання тривав десять літ. Програма мала загальноосвітній характер. Навчальні предмети поділялися на обов'язкові та факультативні. Російська мова й історія Росії викладалися російською, а решта дисциплін – польською мовою. Гімназія була розрахована переважно на дітей дворянства Волині й Поділля, що походило з польської та сполонізованої української шляхти, але тут навчалися також діти міщан, духовенства, окремі вихідці з єврейських родин. Першого року зібралося 280 учнів, а пізніше кількість їх доходила до семисот осіб. Навчання було безплатним, за винятком предметів із фізичного та естетичного виховання (верхова їзда, танці, фехтування, музика, малювання тощо). Навчальний

заклад мав фізичний, зоологічний, мінералогічний і нумізматичний кабінети, астрономічну обсерваторію, метеорологічну станцію, ботанічний сад та надзвичайно велику бібліотеку, основу якої становила книгозбірня останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа. Складовими гімназії були відкриті 1807 р. окремими указами імператора школа практичних механіків та школа землемірів. 4 грудня 1818 р. Олександр I видав указ про перетворення гімназії в лицей із правом присвоювати випускникам учені ступені дійсного студента й кандидата наук, але до належної реалізації царського акта не дійшло: структура й навчальний план залишилися без змін, відтак реорганізація закладу звелася до перейменування¹.

Спочатку Чацький отримав під гімназію садибу єзуїтського монастиря, а восени 1806 р. імператор надав навчальному закладу Кременецьке староство, в яке входили села Сичівка, Грабівка, Малі Фільварки, Жолоби Підлісці, Млинівці, Сапанів, Дунаїв і Двірець². Споруди цієї адміністративно-господарської одиниці в Кременці уряд віддав громаді міста, але адміністрація гімназії добилася, щоб згадана вище Шляхетська вежа відійшла навчальному закладу, оскільки князь Сангушко збудував її на колишньому єзуїтському ґрунті³.

Щоб пристосувати єзуїтські корпуси до потреб навчального закладу нового типу, Чацький узявся за перебудову їх. Для реалізації своїх задумів він запросив варшавського архітектора Якуба Кубицького, а здійснити розроблені ним проекти згодився будівничий із містечка Вишневець Браєр⁴. За браком коштів із намірів візитатора реалізували тільки перебудову відведеного під бібліотеку західного крила північного корпусу.

Станом на 1812 р. в *північному корпусі* центральна лінія цокольного ярусу мала вісім окремих кімнат, у частині яких зберігали дрова; східну лінію далі займала аптека, якій належала ще прилегла до неї з півночі частина подвір'я (нині тут одноповерховий будинок, відомий у місті під назвою Підкова, та його двір); у західній лінії було вісім кімнат – комора, склад і кухня префекта, кімната із заґратованим вікном без шибок, уживана як в'язниця для учнів, кухня і склад директора та житла слуги й кухаря префекта. У центральній лінії першого поверху знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей). Уся східна лінія цього ярусу, вхід в яку з центрального коридору перекрили, а натомість вибили новий – прямо з тераси, становила квартиру директора. Західна лінія, яку раніше

¹ *Szmyt A. Gimnazjum...*

² ПСЗ. Собр. 1. – Т. 29. – № 23 318 (13. 10. 1806); *Lustracje dóbr...* – S. 107.

³ ККМ, бібліотека, од. зб. 1585, арк. 48.

⁴ *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium...* – S. 132.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

займали коридор, кухня, їдальня й буфет, була перероблена вже на бібліотеку з входом із центрального коридору. Бібліотека складалася з двох зал, менша з яких, перероблена з коридору, у західному кінці мала двері в лекторій, який планували ще добудувати; більшу залу встановлені в ній чотири колони ділили на дві нерівні частини. У центральній лінії другого поверху знаходилися квартири вчителя Антонія Стшелецького (дві кімнати) та бібліотекара Павла Ярковського (три кімнатки), а також невеличка музична зала, що містилася в башті в кімнатці над входом у корпус із тераси. Усю східну лінію цього ярусу займала службова квартира префекта, а західну відвели під так звану верхню бібліотеку та кабінет нумізматики й старожитностей, які мали ще облаштувати¹. Згодом вихованець гімназії Францишко Мехович, який після навчання в Парижі повернувся в Кременець, зайняв тут кафедру механіки та архітектури і з 1821 р. видав усіма будівельними роботами, завершив добудову до бібліотечної лінії довжиною 6,25 м, фундаменти під яку заклали ще за життя Чацького. На першому поверсі 1828 р. розмістили тут лекторій, а другий відвели під нумізматичний кабінет².

У південному корпусі в центральній лінії першого поверху 1812 р. були кімнати третього й другого класів, у східній – кімната четвертого класу та зала вокальної музики з окремим входом прямо з Ринкової площі; у західній лінії знаходилася кімната першого класу, а через стіну з нею – склад на дрова. На другому поверсі в центральній частині були кабінет алгебри, цивільного права та польської і латинської літератур, кабінет геометрії та історії і лабораторія малювання, яка займала невеличку кімнату над входом у корпус із галереї. Східну лінію цього ярусу займав фізичний кабінет, а в західній знаходилися кабінет хімії і хімічна лабораторія. Широкі сходи вели з другого поверху до розташованої на даху астрономічної обсерваторії³.

1807 р. Волинська гімназія отримала суміжну з нею садибу Богоявленського монастиря⁴. Дерев'яну церкву розібрали, а добротний мурований будинок адміністрація навчального закладу використала для його потреб. За інвентарем гімназії 1812 р., у колишніх василіянських мурах знаходилися *школа механіків, канцелярія судово-освітньої комісії* та шість квартир працівників навчального закладу⁵. З рапорту про результати інспектування 1824 р. довідуємося, що тут проживали ще учні школи механіків⁶.

¹ ККМ, бібліотека, од. зб. 1585, арк. 29–43.

² *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium...* – S. 136.

³ ККМ, бібліотека, од. зб. 1585, арк. 44–47. Астрономічна обсерваторія згадується в поясненні Чацького 1810 р. (див.: *[Czacki T.] Tłumaczenie...* – К. 5).

⁴ Древняя Жидичинская архимандрия... – С. 321–322.

⁵ ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 95–99.

⁶ *Там само*, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 240.

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

Близько 1818 р. на захід від костелу, справа від виходу сходів із двору північного корпусу в ботанічний сад, збудували т. зв. *ксьонжувку* – одноповерховий будинок для духовенства костелу¹. Приблизно тим самим часом датується двоповерховий будинок між північним корпусом та мурованою огорожею, що слугував *кухонним флігелем*².

Справа від вулиці Замурної, перейменованої потім у Директорську, знаходилася ділянка землі площею 86 прутів (21,58 ара), на якій стояв дерев'яний *Темешварівський будинок* із кухонним флігелем, конюшнею і сараєм, що слугував за єзуїтів гуртожитком для учнів із сімей неофітів, навернених з іудаїзму та магометанства³. 14 серпня 1808 р. міщанин Ян Хобжинський, що довічно користувався цією садибою, відступив її гімназії за п'ять тисяч злотих під *школу землемірів*⁴, вихованці якої навчалися тут і проживали⁵.

За статутом гімназія мала право друкувати книги. Перший поліграфічний заклад почав діяти 1811 р. На пропозицію Чацького його відкрив Філіп Плятер. Пізніше друкарня перейшла в оренду до ксьондза Алоїза Осінського, а 1818 р. її набув варшавський книговидавець Натан Глюксберг. Папір меншого формату постачала папірня графа Тарновського в містечку Підбережці, а більшого возили аж з Угорщини⁶. Спочатку друкарня містилася в дерев'яному будинку, збудованому Плятером 1811 р. з умовою, що після смерті фундатора він стане власністю навчального закладу⁷. За планом забудови ліцею 1824 р., ця споруда знаходилася під мурами, що оточують територію навчального закладу, нижче корпусу, розташованого за бібліотечним крилом⁸. Глюксбергу виділили згадану вище Шляхетську вежу, на час перебудови якої він розмістив своє підприємство в сутеринах під бібліотечним крилом⁹. Пізніше книговидавець отримав частину триповерхового цегляного будинку, 1822 р. подарованого навчальному закладу Міхалом Собанським, що очолював після Чацького судово-

¹ *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium...* – S. 137. Будинок зберігся до наших днів, але в результаті перебудови 1990-х років набув зовсім іншого вигляду.

² *Ibid.* Тепер це житловий будинок.

³ *Załęski S. Jezuci...* – S. 1645; *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium...* – S. 83.

⁴ *Теодорович Н. История первоначального устройства...* – С. 1009. Протягом 1862–1863 рр. у Темешварівському будинку була поштова контора, від якої Директорську вулицю перейменували в Поштову, а наприкінці XIX ст. – зразкова церковно-парафіяльна школа з квартирою вчителя (*там же*). Наприкінці 1920-х рр. у колишній садибі школи землемірів з'явився модерний житловий будинок для персоналу міжвоєнного ліцею, який зберігся тут до наших днів (вул. Бориса Харчука, 9).

⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 240.

⁶ *Там само*, арк. 63.

⁷ *Там само*, бібліотека, од. 1585, арк. 55.

⁸ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 3, 39.

⁹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 64.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

освітню комісію¹. Ця споруда, яку Собанський почав будувати на території гімназії (за відведеним під бібліотеку західним крилом північного корпусу) за проектом архітектора Превалю ще 1811 р.², задумувалася як гуртожиток для учнів, але згодом первісний проект переробили³. Після завершення 1823 р. будівельних робіт, Глюксберг узяв половину нового корпусу в оренду. Книгарню він розмістив на першому поверсі, а друкарню – на другому. У будинку були ще службові квартири двох учителів⁴. На плані 1824 р. ця споруда показана як книгарня з друкарнею та житлом для двох учителів⁵.

1833 р. за указом імператора Миколи I Волинський ліцей перевели в Київ, а наступного року на його основі відкрили Університет св. Володимира. Цей заклад успадкував усі кабінети, лабораторії, бібліотеку, ботанічний сад, частину насаджень з часом якого теж перевезли, пожертвування дворянства Правобережної України на школу в Кременці, села колишнього Кременецького староства, усі ділянки землі та кошти, виручені за продаж споруд, що залишилися в Кременці.

У квітні 1836 р. садибу ліцею, продану державою за 200 тисяч рублів асигнаціями Православній церкві, зайняла Волинська духовна семінарія⁶, яка перебувала тут аж до переведу її 1902 р. в губернське місто Житомир. У корпусі колишньої школи механіків 1838 р. розмістилася так звана бурса – Кременецьке чоловіче духовне училище⁷.

Колішній ліцейний костел 1837 р. надумали перетворити в кафедральний храм Волинської єпархії і після відповідного ремонту 1840 р. пересвятили в православний Преображенський собор, але наступного року внаслідок переміщення резиденції архієрея з Почаєва в Житомир храм утратив цей статус і став семінарською церквою⁸. Будинок, збудований Собанським, у семінарські часи відомий під назвою *Малий корпус*, наприкінці ХІХ ст. з'єднали спеціальною добудовою із західним крилом північного корпусу, залишивши внизу арковий проїзд у внутрішній двір.

¹ Там само, арк. 65–66.

² Там само, бібліотека, од. 1585, арк. 55–56.

³ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 65–66.

⁴ Там само.

⁵ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁶ *Четыркин Ф.* Исторический очерк... – 1878. – С. 857–869; *Петров Н.* Очерк истории... – С. 240–241.

⁷ *Теодорович Н. И.* История города Кременца... – С. 76. Протягом 1884–1886 рр. адміністрація духовного училища розширила корпус добудовою. Бурса залишалася в старовинному монастирському корпусі аж до Першої світової війни. На початку 1920-х років тут відкрили гімназію ім. Чацького, що була складовою міжвоєнного Кременецького ліцею, а восени 1939 р. замість неї з'явилася одна із загальноосвітніх шкіл, яка функціонує до наших днів.

⁸ *Теодорович Н. И.* Волинская духовная семинария... – С. 498–499.

5. Житла осіб, причетних до інтелектуального життя міста

І гімназія, і ліцей повинні були забезпечувати своїх працівників житлом. Службові квартири містилися переважно в корпусах навчального закладу. Учителям, які не отримали їх, щороку видавали з каси в середньому по 100 рублів сріблом¹. Дехто з працівників мав свої садиби, що знаходилися на власній землі або на ділянці, якою користувалися на емфітевтичному праві.

Службові квартири в корпусах навчального закладу. У центральній лінії першого поверху північного корпусу колишнього єзуїтського колегіуму станом на 1812 р. знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана Василя Собкевича (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей); увесь перший поверх східної лінії, як відзначено вище, займала квартира директора, а другий – префекта; на другому поверсі головної лінії цього корпусу жили вчитель Антоній Стшелецький (дві кімнати) та бібліотекар Павел Ярковський (три кімнати)². У колишньому чернечому корпусі, отриманому 1807 р. від василіян, крім школи механіків, під час інвентаризації 1812 р. знаходилося аж шість квартир працівників гімназії. Зокрема, тут жили вчителі механіки, хімії, фізики та латинської літератури, а також помічник учителя механіки й касир гімназії³. У будинку, збудованому на кошти Собанського, крім книгарні й друкарні, за планом цієї споруди 1824 р., були ще квартири двох учителів⁴.

Садиба Шейдта і Чацького. Весною 1806 р. гімназія придбала в кременецьких міщан Федора Якубовського та Федора Ляшака дві суміжні ділянки землі між ботанічним садом і дорогою на село Підлісці загальною площею 261 прут 92 прутики⁵ (65,7 ара), і наступного року тут з'явився одноповерховий житловий будинок⁶ на високих мурованих сутеринах, частково мурований, а частково дерев'яний⁷. Спочатку в ньому поселився приїжджий із Кракова вчитель ботаніки, організатор ботанічного саду

¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 67. Якуб Волошинський, який, починаючи з 1805 р., займав посаду секретаря навчального закладу і видав канцелярією, 1824 р. отримував стільки саме (*там само*, арк. 99).

² *Там само*, бібліотека, од. 1585, арк. 29–43. Про житло Собкевича див.: *там само*, арк. 108.

³ *Там само*, арк. 95–99.

⁴ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁵ *Теодорович Н.* История первоначального устройства... – С. 107–108.

⁶ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium... – S. 137.

⁷ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Францишко Шейдт, а після смерті того 1807 р. – Тадеуш Чацький. За будинком був невеличкий сад. Після смерті візитатора деякий час адміністрація навчального закладу здавала садибу в оренду, потім її займали директори ліцею. Саме тут, зокрема, жив Анджей-Юстин Левицький, що очолював ліцей протягом 1823–1830 рр.¹ Цей «*piękną, własny dom Czackiego*», як називає споруду один із вихованців ліцею², добре видно на малюнку Юзефа Зейдліца 1826 р. та на виготовленій за ним літографії³.

Садиби Антонія Яркowsького. Виходець із Краківського воєводства Антоній Яркowsький (1760–1828), один із найближчих соратників Чацького в справі організації славетного навчального закладу, а потім багатолітній префект, мав у Кременці в колишніх єзуїтських мурах службову квартиру, яка залишилася за ним навіть після виходу 1824 р. на пенсію⁴. За інвентарем 1812 р., вона займала весь другий поверх східної лінії північного корпусу⁵.

Яркowsькому належали також дві власні садиби. 1812 р. судово-освітня комісія надала префекту гімназії на емфітевтичному праві ділянку землі площею 10 прутів і 32 прутики або 818 кв. саж. (3,7 ара), за яку він мав кожного року платити по 4 рублі 86 $\frac{3}{4}$ копійки чиншу⁶. Зі сходу вона межувала з описаною вище садибою Чацького, від якої була відгороджена згодом мурованою стіною, на півдні впиралася в муровану огорожу ботанічного саду, на півночі виходила на дорогу в село Підлісці, а на заході – на вуличку, що бігла з дороги в ботанічний сад (тепер пров. Ботанічний)⁷. Відомо також, що того самого року префект позичив у гімназії 10 тисяч цегли⁸, яку використав, очевидно, на забудову цієї землі.

За планом 1846–1848 рр., де ділянка, про яку йдеться, показана під № 168, вона має площу 660 кв. саж., забудована дерев'яним і мурованим будинками і становить власність семінарії, а користується нею дворянин Іван Ястрембський. За даними М. Теодоровича, протягом 1840–1862 рр. садибою володіла Розалія Любоменська, а з 1872 р. – дворянин Євстахій Григорович Хенцинський⁹, що отримав її, очевидно, завдяки шлюбу¹⁰. На

¹ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1008; ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64). Наприкінці ХІХ ст. в цьому будинку була службова квартира ректора Волинської духовної семінарії.

² Kowalski F. [Krzemieniec...]... – S. 498.

³ Krzemieniec: Ateny... – II. 35, 37. Будинок зберігся до сих пір (вул. Ліцейна, 24).

⁴ Шмит А. Кременецький ліцей... – С. 136–137.

⁵ ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 42–43.

⁶ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1007–1008.

⁷ Четыркин Ф. Исторический очерк... – 1879. – С. 984.

⁸ ККМ, бібліотека, од. 1585, арк. 223.

⁹ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1007–1008.

¹⁰ У списку парафіян католицького костелу 1877 р. зафіксовані «Ur[odzony]

плані Кременця середини 1930-х рр. ця ділянка позначена як стара шляхетська садиба пані Хенцинської¹. За спогадами старожилів, на фронтоні дерев'яного будинку, що стояв тут посеред садиби, був напис «Post laborum otium»². Нині на місці споруди сучасний житловий будинок (вул. ім. Бориса Харчука, 4), а ліворуч від нього, під муром, за яким уже територія ліцею – старий запущений мурований будинок, за своїм розташуванням та формою плану тотожний згаданому вище будинку середини XIX ст.

На початку 1818 р. Ярковський придбав у вдови кременецького міщанина Івана Сержховецького Катерини емфітевтичне право на клапоть згадуваної вище Темешварівщини площею 4 пруги 42 пруги з невеличким дерев'яним будинком з умовою щорічно платити гімназії чинш розміром близько трьох рублів сріблом³. На плані 1846–1848 рр. на вулиці Директорській по сусідству з будинком, де раніше була школа землемірів, стоїть невеличка семінарська ділянка площею 22 кв. саж. «на чинші в спад[коємців] чиновника Ярковського», зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям (№ 162). Невдовзі родичі префекта втратили цю садибу, оскільки, за даними Теодоровича, 1847 р. займана нею земля була об'єднана вже з основною частиною Темешварівщини⁴.

Садиба Янушевських. Деякий час господарством гімназії і ліцею відав дід Юліуша Словацького по матері Теодор Янушевський. У літературі побутує думка, що будинок, в якому він жив, знаходився з південного боку ботанічного саду, на колишній вулиці Огрудовій, перейменованій потім у вулицю Каталані. Вигляд цього невеличкого одноповерхового особняка з колонами, розібраного наприкінці 1921 р. на дрова, відомий із фотографії початку XX ст. Вважається, що саме в цій споруді 4 вересня 1809 р. прийшов на світ майбутній геній польської літератури. Думка про належність указаної ділянки землі та згаданого вище будинку родині Янушевських базується на спогадах старожилів Кременця, зібраних на початку XX ст. Архівних даних, що підтверджували б її, немає. Кілька десятиліть тому Станіслав Маковський, відомий знавець творчості геніального кременчанина, у зв'язку з цим писав: «Питання про будинок Янушевських у Кременці потребує дальших пошуків, і поки не знайдуться відповідні документи, його слід вважати відкритим»⁵.

Chęciński Eustachi syn Grzegoża» віком 41 рік, його «żona Julia z Lubomskich» віком 39 років та «syn Kazimierz» віком 16 років. Див.: ККМ, фонди, од. зб. СХХІІІ. 1128, арк. 2 зв. (№ 23).

¹ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów, b. r. (№ 33).

² «Після праці – відпочинок» (лат).

³ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1008–1109.

⁴ Там же.

⁵ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny... – S. 30.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

На плані Кременця 1783 р.¹ на території, що вважається зараз колишньою садибою Янушевських, знаходяться дві ділянки. Перша з них, яка на сході впиралася в мури василіянського монастиря, що збереглися тут до наших днів, на півночі – в пізніше розібрану тут первісну муровану огорожу колишнього єзуїтського саду, а на півдні виходила на теперішню вулицю Словацького, позначена № 796. У геометричному інструктажі до плану вона фігурує як поезуїтський пляц за василіянським муром шириною 3 пруди, а площею 34 пруди 80 прудиків² (846 кв. м). З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. відомо, що 1812 р. судово-освітня комісія віддала цей клапоть землі на емфітевтичному праві якомусь Петру Поляновському³. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 430, вона належить Університету св. Володимира і перебуває на чинші в Марії Поляновській⁴. Якби на момент народження Юліуша Словацького (1809 р.) ділянка й перебувала у володінні його діда, а невдовзі перейшла до згаданого вище Поляновського, то вельми сумнівно, щоб пам'ять про Янушевського як про її користувача протрималася аж до початку ХХ ст.

Друга ділянка, за планом 1783 р. (на якому позначена № 797), мала ширину 7 прудів 4 прудики, а площу 75 прудів 50 прудиків і становила власність шляхтича Санковського⁵. За планом 1846–1848 рр. (№ 431), вона має 416 кв. саж., 344 з яких займають двір і будівлі (причому одна з них, дерев'яна, позначена хрестиком, використовувалася як культова споруда), а решту 72 – сад і належить дворянину Миколаю Хлібовському⁶. Хто володів цією землею перед Хлібовським, невідомо. Не виключено, що це міг бути й Теодор Янушевський. У такому разі переказ, зафіксований на початку ХХ ст., мав би під собою ґрунт.

Але джерела містять дані про належність дідові Словацького ділянки площею 112 прудів 88 прудиків або 464 кв. саж. (2,1 ара), яка знаходилася в частині колишньої єзуїтської юридики, розташованій із північного боку ботанічного саду по сусідству зі згаданою вище садибою Антонія Яркового. З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. довідуємося, що 25 серпня 1818 р. гімназія надала цю землю на емфітевтичному праві

¹ Цей план, утрачений, мабуть, під час війни, відомий нам із невеличкої фотокопії, зробленої наприкінці 1930-х рр.

² ККМ, фонди, од. зб. III. 611

³ *Теодорович Н.* История первоначального устройства... – С. 1068.

⁴ Наприкінці ХІХ ст. та сама земля належала на емфітевтичному праві акушерці Олександрі Миколаївні Хлібовській, яка походила з родини Введенських (*там же.* – С. 1068). 1902 р. садибу Миколи Йосиповича Хлібовського придбало чоловіче духовне училище (*Теодорович Н. И.* История города Кременца... – 2-е изд. – С. 76).

⁵ ККМ, фонди, од. зб. III. 611

⁶ Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. ця ділянка належала вже дворянину Грабовському (*Четыркин Ф.* Исторический очерк... – 1979. – С. 986).

мешканцю Кременця Василю Кохальському, а буквально через тиждень-другий останній відступив її Янушевському і вже 30 вересня того самого року адміністрація навчального закладу підтвердила укладену ними угоду. У тому самому документі відзначено також, що Янушевський збудував тут житловий будинок, сарай і конюшню¹. На півночі садиба впиралася в дорогу на село Підлісці, що перетворилася з часом у вулицю Директорську, на південному сході – у вулицю, що виходила з цієї дороги й бігла під стіною ботанічного саду (нині пров. Ботанічний), а на заході межувала із землею дворянина Яна Бендзинського². За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 169, вона належить духовній семінарії, але перебуває в користуванні графині Орловської. За даними Теодоровича, 1836 р., тобто незадовго до смерті, Янушевський відступив свою садибу якомусь Орловському, а останній перепродав згодом права на неї міщанинові Йосю Бернштейну. Наприкінці XIX ст. нею володіла на емфітевтичному праві вдова останнього Фейга Бернштейн із річним чиншем розміром 5 рублів 4 копійки³. Нині ділянці, що належала Янушевському, відповідає садиба на вулиці Бориса Харчука під № 6. До наших днів тут зберігся старовинний мурований будинок, тотожний, імовірно, споруді, позначеній на плані 1846–1848 рр., із зіркою Давида на фронтоні, що нагадує про іудейську родину Бернштейнів. По сусідству з цією ділянкою в мурі, що оточує ботанічний сад, є закладений зараз цеглою старовинний прохід. Можливо, це і є та «хвіртка нашого давнього мешкання», згадана Словацьким в одному з листів⁴.

Садиба Бендзинських. Ян Бендзинський (1809–1845), відомий свого часу в Кременці фортепіаніст⁵, за причетність до польського патріотичного товариства Шимона Конарського весною 1839 р. засланий на проживання в Курськ⁶, повернувся потім у місто і 6 січня 1845 р. помер тут у віці 36 літ⁷. На плані Кременця 1846–1848 рр. з північно-західного боку ботанічного саду, по сусідству із садибою графині Орловської, а раніше Янушевських, під № 174 стоїть ділянка «спад[коємців] дворянина Івана [!] Бендзинського» загальною площею 1312 кв. саж., майже половину якої – 640 саж. – займають двір і забудова, а решту – сад. У дворі три муровані споруди. Дві з них – одноповерховий флігель на сутеринах та двоповерховий палац – уціліли до наших днів і використовуються зараз як житлові будинки⁸.

¹ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1006–1007, 1097.

² Там же – С. 1006–1007, 1097. Пор.: ККМ, фонди, од. зб. 1138.

³ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1006–1007, 1097.

⁴ Makowski S. Krzemieniec... – S. 124.

⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 33.

⁶ Там само, од. зб. XIII. 623, арк. 22.

⁷ Krzemienieckie nekropolie... – S. 35, № 21.

⁸ Будинки на вул. Бориса Харчука під номерами 12 і 14.

та першій третині XIX ст.: спроба соціокультурної топографії

Садиба Джевецького. Вагома роль у житті гімназії і ліцею належала відомому громадському діячу першої половини XIX ст. Юзефу Джевецькому (1772–1852)¹. Тісно зв'язаний із Кременцем, оскільки деякий час займав тут посаду повітового маршалка шляхти, 31 травня 1812 р. він узяв у судово-освітньої комісії на емфітевтичному праві ділянку землі, розташовану напроти садиби Чацького, з протилежного боку вулиці, відомої пізніше під назвою Директорська, з платою на користь гімназії чиншу розміром 22 руб. 50 коп. сріблом. З часом тут з'явилися два будинки, два флігелі й два ряди конюшень і сараїв². Частково садибу Джевецького видно на зробленому 1826 р. малюнку приватного вчителя малювання Юзефа Зейдліца 1826 р. та на виготовленій за ним літографії³; «дім [...] шефа Джевецького» по сусідству з будинком Чацького згадує також у своїх мемуарах Ковальський⁴. Будинкові Джевецького відповідає, мабуть, кладицистичний двоповерховий палац, що зберігся тут до наших днів⁵.

Садиба Русселя. Стефан Руссель, закинутий долею в Кременець наполеонівський солдат, викладав тут фехтування, що становило один з атрибутів життя дворянина⁶. На плані Кременця 1846–1848 рр. під № 113 стоїть ділянка «спадкоємців колезького реєстратора Руселя [!]» площею 2384 кв. саж. з двома дерев'яними будинками. Садиба знаходилася на схилі Воловиці наприкінці провулку Високого.

Садиба Савицького. Безпомісний дворянин Олександр Матейович Савицький⁷ закінчив 1807 р. у віці 21 р. повітову школу у Вінниці й поступив у школу землемірів у Кременці, одночасно з навчанням в якій відвідував ще й гімназію. Після завершення тут освіти як фундушовий учень він мав відслужити певний час землеміром, але розпорядженням міністра освіти був звільнений від цього обов'язку й призначений у гімназію вчителем практичної геометрії, та через якісь «місцеві перешкоди» не зміг зайняти цю посаду. Через два роки керівництво Віленського університету призначило його помічником учителя фізики. Здійснивши потім на кошти Міхала Собанського поїздку за кордон і поглибивши там свої знання в галузі механіки та архітектури, Савицький повернувся до Кременця й 1 квітня 1822 р. став помічником учителя механіки, а 1 липня 1824 р. зайняв посаду регенса школи геометрів та заступника вчителя практичної геометрії і

¹ *Pachoński J. Z. Drzewiecki Józef...* – S. 414–415.

² *Теодорович Н.* История первоначального устройства... – С. 1009–1010.

³ *Krzemieniec: Ateny...* – II. 35, 37.

⁴ *Kowalski F.* [Krzemieniec...]... – S. 498.

⁵ Будинки на вул. Бориса Харчука під № 15.

⁶ *Kozieradzki A.* Wspomnienia... – S. 167. За даними видавця, народився 1762 р.

⁷ VUB, RSR, F 2, KC 141, p. 559.

топографічних малюнків¹. «Людина скромних здібностей, він з користю викладав свій предмет і мав добре знати свою справу, – пише про нього Козерадський, – якщо завдяки його науці й керівництву вийшло стільки добрих урядових геометрів»².

1823 р. Савицький уклав із ліцеєм угоду строком на три роки, за якою віддав під гуртожиток свій двоповерховий будинок у Кременці, де наприкінці 1824 р. тут проживали вже 39 учнів, 4 дозорці над ними й регенс³. На плані Кременця 1846–1848 рр. є досить простора ділянка надвірного радника Олександра Савицького на схилі гори Воловиці площею 11 дес. 222 кв. саж. (504 саж. двору й забудови, 1 дес. 175 саж. саду, 9 дес. 1455 саж. пасовища, 320 саж. яру й 168 саж. дороги), забудова якої складається з мурованого та перпендикулярного до нього дерев'яного будинків (№ 112). Перша з цих споруд – добре впізнаваний на літографіях XIX ст. (найдавніша з них датована 1835-м роком)⁴ двоповерховий будинок із чотирма колонами – збереглася до наших днів⁵.

Садиба Ульдинського. Юзеф Ульдинський, учитель, уроки якого відвідували навіть кременецькі дами, та автор надрукованого в Почаєві 1819 р. підручника стародавньої географії, був відомий також як колекціонер античних та старовинних польських монет. За незалежний характер під час переїзду ліцею 1833 р. в Київ цього вчителя відправили на пенсію, знехтувавши блискучими знаннями та неабияким талантом лектора, хоча навіть не мав ще відповідної вислуги та підходящого віку, тому він залишився в Кременці⁶. За причетність до товариства Конарського 1839 р. Ульдинський отримав 6 місяців у фортеці з наступним «водворенням на место жительства с учреждением строгого полицейского надзора»⁷. У списку парафіян 1847 р. значиться благородний Юзеф Ульдинський віком 59 літ та служниця Аполонія, дочка Климента, Урбанська віком 22 роки⁸. За планом Кременця 1846–1848 рр., скромна садиба колезького асесора Ульдинського площею 90 кв. саж. лежала в північній частині вулиці Горньої (№ 101). Нині її територія зайнята міським парком.

¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 76. Причиною спеціальної уваги до Савицького з боку властей та «місцевих перешкод» у його кар'єрі могла бути праця «Про конечну потребу для волиняків вивчати російську мову», видана ним 1811 р. російською мовою (див.: *Słowikowski A. Wspomnienia...* – S. 480).

² *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 145.

³ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 85–86. 10 учнів гуртожитку жили по квартирах окремо.

⁴ *Krzemieniec: Ateny...* – II. 6, 7, 9, 11, 12.

⁵ Будинок на вул. Чорновола під № 7.

⁶ *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 145.

⁷ ККМ, фонди, од. зб. XIII. 623, арк. 22.

⁸ Там само, од. зб. CXIX. 1124, арк. 22 (№ 1467).

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Садиба родини Лефорта. Карл Лефорт (1769–1831), француз за походженням, вихованець французької теологічної семінарії в Берліні та Гальського й Кенігсберзького університетів, магістр філософії і права, знавець семи мов, який від 1809 р. викладав у Кременці французьку мову та географію, причому дуже добре, і за дорученням Чацького навіть підготував і видав тут свій підручник французької мови¹, також мав у місті, в яке його закинула доля, свою садибу. На плані Кременця 1846–1848 рр. з правого боку Тринітарської вулиці на виході її з вулиці Каталані розташована міська ділянка площею 124 кв. саж. «на чинші в спадкоємців титулярного радника Лефора» з просторим дерев'яним (!) будинком (№ 445). Про будинок Лефорта пише у своїх спогадах Кароль Вітте, відзначаючи, що ця одноповерхова мурована (!) споруда розташована на розі вулиць Огородової (давніша назва вулиці Каталані) і Тринітарської².

Садиби лікаря Маєвського. Войцех-Альберт Маєвський, за спогадами Козерадського, деякий час був військовим хірургом австрійської армії, а коли відслужив належний час і повернувся в Галичину, то переїхав на запрошення графа Карвіцького в Росію і став лікарем у його маєтку Мізоч, а звідти перебрався вже в Кременець і почав працювати в дітищі Чацького. «Насправді це був дуже посередній лікар», – пише мемуарист, що знав його і як вихованець ліцею, і як колега, оскільки теж був лікарем; серед учнів побутувало навіть переконання, начебто він тільки фельдшер³. У Кременці Маєвський одружився з дочкою вчителя танців Францишка Шлянцовського Францишкою, у шлюбі з якою мав дев'ятеро дітей, але 1828 р. овдовів⁴.

Навчальний заклад платив Маєвському за лікування учнів і підданих та за уроки вакцинації по 600 руб. сріблом⁵. Маючи, очевидно, додаткові заробітки, лікар нажив собі в місті аж три садиби. За планом 1846–1848 рр., одна з них – площею 1399 кв. саж. (841 саж. двору й забудови та 558 саж. городу) – лежала між Воскресенською вулицею та Потокком (№ 351); друга – площею 1978 кв. саж. – була розташована в провулку, що відходив від вулиці Каталані (№ 435): 1548 саж. займав сад, решту 430 саж. – двір (чотири муровані й одна дерев'яна споруди); третя була на

¹ Там само, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 6–7. С. Кавин датує життя Лефорта 1775–1831-м роками (Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 164, przyp. 66), але відомо, що 1824 р. йому було вже 55 років.

² Witte K. [Krzemień i liceum w latach 1824–1831]... – S. 529.

³ Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 169. Упорядник датує народження Маєвського 1777-м роком і зазначає належність йому імені *Войцех* (*ibid.* – S. 168, przyp. 80).

⁴ Похована поряд із батьком на Монастирському цвинтарі (Krzemieńskie nekropolie... – S. 35, № 23).

⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 31.

вулиці Каталани на міській ділянці площею 182 кв. саж., зайнятій двором і трьома мурованими спорудами (№ 443). З фрагмента оприлюдненого в магістраті 1824 р. акта про купівлю землі Юзефом Коженювським відомо, що остання з цих ділянок належала вже тоді Маєвському і що він купив її в нащадків якогось Талька¹.

У першій і другій садибах до наших днів збереглися двоповерхові муровані будинки², за площею і розташуванням ідентичні, здається, з тими, що на плані. На території першої садиби до нас дійшов старовинний дерев'яний особняк, можливо, теж зв'язаний із Маєвським³, але під час знімання плану 1846–1848 рр. його ще не було.

Садиба лікаря Качковського. Кільканадцять літ у Кременці проживав відомий свого часу лікар і громадський діяч Кароль-Мацей Качковський (1797–1867). Протягом 1805–1815 рр. цей виходець із Варшави навчався тут у гімназії, яку закінчив із золотою медаллю, а здобувши в університеті у Вільні ступінь доктора медицини та збагатившись досвідом перебування в масонській ложі «Добрий пастир» і польському патріотичному товаристві філоматів, 1821 р. повернувся в місто юності, зайнявся тут лікарською практикою і почав читати дуже популярні серед мешканців публічні лекції з гігієни, дві з яких видав навіть 1826 р. у варшавській друкарні Глюксберга окремими книжками⁴. Відомо також, що він безплатно лікував убогих учнів ліцею⁵.

У першій третині XIX ст. в Кременці було кільканадцять лікарів, але Качковського вважали найкращим і часто запрошували в панські садиби, навіть далеко від міста, тому він мав добрий заробіток⁶. Козерадський наголошує, що він мав найбільшу серед лікарів репутацію і «був скрізь уживаний, і не завжди можна було знайти його»⁷. Вітте згадував, що «знаменитий лікар Качковський Кароль, улюбленець міста й найдалших його околиць», жив в одноповерховому мурованому будинку на Огрудовій вулиці, недалечко від будинку вчителя французької мови Лефорта⁸. Ковальський додає, що тут часто збиралися гості⁹.

¹ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny... – S. 30, przyp. 1.

² Будинок № 2 на вул. Черніхівського та № 10 на вул. Словацького.

³ Будинок № 7 на вул. Базарній.

⁴ Zakrzewski T. Kaczkowski... – S. 375–377.

⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 30–31.

⁶ Kowalski F. [Krzemieniec...]... – S. 504.

⁷ Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 168.

⁸ Witte K. [Krzemieniec...]... – S. 529. Вулички при домі Качковського, якою, за словами мемуариста, повернули направо і добралися в двір ліцею, насправді не було в натурі і немає на плані.

⁹ Kowalski F. [Krzemieniec...]... – S. 514.

та першій третині XIX ст.: спроба соціокультурної топографії

Зі згаданої вище угоди про купівлю Коженювським землі довідуємося, що на півночі придбана ним ділянка межувала з ділянкою Качковських, за якою ішла ділянка Олійникова-Романовського, а далі – садиба Юзефа Мільо, що належала раніше Евзебіушу Словацькому¹. Нині колишню садибу Качковського займає Кременецький медичний коледж. На плані 1846–1848 рр. на цій ділянці площею 162 кв. саж. позначено великий мурований будинок, тотожний, гадаємо, частині існуючого нині корпусу училища (№ 442). Огляд споруди показує, що вона будувалася, щонайменше, у два етапи. Спочатку це був прямокутний у плані одноповерховий житловий будинок на сутеринах, в якому пізніше добудували другий поверх та ще одне крило, перпендикулярне до існуючого².

1829 р. Качковський отримав посаду професора Варшавського університету, а як вибухнуло Листопадове повстання 1830 р., став головним лікарем Польського війська³. Після придушення повстання російськими військами він поселився у Львові, 1835 р. повернувся на деякий час у Кременець, потім переїхав у Володимир-Волинський, далі виїхав у свій маєток, 1842 р. перебрався на 6 літ у Бердичів, наступні 6 років провів в Одесі, 1854 р. переїхав у Житомир, а 1861 р. знову виїхав в Одесу. Під час Січневого повстання поляків 1864 р. російські власті вивезли старого лікаря, члена багатьох поважних європейських медичних товариств, змученого життєвими негараздами, у Воронезьку губернію, а 1867 р. дозволили переселитися звідки в Херсон, і невдовзі після переїзду він помер там⁴.

Після виїзду 1829 р. у Варшаву кременецьку садибу Качковський міг продати, але більше ймовірно, що вона була конфіскована властями, бо на плані 1846–1848 рр. значиться як власність держави.

Садиба Словацьких. Евзебіуш Словацький (1773–1814), протягом 1807–1811 рр. учитель вимови та поезії у Волинській гімназії, а далі – професор Віленського університету, літом 1809 р. придбав у міщан Кохальських чиншову ділянку міської землі, а 1813 р. відступив права на неї та на поставлені тут власним коштом житловий будинок і деякі інші споруди члену судово-освітньої комісії Собанському⁵, під яким мався на увазі заможний шляхтич із Поділля Міхал Собанський (1755–1832), один із соратників Чацького в справі заснування Волинської гімназії, з 1807 р. активний член, а з 1817 р. голова судово-освітньої комісії⁶. У згадуваному вище акті 1824 р. про купівлю Коженювським землі зазначено, що садиба

¹ *Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny... – S. 30, przyp. 1.*

² Будинок на вул. Словацького під номером 12.

³ *Zakrzewski T. Kaczkowski... – S. 375–377.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny... – S. 23.*

⁶ *Anusik Z. Sobański... – S. 433–437.*

Словацького належала потім Ізидору Собанському, а на момент складання документа нею володіла вже родина вчителя Мільо¹.

Виходець із П'ємонту Юзеф Мільо працював у Кременці приватним учителем французької мови². На плані 1846–1848 рр., на основі якого (та угоди Коженьовського 1824 р.) скликана 1939 р. в Кременці комісія точно встановила ділянку землі, яку займала садиба батьків Юліуша Словацького³, позначена міська ділянка площею 300 кв. саж. на чинші в Йосифа Мільо, зайнята дерев'яним будинком і садком при ньому (№ 440).

У колишній садибі Евзебіуша Словацького до наших днів зберігся однопверховий дерев'яний будинок на мурованих сутеринах (вул. Словацького, 14). Показаний на плані 1846–1848 рр., він міг бути споруджений як батьком поета, так і Собанським чи Мільо. Нині тут літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького.

Садиба Коженьовських. Відомий польський письменник Юзеф Коженьовський (1797–1863), уродженець села Смільно під Бродами, провів у Кременці понад двадцять років життя – спочатку як учень гімназії та ліцею (1808–1819), а після кількарічної перерви як учитель поезії та польської мови й літератури (1823–1833)⁴.

Повернувшись разом із привезеною з Варшави дружиною Монікою з Опочинських у місто своєї юності, на позичені в князя Адама Чарторизького дві тисячі рублів сріблом молодий учитель придбав тут садибу⁵, що складалася з двох суміжних ділянок. Зокрема, 17 червня 1824 р. він пред'явив у магістраті не раз уже згаданий контракт, за яким поміщик із Проскурівського повіту Подільської губернії Пій Мальчевський продав йому дві ділянки з розташованими на них будівлями. З опублікованого Станіславом Маковським фрагмента цієї угоди, де йдеться лише про одну з цих ділянок, довідуємося, що вона становила частину колишньої юридикі василіянського Богоявленського монастиря, 13 січня 1786 р. присудженої задвірним королівським судом громаді міста Кременця; наприкінці 1806 р. міська економія надала цю ділянку на чинші нащадкам міщанина Духа Тарасюка, останні 1808 р. відступили свої права Захарію і Розалії фон Клінгенсберг Лізінським, а ті, у свою чергу, 1814 р. продали Пію Мальчевському з тим самим чиншом 8 злотих на рік⁶.

Другу ділянку, розташовану на південь від першої, називали Козерадщиною, бо спочатку належала Яну-Непомуцену-Мацею Козерадському.

¹ *Ibid.*

² *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 164.

³ *Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny...* – S. 30, przyp. 1.

⁴ *Kamińska A. E. Józef Kożeniowski...* – S. 237–238.

⁵ *Ibid.* – S. 239.

⁶ *Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny...* – S. 30, przyp. 1.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

На початку 1805 р. останній продав її Бартоломею Домбському, а той спільно з дружиною Теклею із Загорських 1810 р. відступив за 2800 злотих Волинській гімназії. 1818 р. судово-освітня комісія віддала цю землю на емфітевтичному праві Пію Мальчевському з щорічною платою 45 руб. сріблом, а він продав уже свої права Коженювським. На міській ділянці останні мали будинок, флігель і конюшню, а на Козерадщині – сарай, колодязь та деякі інші споруди¹.

Перебравшись 1833 р. разом із лицеем до Києва, наступного року Коженювський отримав в Університеті св. Володимира посаду викладача латинської мови і римської літератури і вже не повернувся до Кременця, тому садибу, що залишилася тут, 1837 р. продав².

За планом 1846–1848 рр., перша ділянка фігурує як міська земля площею 648 кв. саж. (№ 447) на чинші в поміщика Фелікса Радзимінського (401 саж. займають двір і дві дерев'яні споруди, одна з яких була, мабуть, житловим будинком, а решту 247 саж. – сад), а друга значиться як семінарська земля площею 2224 кв. саж., що перебуває на чинші в камергера Дзембовського (№ 448).

Садиба Юрковських. Вихованець Львівського університету Міхал Юрковський (1765–1833), філолог-еллініст, завдяки якому, як згадував потім один із його учнів, «перший раз еллінські музи обізвали на Волині своєю такою чарівною рідною мовою», наприкінці жовтня 1805 р. прибув на запрошення Чацького до Кременця й залишився тут до кінця життя³. Садиба вчителя знаходилася з південно-західного боку ботанічного саду, під горою Лихопекою, по сусідству із садибою відомого в місті правника Божидара Собкевича. Ділянку, якою він користувався, 1790 р. тодішній кременецький вїйт князь Януш Сангушко віддав на чиншовому праві міщанину Василю Шимоновичу, той відступив її 1804 р. швагрові Іванові Плясковському, а незабаром овдовіла дружина останнього Марія 16 березня 1807 р. продала Міхалу та Юзефі з Генриків Юрковським, і 12 травня 1812 р. судово-освітня комісія віддала цю землю Юрковським постфактум в емфітевтичне володіння з платою на користь гімназії чиншу на суму 6 рублів 75 коп. сріблом. За обміром 1812 р., площа ділянки становила 1 морг 102 пруди або 2250 кв. саж.⁴

Юрковські мали дочок Емілію та Михаліну. Старша 1822 р. вийшла заміж за француза Юзефа Верделета, а наступного року померла під час нещасливих пологів у 20-літньому віці⁵. Молодша народилася 1811 р.¹, а

¹ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1090–1091.

² Kamińska A. E. Józef Kozeniowski... – S. 237–238, 245.

³ Plezia M. Jurkowski... – S. 346.

⁴ Теодорович Н. История первоначального устройства... – С. 1066, 1097.

⁵ AGAD, KM, nr 299, k. 160, poz. 82 († 25. 07. 1823); *Kozieradzki A. Wspomnienia...*

1829 р. стала дружиною Гжегожа Гречини², вихованця Волинської гімназії і Віленського університету, відомого свого часу математика, який від 1819 р. до закриття ліцею викладав у Кременці геометрію, тригонометрію та алгебру. Переїхавши разом із навчальним закладом у Київ й отримавши посаду в Університеті св. Володимира, пізніше зять Юрковських був переведений у Харків і на початку 1840 р. помер там у віці 44 роки³. Після смерті чоловіка Михаліна повернулася з дітьми в Кременець, де на неї чекала садиба батьків. У списку місцевих католиків 1847 р. значаться вдова віком 36 років Михаліна Гречинова, дочка Міхала, з Юрковських, і її дочки Емілія, дружина Григорія, Немекша віком 17 років та Аделаїда віком 14 років⁴. На плані Кременця 1846–1848 рр. на розі вулиці Каталані й провулка, який від неї відходить (тепер це вул. ім. Чернихівського) під № 432 показана ділянка «статської радниці Гречиної» загальною площею 1 дес. 2332 кв. саж. (297 саж. двору й забудови, 1709 саж. саду, 2330 саж. пасовища й 396 саж. яру). 11 червня 1868 р. Михаліна Гречина померла в Кременці у віці 57 років і була похована на Монастирському цвинтарі⁵.

Шпиталь Верделета. Зять Юрковських француз Юзеф Верделет спочатку був у Кременці одним із приватних учителів французької мови і мав репутацію людини з неабияким педагогічним хистом, але до одруження вів спосіб життя, який у місцевому середовищі сприймався як легковажний і навіть розпусний. Глибоко переживши втрату дружини й дитини, він став дуже набожним, прийняв духовний сан і почав збирати кошти на шпиталь для убогих. Нагромадивши деякий капітал, придбав за Богоявленським монастирем ділянку землі, заклав там сад, спорудив великий мурований будинок і почав облаштовувати в ньому шпиталь та каплицю св. Емілії⁶. «Місце шпиталю є притперішньому василіянському, а давніше реформатському кляшторі, надзвичайно зручне, відокремлене, просторе й здорове», – відзначав у своєму рапорті Казимир Монюшко, що інспектував восени 1824 р. ліцей⁷. Задум Верделета охоче підтримав згаданий вище лікар Качковський, який допоміг йому збирати кошти й погодився на

– S. 174–175; *Plezia M. Jurkowski...* – S. 346. Немовля пережило матір на кільканадцять днів († 6. 08. 1833; AGAD, КМ, nr 299, k. 160, poz. 88).

¹ Народження Михаліни датують також і 1809 р. (*Plezia M. Jurkowski ...* – S. 346), але дані про її вік, указані в списку парафіян 1847 р. та в написі на надгробку, переконливо свідчать на користь 1811 р.

² *Ibid.* – S. 346.

³ *Hoffmann-Piotrowska E. Matematyka...* – S. 57–59; *те саме* див.: *Гофман-Піотровська Е. Математика...* – С. 204–205.

⁴ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1124, арк. 7 зв. (№ 403).

⁵ *Krzemieńskie nekropolie...* – S. 35–36, poz. 24.

⁶ *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 174–175.

⁷ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 82.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

медичну опіку над пацієнтами (з умовою, щоб хоча б два ліжка були відведені для убогих учнів ліцею)¹.

Потрапивши під час Листопадового повстання 1830 р. в числі підозрілих і довідавшись у хаті тестя, що приходила вже поліція, француз утік із міста, а через кілька днів загинув – чи то холери, що саме лютувала тоді, чи від рук якогось бандита². Точно вказане Монюшком та мемуаристами розташування придбаної Верделетом землі та лаконічна характеристика будинку як великої мурованої споруди достатні, щоб на плані 1846–1848 рр. ототожнити закладену ним садибу шпиталю з ділянкою на початку Дубенської вулиці, зразу за мурами, що оточують територію Богоявленської церкви загальною площею 1 дес. 2137 кв. саж. (у тому числі 1 дес. 1642 саж. саду) із великим мурованим будинком³. Після поразки повстання садибу, мабуть, конфіскували, бо вона фігурує тут як власність держави (№ 4).

Садиба Сціборських. Міхал Сціборський (1767–1847) з 1806 р. викладав у Кременці математику, а з 1812 р. кілька літ займав посаду директора навчального закладу, аж поки не вийшов з неї 1819 р. на пенсію⁴. Після смерті колишнього директора в садибі, яка йому належала, залишилася його вдова зі своєю сестрою. У списку католиків Кременця 1847 р. фігурують вдова Клара зі Стобницьких Сціборська, дочка Яна, віком 55 літ, і на рік старша її сестра Пелагія Стобницька⁵. За планом 1846–1848 рр., ділянка колезької радниці Сціборської площею 154 кв. саж. з паралельно розміщеними на ній мурованим і дерев'яним будинками знаходилася по сусідству з колишнім ліцеєм на розі вулиць Горньої та Каталані (№ 428). До наших днів тут зберігся двоповерховий старовинний мурований будинок, який за своїм розташуванням та конфігурацією відповідає мурованому будинку садиби Сціборських на згаданому вище плані⁶.

Садиба Войцеха Ярковського. З посімейного списку «заслуженого вчителя Волинського ліцею доктора філософії Войцеха Ярковського», підписаного ним 20 грудня 1832 р., довідуємося, що він мав тоді 63 роки і володів у Кременецькому повіті селом Жолобки, де й проживав із родиною (дружина Катерина Францівна віком 57 років; сини Антоній-Осафат-

¹ Там само.

² *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 174–175.

³ У результаті остаточної ліквідації в імперії унійної церкви (1839) василіяньський Богоявленський монастир у Кременці припинив існування, а його храм чверть століття діяв тільки як православна парафіяльна церква.

⁴ *Шмит А. Кременецький ліцей...* – С. 134.

⁵ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1124, арк. 18 (№ 1175).

⁶ Будинок № 5 на вул. Словацького.

Щасний віком 21 рік та Александер-Теодор-Анджей-Павел віком 20 років; брат Павел віком 48 років, який мав ранг колезького асесора; племінник Гієронім, син Миколая, Ярковський, віком 24 роки); у додатковому списку вказана сестра господаря Маріанна Осипова з Ярковських Яновська віком 52 роки з відміткою, що приписана в Кременці¹. У документі зазначено також, що Ярковські мали декрет Волинського дворянського депутатського зібрання № 110 від 20 червня 1803 р., на основі якого їх уписали в VI частину родовідної книги дворян Волинської губернії, та додатковий декрет від 21 липня 1832 р.² Останній із цих актів, виданий під час чисток, що почалися після розгрому урядом повстання 1830–1831 рр., остаточно закріпив за ними дворянські права.

Крім села Жолобки, Ярковських мав садибу в Кременці, де потім жила його родина. За списком парафіян 1847 р., її складали вдова Катерина, дочка Францишка, віком 66 літ³, та син Антоній віком 37 літ⁴. На плані 1846–1848 рр. між вулицями Горньою і Тринітарською розташована садиба «спадкоємців учителя Ярковського» площею 252 кв. саж. з мурованою та двома дерев'яними спорудами (№ 477). На плані Кременця 30-х рр. ХХ ст. згадані будівлі фігурують як «покинута масток» у групі «старі шляхетські двори»⁵.

Деякий час Войцеху Ярковському та його родині могла належати ще згадана вище садиба на вулиці Директорській, що залишилася після брата Антонія (№ 162).

Садиба Бессера. Виходець з австрійського міста Інсбрука доктор медицини і відомий свого часу ботанік Віллібальд Бессер (1784–1842) протягом 1809–1833 рр. викладав у Кременці натуральну історію і видав ботанічним садом, 1834 р. отримав посаду в Університеті св. Володимира в Києві, а 1841 р. повернувся в місто молодості й найшов тут вічний спочинок⁶. Останнім часом із цим знаменитим ученим пов'язують у Кременці будинок № 2 на вулиці Драгоманова. Єдиним аргументом на користь того, що саме тут він доживав віку, є глухий переказ, відомий з уст кременчанки Ірини Сандецької, якій ця споруда належав від середини 40-х рр. минулого століття. Джерел, з допомогою яких можна було б перевірити його достовірність, не виявлено. За планом Кременця 1846–1848 рр., на час його виготовлення садиба належала якійсь дворянці Келкевич (№ 478).

¹ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 139–142.

² Там само.

³ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1124, арк. 8 (№ 439).

⁴ Там само, арк. 8 зв. (№ 481).

⁵ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów, b. r. (№ 37).

⁶ *Grębecka W.* Willibald Besser... – S. 404–411; *Грембецька В.* Ботаніка... – С. 176–180.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

Садиба родини Пічманна. Уродженець Трієсту австрієць Йозеф Франц Йоганн Пічманн (1758–1834), вихованець, а потім і дійсний член Віденської академії мистецтв, найкращий свого часу на Волині портретист, з 1806 р. займав у гімназії та ліцеї посаду вчителя малювання¹.

Після смерті художника його родина залишилася в Кременці. У списку католиків 1847 р. фігурують, зокрема, благородна радникова Агнешка Пічманнова, дочка Яна, удова віком 70 літ, та Кароліна із Залеських Пічманнова, дочка Базиля, віком 28 літ²; в аналогічному списку 1848 р. згадана тільки радникова Агнешка Пічманнова, дочка Яна, віком 71 рік³; у списку 1877 р. фігурують благородний Ян Пічманн, син Юзефа, віком 58 літ та його дружина Кароліна із Залеських, дочка Базиля, віком 51 рік⁴.

На плані Кременця 1846–1848 рр. з лівого боку вулиці Тринітарської напроти сучасної вулиці Спортової є ділянка «спадкоємців учителя Пічманна» загальною площею 243 кв. саж. (199 саж. займає двір і великий дерев'яний будинок, а решту 44 саж. – город; № 458). До наших днів від цієї садиби, на території якої тепер розташовані два будинки пізнішого часу⁵, збереглися тільки фрагменти зафіксованої на плані старовинної мурованої огорожі.

Садиба Пясецького. «Танців, зокрема наших національних, – повідомляє Козерадський, – найкраще навчав Пясецький [...]»⁶. За планом 1846–1848 рр., наприкінці вулиці Тринітарської, зразу за садибою Пічманна, лежала садиба «дворянина Пясецького» площею 255 кв. саж. (№ 457). Розташований на ній дерев'яний будинок уцілів до наших днів, але відноситься зараз до сусідньої вулиці⁷.

Садиба родини Лензі. Приятель Пічманна італієць Джіовані Лензі⁸ (1763–1832), уродженець міста Пізи, вихованець Неаполітанської консерваторії і відомий свого часу музикант, протягом трьох літ був у Петербурзі першим скрипалем придворного оркестру, потім деякий час грав в оркестрі графа Юзефа Глінського в містечку Романів, а з 1808 р. до кінця життя працював у гімназії та ліцеї в Кременці вчителем музики⁹.

¹ Makowska U. Malarze... – S. 439–449; *те саме* див.: Маковська У. Мистецтво... – С. 137–142.

² ККМ, од. зб. СХІХ. 1124, арк. 16 (№ 1026).

³ Там само, од. зб. СХХ. 1125, арк. 15 (№ 131).

⁴ Там само, од. зб. СХХІІІ. 1128, арк. 12 зв. (№ 157).

⁵ Будинок № 10 на вул. Драгоманова і будинок № 5 на вул. Коцюбинського.

⁶ Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 176.

⁷ Будинок № 7 на вул. Коцюбинського.

⁸ У спогадах Козерадського прізвище у формах *Lenci* та *Lency* (Kozieradzki A. Wspomnienia... – S. 166).

⁹ Шамаєва К. Роль Волинського ліцею... – С. 157.

На плані Кременця 1846–1848 рр. за перетином вулиць Завальної та Жолобівської (тепер вулиці Старі Вали й Старого Детюка) показана ділянка «спадкоємців учителя Ленчого» площею 1735 кв. саж. (192 саж. двору й забудови та 1543 саж. саду) із розташованим на ній дерев'яним будинком (№ 520).

Садиба Клембовського. Вихованець Волинської гімназії та Віленського університету Бонавентура Клембовський протягом 1814–1826 рр. працював у гімназії та ліцеї асистентом учителя малювання, після завершення освіти та закордонної мандрівки знову приїхав у Кременець, 1833 р. перебрався в Київ, де на початку наступного року отримав в Університеті св. Володимира посаду вчителя малювання, 1839 р. був переведений у Харків, а 1844 р. повернувся в Кременець і залишився тут до кінця своїх днів¹. Останню прижиттєву згадку про нього містить список католиків 1877 р., де він значиться як благородний Бонавентура, син Францишка, Клембовський віком 77 літ². За планом 1846–1848 рр., садиба «титularного радника Бонавентури Клембовського» (№ 474) площею 133 кв. саж. (56 саж. двору і забудови та 77 саж. саду) зі скромним дерев'яним будиночком знаходилася на лівому боці вулиці Горньої (тепер вул. Коцюбинського) зразу за перетином її вулицею Попереочною (тепер вул. Самчука). Нині територія, яку вона займала, вільна від забудови.

Садиба Тецлава. Серед інтелігенції Кременця першої третини XIX ст. вихованець ліцею Євстахій Івановський згадує старого вчителя Тецлава, який працював у місті з кінця XVIII ст. і в середині 1820-х років був уже на пенсії³. Восени 1824 р. Францишко Тецлав виконував ще функції регенса платного гуртожитку ліцею⁴. На плані 1846–1848 рр. на вулиці Горній позначена мініатюрна садиба «спадкоємців дворянина Тецлава» площею 168 кв. саж., зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям (№ 461). Нині ділянка, яку вона займала, вільна від забудови (перед будинком № 7 на вул. Коцюбинського).

Садиба родини Вердоєна. Француз Вердоєн, що був у Кременці одним із приватних учителів, мав репутацію блискучого знавця рідної мови та доброго педагога⁵. На плані 1846–1848 рр. є дві садиби «спадкоємців іноземця Вердоєна». Одна з них, площею 292 кв. саж., зайнята забудовою і невеличким садком, розташована недалеко від колишньої Дубенської

¹ *Derwojed J. Bonawentura Klembowski...* – S. 422–427.

² ККМ, од. зб. СХХІІІ. 1128, арк. 6 зв. (№ 75).

³ *Iwanowski E. Młodzieńcze lata...* – S. 548.

⁴ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 88.

⁵ *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 166.

та першій третині ХІХ ст.: спроба соціокультурної топографії

брами (№ 185), а інша, площею 195 кв. саж. зі скромним дерев'яним і вдовженим мурованим будинками, господарськими спорудами й мініатюрним садком – наприкінці вулиці Горньої на повороті її вниз до Вишневецької (№ 462). Мурований будинок уцілів тут до наших днів і нині використовується як житло¹.

Садиба Годоби. Ігнатій Годоба був у Кременці одним із приватних учителів музики². За планом 1846–1848 рр., на вулиці Горній зразу за садибою Вердоюна лежала садиба «спадкоємців учителя Ходоби» площею 542 кв. саж. (№ 463).

Хутір Мінчука. Мемуаристи, які пишуть про Кременець першої половини ХІХ ст., не раз прямо або опосередковано згадують хутір Мінчука, який ліцеїсти відвідували під час прогулянок околицями міста. «Бідніші, але з більшою користю для здоров'я, здійснювали піші прогулянки по горах і хуторах, – пише Козерадський, – і ціллю таких походів найчастіше була гора Черча, а на ній хутір Мінчука, в котрого крім меду в plastrach завжди були славетні традиційні пироги із сиром»³. Юзеф Коженювський згадує в повісті «Тадеуш Безіменний» про організуванні «в складку підвечірки в Мінчучки»⁴. На пироги пані Мінчукової натрапляємо в спогадах Кароля Вітте⁵. Хутір фігурує також у записках дочки Козерадського. Старого Мінчука вона не пам'ятала, але закладену ним традицію пригостити мандрівників продовжили його сини, правда, серед кременчан побутувало переконання, що пироги стали вдвічі менші⁶. За планом 1846–1848 рр., на горі Черчі, приблизно там, де починається зараз вулиця Плитниця-2, була садиба заможного міщанина Микити Мінчука (№ 716) загальною площею 4 дес. 1612 кв. саж. (294 саж. двору й забудови, 2265 саж. городу, 1726 саж. саду та 2 дес. 2127 саж. лісу). Очевидно, це якраз той згадуваний мемуаристами славетний хутір.

* * *

Історичні джерела дали можливість установити вуличну мережу Кременця останньої третини ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. й точне розташування тут значної кількості точок тодішнього соціокультурного життя: храмів, шпиталів, цвинтарів, навчальних закладів та квартир і садиб, в яких проживали люди, дотичні до інтелектуального життя міста. План

¹ Будинок № 9 на вул. Коцюбинського.

² ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1075, арк. 33.

³ *Kozieradzki A. Wspomnienia...* – S. 190.

⁴ *Kożeniowski J. [Krzemieniec...]...* – S. 524.

⁵ *Witte K. [Krzemieniec...]...* – S. 538.

⁶ *Świdarska M. Ze wspomnień...* – S. 18.

VII. Місто Кременець в останній третині XVIII

30-х років XX ст.¹, що відображає забудову Кременця до знищень, завданих Другою світовою війною та інтенсивними переплануваннями й перебудовами наступних десятиліть, а також огляд відповідних ділянок у натурі показують, що ці об'єкти можна локалізувати на сучасному плані міста, причому значна частина старовинних споруд дійшла до наших днів.

¹ Plan miasta Krzemieńca...

VIII

СЕЛО ЛІДИХІВ ТА ЙОГО ПРИСІЛКИ ВІД КІНЦЯ XVIII ст. ДО СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

Село Лідихів лежить на заході Кременецького району Тернопільської області. У ландшафті займаної ним території домінує розлога долина річки Слонівки загальною довжиною близько дев'яти кілометрів¹. Спочатку вона тягнеться з південного заходу на північний схід, далі завертає на північний захід, а потім вигинається хвилястою дугою на північ. Лівий схил долини пологий, а правий досить крутий. Численні бокові яри й роздолини ділять ці схили на частини, окремі з яких тут називають горами (Бамбулова гора, Навітьова гора, Сорокова гора, Джахова гора, Лисоха).

Поодиноких садиб типу хуторів у Лідихові мало, натомість багато скупчень їх, просторово розділених і різних за розмірами. Усі вони мають свої назви – Соломки, Абіссінія, Хащ, Долини, Бамбули, Джахи, Мельники, Двірники, Дубини, Града, Малі Лісовики, Великі Лісовики тощо. Ці скупчення складаються з дрібніших груп та окремих садиб, назви яких відображають давні родові зв'язки мешканців. На Граді, наприклад, розрізняються Богаї і Майорки, на Малих Лісовиках – Лишки, Їднахи, Казісі, Курці, Франки, Завірухи.

З Лідиховом тісно пов'язані своїм корінням сучасні три села в Радивилівському районі Рівненської області. Одне з них спочатку мало назву *Польська Дранча*, друге – *Руська Дранча*, а третє – *Малі Гаї*. У середині 40-х років XX ст. перші два поселення поперейменовували в *Дранчу Першу*

¹ У науковій літературі назву річки виводили від слова *слон*, що подекуди означало в минулому *лося*, та від прізвиська *Слон* (*Трубачев О. Н.* Названия рек... – С. 101; *Шульгач В. П.* Гідронімія... – С. 34–35), насправді ж вона походить від назви розташованого при вході Слонівки в Стир села *Слунва/Слонів/Слонівське*, на місці якого 1627 р. з'явилося містечко Лешнів (див. вище текст про мастки князів Буремських). У Лідихові до середини XX ст. річка була безіменною, а в інших селах її називали *Лідихівкою*, *Сестрятинкою*, *Слонівкою* – за назвами тих поселень, з яких вона виходила або через які протікала.

й *Дранчу Другу*, 1960 р. – у *Дружбу й Новоукраїнське*, а назва третього офіційно закріпилася у формі *Малі Гайки*. Перед Другою світовою війною між Польською Дранчею і Малими Гаями були ще села *Березина* й *Прокази*, але після Другої світової війни їх віднесли до хуторів, а пізніше взагалі зняли з обліку¹. Усі ці поселення поосідали на землях, що належали до Лідихова, тому тривалий час вважалися його присілками².

Географічна назва *Лідихів* становить за формою присвійний прикметник, утворений від дохристиянського власного імені людини. Це дає підстави думати, що історичне коріння поселення сягає вглиб першої половини XIII ст. або й давнішого часу, коли особові назви цього типу домінували ще в побуті українців³.

Найдавнішу писемну згадку про село містить лист великого князя литовського Казимира 1442 р. про надання його на вічність вихідцю з Подільської землі Нестору, котрому судилося започаткувати тут знаний пізніше українсько-польський шляхетський рід панів *Лідихівських/Ледуховських*⁴.

У другій половині XVIII ст. на ґрунтах Лідихова в районі гори, здавна відомої під назвою *Дранча*⁵, з'явилися перші два присілки. В одному з них осіли переважно українці, переведені, мабуть, із корінного села, а в іншому – переважно переселені звідкись поляки, тому перше з цих поселень назвали *Руською Дранчею*, а друге – *Польською Дранчею*⁶. 1817 р. поряд із ними з'явився присілок *Лідихівська Березина*, частина якого згодом виділилася в окреме поселення *Прокази*⁷.

Унаслідок переселень та міжконфесійних шлюбів серед лідихівських селян, особливо північної половини села, теж були поляки. Українці всіх поселень ходили до Миколаївської церкви в Лідихові, а поляки – до костела в містечку Радивиліві.

¹ Skorowidz miejscowości... – S. 29; Українська РСР... – С. 466; Історія міст і сіл... – [Т.] Ровенська область. – С. 621.

² З назвами колишніх корінних сіл уживають прийменники *до та в* (до Лідихова, в Лідихові), а сіл, що повиростали з присілків – прийменник *на* (на Дранчі, на Березині, на Проказах).

³ Численні приклади географічних назв цього типу див.: *Худащ М. Л., Демчук М. О.* Походження...; *Худащ М. Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви...

⁴ *Собчук В. Д.* Від коріння до крони... – С. 291–328.

⁵ АСД. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 108 (1546).

⁶ У переліку поселень Кременецького повіту, складеному на основі податкового реєстру 1775 р., Дранчі нема ще (*Verzeichnis aller adelichen, geistlichen und königlichen Oerter...* – S. 318–329).

⁷ На картах 50–70-х років XIX ст. до назв *Польська Дранча* та *Березина* в дужках додавали *Мазури* та *Прокази* (Военно-топографическая карта... – Ряд XXXIII, лист 4.). Остання з цих назв утворена від прізвища селянської сім'ї *Проказюків*, яка 1858 р. налічувала аж 27 осіб, а всього тоді були на Березині 4 сім'ї і 63 душі (ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 197, арк. 201 зв. – 202).

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

У Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій Лідихів належав до Кременецького повіту Волинського воєводства. Опинившись під час остаточного поділу 1795 р. польсько-литовської держави в Російській імперії, спочатку село та його присілки потрапили в новостворений Дубенський повіт Подільської губернії, а внаслідок розмежування 1797 р. – у новий Кременецький повіт і відійшли разом із ним до Волинської губернії.

Від середини XV ст. землі Лідихова впиралися в рубіж Великого князівства Литовського з Польським королівством, з 1569 р. – у межу між Волинським і Руським воєводствами Речі Посполитої, з 1772 р. – у границю польсько-литовської держави з Австрією, а з 1795 р. – у російсько-австрійський кордон. Тривале перебування села та його присілоків на пограниччі позначалося на складі мешканців, серед яких інколи появлялися вихідці із сусідньої держави, їх світобаченні, мові, способі життя.

У Російській імперії час від часу проходили подушні ревізії – запроваджені Петром I на початку XVIII ст. періодичні переписи населення. Імперію цікавили в першу чергу податні стани – селяни, міщани, купці, однодворці, але на землях, набутих у результаті поділів Речі Посполитої, переписували також шляхту й духовенство. Після оголошення чергової ревізії власник маєтку або економ, що відав його господарством, складав за встановленою формою *ревізьку казку* – перелік душ, в який вносив усіх підпорядкованих йому людей. Записували ім'я, патронім і прізвище людини (у разі, якщо воно було), її відношення до глави сім'ї та вік на час попередньої і поточної ревізій, а також причину відсутності особи, включеної в попередню казку (помер, утік, відданий у рекрути, проданий, переселений) та причину появи раніше не облікованої душі (був пропущений, повернувся з утечі, новонароджений, переселений тощо). Один примірник цього списку залишався в маєтку, а два, засвідчені підписом укладача, подавалися в повітову ревізійну комісію. Там зводили всі дані в перелікові відомості, які передавали потім разом з одним із примірників кожної казки в губернське казначейство.

У Лідихові та його присілках проходили шість ревізій – від V (1796) до X (1858). Казки першої з них поки що не виявлені, а решта збереглися в обласному архіві в Тернополі. Ці матеріали надзвичайно багаті на дані про селянські родини першої половини й середини XIX ст. Інформацію особового характеру про власників маєтків містять папери Волинських депутатських дворянських зборів в архіві у Житомирі, метричні книги і сповідні розписи Радивилівського костела в архівах Варшави, Рівного й Тернополя та деякі інші історичні джерела¹.

¹ Джерелознавчі аналізи матеріалів цих типів див.: *Gieysztor I. Wstęp do demografii...*; *Кабузан В. М. Народонаселение...*; *Легун Ю. В. Генеалогія селян...*; *Антонов Д. Н., Антонова И. А. Метрические книги...*; *Kuklo C. Demografia...*

Рис. 2. Село Лідихів і його присілки на карті Шуберта
Серед. XIX ст.

За описом поселень Волині 1798 р., у Лідихові були 207 дворів і 1322 мешканці (7 душ духовного стану, 58 душ шляхти, 78 душ міщан, у т. ч. 10 євреїв, і 1179 душ панських селян). У двох присілках, поданих під загальною назвою *Дранча*, нарахували 32 двори й 266 душ панських селян. У корінному селі на тлі селянських садиб виділялися розташована під крутою горою мурована церква Миколая Чудотворця з боковим вітварем Покрови Богородиці¹ й три дерев'яні панські будинки. Про Дранчу в документі зазначено: «Грунт землі черной, смешеной с камнем, а местами пещаной, на коем сеется пшеница, рожь, ячмень, овес и другие семена. Урожай против посева с здабриванием в два раза; сенокосов нет, лесу очень мало, и то мелкой кустарняк, в коем зверей и птиц не бывает». Про Лідихів сказано, що земля дає такі самі низькі врожаї, сінокосів теж нема, а тутешні ліси, де переважають сосна, дуб і береза, годяться здебільшого на дрова. Кріпаки по два-три дні на тиждень ходили на панщину. На час складання опису маєток

¹ Бокові вітварі влаштовуються для того, щоб у разі потреби можна було служити кілька літургій, оскільки в православної церкві прийнято протягом дня правити на престолах тільки одну літургію.

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

належав панам Петру **Добжинському**, Ігнатію **Ледуховському** та Доменіку **Галінському**, правда, останній із них мав тільки невеличку частину корінного села¹.

Добжинські герба Єліта простежуються на Волині з 1569 р.² 1765 р. репрезентант цієї кровної спільноти Миколай Добжинський отримав посаду скарбника Кременецького повіту³. На початку 1774 р. його дружина Магдалена з Гліноцьких та сини Матей і Петро купили в шляхтича Вінцентія Потоцького село Клебанівку з присілками Яцівці, Супрунівка й Коршилівка⁴. Усі ці поселення лежали в тій частині Кременецького повіту, яка 1772 р. в результаті першого поділу Речі Посполитої відійшла до Австрії. У Російській імперії, за описом 1798 р., Миколай Добжинський володів селом Немирівкою з присілком Немирівські Гаї⁵.

1797 р. Миколаїв син Петро віком 34 роки, шамбелян колишнього польського двору, склав у Кременці подання на шляхетське походження. За цим актом, він був дідичем села Немирівки в Дубенському повіті Волинської губернії (113 чол. і 120 жін.), де й проживав із родиною, та села Воробіївки в Сквирському повіті Київської губернії (569 чол. і 517 жін.), а як посаг за дружиною держав частину Лідихова (204 чол. і 220 жін.) в Дубенському та Матвіївці (316 чол. і 320 жін.) й Гриньківці (119 чол., 125 жін.) в Кременецькому повітах Волинської губернії. У сім'ю входили дружина Текля віком 33 роки, яка була дочкою чернігівського мечника Войцеха Ледуховського, та діти Фаустин (13 років), Ігнатій (11 років), Зенон (8 років), Францишек (6 років), Магдалена (5 років) й Анеля (0,5 року). У війську пан Добжинський не служив, але виконував деякі цивільні функції публічного характеру, зокрема, був послом від тутешньої шляхти в Москву на коронацію імператора Павла I⁶.

Під час перепису населення 1811 р. в Кременецькому повіті за графом Добжинським рахувалися частина Лідихова, Польська Дранча й Немирівка⁷, а Матвіївці й Гриньківці належали вже Вікентію Лук'яновичу Ледуховському⁸. До наступної ревізії, що проводилася в середині 1816 р., він не дожив, бо Немирівка записана вже за сином Зеноном⁹, а частина Лідихова та Польська Дранча – за дружиною Теклею¹⁰.

¹ РГВИА, ф. 846, д. 18 653, ч. 3, л. 3–3 об. (1798).

² *Boniecki A.*, Herbarz Polski... – Т. 4. – S. 344.

³ *Urzednicy...* – Т. 3, zes. 5. – S. 59, nr 124.

⁴ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 2111, арк. 7–7 зв. (10. 01. 1774, Львів).

⁵ РГВИА, ф. 846, д. 18 653, ч. 3, л. 3 (1798).

⁶ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 2111, арк. 12 зв.–13.

⁷ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 623–631, 862–869.

⁸ Там само, арк. 27 зв.–28 (1. 1. 1811).

⁹ Там само, спр. 162, арк. 1713.

¹⁰ Там само, арк. 1696–1714, 1727–1734.

Протягом 1814–1815 рр. Текля Добжинська перевела в Лідихів групу своїх підданих із села Баворів за Тернополем¹. Дехто з переселенців (Дмитро Двірник, Федір Мельник, Казимир Залевський) започаткував тут нові селянські роди і навіть окремі кутки, що існують до сих пір (Двірники, Мельники). Напередодні ревізії 1816 р. в результаті якоїсь угоди в Лідихів перемістили чотири родини підданих із Немирівки², але наступного року пані осадила їх компактною групою на захід від Польської Дранчі й започаткувала там новий присілок під назвою *Лідихівська Березина*³, що перетворився згодом в окреме село. За контрактами з Добжинською, укладеними 1818 р., у її частині Лідихова поселилися вихідці з Австрії Іван Мандзюк, Йосип Загурський і Федір Градовий, які пообростали тут сім'ями й пустили коріння. Під час переписів населення вони трактувалися не як панські піддані, а як іноземці або як вільні люди⁴.

У середині 1827 р. маєток залишався ще за старою графинею Добжинською⁵, а весною 1834 р. в ньому господарювала вже її дочка Магдалена⁶ віком понад 40 років⁷, заміжня за австрійським підданим Ксаверієм **Точиським**. Спочатку вона жила з чоловіком за кордоном (десь у районі міста Бродів), а 1818 р. прибула за паспортом австрійського уряду в Кременецький повіт і з часом отримала тут право вільного проживання й володіння маєтком⁸.

Оскільки Немирівку успадкував один із братів Магдалени, вона поселилася з чоловіком у Лідихові. Саме тут восени 1828 р. в подружжя народилася дочка Текля-Ванда⁹. Не маючи російського дворянства, пані Точиська клопоталася потім, щоб на неї поширили рішення депутатських зборів Волинської губернії 1827 р. про визнання дворянином її брата Фаустина¹⁰, але результати докладених нею зусиль невідомі.

За метричними книгами, Ксаверій Точиський помер восени 1865 р. на Проказах, а Магдалена – восени 1773 р. в Лідихові. Подружжя залишило синів Станіслава й Казимира та дочок Марію і Ванду¹¹. Марія вийшла заміж за австрійського офіцера Зарембу, що став із часом генералом, і жила

¹ Там само, арк. 1704 зв., 1709 зв., 1710 зв..

² Там само, арк. 1712 зв.–1714 (1. 07. 1816).

³ Там само, спр. 168, арк. 1351 зв., 1380–1385.

⁴ Там само, арк. 1353–1354.

⁵ Там само, спр. 162, арк. 1738.

⁶ Там само, спр. 168, арк. 1339, 1360, 1368.

⁷ Хрещена в Бродах 23. 07. 1792 р. (ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 2111, арк. 107–107 зв.).

⁸ Там само, арк. 94–95 (рішення № 68 від 10. 03. 1827).

⁹ AGAD, KM, nr 814, k. 255a, poz. 46 (9. 09. 1828).

¹⁰ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 2111, арк. 94–95.

¹¹ ДАТО, ф. 426, оп. 1, спр. 2, арк. 79 зв., № 27 († 29. 11. 1865); спр. 201, арк. 85 зв., № 41 († 15. 11. 1873).

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

у Львові. Після смерті матері вона зажадала від Ванди поділу спадщини, скаржилася навіть у Київ генерал-губернатору, просила призупинити продаж маєтку в Лідихові, але безрезультатно¹. Ванда 1852 р. вийшла заміж за 49-річного шляхтича з містечка Вишневець Франца Хенцинського², а 1875 р. була вже вдовою³. За сповідними розписами 1860–1865 рр., разом із батьками в Лідихові проживав 22-річний син Казимир, а 1870 р. зі старою пані була Амелія з Позюмських Точиська з дітьми Бруноном та Марією-Казимирою, що доводилася, їй, очевидно, невісткою⁴. Доля синів невідома. Дуже ймовірно, що вони взяли участь у Січневому постанні поляків 1863 р. й загинули, потрапили в Сибір або емігрували за кордон⁵.

Маючи половину Лідихова та Польську Дранчу й Березину, Точиська переміщувала підданих з одного поселення в інше. 1844 р. вона перевела, зокрема, з Дранчі в Лідихів Франка Малецького, який започаткував тут куток під назвою *Франки*, та Яська й Петра Собчуків⁶, а 1857 р. – молодшого брата останніх Романа, що заснував куток *Майорки*⁷.

Згаданий вище граф Ігнатій Янушович **Ледуховський**, наприкінці Речі Посполитої бригадир польських військ⁸, мав половини Лідихова й Дранчі, значну частину Перенятина, повністю Підзамче й Комарівку та присілки Старики, Підлипки, Стоянівку, Круки й Валігурі⁹, але десь на грані XVIII й XIX ст. розпродав це все¹⁰ й вибрався в село Стрільники Ямпольського повіту Подільської губернії¹¹. У підсумку належна йому половина родового гнізда роздробилася аж на десять шматків.

Один із фрагментів Лідихова придбав Томаш **Савіцький**, та невдовзі перепродав своє надбання Людвіку Константиновичу **Карвовському**¹², до рук якого внаслідок якоїсь майнової операції потрапив ще мініатюрний маєток згаданого вище пана **Галінського** з чотирьох сімей підданих¹³.

¹ Див. у додатку *документ 7*.

² AGAD, KM, sygn. 836, s. 375, roz. 3 (25. 11. 1852).

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 189, спр. 95, арк. 2–3 зв..

⁴ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 16 зв. (1860); спр. 49, арк. 13–13 зв. (1865); спр. 54, арк. 10 (1870).

⁵ Наприкінці 1960-х років я чув у селі глуху згадку про участь якогось «пана Гоцькевського» в повстанні поляків проти Росії, а також переказ про те, що маєток був проданий державою на аукціоні; правда, начебто за борги.

⁶ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 181, арк. 435 зв.

⁷ *Там само*, спр. 194, арк. 1179 зв.

⁸ *Там само*, спр. 150, арк. 882.

⁹ РГВИА, ф. 846, д. 18 653, ч. 3, л. 2 об.

¹⁰ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 772–773, 827–840.

¹¹ *Boniecki A. Herbarz...* – Warszawa, 1911. – Т. 14. – S. 62.

¹² ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 821–822.

¹³ *Там само*, спр. 158, арк. 772–773.

1803 р. Карвовські отримали російське дворянство¹. На початку 1833 р. в родину входили Людвіків син Єзехіель віком 48 років із жінкою Антоніною Яцьківною (38 р.) і сином Калікстом (12 р.) та його брат Єронім віком 50 років із жінкою Анною Казимирівною (32 р.)². Рід володів частиною Лідихова аж до скасування панщини³, але мешкав за його межами, оскільки в сповідних розписах Радивилівського костела не фігурує жодного разу. Належність йому частини села зумовила появу мікротопоніма *Карбовщина*, що дійшов до наших днів.

Наступний шматок маєтку купив ротмістр національної кавалерії колишніх польських військ Станіслав Михайлович **Кіцький**, але 1801 р. відступив його за 50 тисяч польських злотих судді Цеханівської землі Миколаю Юзефовичу **Сляському** та його дружині і своїй дочці Зузанні⁴.

Пребравшись із пруської частини колишньої Речі Посполитої в російську й набувши тут нерухомість, весною 1803 р. пан Сляський присягнув у францисканському костелі в Кременці на вірність імперії⁵, а наприкінці того самого року дворянські депутатські збори Волині ухвалили внести його в губернську родовідну книгу⁶.

Наприкінці 1832 р. в родину Сляських входили Миколаїв син Матей віком 49 років із жінкою Доротою Гжегожівною (29 р.), сином Ігнатієм (6 р.) та дочками Каміллєю (8 р.) і Валерією (4 р.) та син Антоній віком 42 роки з жінкою Теофілею Гжегожівною (30 р.), синами Антонієм-Філіпом (3 р.) і Владиславом (¼ р.) та дочками Доротою (10 р.), Юлією (9 р.) і Антоніною (5 р.)⁷, а за додатковим списком 1834 р. – дочка Текля зі Сляських **Ваховська** віком 50 років та її дочки Маріанна (19 р.), Фабіанна (17 р.) й Сузанна (11 р.)⁸. 1848 р. Камелія вийшла заміж за мешканця Радивилова Вацлава Ринкевича⁹.

1850 р. маєток Сляських перебував у спільному володінні Матея та Антонія Сляських, а 1858 р. брати держали вже свої половини окремо¹⁰. 1860 р. Антоній, його дружина та дочки Антоніна і Юлія проживали в Лідихові¹¹, а про решту родини глухо.

¹ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 261 зв.–262.

² Там само, арк. 261 зв.–262.

³ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 194, арк. 1182–1186 (1858).

⁴ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 5540, арк. 36–36 зв. (11. 05. 1801, Кутківці); ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 158, арк. 198.

⁵ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 5540, арк. 38 (9. 03. 1803).

⁶ Там само, спр. 496, арк. 241 зв..

⁷ Там само, арк. 241 зв., 243, 244.

⁸ Там само, арк. 241 зв., 243, 244.

⁹ AGAD, KM, sygn. 834, s. 585, poz. 2 (19. 02. 1848).

¹⁰ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 186, арк. 353–359; спр. 194, арк. 1210–1221.

¹¹ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 17.

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

Третій шматок села спочатку потрапив до Ксаверія Антоновича **Гарліцького**¹, а 1 січня 1830 р. був проданий Доменіку Каетановичу **Позюмському** та його дружині Саломеї Вікентіївні з Островських².

Позюмських уписали в родовідну книгу дворян Волинської губернії 1818 р., ще до придбання частини Лідихова³, але 1824 р. за недостатчею документів герольдія сенату відмовила їм у правах на «голубу кров»⁴, і вони легітимізувалися аж 1847 р.⁵ У Лідихові родина простежується з другої половини 20-х років XIX ст. Саме тут 1827 р. в неї з'явився на світ син Ян-Юзеф-Адольф⁶, 1828 р. – син Станіслав⁷, 1829 р. – дочка Леоніда-Фелікса-Петронелла⁸. Наприкінці 1832 р. в родину входили Доменік Каетанович віком 56 років, його дружина Саломея Вікентіївна (45 р.) та дочки Касильда (7 р.) й Амелія (2 р.)⁹.

Позюмські володіли своєю частиною села аж до селянської реформи і жили тут. За сповідним розписом Радивилівського костела, 1860 р. родину склали згадані вище Доменік і Саломея та їхні діти Мечислав (28 р.), Людгар (21 р.) і Амелія (17 р.)¹⁰.

Наступний фрагмент Лідихова за т. зв. колокаційним правом перейшов від графа Ледуховського до Іоанни з Ринкевичів **П'ящинської**¹¹.

1803 р. нових поміщиків внесли в дворянську книгу¹². 1832 р. в сім'ю входили Іоанна П'ящинська віком 68 літ, її син Віктор Янович (38 р.) із жінкою Маріанною Бартоломейвною (40 р.), сином Ромуальдом (3 р.) і дочкою Целестиною (6 р.) та син Станіслав (32 р.) із жінкою Катериною Томашівною (26 р.) і синами Каролем (6 р.) та Яном (4 р.)¹³.

10 травня 1850 р. родина поділила маєток: одна половина відійшла Станіславу, а інша – Вікторовим дітям Ромуальду й Целестині¹⁴. 1860 р. в селі проживали Станіслав і його дружина, їхня дочка Вікторія (22 р.), зять Людвік Доманський (30 р.) та внуки Броніслава (4 р.) і Владислав (1 р.)¹⁵.

¹ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 592.

² Там само, спр. 168, арк. 1017.

³ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 321 зв., 324.

⁴ Там само, арк. 322–323.

⁵ Список дворян... – С. 386..

⁶ AGAD, KM, nr 813, k. 253, poz. 19 (17. 03. 1827).

⁷ Ibid., nr 814, k. 250a, poz. 20 (8. 05. 1828).

⁸ Ibid., nr 815, k. 280a, poz. 30 (23. 06. 1829).

⁹ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 322–323.

¹⁰ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 17.

¹¹ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 158, арк. 95–96 зв..

¹² ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 17 зв.–18.

¹³ Там само, арк. 17 зв.–18.

¹⁴ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 180, арк. 697–701, 703–706.

¹⁵ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 17.

П'ятий шматок Лідихова, за ревізійною казкою 1811 р., придбав Юзеф-Еммануель Теодорович **Ваховський**¹. 4 січня 1828 р. Кристина Михайлівна Ваховська, що була, мабуть, його вдовою, відступила цю частину села Теклі з Черчицьких Ваховській, ймовірно, передчасно овдовілій невістці, тепер уже **Мінькевич**, та її дочкам Февронії, Михайлині й Станіславі². Пані Мінькевич затримала це надбання до кінця 50-х років, але жила, мабуть, десь за його межами, бо в списках парафіян костела її нема.

Наступний фрагмент села придбав шляхтич Юзеф **Хенцинський**, але перепродав Францишку Миколайовичу **Суському**³.

1802 р. Суських уписали дворянську книгу Волинської губернії⁴. Наприкінці 1832 р. в родину входили Францишкова вдова Анна Якубівна віком 70 літ, син Франц (36 р.) і дочка Гонората Ракмеєвська (35 р.) зі своєю дочкою Александрою Бонавентурівною (15 р.)⁵, а також записаний окремо син Юзеф (44 р.) із жінкою Юлією Павлівною (37 р.) та дочкою Регіною (13 р.)⁶. Літом 1836 р. пані Суська померла. За метричною книгою, вона залишила синів Юзефа, Віктора й Францишка та дочку Гонорату⁷.

1850 р. маєток Суських у Лідихові належав уже колезькій асесорші Антоніні Ігнатівні з Ржуховських **Гринкевич**⁸.

Під час ревізії 1796 р. один фрагмент частини графа Ледуховського перебував у заставі в овруцької хорунжини Зофії Антонівни **Бонковської**; пізніше його придбала Маріанна **Шидловська**, а спадкоємці тої Каспер і Текля **Виржиковські** відступили потім це володіння жидачівському стольнику Бартоломею Юзефовичу **Черчицькому**⁹.

Наприкінці 1802 р. нового власника внесли в дворянську родовідну книгу¹⁰. 1832 р. в родину Черчицьких входили Бартоломеева вдова Саломея Якубівна віком 60 літ, син Юзеф (34 р.), що засідав у Кременецькому повітовому суді, невістка Саломея Бартоломейівна (28 р.) та внук Цезар-Юзеф-Вацлав (1 р.)¹¹. 1847 р. Юзеф-Юліан-Фаустин Черчицький помер, залишивши вдову Саломею з Аслановичів і сина, а наступного

¹ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 504–504 зв.

² Там само, спр. 168, арк. 899–906.

³ Там само, спр. 158, арк. 202–205.

⁴ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 101 зв.–104.

⁵ Там само, арк. 101 зв.–104.

⁶ Там само, арк. 301 зв.–302.

⁷ AGAD, KM, sygn. 822, s. 220, poz. 15 (3. 06. 1836).

⁸ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 181, арк. 293–299.

⁹ Там само, спр. 158, арк. 779 зв. У каталозі урядників Руського воєводства пан Черчицький відсутній серед жидачівських стольників (див.: *Urządnicy...* – Т. 3, zes. 1).

¹⁰ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 133 зв.–134.

¹¹ Там само, арк. 133 зв.–134.

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

року слідом за ним пішла і його мати Саломея з Шолайських¹. Наприкінці 50-х років власником маєтку в Лідихові був згаданий вище син Цезарій², але він жив за межами села.

Восьмий фрагмент Лідихова 1799 р. купив шляхтич Ігнатій **Загурський**, але 1806 р. продав своє надбання хорунжому колишніх польських військ Константину Павловичу **Пашкевичу** та його дружині Ружі з Пакошів³. За казкою 1811 р., останній купив ще шматок села, який на час ревізії 1796 р. становив власність шляхтича Станіслава **Чиконського**⁴.

Вивезений 1812 р. в Сибір, пан Пашкевич повернувся потім додому йдесь у другій половині 1822 р. помер⁵. Набуті в графа Ледуховського частину Лідихова та сільце Валігурі влітку 1822 р. він записав дружині Ружі з Пакошів⁶, та за участь синів Юзефа, Кароля й Стефана в польському Листопадовому повстанні 1830 р. проти Росії ці маєтки конфіскували⁷.

Після Пашкевичів частина Лідихова потрапила до Олександра Юзефовича **Кручковського**⁸. Рід останнього внесли в дворянську книгу Волинської губернії ще 1803 р.⁹. У Лідихові він простежується від середини 20-х років XIX ст. 1824 р. його дружина Фортуната з Боярських народила тут сина Зигмунта-Юзефа¹⁰, 1830 р. – сина Владислава-Петра¹¹, а 1834 р. – сина Болеслава-Фортуната¹². Наприкінці 1832 р. в родину входили її глава колезький секретар Олександр Кручковський віком 39 літ, що засідав у Житомирі в губернській палаті кримінального суду, його дружина Фортуната Василівна (29 р.), сини Зигмунт-Юзеф (9 р.) і Владислав-Петро (2 р.) та дочка Ізабелла (10 р.)¹³.

1850 р. частина села залишалася ще за Кручковським, що мав тепер чин титулярного радника, а 1858 р. належала вже Владиславу Константиновичу **Пашкевичу**, що якимось повернув собі спадщину батьків¹⁴, проте родина Кручковських не вибралася із села. 1865 р. Олександр та його дружина

¹ AGAD, KM, sygn. 833, s. 528, poz. 13 (17. 04. 1847); sygn. 834, s. 610, poz. 31 (6. 08. 1848).

² ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 194, арк. 1222–1227.

³ Там само, спр. 158, арк. 12–15; APL, APasz, sygn. 3, 14.

⁴ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 158, арк. 11.

⁵ Red. Paszkiewicz Karol Czesław (1805–1885) // PSB. – 1980. – Т. 25. – S. 275–276.

⁶ APL, APasz, sygn. 4 (10. 07. 1822).

⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 74, спр. 407, ч. 1, арк. 37 зв.–38; APL, APasz, sygn. 8.

⁸ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 183, арк. 401.

⁹ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 165 зв.–166.

¹⁰ AGAD, KM, nr 815, k. 280a, poz. 31 (2. 11. 1824).

¹¹ Ibid., nr 816, k. 179, poz. 23 (17. 04. 1830).

¹² Ibid., nr 820, k. 219, poz. 19 (11. 03. 1834).

¹³ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 165 зв.–166.

¹⁴ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 183, арк. 401–409; спр. 194, арк. 1229–1240.

проживали ще в Лідихові¹. З родини Пашкевичів 1859 р. в селі зафіксовані вдова Павлина віком 60 літ і її дочка Людмила (24 р.)², а наступного року нікого вже не було.

Останній шматок села придбав трембовельський мечник Доменік Юзефович **Моссаковський**, та під час ревізії 1811 р. тут господарювала вже його вдова Єлизавета Феліксівна³. 1827 р. Моссаковських уписали в родовідну книгу Волинської губернії⁴. 1833 р. в панську родину входили згадана вище вдова віком 70 літ, її син Доменік-Юзеф (30 р.) і невістка Петромиля Юзефівна⁵.

Під час ревізій 1834 й 1850 рр. частина Моссаковських перебувала в заставному володінні дворянина Лаврентія Васильовича **Стебельського**, а 1858 р. належала вже йому на правах діди́ча⁶. Останній міг з'явитися в селі у зв'язку зі шлюбом. Відомо, зокрема, що матір'ю його дочки Катерини, котра померла в Лідихові на початку 1830 р. в 10-річному віці, була Катерина з Моссаковських⁷.

Стебельські жила в Лідихові як до, так і після скасування панщини. 1860 р. в родину входили згаданий вище Лаврентій, його сини Август (22 р.) і Геркул (24 р.), невістка Зофія з родини Штурмів (20 р.), онук Фабіян-Віктор (1 р.) та дочка Констанція Козека (26 р.), що вийшла заміж, але овдовіла й повернулася додому⁸. 1868 р. старий пан Стебельський помер у віці 91 рік⁹. Нині про цю поміщицьку родину нагадують урочища *Стебельщина* та *коло Стебельського*.

Присілок Руську Дранчу в графа Ледуховського придбав парнавський чашник Франциск Юзефович **Мосановський**¹⁰. Пізніше це поселення упадкувала його дочка Бібіянна, заміжня за Юзефом **Каменським**.

1803 р. Каменських внесли губернську родовідну книгу Волинської губернії¹¹. Наприкінці 1832 р. панська сім'я складалася з Бібіянни, що в 39-літньому віці була вже вдовою, її синів Максиміліана-Гілярія (18 р.), Францишка-Міхала (16 р.) й Алесія-Юзефа (15 р.) та дочок Ружі (17 р.),

¹ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 49, арк. 13 зв.

² Там само, спр. 45, арк. 16 зв.

³ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 879–881.

⁴ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 289 зв.–290.

⁵ Там само, арк. 289 зв.–290 (30. 06. 1833).

⁶ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 167, арк. 1382 (1834); спр. 179, арк. 719 (1850); спр. 194, арк. 1187 (1858).

⁷ АГАД, КМ, нр 816, к. 196, роз. 38 (22. 02. 1830).

⁸ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 17.

⁹ ДАТО, ф. 426, оп. 1, спр. 2, арк. 76 зв., № 10 († 7. 03. 1868).

¹⁰ Там само, ф. 37, оп. 2, спр. 150, арк. 882–885.

¹¹ ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 496, арк. 75–76.

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

Юлії (8 р.) і Фонтині (6 р.)¹. Восени 1836 р. Ружа вийшла заміж за шляхтича Віктора Штурму віком 29 років, що теж проживав на Дранчі².

1858 р. в маєтку господарював згаданий вище Максиміліан Каменський³. 1860 р. він жив тут у панському дворі, не маючи сім'ї, з численною челяддю з кріпаків⁴.

Крім поміщиків, за сповідними розписами Радивилівського костела, у Лідихові та його присілках мешкали також дворяни, що не мали кріпаків, та кілька родин однодворців, похідних здебільшого з тої польської шляхти, яка не змогла довести права на російське дворянство⁵.

* * *

Наприкінці існування Речі Посполитої маєток Лідихів складався з корінного село та присілків Польської Дранчі й Руської Дранчі, а господарювали в ньому два представники відомого шляхетського роду Ледуховських, осілого тут ще в середині XV ст.

На грані XVIII й XIX ст. володіння одного з Ледуховських завдяки матримоніальним зв'язкам успадкував рід Добжинських, а пізніше – рід Точиських. Володіння іншого внаслідок розпродажу потрапили до рук дрібних поміщиків і розпалися на 10 частин, до яких сімейні поділи додали в середині XIX ст. ще дві.

У частині маєтків були панські двори. Станом на 1860 р. у Лідихові проживали Точиські, Стебельські, Кручковські, Сляські, П'ящинські й Позюмські, а на Дранчі – Каменські.

Напередодні скасування панщини Лідихів перебував у руках аж 12-ти поміщиків. При ландшафті, насиченому долинами, ярами й горами, ця розпорошеність між багатьма власниками каталізувала формування тут численних просторово відокремлених частин.

Соціокультурний ландшафт агломерації взаємозв'язаних поселень, де православні українці жили в постійному контакті з поляками-католиками, сприяв нагромадженню обома етноконфесійними групами досвіду співжиття на засадах поваги до дещо іншої культури. Саме тому, очевидно, до наших днів у селі, особливо в північній частині його, під час великих католицьких свят православні намагаються звести всі роботи у своєму господарстві до мінімуму, а католики шанують усі православні свята.

¹ Там само, арк. 75–76.

² AGAD, KM, nr 822, k. 217, poz. 5 (20. 09. 1836).

³ ДАТО, ф. 37, оп. 2, спр. 195, арк. 461–476.

⁴ ДАРО, ф. 245, оп. 1, спр. 46, арк. 12 зв.

⁵ Там само, спр. 44, арк. 18 зв.–20 (1858); спр. 45, арк. 16–17 зв. (1859); спр. 46, арк. 16–18 (1860).

Додатки

Таблиця 8

Поміщицькі селяни Лідихова та його присілків за ревізією 1858 р.

Поміщики	Двори	Жителі	Прізвища кріпаків
Лідихів			
Гринкевич Антоніна Ігнатівна	12	66	Батюшок, Волянчук, Гудим, Дронь, Лавренчук, Паршук, Решетило, Степанчук, Струсь, Чорнобай
<i>Кантоністи і рекрутки</i>	–	3	–
<i>Казенні селяни</i>		2	Дронь
Карвовський Езехіель Людвикович	4	19	Атадинька, Мацюк, Музика=Дубина
Мінькевич Текля	4	31	Кучерявий, Лада, Стельмах, Молінський
Пашкевич Владислав Константинович	24	148	Богуч, Брикула, Брикула=Сидор, Бурмай=Чорний, Демчук, Демчук=Боронко, Джаг, Зарибняк, Зелений=Галайда, Кошель, Остапчук, Поламар, Присяжнюк, Присяжнюк=Банбула, Решетило, Чорнобай, Шурин, Шурин=Хирин
Позюмський Доменік Каєтанович	19	179	Горбалюк, Дубина, Козачук, Комертончук, Королик, Кошель, Лесик, Мулярчук, Наумець, Острій, Павлюк, Пацюк, Ткачук, Шмигельський, Ярмусь
Пяцинський Станіслав Янович	6	31	Батюх, Гуменюк, Даньчук, Лисак, Проць, Сорока
Пяцинський Ромуальд Вікторович	5	41	Батюх, Левенюк, Литвинів, Філософ, Чорнобай=Крет, Юхимів
Сляський Матей Миколайович	7	43	Андрійчук, Козак=Козачук, Матвійко, Пасічник, Реґеда, Савчук, Чорнобай, Юрчук
Сляський Антоній Миколайович	8	37	Бондар, Брашинський, Віннічук, Ізак, Казимирчук=Пасічник, Козак, Колесник, Присяжнюк, Чорнобай, Юрчук

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

Стебельський Лаврентій Васильович	10	55	Гловацький, Госпада, Долинський, Логаш, Мамчурок, Радецький, Савчук, Хрущ, Чорний, Шпортилюк
Точиська Маґдалена Петрівна	46	304	Артемчук, Балаб'юк, Березовий, Білецький, Бобик, Галай, Горбатий, Градовий, Грицай, Ґузик, Ґура, Двірник, Дзьомбер, Дячок, Дячук, Залевський, Іванців, Калінічук, Кацавал, Ковальчук, Козяр, Колесник, Кучерявий, Лутовський, Малецький, Маслюк, Мельничук, Наконечний, Непогребений, Остапчук, Пасічник, Полеха, Проказюк, Сенник, Собчук, Степанюк, Цвілих, Червінний, Шелест, Шемчук, Шостак, Шурин, Яцина
<i>Вільні люди</i>	3	12	Градовий, Заґурський, Мандзюк
Черчицький Цезарій Юзефович	7	43	Степанишин=Степко, Костюк, Момотів=Паляниця
Разом	161	957	
Березина			
Точиська Маґдалена Петрівна	4	63	Грицай, Проказюк, Романюк, Стрик
Дранча Польська			
Точиська Маґдалена Петрівна	21	224	Білецький, Бондарчук, Валентіїв, Зварич, Ковальчук, Колесник, Кравчук, Кучерявий, Малецький, Мірецький, Мудрик, Мулінський, Надячків, Наконечний, Орловський, Пасічник, Побережник, Романюк, Себестіянів, Собчук, Хороший
Дранча Руська			
Камінський Максиміліан Йосипович	38	284	Баюк, Бенедиктюк, Бідюк, Бойко, Бурмай, Ваврончик, Гаман, Захвостач, Ковалик, Кравчук, Мартинюк, Мовчан=Курець, Нагорновський, Орловський, Ступак, Шмайдак, Чучмай, Юсюк
<i>Вільні люди</i>	3	13	Бернацький, Міщук, Шеремета

Складено за: ДАТО, ф. 37, оп. 1, спр. 192а, арк. 108–110 (Руська Дранча, вільні), 145–147 (Лідихів, Точиська, вільні); спр. 194, арк. 1133–1137 (Мінькевич), 1138–1154 (Позюмський), 1156–1164 (Гринкевич), 1165–1181(Точиська), 1182–1186 (Карвовський), 1187–1193 Стебельський), 1196–1208 (Пящинські), 1210–1221 (Сляські), 1222–1227 (Черчицький), 1229–1240 (Пашкевич); спр. 195, арк. 450–460 (Польська Дранча), 461–476 (Руська Дранча); спр. 197, арк. 200–204 (Березина).

Документ 1

Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської
селянам Польської Дранчі Григорию Зваричу та Мотрі Вознюк на шлюб

(Архів автора)

№ 3-й

Свидетельство

Нижє підписавшийся управитель имения [помещ]ицы с Добржынских, а ныне Точьской, [во]тчинницы части села Ледухова, Дранчи Польской и приселка Березыны, лежащей в губернии Волынской Кременецкого уезда, даю сие свидетельство крестьянину села Дранчи Польской Григорию Иванову Зварич, от роду лет 19-ти, холост, записан по 8-й народной переписи под № 19-м, в том, что желает вступить в законный брак с крестьянкой выше помянутой помещицы части села Ледухова девицею Франца Григориева Вознюка дочерью Мотроною, от роду лет 17-ть, записанной по 8-й ревизии под № 35. Таковое сие свидетельство собственноручным подписом с приложением герба моего утверждаю.

Генваря 27 дня 1840 года.

Управитель имения помещицы Точьской
– 14-го класса Николай Хлебовский

[Сургучна печатка]

Документ 2

Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської
селянам Лідихова Петру Градовому та Меланії Бобик на шлюб

(Архів автора, копія)

№ 50; № 53

Свидетельство

Нижє підписавшийся управитель имения помещицы Точьской части села Ледухова губернии Волынской Кременецкого уезда, даю сие мое свидетельство крестьянину части с. Ледухова г[оспож]и Точьской Петру Федоровому Градовому, холосту, записанному по ревизии под № 26-м, в том, что желает вступить в законный брак с крестьянкою той же части девицею Луки Васильева Бобык дочерью Меланиею, записанною по ревизии под № 19-м. А посе[му] ко вступлению им в законный брак дозволяется, на что своеручным подписом и приложением моей печати утверждаю.

Октября 25 дня 1841 года.

Управитель Коллежский регистратор Николай Осипов Хлебовский

[Сургучна печатка]

від кінця XVIII ст. до скасування кріпацтва

Документ 3

Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської
селянам Березини Григорію Проказюку та Аполлонії Побережник
на шлюб

(Архів автора)

№ 13; № 126

Свидетельство

Ниже подписавшийся уполномоченный имени помещицы Точыской части с. Ледухова и деревни Польской Дранчи [и] приселка Березина губернии Волынской Кременецкого уезда, даю сие свидетельство крестьянам деревни Польской Дранчи и приселка Березина Григорию Андрееву Проказюку, который есть греко-российского исповедания и по ревизии записан под № 1-м, который желает вступить с девицею того ж имени Аполлонию Игнатьева дочерью Побережника, которая есть исповедания греко-российского и по ревизии записана под № 14-м, а по сему я вижу, что не имеется никакого препятствия, то ко вступлению им в законный брак дозволяется, с подписом и приложением печати герба моего.

Ноября 2-го дня 1844 года.

Коллежский регистратор Н. Хлебовский

[Чорна сажова печатка]

Документ 4

Дозвіл поміщика Доменіка Позюмського
селянам Лідихова Василю Кошелюку та Мотроні Сапошці на шлюб

(Архів автора)

№ 9; № 120

Свидетельство

Дано сие свидетельство с вотчинного владения части села Ледухова помещиком губернии Волынской Кременецкого уезда в том, что дозволяется вступить в законный брак крестьянину Василию Антонова Кошелюку, записанному по последней народной переписи под № 7, лет оному от роду 20, с крестьянкою Мотроною, Ивана Сапошки дочерью, того ж селения и части оной, записанной по последней народной переписи под № 2. Лет оной от роду 18. И для удостоверения сего свидетельства собственноручно подписуюсь с приложением печати герба моего.

Мая 14 дня 1844 года.

Помещик Доминик Позюмский

[Сургучна печатка]

Документ 5

Дозвіл поміщика Олександра Кручковського
селянам Лідихова Дем'яну Зарібняку та Пелагії Присяжнюк на шлюб

(Архів автора)

№ 5; № 125

Свидетельство

Я, нижепоименованный помещик Волынской губернии Кременецкого уезда части селения Ледухова, даю сие свидетельство крестьянину сей же части Демияну Романову Зарибняку, имеющему от роду 26 лет, записанному по 8-й народной переписи в сказках под № 33, в том, что оному ж Демияну позволяю вступить в законный брак с крестьянкою сей части Даниила Присяжнюка дочерью Пелагиею, имеющею от роду тоже 26 лет, записанною по тем же сказкам под № 24, с тем, что на сие бракосочетание со стороны двора никаких препятствий не имеется, в удостоверение чего собственноручным подписом при печати герба моего утверждаю.

Октября 29 дня 1844 года. Селение Ледухов.

Помещик титулярный советник А. Кручковский

[Сургучна печатка]

Документ 6

Дозвіл поміщика Станислава Пящинського
селянину Лідихова Кирилові Сороці на шлюб із Пелагією Кошель

(Архів автора)

№ 7-й

Свидетельство

Я, нижепоименованный помещик Волынской губернии Кременецкого уезда части села Ледухова Станислав Иванов Пящинский, даю сие свидетельство крестьянину моему Кирилу Антонову Сороце в том, что позволяю вступить в законный брак из девицею Тимофея Данилова Кошеля дочерью Пелагиею, записанною по восьмой народной переписи в г. помещика Кручковского, [из у]помянутым Сорокою, записанному на части моей под № 4-м апреля 13 дня 1834-го года. В чем я позволяю и своим собственноручным подписом с приложением герба моего удостоверяю.

1848-го года мая 9-го дня в Ледухове.

Помещик Иванов сын Станислав Пящинский

[Чорна сажова печатка]

Лист австрійської підданої Марії з Точиських Заремби
київському генерал-губернатору
в справі спадщини її матері Магдалени з Добжинських Точиської
в селі Лідихові та його присілках

(ЦДІАК України, ф. 442, оп. 189, спр. 95, арк. 2–2 зв.)

Его сиятельству господину киевскому, подольскому и волынскому генерал-губернатору и кавалеру генерал-адъютанту князю Дондукову-Корсакову

жительствующей в г. Лемберге жены австрийского генерала Марии из Точыских Зарембы

ПРОШЕНИЕ

Покойный отец мой дворянин Точыский назад тому до 40 лет, имея пребывание за границею, выдал меня здесь в замужество за офицера австрийской армии (ныне генерала Зарембу). Мать же моя Магдалена из Добржинских Точыска, владея Волынской губернии в Кременецком уезде вотчинным своим недвижимым имением с. Ледуховом с приселками, имела в оном постоянное жительство и там 26 ноября 1873 года жизнь кончила, оставив по себе другую дочь, а родную сестру мою вдову Ванду, по мужу Хенцинскую. Обе мы как единственные наследницы оставшегося материнского имения состоим в равных правах к наследству, с тою, однако, разницею, что я по выходе в замужество нахожусь за пределами России и не имею возможности пользоваться попечительным покровительством российских законов, а сказанная сестра моя, сама завладев по смерти матери нашей целым ее имением, не только умалчивает предо мною об отчетах с доходов из такового со времени кончины покойницы, но даже, как по частным и достоверным сведениям стало мне ныне известным, намерена самое имение продать без моего ведома и согласия. Чтобы наскоре попрепятствовать неблагонамеренным и в обиду мою действиям сестры моей Хенцинской, я обращалась по сему предмету с прошением к г. начальнику Волынской губернии о недопущении сестры моей Ванды к продаже Ледуховского имения без надлежащего со мною совещания и особого на то моего согласия. Прошение это передано было его превосходительством на постановление в Волынское губернское правление, но сим как написанное в место установленной гербовой на простой бумаге возвращено ко мне с надписью «Без удовлетворения».

VIII. Село Лідихів та його присілки

Находясь в настоящее время больною, а тем самым в невозможности лично отправиться в пределы России для обороны прав моих на наследство, не менее того, будучи несведущею, на какого достоинства гербовой бумаге должно быть написано прошение и кому именно следует подать таковое, я вижу одно лишь спасительное средство – прибегнуть под особое покровительство Вашего сиятельства как непосредственного начальника Западного края и всепокорнейше просить предписать, кому следует, продажу Ледуховского имения приостановить впредь до восстановления к сему делу особаго от меня поверенного, при чем долгом считаю доложить Вашему сиятельству, что покойная мать моя, сколько мне известно, никакого распоряжения именем не делала, а имея нежное материнское сердце, делать какие ни есть исключения в правах дочерей своих к наследству не имела и малейшего повода. При таком за тем стечении обстоятельств если бы даже сестра моя ныне ссылалась на духовное завещание, то и в таком случае, имея в виду, что покойница в день кончины своей имела от роду 83 года, при том лишена была и слуха и зрения, наконец, умерла в таком положении почти скоропостижно, а потому какой бы ни был ныне документ ею будто совершенный, подлежит бдительному обзору, тем более еще и потому, что всеми делами по имению сестры моей занимается помещик Кременецкого уезда Милович, о поступках коего, ежели угодно будет Вашему сиятельству собрать надлежащие справки, тогда, нет сомнения, правота наследства моего, без особых исков получит законное направление, а виновные в посягательстве на чужую собственность не ускользнут от заслуженной ответственности.

О милостивой резолюции настоящего моего прошения не откажите, Ваше сиятельство, известием меня через императорское российское консульство в Бродах по пребыванию моему в г. Лемберге, улица Секстуская, № 44, для дальнейшего со стороны моей действия, при чем убедительнейше имею честь просить Ваше сиятельство по случаю невозможности приобрести в Лемберге гербовой бумаги и при том по неизвестности, какого таковая должна быть достоинства, причитающиеся казне гербовые пошлины, сколько бы тех не следовало, поручить потребовать от меня г. консулу, и за первым известием будут мною сполна уплачены.

Я вполне уверена в гласную справедливость Вашего сиятельства и, полагаясь на нее, не сомневаюсь, что просьба моя если даже составлена с некоторыми неформальностями, то и в таком случае, заключая обиду иностранки в нарушении сущности законов, без удовлетворения оставлена не будет.

20 мая 1875, г. Лемберг.

Marie de Zarembo née Toczyska

ДОДАТКИ

Рис. 1. Срібні монети Романовичів із зображенням герба Волині. XIV ст.

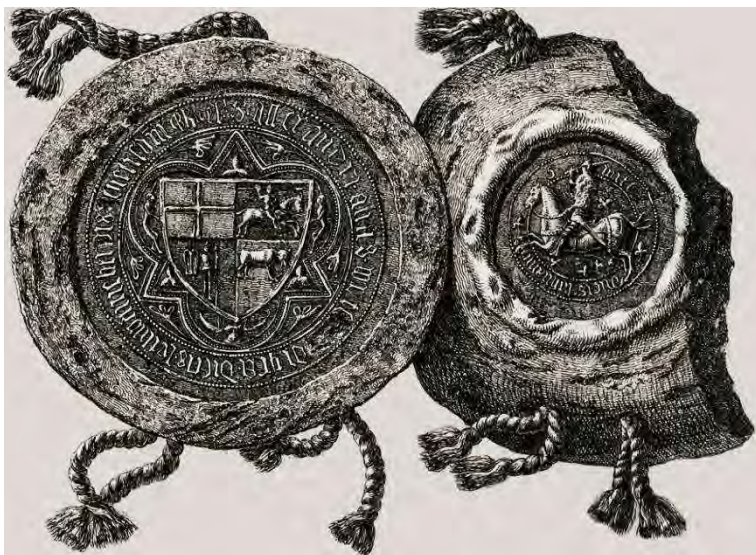

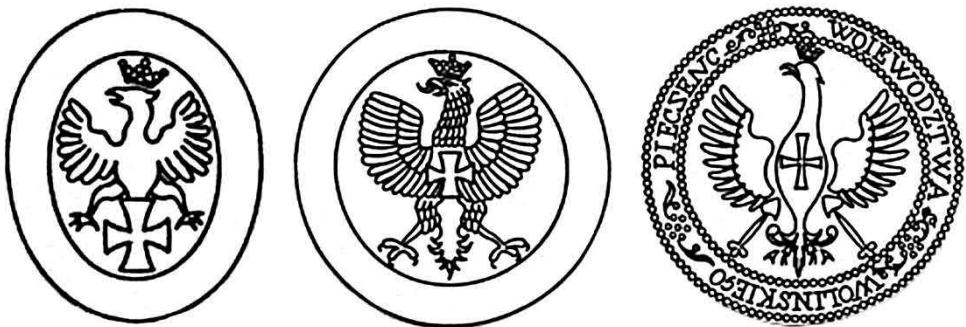
Рис. 2. Гербова печать великого князя литовського Вітовта з гербом Волині в одній із частин щита. 1401–1410. Ø 62 мм. *Малюнок XIX ст.*

Рис. 3. Маєстатична печать великого князя литовського Вітовта з гербом Волині на одному із щитів. 1407–1430. Ø 100 мм. *Малюнок XIX ст.*

Рис. 4. Герби Волинського та суміжних із ним Белзького, Берестейського, Руського й Київського воєводств і Холмської землі. Гравюри XVI ст.

*Рис. 5. Печаті Волинського воєводства XVII – XVIII ст.
Прориси О. Однороженка*

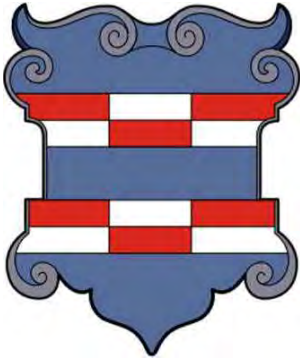

Рис. 6. Герб Лодомерії

Рис. 7. Герб
Волинської губернії.
з 1856 р.

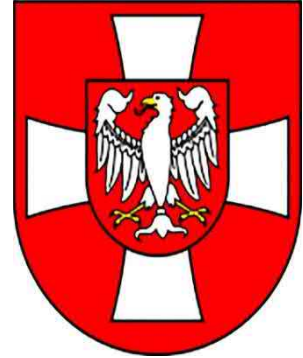

Рис. 8. Герб
Волинського
воєводства. Проект

Рис. 9. Герб
Волинської області

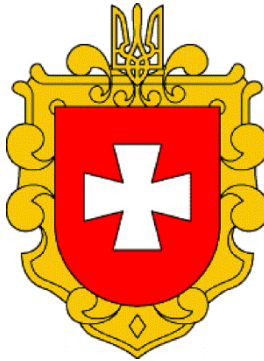

Рис. 10. Герб
Рівненської області

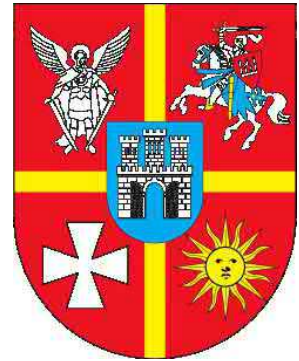

Рис. 11. Малий герб
Житомирської області

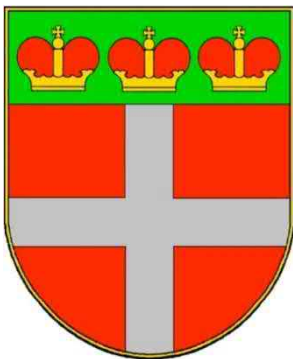

Рис. 12. Малий герб
Ізяславського району
Хмельницької області

Рис. 13. Герб
міста Шепетівки
Хмельницької області

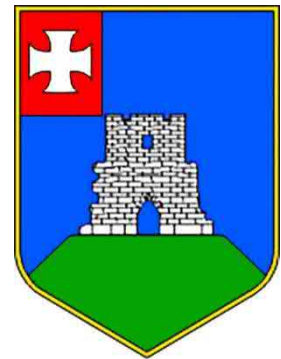

Рис. 14. Герб
міста Кременця
Тернопільської області

*Рис. 15. Надбрамна вежа Кременецького замку.
На передньому плані залишки Черленої вежі. Сучасне фото*

*Рис. 16. Оборонна стіна і надбрамна вежа Кременецького замку.
Сучасне фото*

*Рис. 17. Князь Свидриґайло у в'язниці в Кременецькому замку.
Картина І. Гарасевича. 1950-і рр.*

*Рис. 18. Князь Андрій Сангушко,
кремєнецький староста
кін. XV ст. Уявний портрет*

*Рис. 19. Королева Бона.
Старовинна гравюра*

Рис. 20. Вигляд Почаєва з лідихівського під'їзду. Акварель З. Фогеля. 1791

Рис. 21. Почаївська лавра з півдня. Акварель Т. Шевченкаю 1846

*Рис. 22. Почаївська лавра.
Літографія А. Місировича за аквареллю Н. Орди. Середина 1870-х рр.*

Рис. 23. Почаївська лавра. Листівка початку ХХ ст.

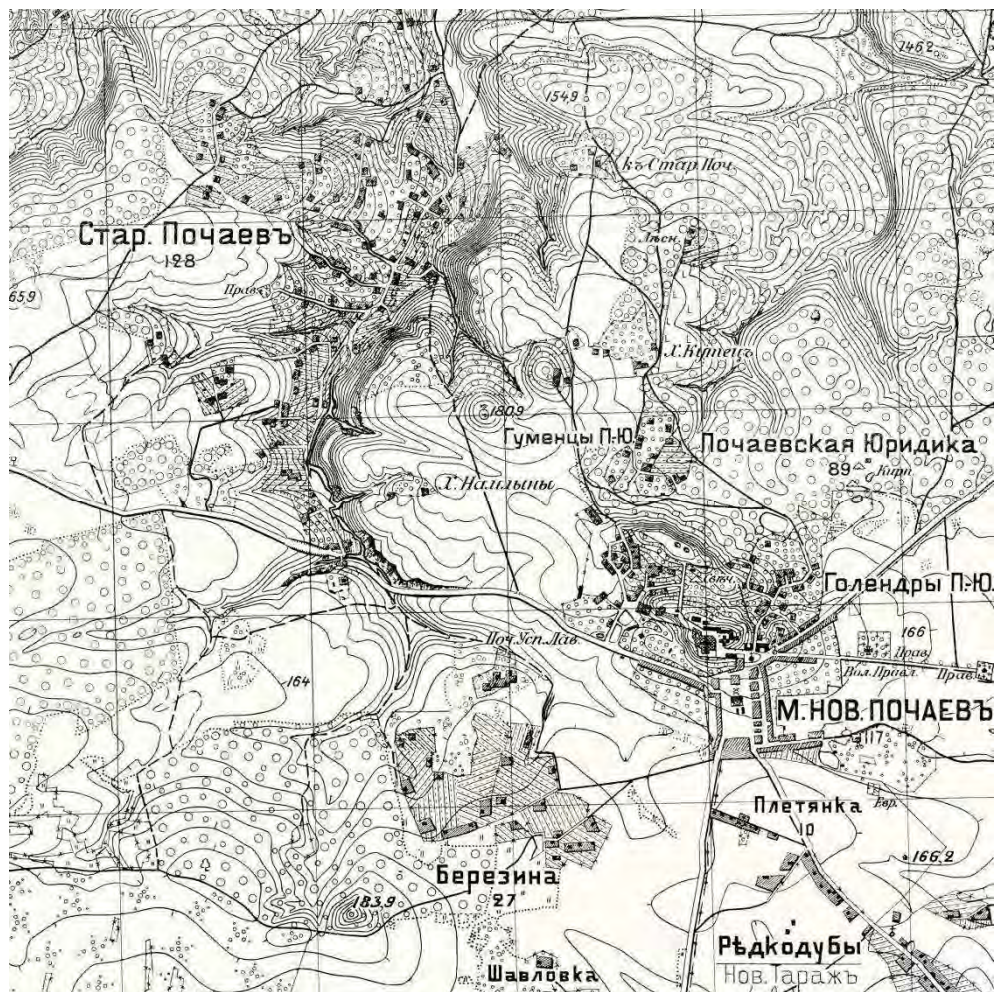

Рис. 24. Містечко Почаїв та його околиці на топографічній карті 1894 р.

Рис. 25. Приписна Миколаївська церква в містечку Почаєві 1832 р.
Фото 1930-х років

Рис. 26. Троїцька церква Почаївської лаври в приміщенні, яке раніше займала монастирська друкарня. Хромолітографія поч. XX ст.

Рис. 27. Почаєволаврська другокласна церковнонавчальська школа. Хромолітографія поч. XX ст.

Рис. 28. Вид на ліцей і Замкову гору з Директорської вулиці. На передньому плані садиби Джевецьких (зліва) і Чацького (за вулицею), а далі будова Собанського. Літографія за аквареллю Ю. Зейдліца

Рис. 29. Стара Туницька церква. Акварель І. Гарасевича. 1943

*Рис. 30. Колишній
єзуїтський колегіум
у Кременці.
Сучасне фото*

*Рис. 31. Колишній
василіянський монастир
у Кременці.
Сучасне фото*

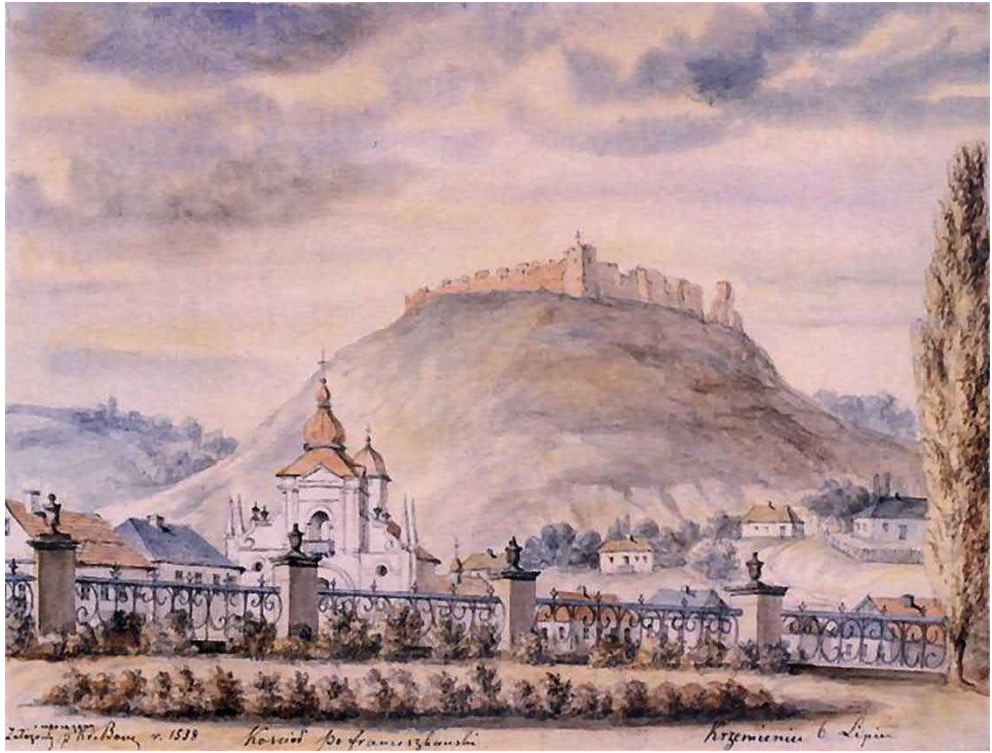

Рис. 32. Колишній францисканський монастир і Замкова гора в Кременці.
Акварель Н. Орди. Серед. 1870-х років

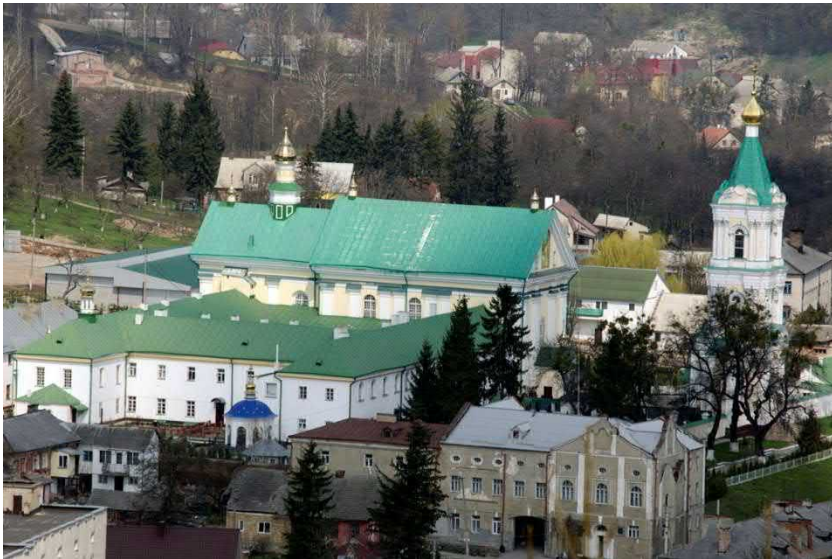

Рис. 33. Садина колишніх реформатського та василіянського монастирів
у Кременці. Сучасне фото

Рис. 35. Вулиця Горня в Кременці. Фото кін. XIX ст.

Рис. 36. Ринкова площа в Кременці. Фото кін. XIX ст.

Рис. 37. Колишня ксьонжувка. Фото 1930-х років

*Рис. 38. Кременецька синагога.
Фото 1930-х років*

*Рис. 39. Садиба директора гімназії
Міхала Сціборського.
Фото 1930-х років*

Рис. 40. Замчисько в селі Лідихів. Фото Г. Германовича. 1938

Рис. 41. Дозвіл поміщика села Лідихів кріпаку Михайлові Костюку на шлюб із кріпачкою Параскою Струсь. 1. 11. 1859

ПЕРЕЛІК
таблиць, планів, карт, генеалогічних схем і документів

Таблиці

1. Поділ території Волинської губернії між Польщею та більшовицькою Україною43
2. Населення Нового Почаєва та суміжних поселень станом на 1921 р.....146
3. Навчальний план повітового училища в Почаєві152
4. Склад учнів Почаївської школи грамоти168
5. Склад учнів Новопочаївської однокласної церковнопарафіяльної школи 169
6. Єврейське населення міст і містечок Південно-Західної Волині.....191
7. Забудова міста Кременця та суміжних присілків станом на 1794 р.206
8. Поміщицькі селяни Лідихова та його присілків за ревізією 1858 р.256

Плани і карти

1. План Кременецького замку72
2. Село Лідихів і його присілки на карті Шуберта. Серед. XIX ст.246

Генеалогічні схеми

1. Родовід князів Курцевичів.....93
2. Родовід князів Буремських97
3. Родовід Радивилів, князів на Несвіжі й Олиці.....116

Документи

1. Видимус зізнання князя Василя Костянтиновича Острозького вдові брата Іллі про отримані від короля документи на маєтки130

2. Видимус зізнання князя Василя Костянтиновича Острозького вдові брата Іллі про отримані від короля документи на маєтки137
3. Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської селянам Польської Дранчі Григорію Зваричу та Мотрі Вознюк на шлюб.....258
4. Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської селянам Лідихова Петру Градовому та Меланії Бойко на шлюб258
5. Дозвіл управителя маєтку поміщиці Точиської селянам Березини Григорію Проказюку та Аполлонії Побережник на шлюб.....259
6. Дозвіл поміщика Доменіка Позюмського селянам Лідихова Василю Кошелюку та Мотроні Сапошці на шлюб259
7. Дозвіл поміщика Олександра Кручковського селянам Лідихова Дем'яну Зарібняку та Пелагії Присяжнюк на шлюб.....260
8. Дозвіл поміщика Станіслава Пящинського селянину Лідихова Кирилові Сороці на шлюб із Пелагією Кошель260
9. Лист австрійської підданої Марії з Точиських Заремби київському генерал-губернатору у справі спадщини її матері Магдалени з Добжинських Точиської в селі Лідихові та його присілках261

Ілюстрації на вклейках

1. Срібні монети Романовичів із зображенням герба Волині. XIV ст.
2. Гербова печат великого князя литовського Вітовта з гербом Волині в одній із частин щита. 1401–1410. Ø 62 мм. *Малюнок XIX ст. (Siegel des Mittelalters... – S. 76).*
3. Маєстатична печат великого князя литовського Вітовта із гербом Волині на одному із щитів. 1407–1430. Ø 100 мм. *Малюнок XIX ст. (Siegel des Mittelalters... – S. 75).*
4. Герби Волинського та суміжних із ним Белзького, Берестейського, Руського й Київського воєводств і Холмської землі. *Гравюри XVI ст. (Paprocki V. Gniazdo Cnoty...).*
5. Печати Волинського воєводства XVII – XVIII ст. *Прориси (Однороженко О. Українська земельна геральдика... – С. 162).*
6. Герб Лодомерії.
7. Герб Волинської губернії з 1856 р.
8. Герб Волинського воєводства міжвоєнної Польщі. *Проект.*
9. Герб Волинської області.
10. Герб Рівненської області.
11. Малий герб Житомирської області.
12. Малий герб Ізяславського району Хмельницької області.
13. Герб міста Шепетівки Хмельницької області.
14. Герб міста Кременця Тернопільської області.
15. Надбрамна вежа Кременецького замку. *Сучасне фото.*
16. Оборонна стіна і надбрамна вежа кременецького замку. *Сучасне фото.*

Перелік таблиць, планів, карт, генеалогічних схем і документів

17. Князь Свидригайло у в'язниці в Кременецькому замку. *Картина І. Гарасевича. 1950-і рр.*
18. Князь Андрій Сангушко, кременецький староста кін. XV ст. *Уявний портрет.*
19. Королева Бона. *Старовинна гравюра.*
20. Вигляд Почаєва з лідихівського під'їзду. *Акварель З. Фогеля. 1791.*
21. Почаївська лавра з півдня. *Акварель Т. Шевченка. 1846.*
22. Почаївська лавра. *Літографія А. Місировича за аквареллю Н. Орди. Середина 1870-х рр.*
23. Почаївська лавра. *Листівка початку XX ст.*
24. Містечко Почаїв та його околиці на топографічній карті 1895 р.
25. Приписна Миколаївська церква в містечку Почаєві 1832 р. *Фото 1930-х років.*
26. Троїцька церква Почаївської лаври в приміщенні, яке раніше займала монастирська друкарня. *Хромолітографія поч. XX ст.*
27. Почаєволаврська другокласна церковновчительська школа. *Хромолітографія поч. XX ст.*
28. Вид на ліцей і Замкову гору з Директорської вулиці. На передньому плані садиби Джевецьких (зліва) і Чацького (за вулицею), а далі будова Собанського. *Літографія за аквареллю Ю. Зейдліца.*
29. Стара Туницька церква. *Акварель І. Гарасевича. 1943.*
30. Колишній єзуїтський колегіум у Кременці. *Сучасне фото.*
31. Колишній василіянський монастир у Кременці. *Сучасне фото.*
32. Колишній францисканський монастир і Замкова гора в Кременці. *Акварель Н. Орди. Серед. 1870-х років.*
33. Садиба колишніх реформатського та василіянського монастирів у Кременці. *Сучасне фото.*
34. План садиби колишнього єзуїтського колегіуму в Кременці. 1787.
35. Вулиця Горня в Кременці. *Фото кін. XIX ст.*
36. Ринкова площа в Кременці. *Фото кін. XIX ст.*
37. Колишня ксьонжувка. *Фото 1930-х років.*
38. Кременецька синагога. *Фото 1930-х років.*
39. Садиба директора гімназії Міхала Сціборського. *Фото 1930-х років.*
40. Замчисько в селі Лідихів. *Фото Г. Германовича. 1938.*
41. Дозвіл поміщика села Лідихів кріпаку Михайлові Костюку на шлюб із кріпачкою Параскою Струсь. *І. 11. 1859.*

СКОРОЧЕННЯ
в посиланнях на архівні документи і літературу
та бібліографічних описах

АЗР	– Акты, относящиеся к истории Западной России
Акты ЮЗР	– Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России
АСД	– Археографический сборник документов
БО	– Бібліотека ім. Осолінських
ВЕВ	– Волынские епархиальные ведомости
Ведомости ВС СССР	– Ведомости Верховного Совета СССР
ВИ	– Вопросы истории
ВИАС	– Волынский историко-археологический сборник
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ЖМНП	– Журнал Министерства народного просвещения
Записки НТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка
ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ККМ	– Кременецький краєзнавчий музей
ЛМ	– Литовская метрика, Литовська метрика
ЛННБ України, ВР	– Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
ПСЗ	– Полное собрание законов Российской империи
РГАДА	– Российский государственный архив древних актов
РИБ	– Русская историческая библиотека
РГВИА	– Российский государственный военно-исторический архив

Скорочення в посиланнях

СМІВ	– Студії і матеріали з історії Волині
СУМ	– Словник української мови
Статут ВКЛ	– Статут Великого князівства Литовського
ТКДА	– Труды Киевской духовной академии
ЦДІАК України	– Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ України	– Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЧИОНЛ	– Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца
УЖ	– Український історичний журнал
AGAD, AZ	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół nr 358 (Archiwum Zamojskich)
AGAD, KM	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół nr 436 (Księgi metrykalne...)
AGZ	– Akta grodzkie i ziemskie
ANKr, ASang	– Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół nr 637 (Archiwum Sanguszków)
APL, APasz	– Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół nr 35/2466/0 (Akta Paszkiewiczów z Budiatycz i Leduchowa)
AS	– Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie
BUW	– Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
DREH	– Dziennik Rządowo-Ekonomiczno-Handlowy
DzU RP	– Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
DzU ZCZW	– Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich
DzU ZCZW i FP	– Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego
DzU ZTPE	– Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych
KH	– Kwartalnik Historyczny
LM	– Lietuvos Metrika
MDO	– Munimenta Ducum in Ostrog
MH	– Miesięcznik Heraldyczny
PH	– Przegląd Historyczny
PHW	– Przegląd Historyczno-Wojskowy
PSB	– Polski Słownik Biograficzny
SGKP	– Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich
VL	– Volumina Legum
VUB, RSR	– Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyriaus rinkiniai
ŹD	– Źródła Dziejowe

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА І ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Рукописні історичні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ:

- ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, кн. 9;
- ф. 442 (Канцелярія Київського подільського та волинського генерал-губернатора), оп. 74, спр. 407, ч. 1; оп. 189, спр. 95;
- ф. 710 (Кременецький (Волинський) ліцей), оп. 1, од. зб. 513.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів:

- ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), оп. 46.

Державний архів Волинської області:

- ф. 312 (Волинське товариство приятелів наук), оп. 1, спр. 5.

Державний архів Житомирської області:

- ф. 146 (Волинські дворянські депутатські збори), оп. 1, спр. 496, 2111, 5540.

Державний архів Рівненської області:

- ф. 245 (Кременецький деканат, 1827–1907 рр.), оп. 1, спр. 44, 45, 46, 49, 54.

Державний архів Тернопільської області:

- ф. 37 (Кременецький міський магістрат), оп. 2, спр. 149, 150, 151, 158, 162, 165, 167, 168, 179, 180, 181, 183, 186, 194;
- ф. 222 (Кременецький повітовий шкільний інспекторат), оп. 1, спр. 287, 503, 651, 1682, 1806, 2128;
- ф. 258 (Духовний собор Почаївської Успенської лаври): оп. 1, спр. 510, 775, 960, 1473, 1560, 1886, 2242; оп. 2, спр. 960, 1124, 1147, 1149, 1165, 1514, 1584; оп. 3, спр. 17, 152, 163, 244, 317, 336, 1178, 1286;
- ф. 272 (Кременецьке духовне правління);
- ф. 426 (Кременецький повітовий римо-католицький деканат), оп. 1, спр. 2, 201.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

- ф. 83 (Каманін Іван Михайлович), спр. 53;
- ф. 231 (Почаївська Успенська лавра, XV – XX ст.);
- ф. 313 (Збірка рукописних книг Почаївської лаври).

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів:

- ф. 91 (Радзимінські), спр. 144/1.2, 229/V.3, 230/V.3, 410.I.4.
- ф. 103 (Сапєги), оп. 1, спр. 6314, 6321, 6507.

Кременецький краєзнавчий музей:

- бібліотека: № 1585;
- фонди: од. зб. III.611, IV.612, V.613, VI.614, IX.2.618, XIII.623, XXIII.647, XXIII.648, LXXXVII.1075, CXIX.1124, CXX.1125, CXIX.1128, 1138, 1140, 1142, 1143.

Российский государственный архив древних актов:

- ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 20, 29, 38, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 202, 216.

Российский государственный военно-исторический архив:

- ф. 846 (Военно-учетный архив), д. 18 653 (Географическое и экономическое описание Волынской губернии, 1798).

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- zespół nr 1 (Zbiór dokumentów pergaminowych), nr 6832.
- zespół nr 358 (Archiwum Zamojskich), nr 2876 (Akta Ostrogskich);
- zespół nr 436 (Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z diecezji łuckiej i wileńskiej), sygn. 813, 814, 815, 816, 820, 822, 833, 834, 836;

Archiwum Narodowe w Krakowie:

- zespół nr 637 (Archiwum Sanguszków), rękopis 88; teka 58.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- zespół nr 35/2466/0 (Akta Paszkiewiczów z Budiatycz i Leduchowa), sygn. 3, 4, 8, 14.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego:

- rękopis 425.

Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščiu skyriaus rinkiniai:

- F 2 (Vilniaus švietimo apygardos globėjo kanceliarija (A. Čartoriskio kuratoriumas), KC 141.

2. Опубліковані історичні джерела¹

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1; 1848. – Т. 2.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 1; 1870. – Т. 7.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Ч. 5. – К., 1869. – Т. 1; 1890. – Т. 2, вып. 1; ч. 7. – 1886. – Т. 1; 1890. – Т. 2; 1905. – Т. 3.

Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881.

Блок А. Возмездие // *Его же.* Полное собрание сочинений и писем. – М., 1995. – Т. 5.

Брун Ф. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени, в 1399–1450 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 433–465.

Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957, № 11; 1965, № 39.

Волынская церковь пред лицом современной войны // ВЕВ. – 1915. – № 1. – С. 6.

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. чл.-кор. НАН України *М. Ф. Котляра.* – К., 2002.

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. та пер. з польськ. *Ю. Мищика.* – 2 вид., доопрац. – К., 2009.

Грамоти XIV ст. / упор., вступна ст., комент. і словн.-покажч. *М. М. Пещак.* – К., 1974.

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / собр. и изд. под ред. *В. Антоновича* и *К. Козловского.* – К., 1868.

Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от 11 ноября 1597 г. – Почаев, 1908.

Денник законів. – [Варшава], [1837]. – Т. 20.

Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1998. – Т. 2.

Державний вістник. – 1918, № 80 (4. 12. 1918).

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Док. і матеріали. – К., 2006. – Т. 2.

Дневник законів. – [Варшава], [1842]. – Т. 30.

Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Том 3.

¹ До опублікованих джерел віднесено публікації різних актів, каталогів документів, спогадів, поточні публікації в періодиці та праці, написані до кінця XVIII ст.

Історичні джерела і дослідження

Документы внешней политики. – М., 1992. – Т. 22, кн. 1: 1 января – 31 августа 1939 г.; кн. 2: 1 сентября – 31 декабря 1939 г.

Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни / [изд. А. Малевич]. – Почаев, 1905

Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни: Воспоминания..., изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994.

Житие митрополита Петра // *Прохоров Г. М.* Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978. – Прил. II. – С. 204–215.

Журнал Волынского епархиального съезда духовенства 3 мая 1890 года. № 3 // ВЕВ. – 1890. – Ч. офиц. – С. 770–772.

Журнал Волынского епархиального съезда духовенства 5 мая 1890 года. № 9 // ВЕВ. – 1890. – Ч. офиц. – С. 772–775.

Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – [Вип.] 1. – С. 110–111.

Західне Полісся в Українській Державі гетьмана Скоропадського (Історія в документах) / підгот. О. Ільїн // Над Бугом і Нарвою. – 2012, № 4; 2014, № 2, 3.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 2; 2008. – Т. 4.

Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР за 1921 р. – Харків, 1921. – № 20.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. – 1936, № 28.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930, ч. 23; 1932, № 5; 1935, № 13.

Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1923 рр. – Харків, 1923. – № 18–19.

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925, ч. 12, 29–30, 37; 1930, № 14.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.

Костомаров Н. И. Автобиография // *Его же.* Исторические произведения. Автобиография. – 2-е изд. – К., 1990. – С. 470.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

Литовская Метрика. – СПб., 1903. – Т. 1.

Литовська Метрика. – К., 2005. – Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко.

Луцька замкова книга. 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013.

Материалы для истории Дерманского монастыря / сообщил О. Фотинский // ВИАС. – Житомир, 1900. – Вып. 2. – С. 244–267.

Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года. – Житомир, 1923.

Материалы по истории Почаевской лавры / изд. В. Левицкий. – Почаев, 1912. – Т. 1.

Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий. – М., 2002.

Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX – XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993.

Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. – СПб., 1905.

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. – К., 2007. – Кн. 1.

Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / упор. *В. Атаманенко, І. Рибачок*. – Острог, 2009.

Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / упор. *В. Атаманенко*. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.

От Совета Почаевской второклассной школы // ВЕВ. – 1914. – С. 471.

Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии. – Житомир, 1912. – На 1912 г.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4.

Перепис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. – Кн. 523: Кн. публічных спраў 1 / падрыхт. *А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч*. – Мн., 2003.

Пероговский В. И. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879.

Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920 рр.): Документи і матеріали. – Львів, 1957.

Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. 1649–1825 гг. – СПб., 1830. – Т. 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33 44, ч. 2; собр. 2. – СПб., 1830. – Т. 6; 1832. – Т. 6, отд. 2; 1834. – Т. 8, отд. 1; 1843. – Т. 17; 1845. – Т. 19, отд. 2; собр. 3. – Петроград, 1915. – Т. 32: 1912.

Полное собрание русских летописей. – М., 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись; 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись; 2000. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов; 2000. – Т. 4, ч. 1: Новгородская четвертая летопись; М., 2000. – Т. 6, вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода; 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские; 1989. – т. 38: Радзивилловская летопись.

Послания митрополита Киприана // *Прохоров Г. М.* Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978. – Прил. I. – С. 193–204.

Правила для училища, предполагаемого к открытию при Почаевской Успенской лавре // ВЕВ. – 1869. – Ч. офиц. – С. 600–604.

Предложение высокопреосвященнейшего Агафангела, архиепископа волынского и житомирского, священноархимандрита Почаевской лавры, духовному собору Почаевской лавры от 30 августа 1869 года (№ 375) // ВЕВ. –

Історичні джерела і дослідження

1869. – Ч. офиц. – С. 598–600.

Примерная смета расходов на содержание училища Почаевской лавры с десятью пансионерами, содержащимися на счет лавры // ВЕВ. – 1869. – Ч. офиц. – С. 605–609.

Приселков М. Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста. – М.; Л., 1950.

Псковские летописи / под ред. *А. Н. Насонова*. – М., 1955. – Вып. 2.

Пчела Почаевская: Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преп. *Иовом, игуменом лавры Почаевской* (1581–1651 гг.) / изд. в пер. со славян. на рус. язык по собственноручной рукописи преподобного под ред. проф. Киевской духовной академии *Н. И. Петрова*. – [Почаев], 2000.

Рапорт кременецького повітового стряпчого В. Сивицького київському генерал-губернатору Д. Бібікову про результати обстеження криниці Кременецького замку, 19. 06. 1844 // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: зб. наук. пр. – Кременець, 2006. – С. 147–149.

Расписание часов дня для занятия в классах и в мастерских комнатах // ВЕВ. – 1869. – Ч. офиц. – Прил. к с. 604 (вкладыш).

Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году // ВЕВ. – 1876. – Приложение.

Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в.

Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб., 1880. – Т. 6.

Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське воєводства). 1569–1673 / упор. *Г. Боряк* та ін. – К., 2002.

С. Д. П. Церковные школы Кременецкого уезда и настоящая война // ВЕВ. – 1915. – С. 678.

Сагайдаківський В. Правди не втопити: Спогади з 50-річчя пастирства: 1927–1977. – Торонто, 1977.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. – М., 1956.

Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной его императорского величества канцелярии / изд. под ред. *Н. Дубровина*. – СПб., 1890. – Вып. 3.

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1937, № 63.

Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / сост. *Ф. Мартенс*. – СПб., 1875. – Т. 2: Трактаты с Австрией. 1772–1808; 1876. – Т. 3: Трактаты с Австрией. 1808–1815; 1883. – Т. 6: Трактаты с Германией (1762–1808).

Список актов книг, хранящихся в Киевском центральном архиве (Оттиск из «Университетских известий» за 1862–1864 гг.). – К., 1864.

Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1906.

Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / Составленное из официальных сведений под руководством директора департамента полиции исполнительной тайного советника *Штера*. – СПб., 1829.

Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. *С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова* – Одеса, 2002. – (Статути Великого князівства Литовського. – Т. 1).

Теодорович Н. Инвентарь Почаевского монастыря – с описанием его имущества движимого и недвижимого – от 17 сентября 1736 года, а также две ведомости о нем – одна от 2 января 1798 г. и другая от 1 декабря 1822 года, и краткая история судебных процессов монастыря с Фирлеями и графами Амортарнавскими (К истории Почаевской лавры) // ВЕВ. – 1905. – Ч. неофиц. – С. 90–94.

Українська держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали. – К., 2015. – Т. 1–2.

Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.

Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. *В. М. Русанівського*. – К., 1965.

Церковное школьное дело на Волыни (Из отчета епархиального наблюдателя за 1912-13 учеб. год) // ВЕВ. – 1913. – С. 883.

Шевченко Т. Варнак // *Його ж.* Повне зібрання творів. – К., 1993. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – С. 106.

Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории Яна Длугоша» (Книги I–VI): Текст, перевод, комментарий / под ред. и с дополн. *А. В. Назаренко*. – М., 2004.

Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий. – М., 1990.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. *Aleksandra hr. Stadnickiego* // wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1872. – Т. 3; 1875. – Т. 5; 1889. – Т. 14.

Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / wyd. *S. Kutrzeba* i *W. Semkowicz*. – Kraków, 1932.

Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / oprac. *H. Gmiterek*. – Warszawa, 1994.

[*Andrzejowski A.*] Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1921. – Т. 3.

Anusik Z. Sobański Michał h. Junosza // PSB. – Warszawa; Kraków, 1999. – Т. 39. – S. 433–437

Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506 / wyd. pod kier. *Z. L. Radziwińskiego* przy współudziale *P. Skobielskiego* i

Istorični džerela i došliđženňa

B. Gorczaka; 1890. – T. 3: 1432–1534 / wyd. przez *B. Gorczaka*; 1890. – T. 4: 1535–1547 / wyd. przez *B. Gorczaka*; 1910. – T. 6: 1549–1577 (Dyplomatarjusz gałęzi Niesuchojeżskiej. – T. 1) / [wyd. przez *B. Gorczaka* i *Z. L. Radziwińskiego*]; 1910. – T. 7: 1554–1572 (Dyplomatarjusz gałęzi Niesuchojeżskiej. – T. 2) / [wyd. przez *B. Gorczaka* i *Z. L. Radziwińskiego*].

Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1876. – [T. 1: 1384–1492]: ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera *A. Sokołowski*, *J. Szujski*. – Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444 / cura *A. Sokołowski*.

Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. 1376–1430 / collectus opera *A. Prochaska*. – Cracoviae, 1882.

[*Czacki T.*] Tłumaczenie się tajnego konsyliarza i kawalera Czackiego jako wizytatora szkół przed Komisją reskryptem najwyższym 23 września 1810 roku dla rozważania różnych przedmiotów o Wołyńskim Gimnazjum ustanowioną 18. grudnia 1810. Roku w Żytomierzu podane. – [S. L., 1810].

Czarnkow Joannis de. Chronicon Polonorum // Pomniki Dziejowe Polski / wyd. *A. Bielowski*. – Warszawa, 1961. – T. 2. – S. 619–756.

Długosz J. Roczniki, czyli kroniki słynnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1981. – Ks. 10: 1370–1405; 1985. – Ks. 11: 1413–1430; 2004. – Ks. 11 i 12: 1431–1444.

Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. – Warszawa, 1938. – Województwo wołyńskie.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – 1918, nr 13.

Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919, nr 3, 65.

Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. – 1920, nr 2, 8, 11.

Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919, nr 5, 17, 35; 1920, nr 6, 42.

Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. – 1920, nr 1, 5.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920, nr 115, 117; 1921, nr 16; 1924, nr 68; 1930, nr 2.

Gryzomir Tukan. Catalani w Ryspie // Wiadomości Brukowe. – 1820. – Nr 178–179.

Heleniusz E. Pamiętki polskie z różnych czasów. – Kraków, 1882. – T. 1

Hołowczyz S. Raport wizyty generalnej południowo-wschodnich wydziałów szkolnych, odprawionej imieniem Komisji edukacyjnej w roku 1782 / wyd. dr. *W. Wisłocki* // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – Kraków, 1878. – T. 1. – S. 21–70.

Inwentarz Voluminow Legum. – Przedruk wydania xx. Pijarów. – Petersburg, 1860. – Cz. 2: Do tomów VII – VIII.

Iwanowski E. Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 547–554.

Kojałowicz-Wijuk W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany

Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. – Kraków, 1897.

Kowalski F. [Krzemień i krzemieńczyk w latach 1819–1823] // *Krzemień: Ateny Juliusza Słowackiego*. – Warszawa, 2004. – S. 507–520.

Koziaradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831 / wstęp i komentarz *S. Kawyn*. – Wrocław, 1962.

Kożeniowski J. [Krzemień około roku 1823] // *Krzemień: Ateny Juliusza Słowackiego*. – Warszawa, 2004. – S. 521–526.

Krzemieńskie nekropolie: Cmentarz Polski oraz polskie zabytki sztuki nagrobnej w Krzemieniu / oprac. *B. Marcisz* i *S. Rudka*. – Warszawa, 1999

Lannoy Ghillebert de. Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste / recueillies et publiées par *Ch. Potvin*; avec des notes géographiques et une carte, par *J.-C. Houzeau*. – Louvain, 1878.

Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 3: (1440–1498): Užrašymų kn. 3 / parengė *L. Anuzyte* ir *A. Baliulis*; 2004. – Kn. Nr. 4: (1479–1491): Užrašymų kn. 4 / parengė *L. Anuzytė*; 2007. – Kn. Nr. 6: (1494–1506): Užrašymų kn. 6 / parengė *A. Baliulis*; 1995. – Kn. Nr. 8: (1499–1514): Užrašymų kn. 8 / parengė *A. Baliulis*, *R. Firkowicius*, *D. Antanawicius*; 2003. – Kn. Nr. 9: (1511–1518): Užrašymų kn. 9 / parengė *K. Pietkiewicz*; 2001. – Kn. Nr. 12: (1522–1529): Užrašymų kn. 12 / parengė *D. Antanawicius* ir *A. Baliulis*; 2002. – Kn. Nr. 15: (1528–1538): Užrašymų kn. 15 / parengė *A. Dubonis*; 2010. – Kn. Nr. 22: (1547): Užrašymų kn. 22 / parengė *A. Blanuca*, *D. Vashchuk*, *D. Antanavičius*; 2012. – Kn. Nr. 32: (1548–1549): Užrašymų kn. 32 / parengė *A. Blanutsa*, *D. Vashchuk*, *D. Antanavičius*, *E. Deveikytė*; 2007. – [Kn. Nr. 231]: (1540–1543): 12-oji Teismų bylų kn. / parengė *I. Valikonytė*, *N. Šlimienė*, *S. Viskantaitė-Saviščevienė*, *L. Steponavičienė*.

Lustracje dóbr b. Liceum Wołyńskiego w Krzemieniu z 1818 i 1824 r. / Z rękopisów Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie przygotowała do druku *M. Danilewiczowa* // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1937. – T. 5–6. – S. 107–142.

[*Moszynski F. J.*] Głos JW Moszynskiego, sekretarza w. W. Xięstwa Litewskiego, posła braclawskiego, miany na sessyi seymowej dnia 19 kwietnia 1790 roku // *DREH*. – Warszawa, 1790. – Rok 5, t. 2. – S. 492–493.

Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż; Petersburg, 1858.

Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez *J. N. Bobrowicza*. – Lipsk, 1839. – T. 3; 1842. – T. 9.

Nowości literackie // *Dziennik Mód Paryskich*. – Lwów, 3 grudnia 1846. – R. 7. – S. 199.

Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur. – Cracoviae, 1645.– Vol. 3.

Paprocki B. Gniazdo Cnoty, zkaąd herby Rycerstwa Polskiego swój początek mają. – Kraków, 1578

Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774 / wyd. *T. Wierzbowski*. – Warszawa, 1906.

Історичні джерела і дослідження

Raporty generalnych wizytatorów z r. 1783 / wyd. *T. Wierzbowski*. – Warszawa, 1910.

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich. – Wien, 1854, 1867.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. – Wien, 1911.

Rerum Italicarum Scriptores. – T. 17, vol. 1 / ed. *A. Medin, G. Tolomei*. – Bologna, 1931.

Series kommissarzy Kommissyow porządkowych cywilno-wojskowych w Koronie i Litwie // DREH. – Warszawa, 1790. – Rok 5, t. 2. – S. 377–436.

Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Warszawa, 1923. – T. 9: Województwo Wołyńskie.

Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemienieckiej // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 471–483.

Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / oprac. *J. Radziszewska*. – Warszawa, 1978.

Summaryusz generalny wszelkich dochodów Rzeczypospolitey tak w Koronie yako i w Litwie z kalkulacją proporcji mil tak co do dymow tak co do dymow, podatkow, iako i ludności // DREH. – Warszawa, 1790. – Rok 5, t. 2. – S. 492–493.

Świdarska M. Ze wspomnień małej Krzemieńczyki. – Wyd. 2. – Kraków, 1928.

Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783 / ze wstępem *J. Lubczyńskiego*. – Lwów, 1930.

Verzeichnis aller adelichen, geistlichen und königlichen Oerter in Polen nach den Woiwodschaften und Districten und mit Bemerkung der Anzahl der Rauchfänge in jedem Orte // Magazin für die neue Historie und Geographie / angelegt von *A. F. Büsching*. – Halle, 1788. – T. 22. – S. 35–414.

Volumina Legum: Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego / reed. *J. Ohryzki*. – Petersburg, 1859. – T. 2; 1860. – T. 7; 1860. – T. 8.

Volumina Legum. – Kraków, 1889. – T. 9; Poznań, 1952. – T. 10: Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku.

Witte K. [Krzemieniec i liceum w latach 1824–1831] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 527–546.

Źródła do dziejów polskich / wyd. *M. Malinowski i A. Przędziecki*. – Wilno, 1844. – T. 2.

Źródła do dziejów polskich / wyd. *M. Malinowski i A. Przędziecki*. – Wilno, 1844. – T. 1.

Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. 6: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku / wyd. *A. Jabłonowski*; 1910 – T. 17, cz. 3:

Podlasie (Województwo) / opisane przez *A. Jabłonowskiego*; 1889. – Т. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. 8: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / wyd. *A. Jabłonowski*.

3. Картографічні видання

Атлас Российской империи, изданный для употребления юношества в 1794 [году] в Санкт-Петербурге. – [СПб., 1794].

Атлас Российской империи. Состоящий из 52 карт. – СПб., 1796.

Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.

Винницкий экономический административный район: адм. деление – на 18. XI. 1958 г. – 1:700 000. – М., 1959.

Военно-топографическая карта Волынской губернии. 1855–1877. – СПб., 1877.

Вялікі гістарычны атлас Беларусі / голов. ред. *В. Л. Насевіч*. – Мінск, 2009. – Т. 1; 2013. – Т. 2.

Генеральная карта части России, разделенная на губернии и уезды, с изображением почтовых и других главных дорог / соч. и гравир. в 1799-м году при собств. Е. И. В. Депо карт. – [СПб.], 1799.

Гістарычны атлас Беларусі. – Warszawa, 2008. – Т. 1: Беларусь ад старажытных часоў да канца XVIII ст.

Диалектологическая карта русского языка в Европе / сост. *Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколовым* и *Д. Н. Ушаковым*. – Пг., 1914.

Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / авт.-упоряд. *Ю. І. Лоза*. – К., 2010.

Карский Е. Ф. Этнографическая карта белорусского племени. – Пг., 1917.

Киевский экономический административный район: адм. деление – на 10 нояб. 1958 г. – 1:700 000. – М., 1959.

Лоза Ю. І. Історичний атлас України. – К., 2015.

Львовский экономический административный район: адм. деление – на 18. XI. 1958 г. – 1:700 000. – М., 1959.

Національний атлас України. – К., 2007.

Подольский экономический район. – 1:600 000. – М., 1965.

Подробная карта Российской империи и близлежащих заграничных владений / [под ред.] *К. И. Оппермана*. – СПб., 1801–1804.

Российский атлас, из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию Империю разделяющий / [соч. *А. Вильбрехт*]. – [СПб.], 1800.

Територіальний устрій Русі-України (X – XIII ст.). Атлас / авт. *Ю. І. Лоза*. – М-би різні, 1:750 000. – К., 2012.

Чертеж новоприобретенным от Польши Россией Землям в 1793 году / соч. *А. Вильбрехт*; вып[ез]. *К. Ушаков*. – [СПб.], [1793]. – Масштаб: [прибл. 1:1 900 000].

Історичні джерела і дослідження

Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern / C.R. von Kummersberg. – Maasstaebe [ca 1:115 000]. – Wien, 1855.

Atlas des Roiaumes de Galicie et de Lodomerie consistant en une carte générale de ces deux Roiaumes, et en 10 cartes particulières des 19 cercles selon la nouvelle division, avec le district de la Bucovine rédigées en atlas assijetties aux observation astronomiques et reduite selon l'échelle cy dessous / par *F. I. Maire*. – Vienne, 1790.

Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – Dz. 2: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej / oprac. i wyd. *A. Jabłonowski*.

Borkiewicz A. Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r.: (Mapy). – Warszawa, 1956.

Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine. – Echelle [ca 1:1 000 000]. – Augsburg: ches *T. C. Lotter*, [1780].

Das Koenigreich Galizien / entworfen und gezeichnet von *C. F. Weiland*. – Maasstaebe [ca 1:1 100 000]. – Weimar, 1832.

General Post- und Strassenkarte des Kronlandes Galizien und Lodomerien mit Auschwitz, Zator und Krakau; sowie des Kronlandes Bukowina. – Maasstaebe [ca 1:864 000]. – Wien, 1886.

Jakubowski J. Mapa Wielkiego księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. – Kraków, 1928. – [Cz.] 1: Część północna.

Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von *Liesganig*. Nach den Vorzüglichsten neuern Hülesquellen vermehrt und verbessert von dem *K. K. Oest. Generalquartiermeisterstabe* im Jahre 1824. – [Maasstaebe 1:288 000].

Mappa geometryczna placów miasta i przedmieściów jego królewskiej mości Krzemieńca, to jest Tunik, Zapotocza, Lipowicy, przedmieścia Dubeńskiego teraz zwanego z mocy dekretów sądów zadwornych JKM asesorji koronnej, komisji JKM, w której specyfikacji pokazano w posesji w obrębie zostające place pojezujickie, miejskie, trynitarские, bazyljańskie, reformackie, jako też i puste zostające z ulicami, jak te dawniej swe nazwiska miały, sporządzona 1783 r. dnia 23 października (фотокопія 1932 р.).

Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów, b. r.

West-Galizien: nach *Mezburg's* und *Rizzi Zanoni's* Charte und andern bewährten Hülfsmitteln neu entworfen. – [Ca 1:530 000]. – Wien, 1803.

4. Дослідження

Административно-территориальный состав СССР на 1 июля 1925 г. и 1 июля 1926 г. в сопоставлении с довоенным делением России: Опыт установления связи между административно-террит. составом довоенной России и современным составом СССР. – М., 1926.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795–2006 роки: Довідник: офіц. вид. / упор. Р. Ю. Кондратюк [та ін.]. – Житомир, 2007.

Александрович В. Монастирі францисканців та реформатів у Кременці: нововіднайдені архівні матеріали // Релігія і церква в історії Волині: зб. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 108–116.

Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013.

Амвросий [Лотоцький Афанасій]. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника лавры архимандрита Амвросия, с дополнительными главами о позднейших покойных священноархимандритах лавры, архиепископах Агафангеле, Димитрие и Тихоне. – 3-е изд. – Почаев, 1886.

Андріяшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1888.

Антонов Д. Н., Антонова И. А. Метрические книги России XVIII – начала XX в. – М., 2006.

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–133.

Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року // Наукові записки / Національний ун-т «Острозька академія»; сер. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 10–36.

Балковский А. Кременецкое мужское духовное училище (Исторический очерк) // ВЕВ. – 1900. – Ч. неофиц. – С. 828–840, 868–879, 912–917, 1005–1014, 1049–1056.

Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.

Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.

Баранович О. Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1928. – Т. 17. – С. 1–63.

Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 79–85.

Бехайм В. Энциклопедия оружия / пер. с нем. – СПб., 1995.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

Борзова Е. С. История образования Холмской губернии // Славяноведение. – 2014, № 5. – С. 75–81.

Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004.

Брайчевський М. Ю. Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні (Матеріали Дубно-Кременецької експедиції 1948 р.) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3: Ранні слов'яни і Київська Русь. – С. 401–408.

Історичні джерела і дослідження

Брянцева Т. П. Генеральний перепис 1795–1798 рр. про міста Волині // Вісник Київського державного університету. Серія історія. – К., 1975. – № 17. – С. 69–76.

Ваврик М. М. Нарис розвитку і стану василянського чина XVII – XIX ст.: Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979.

Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // *Його ж.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 47–72.

Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. / під ред. *С. Маковського і В. Собчука.* – Тернопіль, 2006.

Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.

Гаврилюк Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики // Пам'ятки України. – 2002, № 3–4. – С. 61–82-

Гессен Ю. И. Евреи в России: Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. – СПб., 1906.

Гимон Т. В., Гитиус А. А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1999. – Вып. 7 (17). – С. 18–47.

Головацький Я. Ф. Объяснение этнографической карты Галичины, Северо-Восточной Угрии и Буковины // Народные песни Галицкой и Угорской Руси / собр. *Я. Ф. Головацким.* – М., 1878. – Ч. 3, отд. 2.

Головко О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 127–147.

Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К., 2012.

Горский А. А. Земли и волости // Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – М., 2008. – С. 9–32.

Гофман-Пйотровська Е. Математика і математики в гімназії і ліцеї в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 200–207.

Грембецька В. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 173–186.

Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3; 1993. – Т. 4; 1994. – Т. 5.

Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7, отд. 2. – С. 3–11.

Грушевський М. Новий поділ України // *Його ж.* Твори. – Львів. – 2007. – Т. 4, кн. 1. – С. 77–80.

Дамаскин, архимандрит. Почаево-Успенская лавра // Воскресное чтение. – 1930. – № 8. – С. 115–117.

Дашкевич Н. П. Ещё разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Университетские известия. – К., 1899. – № 1, ч. 2. – С. 1–63.

Дзярнович А. Берестейский повет до и после реформы 1565–1566 гг.: к

истории административно-территориальных единиц в Великом Княжестве Литовском // *Ukraina Lithuania*. – К., 2009. – Т. 1. – С. 43–53.

Добротворский А. Описание кременецких градских православных церквей // ВЕВ. – 1869. – Ч. неофиц. – С. 16–30, 103–113, 142–149, 264–274, 317–329, 372–384, 417–425, 454–465, 489–496.

Довнар-Запольский М. В. Из истории литовско-польской борьбы за Вольтынь: (Договоры 1366 г.). – К., 1896.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року.

Егоров В. Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // ВИ. – 1985, № 1. – С. 16–29.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.

Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // ЖМНП. – Петроград, 1916. – Нов. серия, ч. 63. – С. 183–226.

Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії діяльності. – К., 1993.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1984. – Кн. 2, ч. 1–2.

Заяць А. Заснування містечка Лешнів // СМІВ. 2009. – Кременець, 2009. – С. 86–91.

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. – 1989, № 4. – С. 47–59.

Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988.

Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). – СПб., 1909.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.

Ісаєвич Я. Д., Мицько І. З. Життя і видавнича діяльність Кирила-Транквіліона Ставровецького // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1982. – С. 51–67.

Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973. – [Т.] Ровенська область.

Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1963.

Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765–1791 г.) // Архив ЮЗР. – Ч. 5, т. 2, вып. 1. – С. 1–239.

Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 11–22.

Карский Е. Ф. Белорусы. – Варшава, 1903. – Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности.

Каишанов С. М. О подлинности и достоверности актовых источников // О

Історичні джерела і дослідження

подлинности и достоверности исторического источника. – Казань, 1991. – С. 24–33.

Каштанов С. М. Современные принципы издания латинских грамот (часть пятая) // Археографический ежегодник за 1987 год. – М., 1988. – С. 35–44.

Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. – Л., 1976.

Кирчів Р. Ф. Етнічна територія України // Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. – 3 вид., випр. – К., 2006.

Климкевич Р. О. Герби Підляшшя і Полісся // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – Ч. 1–2. – С. 62–67; ч. 3–4. – С. 60–65.

Климкевич Р. О. Історичні прапори великої землі // Літопис Волині. – Вінніпег, 1967. – Ч. 9. – С. 38–46.

Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. 2. Очерки по истории русской агиографии XIV – XVI вв.

Клосс Б. М. Летопись Новгородская первая // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. – С. 245–247.

Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 101–113.

Кобзак Р. Головні етапи і тенденції формування адміністративно-територіального устрою Галичини в австрійський період (1772–1918) // Вісник Львівського ун-ту. Сер. географічна. – Львів, 2013. – Вип. 42. – С. 160–169.

Кондрач Я. Етнодемографічні процеси на Холмщині в 1944–1947 роках // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 186–194.

Кордуба М. Писанки на галицькій Волині // Материяли українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 169–210.

Корнаковский Х. Г. Кременец и Чацкий // Волынские губернские ведомости. – 1863. – № 12.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К., 1985.

Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской / пер. с нем. – СПб., 1835.

Кравченко В. Книги гродських судів Володимира і Луцька до історії Кременця та його замку // Релігія і церква в історії Волині: зб. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 40–45.

Кревецький І. Королівство Галичина і Володимирія. 1772–1918 // Стара Україна. – 1925, ч. 1–2. – С. 19–24.

Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. – Л., 2012.

Крикун М. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011.

Крикун Н. Г. Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV – XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992.

Кроценко Л. М., Тютич А. Д. До питання про «городні» Кременецького замку // УДЖ. – 1975. – № 7. – С. 107–113.

Крыжановский Г. Почаевская Успенская лавра под управлением священноархимандрита высокопреосвященного Модеста, архиепископа волынского (1889–1897) // ВЕВ. – 1897. – Ч. неофиц. – С. 643–644.

Крыжановский Е. М. Учебные заведения в русских областях Польши в период её разделов // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 262–300, 441–478; т. 2. – С. 276–307, 451–497.

Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 118–124.

Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941: Історія Українського центрального комітету. – Чикаго, 1975.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К., 2013. – Кн. 3.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.

Кучкин В. А. Русская земля по летописным данным XI – первой трети XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. – М. 1995. – С. 74–100.

Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911.

Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): Опыт исследования политического и общественного строя. – СПб. – 1901. – Т. 1.

Лаппо-Данилевский А. С. Печати последних галичско-волинских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всея Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Спб., 1907. – С. 211–308.

Левицкий В. Игумен Иосиф Саевич и переход Почаевской лавры в унию // ТКДА. – 1916. – № 2. – С. 199–236.

Левицкий В. К вопросу о времени основания Почаевской лавры и о первой устроительнице ея Анне Гойской // ВЕВ. – 1913. – С. 96–100, 126–128, 138–142, 165–167.

Легун Ю В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця, 2005.

Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998.

Лось В. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013.

Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV – XV вв. – Л., 1976.

Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Исторические очерки. – М., 1892.

Любченко В. Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 345–368.

Історичні джерела і дослідження

Любченко В. Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 50–72.

Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 2.

Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. – М., 1996. – Кн. 6: Период самостоятельности Русской церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720). – Отд. 1: Патриаршество Московское и всея Великия России и Западнорусская Митрополия (1589–1654)

Макарчук С. Історико-етнографічні райони України: навч. посіб. – Львів, 2012.

Маковська У. Мистецтво в Кременці в першій половині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 137–152.

Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. – К., 1990.

Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – К., 1989.

Могитич Р. Результати досліджень Кременецького замку // СМІВ. 2012. – Кременець, 2012. – С. 115–128.

Метельский И. Насильственное примирение православия в с латинством, с угнетением православных, учиненное со стороны бывшего польского правительства в городе Кременце // ВЕВ. – 1872. – Ч. офиц. – С. 695–705.

Мицько І. Князь Любарт та його родина // Старий Луцьк. – Вип.2. – Луцьк, 2005. – С.43–48.

Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951.

Наумов Е. П. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники: Сб. ст. 1973 г. – М., 1974. – С. 150–163.

Новошицкий С. Замечательный памятник православия в Кременце, открывающийся из исторического описания Кременецкой крепости, известной под именем замка королевы Боны / пер. с польск. *А. Добротворского* // Вестник императорского Русского географического общества на 1851 год. – СПб., 1851. – Кн. 3, ч. 2, отд. 6. – С. 1–20.

Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків, 2008.

Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI – XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2004. – [Вип.] 11. – С. 147–164.

Орленко Л. [Левицький О.] Кременецький замок // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. 65, кн. 4. – С. 33–39.

Патрило І. Нарис історії василян від 1743 до 1839 року // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 183–278.

Петегирич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 101–120.

Петров Н. Очерк истории православной духовной школы на Волини // Труды КДА. – 1867. – С. 180–242.

Підручний П. Василянський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим, 1992.

Пламеницька О. До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX – XIII ст. // Українська академія мистецтва. – 2010. – Вип. 17. – С. 208–217.

Полехов С. Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. – М., 2015.

Прищепя Б. А. Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пламеницької на Замковій горі у Кременці // Міста Давньої Русі: збірник наук. праць пам'яті А. В. Кузи. – К., 2014. – С. 302–309.

Пташицкий С. Л. Князя Пузыны: Историко-генеалогические материалы. – СПб., 1899.

Раппопорт П. А. Волыньские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 31. – С. 215–219.

Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1955. – [Вип.] 57. – С. 52–59.

Раппопорт П. А. Данилов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. – М., 1971. – Вип. 125. – С. 82–85.

Редакція. Слово до читачів // *Марчак І.* З мучеництва Холмщини на Білгорайщині. – Вінніпег, 1957. – С. 3–4.

Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. – К., 2000.

Рудакова Ю. Навчальна література, видана в друкарні Почаївської Лаври у XVIII – першій третині XIX ст.: тематика, історико-книгознавча та джерелознавча характеристика примірників (на фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Наукові праці НБУВ. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 349–365.

Рункевич С. История Минской архиепископии (1794–1832 гг.) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православною церквю в 1794–1796 гг. – СПб., 1893.

Русанова И. П. Славянские древности VI – VII вв.: Культура пражского типа. – М., 1976.

Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). – К., 1988.

Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982.

Сендульский А. Город Кременец // ВЕВ. – 1874. – Ч. неофиц. – С. 417–428, 455–463, 468–469.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1996. – Вип. 3; 2000. – Вмп. 7.

Смолич И. К. История Русской церкви. 1700–1917. – М., 1996–1997. – Ч. 1–2.

Соболев Л. В. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму, 29–30 червня 2001 р. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33–48.

Соболев Л. В. Генеалогическая легенда рода Острожских // Славяноведение. – 2001. – № 2. – С. 31–44.

Історичні джерела і дослідження

Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014.

Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 380–399.

Собчук В. Д. Формування території Кременецького повіту // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260, вип. 2. – С. 24–53.

Собчук О. Топонімічна система міста Кременця: діахронічний зріз // СМІВ. 2012. – Кременець, 2012. – С. 359–384.

Соркіна І. Мясэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. – Вільня, 2010.

Спірыдонаў М. Ф. Завяршэнне фарміравання Пінскага павета ў 1566 г. // Весці НАН Беларусі. Сер. гум. навук. – 1998, № 4. – С. 42–50.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн., 1989.

Стоколос Н., Шеретюк Р. Драма Церкви: До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань. – Рівне, 2011.

Стрельбицкий И. Исчисление поверхности Российской империи в общем ее составе в царствование императора Александра III и смежных с Россиею азиатских государств. – СПб., 1889.

Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1888. – [Т. 1.]; 1889. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский; 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский.

Теодорович Н. И. Город Кременец Волынской губернии: Церковно-исторический очерк. – Почаев, 1890.

Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 г.) // ВЕВ. – 1896. – Ч. неофиц.

Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901.

Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. – 2-е изд., перераб. – Седлец, 1904.

Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164–175.

Тихомиров М. Н. «Список русских городов дальних и ближних» // *Его же.* Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137.

Толстой Д. А. Римский католицизм в России: Историческое исследование. – СПб., 1876. – Т. 2.

Трембіцький В. Національні та державні кордони Великої Волині у 1918 році // Літопис Волині. – 1990. – Ч. 16. – С. 62–63.

Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року. – Вінніпег; Нью-Йорк, 1993.

Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968.

Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991.

Херман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского Географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–169.

Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомполитних скорочених особових власних імен. – К., 1995.

Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). – К., 1991.

Чамяріці В. Летапісець вялікіх князёў літоўскіх // Вялікае Княства Літоўскае. Энциклапедыя. – Мн., 2005. – Т. 2. – С. 190–191.

Чамяріці В. С. Беларуска літапісы як помнікі літаратуры: Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мн., 1959.

Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII – XIV ст.). – К., 2014.

Четыркин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. – Ч. неофиц. – С. 818–829, 858–888; 1879. – С. 753–773, 792–802, 855–869, 981–989.

Пероговский В. Несколько замечаний на статью «Исторический очерк Волынской духовной семинарии» // ВЕВ. – 1879. – Ч. неофиц. – С. 688–699.

Шамаєва К. Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 153–161.

Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття / пер. з польськ. *М. Стронський.* – Кременець, 2012

Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993.

Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г.: Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям. – СПб., 1889. – Т. 1.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – 2-ге вид. – К., 2008.

Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К., 2005.

Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови // Українська мова в Галичині: історичний вимір. – Львів, 2011. – С. 55–106.

Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Cz. 2: Ziemie ruskie Korony. – Wyd. 2, przejrane i uzup. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – Т. 5: Województwo wołyńskie.

Anusik Z. Dobra ziemskie książąt Zbaraskich w XVI–XVII wieku // *Anusik Z.* Studia i szkice staropolskie. – Łódź, 2011. – S. 495–552.

Aścik K. O pochodzeniu rodu Ościków pochodzeniu rodu Ościków // Acta

Історичні джерела і дослідження

Baltico-Slavica. –1971. – Т. 11. – С. 317–333.

Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1845. – Т. 2, cz. 2.

Barwiński E. Pierwsze podziały administracyjne Galicji // Ziemia Czerwieńska. – Lwów, 1935. – Roczn. 1, z. 1. – S. 57–65.

Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach ruskich 1803–1832. – Rzym; Lublin, 1991. – Т. 2: Szkoły podstawowe i średnie.

Betlej A. Paweł Giżycki SJ architekt Polski XVIII wieku. – Kraków, 2003

Boniecki A., Herbarz Polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1901. – Т. 4; 1911. – Т. 14.

Boniecki A., Reiski A. Herbarz Polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1913. – Т. 16.

Brawer A. J. Galizien, wie es an Österreich kam: Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772. – Leipzig; Wien, 1910.

Buko A. Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży. – Warszawa, 2009.

Celarski Z. Krzemieniec na tle zagadnień urbanistyki // Życie Krzemienieckie: Miesięcznik społeczny. – 1933. – S. 78–91.

Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.

Czamańska I. Wiśniowieccy: Monografia rodu. – Poznań, 2007.

Czartoryski A. X. Żywot J. U. Niemcewicza. – Berlin; Poznań, 1860.

Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987.

Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. – Lwów, 1939.

Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008.

Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. 1370–1382. – Kraków, 1918.

Danowska E. Tadeusz Czacki (1765–1813). Na pograniczu epok i ziem. – Kraków, 2006.

Derwojed J. Bonawentura Klembowski – malarz krzemieniecki // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 422–427.

Dobroński A. Cz. Od rozbiorów do końca lat dwudziestych XIX w. // Historia Województwa Podlaskiego. – Białystok, 2010.

Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody braclawskiego). – Przemysł, 1927.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku / oprac. *A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski.* – Wrocław; Kraków, 1960. – Zesz. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie.

Drzewiecki J. Pamiętniki / wyd. nanowo przez *S. Pawlickiego.* – Kraków, 1891.

Dworzaczek W. Genealogia: Tablice. – Warszawa, 1959.

Dworzaczek W. Górka Łukasz // PSB. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959–1960. – Т. 8. – S. 412–414.

- Dziedzicki L.* Lesznięw // SGKP. – Warszawa, 1884. – T. 5. – S. 176.
- Fijałek J.* Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV) // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – T. 16. – Nr 4. – Kwiecień 1911. – S. 18–20.
- Fokt K.* Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // PH. – 2004. – T. 95. – S. 441–456.
- Gawryszewski A.* Ludność Polski w XX wieku. – Warszawa, 2005.
- Gieysztor I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – Warszawa, 1976.
- [*Gozdawa-Giżycki M.*] Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu. – Stary Konstantynów, 1910.
- Grębecka W.* Willibald Besser (1784–1842) // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 404–411.
- Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – T. 1.
- Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915.
- Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // MH. – 1935. – T. 14. – S. 102–106.
- Hoffman J.* Udział Wołynia w powstaniu kościuszkowskim // Rocznik Wołyński. – Równe, 1931. – T. 2. – S. 67–87.
- Hoffmann-Piotrowska E.* Matematyka i matematycy w szkole krzemienieckiej // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 54–61.
- Hupert W.* Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1928.
- Jabłonowski A.* Podlasie // ŻD. – Warszawa, 1909 – T. 17, cz. 2.
- Jabłonowski A.* Ruś Czerwona // ŻD. – Warszawa, 1903. – T. 18, cz. 2.
- Jabłonowski A.* Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // ŻD. – Warszawa, 1877. – T. 6. – S. XXXII–XXXV.
- Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993.
- Jehke R.* Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territorial.de/index.htm>. – Дата перегляду: 1. 09. 2016.
- Kamińska A. E.* Józef Kożeniowski – uczeń i nauczyciel liceum krzemienieckiego // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 237–238.
- Kolankowski L.* Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913.
- Kot S.* Historia wychowania. Zarys podręcznikowy. – Wyd. 2, zmienione i pomnożone. – Lwów, 1934. – T. 2: Wychowanie nowoczesne (od połowy w. XVIII do współczesnej doby).
- Kot S.* Polska rajem dla Żydów, piekłem dla chłopów, niebem dla szlachty. – Warszawa, 1937.
- Kowalczyk J.* Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu // Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, marzec 1994. – Kraków, 1994. – S. 7–38.

Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego / pod red. *S. Makowskiego*. – Warszawa, 2004.

Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku: Studium językowe. – Kraków, 1934.

Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich: Studia i materiały. – Kraków, 2011.

Łabęcki H. Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francuzko-niemiecki i rosyjsko-polski. – Warszawa, 1868.

Leszczyński J. Rządy rosyjskie w kraju tarnopolskim. 1809–1815. – Kraków; Warszawa, 1903.

Lewandowski J. Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914–1918) // *Dzieje Najnowsze*. – Warszawa, 1999. – Rocznik 30: 1998, zeszyt 4. – S. 29–42.

Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellonskiej. – Wilno, 1934.

Lubomirski H. Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego, dawniej w województwie wołyńskim, a teraz w gubernii tegoż nazwiska, w powiecie od tegoż krzemienieckim nazwanym położonego // *Sławianin*. – Lwów, 1839. – [T. 2]. – S. 24–31.

Mackiewicz-Cat S. Dom Radziwiłłów. – Warszawa, 1990.

Mączak F. Figura Matki Boskiej przed Kościołem Licealnym // *Życie Krzemienieckie: Miesięcznik społeczny*. – 1936. – S. 384–385.

Mahler R. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb // *Przeszość Demograficzna Polski*. – 1967. – T. 1. – S. 149–155.

Majewski W. Leśniewski (Leśniowski) Maciej (Mateucz) h. Grzymała... // *PSB*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – T. 17. – S. 175–176.

Makowska U. Malarze i rysownicy w Krzemieńcu w pierwszej połowie XIX wieku // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego*. – Warszawa, 2004. – S. 439–449.

Makowski S. Krzemieniec Słowackiego // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego*. – Warszawa, 2004. – S. 122–165.

Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego: Szkice i poszukiwania. – Warszawa, 1967.

Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku. – Warszawa; Poznań, 1985.

Michaluk D. Ziemia mielnicza województwa podlaskiego w XVI – XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne. – Toruń, 2002.

Mielcarek A. J. Węzłowe zagadnienia ustrojowe Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (1919–1920), w świetle aktów normatywnych // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. – Kraków; Lublin; Łódź, 2011. – T. 14. – S. 241–251.

Mizia T. O Komisji Edukacji Narodowej. – Warszawa, 1972.

Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu: Monografia architektury // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1939. – T. 8. – S. 67–160.

Nowoszycki S. Wiadomość historyczna o zamku krzemienieckim na Wołyniu // *Biblioteka Warszawska*. – 1848, nr 2. – S. 535–551.

Pachoński J. Z. Drzewiecki Józef // *PSB*. – Kraków, 1939–1946. – T. 5. –

S. 414–415

Paszkievicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925.

Paszkievicz H. Z dziejów Podlasia w XIV wieku // KH. – Lwów, 1926. – Roczn. 42. – S. 229–245.

Pawłowski B. Wojna polsko-rosyjska w r. 1792 na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1937. – T. 5–6. – S. 1–52.

Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995.

Piotrowski W. Życie umysłowe Krzemieńca w latach 1805–1832. – Piotrków Trybunalski, 2005

Plezia M. Jurkowski Michał // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – T. 11. – S. 346

Polska technika wojskowa do 1500 roku. – Warszawa, 1994.

Poppe A. Gród Wołyni // Studia Wschodniośredniowieczne. – Warszawa; Wrocław, 1958. – T. 4. – S. 226–290.

Przedziński A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. – Kraków, 1868. – T. 2, 5.

Radziwiński Z. L. Przedmowa // AS. – T. 1. – S. V – XIV.

Radziwiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – T. 1; 1912–1913. – T. 2, cz. 2: Gałąź Niesuchojeńska (dokończenie).

Red. Paszkiewicz Karol Czesław (1805–1885) // PSB. – 1980. – T. 25. – S. 275–276.

Ringelblum E. Projekty i próby przewarstwowania Żydów w epoce stanisławowskiej // Sprawy Narodowościowe: Czasopismo poświęcone badaniom spraw narodowościowych. – 1934. – R. 8, nr 1 – S. 1–30; nr 2–3. – S. 181–224.

Rulikowski E., Radziwiński Z. L. Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi Stokami Karpat osiedleni. – Kraków, 1888. – T. 1.

S[fulimierski] F. Krzemieniec // SGKP. – Warszawa, 1883. – T. 4. – S. 777–778.

Semkowicz W. Tradycja o kniaziowskim pochodzeniu Radziwiłłów w świetle krytyki historycznej // KH. – Lwów, 1920. – S. 88–108.

Sierotwiński S. Jarkowski Paweł // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962–1964. – T. 10. – S. 620.

Stecki T. J. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – Ser. 2.

Sulawka A. R. Walki polsko-ukraińskie na Wołyniu: listopad 1918 – marzec 1919 roku // PHW. – Warszawa, 2015. – R. 16, nr 2. – S. 63–90.

Swieżawski A. Ziemia bełska: Zarys dziejów politycznych do roku 1462. – Częstochowa, 1990.

Szabaciuk A. «Rosyjski Ulster»: Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915. – Lublin, 1913.

Szmyt A. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty

Історичні джерела і дослідження

Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833. – Olsztyn, 2009.

Tarnowski J. Z przeszłości Kozina i jego okolicy (машинопис 1935 р. в розпорядженні автора).

Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999.

Tęgowski J. Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 roku // Cracovia Polonia Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. – Kraków, 1995. – S. 301–305.

Trzebiński W. Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r.: (Zarys historyczny). – Warszawa, 1956.

Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku. Spisy / pod red. *A. Gąsiorowskiego* – Wrocław etc., 1987. – T. 3: Ziemie ruskie. – Zesz. 1: Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku. Spisy / oprac. *K. Przyboś*; 1992. – T. 3, zesz. 2: Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV – XVIII wieku. Spisy / oprac. *H. Gmiterek* i *R. Szczygieł*; 2007. – T. 3, zesz. 5: Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / oprac. *M. Wolski*.

Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w. – Wrocław, 1951.

Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.

Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795. – Kraków, 1885.

Wołyniak. O szkole powiatowej w Poczajowie // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1905. – Roczn. 33. – S. 163–175.

Wołyniak. Resztki unii na Wołyniu w XIX wieku na podstawie pamiętników Siemaszki i innych źródeł oficjalnych. – Poznań, 1912/

Wołyniak. Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie Wołyńskim. – Kraków, 1905

Wrzyszc A. Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy. – Lublin, 1997.

Zajączkowski S. W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedymina // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1929. – R. 6, zesz. 1–2. – S. 1–7.

Zakrzewski T. Kaczkowski Karol Maciej // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – T. 11. – S. 375–377

Załęski S., ks. Jezuiti w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4, cz. 4: Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta. 1648–1773.

Żelewski R. Łaska 1 v. Ostrogska z Kościeleckich Beata // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1973. – T. 18. – S. 223.

Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1885. – Roczn. 7.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Скорочення назв адміністративно-територіальних одиниць
у локалізації давніх поселень на сучасній карті

Україна (області і райони)

<i>Вн.</i>	– Вінницька:	<i>Лв.</i>	– Львівська:
<i>Мур.</i>	– Мурованокуриловецький;	<i>Брод.</i>	– Бродівський,
<i>Вл.</i>	– Волинська:	<i>Зол.</i>	– Золочівський,
<i>Волод.</i>	– Володимир-Волинський,	<i>Перем.</i>	– Перемишлянський,
<i>Гор.</i>	– Горохівський,	<i>Радех.</i>	– Радехівський,
<i>Іван.</i>	– Іваничівський,	<i>Сок.</i>	– Сокальський,
<i>КамКаш.</i>	– Камінь-Каширський,	<i>СтСамб.</i>	– Старосамбірський;
<i>Ків.</i>	– Ківерцівський,	<i>Рв.</i>	– Рівненська:
<i>Ков.</i>	– Ковельський,	<i>Гош.</i>	– Гошанський,
<i>Лок.</i>	– Локачинський,	<i>Дем.</i>	– Демидівський,
<i>Люб.</i>	– Любомльський,	<i>Дуб.</i>	– Дубенський,
<i>Луц.</i>	– Луцький,	<i>Зар.</i>	– Зарічнянський,
<i>Ман.</i>	– Маневський,	<i>Здол.</i>	– Здолбунівський,
<i>Тур.</i>	– Турійський;	<i>Кор.</i>	– Корецький,
<i>Жт.</i>	– Житомирська:	<i>Млин.</i>	– Млинівський,
<i>Анд.</i>	– Андрушівський,	<i>Остр.</i>	– Острозький,
<i>Берд.</i>	– Бердичівський,	<i>Рад.</i>	– Радивилівський,
<i>Ром.</i>	– Романівський,	<i>Рів.</i>	– Рівненський,
<i>Чуд.</i>	– Чуднівський;	<i>Сарн.</i>	– Сарненський;
<i>ІвФ</i>	– Івано-Франківська:	<i>Тр.</i>	– Тернопільська:
<i>Гал.</i>	– Галицький,	<i>Збар.</i>	– Збаразький,
<i>Рог.</i>	– Рогатинський;	<i>Збор.</i>	– Зборівський,
<i>Кв.</i>	– Київська:	<i>Крем.</i>	– Кременецький,
<i>Скв.</i>	– Сквирський;	<i>Лан.</i>	– Лановецький,

Показчик географічних назв

<i>Підв.</i>	– Підволочиський,	<i>КамП.</i>	– Кам’янець-Подільський,
<i>Тер.</i>	– Тернопільський,	<i>Крас.</i>	– Красилівський,
<i>Шум.</i>	– Шумський;	<i>Лет.</i>	– Летичівський,
<i>Хм.</i>	– Хмельницька:	<i>Полон.</i>	– Полонський,
<i>Біл.</i>	– Білогірський,	<i>Слав.</i>	– Славутський,
<i>Він.</i>	– Вінковецький,	<i>СтСин.</i>	– Старосинявський,
<i>Вол.</i>	– Волочеський,	<i>Теоф.</i>	– Теофіпольський,
<i>Із.</i>	– Ізяславський,	<i>Шеп.</i>	– Шепетівський;

Білорусь (області і райони)

<i>Бр.</i>	– Брестська:	<i>Гр.</i>	– Гродненська:
<i>Іван.</i>	– Івановський;	<i>Дят.</i>	– Дятловський,
<i>Пруж.</i>	– Пружанський;	<i>Остр.</i>	– Островецький;
<i>Вт.</i>	– Вітебська:	<i>Мн.</i>	– Мінська:
<i>Беш.</i>	– Бешенковицький	<i>Вол.</i>	– Воложинський,
<i>Орш.</i>	– Оршанський	<i>Мін.</i>	– Мінський,
<i>Гом.</i>	– Гомельська:	<i>Пух.</i>	– Пуховицький
<i>Моз.</i>	– Мозирський;	<i>Узд.</i>	– Узденський;

Польща (воєводства і повіти)

<i>Лб.</i>	– Люблінське:	<i>Том.</i>	– Томашівський,
<i>Біл.</i>	– Бяльський,	<i>Холм.</i>	– Холмський;
<i>Влод.</i>	– Влодавський,	<i>Пдл.</i>	– Підляське:
<i>Груб.</i>	– Грубешівський,	<i>Сім.</i>	– Сім’ятицький;
<i>Зам.</i>	– Замоїський,		

Росія (області і райони)

<i>См.</i>	– Смоленська:	<i>Дорог.</i>	– Дорогобужський.
------------	----------------------	---------------	-------------------

- Абіссінія (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Австрійська імперія 31, 185, 190, 198
 Австрія 36, 37, 49, 148, 155, 186, 198, 245, 247, 248
 Австро-Угорська імперія 39, 41
 Австро-Угорщина 37, 42
 Англія 64
 Андріїв (ч. с. *Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 107
 Андріївська волость 107, 108
 Андруга (ч. с. *Білокриниця Крем. Тр.*) 69, 75
 Андруга друга (с. *Ардруга Крем. Тр.*) 69, 75
 Аннополь (с. *Ганнопіль Слав. Хм.*) 154
 Антонівці (с. *Антонівці Шум. Тр.*) 75, 105
 Баворів (с. *Баворів Тер. Тр.*) 248
 Базалійський повіт 33, 34, 185
 Базалія 19, 33, 34
 Баймаки (с. *Баймаки Біл. Хм.*) 110
 Баймаківці (десь у р-ні м. *Красилів Хм.*) 99, 100, 101
 Бамбули (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Бамбулова гора в с. *Лідихів* 243
 Баніт 92
 Бар (м. *Бар Він.*) 148, 152, 217
 Батьківці (у р-ні с. *Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 108
 Башківці (с. *Башківці Шум. Тр.*) 69, 75
 Башуки (с. *Башуки Крем. Тр.*) 107
 Белз (м. *Белз Льв.*) 15, 16, 18, 19, 20, 28, 47
 Белзька земля 13, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 48
 Белзьке воєводство 23, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 198
 Белзьке княжіння 18
 Белзький повіт 24
 Белзький циркул 36
 Бенів (с. *Золочівка Зол. Льв.*) 92
 Бердичів (м. *Бердичів Жт.*) 35, 233
 Бердичівська округа 45
 Берег (с. *Берег Дуб. Рв.*) 77
 Бережанський циркул 36
 Бережці (с. *Вел. Бережці Крем. Тр.*) 69, 75
 Бережці Вишні (с. *Вел. Бережці Крем. Тр.*) 144
 Бережці Нижні (с. *Малі Бережці Крем. Тр.*) 144
 Березина (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Березина (ч. с. *Дружба Рад. Рв.*) 244, 249, 257, 258, 259
 Березина Лідихівська (ч. с. *Дружба Рад. Рв.*) 244
 Берестейська волость 14, 18, 19
 Берестейська земля 18, 23, 26, 48
 Берестейське воєводство 23, 32, 33, 34, 35
 Берестейський округ 42
 Берестейський повіт 23, 32, 35, 36, 41, 44, 49
 Берестейщина 30, 49
 Берестій 28 → Берестя
 Берестя (м. *Берестя, Білорусь*) 14, 15, 16, 17, 18, 19, 26, 40, 42, 46, 133, 134, 139, 140
 Берлін 231
 Белашовъ / Бѣлашовъ (с. *Білашів Остр. Рв.*) 134
 Биличі (с. *Біличі Іван. Вл.*) 101
 Бинісько 92, 93, 97
 Бинішин (с. *Бонишин Зол. Льв.*) 92
 Біла-Підляська, округа 46
 Білгорай, округа 46
 Білгорайський повіт 38, 39, 41, 44
 Білогородка (с. *Білогородка Дуб. Рв.*) 68, 76
 Білогородка (с. *Білогородка Із. Хм.*) 68, 74, 76
 Білозірка (с. *Білозірка Лан. Тр.*) 166, 186, 191
 Білокриниця (с. *Білокриниця Крем. Тр.*) 75
 Білорусь 11, 42, 46, 48, 49
 Білоруська РСР 45
 Білосток (с. *Білосток Луц. Вл.*) 148

Показчик географічних назв

- Білостоцька область 35
Білостоцьке воєводство 44
Білостоцький округ 35
Білостоцький повіт 35
Більський обвід 38
Більський округ 35
Більський повіт 23, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 44
Більський циркул 36
Біржі (*м. Біржай, Литва*) 115
Бобрівці (*х. с. Крутнів Крем. Тр.*) 107
Бовванець, р.
Богаї (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Бодаки (*с. Бодаки Збар. Тр.*) 107
Боложевичи (*с. Боложевичі Моз. Гом.*) 140
Боложівка (*с. Боложівка Шум. Тр.*) 112, 113
Болохівська земля 19, 26, 40
Болохівський ґрунт 19
Болохово 19
Бона, г. в Кременці 51, 66
Бонівка (*с. Бонівка Крем. Тр.*) 197, 206
Борок (*с. Бірки Шум. Тр.*) 68, 75, 113, 114
Борщівка (*с. Борщівка Крем. Тр.*) 107
Борщівка (*с. Борщівка Лан. Тр.*) 69, 77
Борьздовищина 135
Брацлавська губернія 33, 34
Брацлавське воєводство 30, 32, 33, 217
Брест-Литовський, округа 46
Брестська область 46, 49
Бриків (*с. Бриків Шум. Тр.*) 110
Бринськ (*м. Бранськ Пдл.*) 29
Броди (*м. Броди Льв.*) 99, 119, 234, 248
Бродівський бецірк 37
Бродівський дистрикт 36
Бродівський повіт 37, 39, 40 41, 44, 46
Бродівський циркул 36
Бродовь (*с. Бродів Остр. Рв.*) 139
Буг Зх., р. 11, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 31, 33, 35, 36, 38, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 200
Буг Пд., р. 11, 17, 19, 26
Будки (*с. Будки Крем. Тр.*) 145, 169, 170, 177
Бужськ (*м. Буськ Льв.*) 13, 14
Булижинці (*с. Білижинці Из. Хм.*) 68, 74
Буремль (*с. Боремель Дем. Рв.*) 93, 94, 97
Бурковцы (*с. Бурківці Чуд. Жт.*) 134
Буський повіт 24
В'язова (*у р-ні с. Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 108
В'язовець (*с. В'язовець Біл. Хм.*) 68, 69, 74
В'ятська єпархія 158
Валево (*у р-ні с. Бриків Шум. Тр.*) 76, 110
Валігурі (*с. Валигори Крем. Тр.*) 249, 253
Варшава (*м. Варшава, Польща*) 31, 41, 43, 127, 130, 131, 136, 137, 141, 143, 179, 186, 232, 233, 234, 245
Варшавське герцогство 36, 37, 38
Васьківці (*с. Васьківці Шум. Тр.*) 103, 112, 113
Ведроша (*с. Алексіно Дорог. См., Росія*) 117
Велике князівство Литовське 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 30 48, 52, 54, 63, 82, 85, 92, 94, 96, 98, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 125, 218, 245
Венгрівський повіт 37
Вепр, р. 11, 13, 17
Верба (*с. Верба Дуб. Рв.*) 77
Вербовець (*с. Вербовець Мур. Вн.*) 34
Вербовецький повіт 33
Верещин (*с. Векрещин Влад. Лб.*) 17
Ветли (*с. Ветли Люб. Вл.*) 20, 21
Вельь (*с. Вілія Остр. Рв.*) 135
Вигошів (*с. Вишгородок Лан. Тр.*) 16
→ Вишгородок
Виленьское место 133, 140
Вишгородок (*с. Вишгородок Лан. Тр.*) 32, 178, 186, 191 → Вигошів
Вишневець / Вишневець Новий (*с-ще*

- Вишнівець Збар. Тр.)* 32, 155, 186, 190, 191, 193, 194, 220, 249
- Вишневець Старий (с. *Ст. Вишнівець Збар. Тр.)* 186, 191
- Вишневецьке передмістя Кременця 197, 204
- Вишневецький замок 107
- Вишнівець (с. *Вишнівчик Перем. Льв.)* 92
- Відень 31, 36
- Візантія 26, 62
- Вікнини Великі (с. *Вел. Вікнини Збар. Тр.)* 208
- Вікнини Малі (с. *Малі Вікнини Збар. Тр.)* 208
- Віленський навчальний округ 42, 51, 149, 150, 211, 219
- Віленський університет 150, 151, 152, 229, 236, 240
- Вілія (с. *Вілія Шум. Тр.)* 74, 87, 88, 89
- Вілія, р., прит. Горині 99, 100, 109, 194
- Вільно / Вільнюс (м. *Вільнюс, Литва*) 22, 35, 94, 115, 124, 125, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 150, 151, 153, 212, 216
- Вінницька область 45, 46
- Вінницький економічний адміністративний район 47
- Вінниця 152, 153
- Вісла, р. 11, 12, 46
- Вітківці (у р-ні с. *Ст. Олексинець Крем. Тр.)* 108
- Владимирська губернія 158
- Воєнне генерал-губернаторство в Польщі 39
- Вознесєне (у межах м. *Дубно Рв.)* 132
- Войнигів (с. *Ставищани Біл. Хм.)* 76
- Волинська гімназія 149, 150, 151, 195, 211, 214, 218, 219, 233, 235, 236, 240
- Волинська губернія 33, 34, 35, 39, 40, 42, 44, 45, 149, 151, 171, 185, 187, 200, 201, 219,, 245, 247 248, 251, 252, 253, 254, 258, 259, 260, 261
- Волинська губернська шкільна рада 171
- Волинська духовна консисторія 156, 208,
- Волинська духовна семінарія 58, 59, 154, 164, 223, 225
- Волинська єпархія 59, 154, 159, 164, 173, 223
- Волинська земля 19, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 57, 101, 102, 103, 124
- Волинська область 45, 46, 47, 49
- Волинська округа 45
- Волинська окружна академічна школа 195, 216
- Волинська Олександро-Маріїнська церковнонавчальська школа 165
- Волинська освітня округа 217
- Волинська свято-Феодорівська церковнонавчальська школа 177
- Волинська шкільна округа 183
- Волинське воєводство 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 44, 45, 46, 185, 189, 198, 199, 217, 245
- Волинське намісництво 34
- Волинський ліцей 56, 58, 153, 155, 195, 196, 218, 223
- Волинський округ 42
- Волинський повіт 22, 30
- Волинський тимчасовий адміністративний округ 43
- Волинський шкільний кураторіум 179
- Волинь 11, 12, 18 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 5051, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 91, 92, 95, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 156, 163, 185, 188, 194, 195, 200, 246, 247, 250
- Волинь Велика 11
- Волинь Південна 66, 103, 119
- Волинь Південно-Західна 185
- Волинь, город (с. *Грудек над Бугом,*

Показчик географічних назв

- Груб. Лб.)* 24, 48
Волинь-Поділля, округа 46
Волинь 37
Волиця (*у р-ні с. Семенів Біл. Хм.)* 109
Волкошовь (*с. Вовкошів Гоц. Рв.)* 131
Воловиця, г. (*в Кременці Тр.)* 197, 202, 229, 230
Володава, р. 17
Володавський повіт 37, 38, 39, 41, 44
Володавський циркул 36
Володимир (*м. Володимир-Вол.)* 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 28, 29, 34, 48, 49, 63, 84, 94, 200, 217, 219,
Володимир-Волинський 233
Володимир-Волинський повіт 39, 40, 43
Володимирія 18, 26, 27, 48
Володимирська волость 13, 25, 48
Володимирська єпископія 28
Володимирська земля 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 48
Володимирське воєводство 32, 199
Володимирське княжіння 18
Володимирський замок 54, 56
Володимирський повіт 22, 23, 24, 33, 40, 42, 43, 45, 61, 94, 101, 112, 188
Володимирсько-Новгородський повіт 32
Володимирсько-Чернігівський повіт 32
Волочиська волость 44
Волочища (*м. Волочиськ Хм.)* 103, 104
Воробейськ 28
Воробіївка (*с. Горобіївка Скв. Кв.)* 247
Воронезька губернія 233
Воронівці (*с. Воронівці Теоф. Хм.)* 113, 114
Всеволож (*р-н с. Старгород Сок. Лв.)* 13
Всхова (*м. Всхова, Польща*) 186
Габсбургів імперія 39, 41, 49, 170 → Австрійська імперія
Гайки Малі → Гаї Малі
Гайок (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.)* 146
Гаї Малі / Гайки Малі (*с. Малі Гаї Рад. Рв.)* 243, 244
Гаї Немирівські (*с. Гаї-Лев'ятинські Рад. Рв.)* 247
Галицька Волинь 37, 39, 46, 49, 50
Галицька єпископія 28
Галицька земля 16, 18, 94
Галицька митрополія 28
Галицька Соціалістична Радянська Республіка 42
Галицько-Волинська Русь 30, 62
Галич (*с. Крилос Гал. ІвФ*) 14, 15, 17, 18, 28, 29
Галичина 26, 42, 49, 170, 173, 231
Галичина, дистрикт 46
Гальський університет 231
Гарлами (*ч. с. Ст. Почаїв Крем. Тр.)* 146
Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини 39
Генерал-губернаторство 46
Генеральна губернія для зайнятих польських областей 46
Гінштівці 104
Гленско (*с. Глинськ Здол. Рв.)* 140
Глев'ятин (*с. Левятин Рад. Р.)* 115, 118, 119
Глинянка, г. (*в Кременці Тр.)* 197, 204
Глубочок-Нижній (*с. Вел. Глибочок Терн. Тр.)* 104
Глухи (*с. Новомалин Остр. Рв.)* 138
Гніздична, р. 104
Гніздичне (*с. Гніздичне Збар. Тр.)* 104
Гнізна, р. 104
Голендри (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.)* 146
Голче / Голче / Голче (*с. Гільча Здол. Рв.)* 132, 135, 138
Гомельська область 46
Гоньондз (*м. Гоньондз, Польща*) 115
Горинка (*с. Вел. Горянка Крем. Тр.)* 76

- Горинка (с. *Горинка Крем. Тр.*) 186, 191, 194
 Горинка-Нижча (с. *Мала Горянка Крем. Тр.*) 107
 Горинський повіт 32, 198
 Горинь, р. 11, 12, 13, 15, 17, 26, 31, 100, 102, 104, 107, 108, 109
 Горинька, р. 108
 Городельська волость 21, 24
 Городельський повіт 24
 Городенська губернія 35, 36, 40, 41, 45
 Городенський повіт 110, 111
 Городисько (с. *Городисько СтСамб. Льв.*) 94
 Городище (с. *Городище Шеп. Хм.*) 68
 Городло (с. *Городло Груб. Лб.*) 20, 21
 Городно (м. *Гродно, Білорусь*) 110, 138, 141
 Городок (м. *Городок Льв.*) 94
 Городок (м. *Городок Хм.*) 34
 Городок (с. *Городок Рівн. Рв.*) 102
 Городоцький повіт 33, 94
 Горохівський повіт 43, 45
 Гоцанський полк 31
 Граби (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Грабівка (ч. м. *Кременець Тр.*) 197, 204, 206, 220
 Грабовецький повіт 24
 Града (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Грималова воля (у р-ні с. *Лешнів Брод. Льв.*) 99
 Гриньківці (с. *Гриньки Лан. Тр.*) 247
 Грубешів, округа 46
 Грубешівський обвід 38
 Грубешівський повіт 37, 38, 39, 41, 44
 Грузька (вул. *Грузька в с. Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 108
 Грүзка (с. *Грусък Пруж. Бр.*) 134
 Гулівці (с. *Гулівці Біл. Хм.*) 69, 74
 Гуменці (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Гури / Гуры (у р-ні м. *Вільнюс, Литва*) 124, 139
 Гуцак Малий 146
 Галіційська область 37
 Галіція Західна 36
 Галіція Нова 36
 Дєренцо 132
 Дермань (с. *Дермань Друга Здол. Рв.*) 141
 Данилів (окол. с. *Стіжок Шум. Тр.*) 62
 Данилівка (с. *Данилівка Біл. Хм.*) 109
 Двірець (с. *Двірець Из. Хм.*) 68, 74, 76
 Двірець (с. *Двірець Крем. Тр.*) 74, 220,
 Двірники (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243, 248
 Дедеркали Великі (с. *Вел. Дедеркали Шум. Тр.*) 213
 Дедеркали (с. *Вел. Дедеркали Шум. Тр.*) 68, 75
 Деревська земля 40
 Дерманський монастир 134
 Дермань (с. *Дермань Друга Здол. Рв.*) 177, 181
 Джахи (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Джахова гора гора в с. *Лідихів* 243
 Дзвиняча (с. *Дзвиняча Збар. Тр.*) 107
 Дикуні (ч. с. *Ст. Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Дички (с. *Дички Рог. ІвФ*) 93
 Дівича, г. (в *Кременці Тр.*) 197
 Дідківці (с. *Дідківці Біл. Хм.*) 68, 69, 74
 Дмитрівка (десь у р-ні с. *Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 107
 Дніпро, р. 19
 Дністер, р. 11, 12, 19
 Добра Вода (с. *Доброводи Збар. Тр.*) 104
 Доброміль (м. *Доброміль Льв.*) 148
 Довгошиїнці 104
 Долини (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Долотче (с. *Долоччя Из. Хм.*) 133
 Дорогичин (м. *Дорогичин Сім. Пдл.*) 17, 18
 Дорогичинський округ 35
 Дорогичинський повіт 23, 35, 44, 45
 Дорогобуж / Дорогобуч (с. *Дорого-*

Показчик географічних назв

- буж Гоц. Рв.)* 15, 16, 17, 28,
Дранча (*с. Дружба Рад. Рв.)* 246, 255
Дранча (*сс. Дружба і Новоукраїнське Рад. Рв.)* 169
Дранча Друга (*с. Новоукраїнське Рад. Рв.)* 244
Дранча Перша (*с. Дружба Рад. Рв.)* 243
Дранча Польська (*с. Дружба Рад. Рв.)* 243, 244, 247, 248, 249, 255, 257, 258, 259
Дранча Руська (*с. Новоукраїнське Рад. Рв.)* 243, 244, 254, 255, 257
Дранча, гора (*в с. Дружба Рад. Рв.)* 244
Дрибова (*с. Грибова Лан. Тр.)* 68, 69
Дрогобицька область 47
Дрогобицький повіт 92, 94
Дрогобець (*м. Дрогобич Льв.)* 28
Дружба (*с. Дружба Рад. Рв.)* 244
Дубен (*м. Дубно Рв.)* 16 → Дубно
Дубенецька земля 32
Дубенка (*с. Дубенка Холм. Лб.)* 31
Дубенське передмістя Кременця 196, 197, 204, 212, 215,
Дубенський повіт 33, 34, 39, 40, 42, 42, 43, 45, 185, 245, 247
Дубини (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.)* 243
Дубинки (*м. Дубінгяй, Литва)* 115
Дубичі 28
Дубища / Дубище (*с. Дубище Крас. Хм.)* 100, 101, 134
Дубно (*м. Дубно Рв.)* 32, 34, 124, 126, 138, 139, 140, 141, 197, 200
Дубровицьке князівство 18
Дубровицький повіт 33, 34
Дубровиця (*м. Дубровиця Рв.)* 33, 34
Дунаїв (*с. Дунаїв Крем. Тр.)* 74, 87, 88, 115, 116, 220 → Дунауово
Дунаївщина (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.)* 146
Європа 11, 13, 82, 83
Європа Центрально-Східна 11
Європа Центрально-Східна 39, 48, 49
Єкторів (*с. Якторів Перем. Льв.)* 93
Єловиця (*сс. Ловиця Вел. і Мала Шум. Тр.)* 105
Єнджеєв (*м. Єнджеєв, Польща)* 126,
Єсківці (*с. Юськівці Лан. Тр.)* 69, 108
Жєславль (*м. Ізяслав Хм.)* 138
Жабокрики (*с. Довгалівка Рад. Рв.)* 106
Жабокрики Малі (*с. Бригадирівка Рад. Рв.)* 106
Жабокрики, р. (*р. Пляшіка)* 106
Жабокричка, р. (*права прит. р. Бовванець*) 104
Жаславський замок 65
Жемелинці (*с. Жемелинці Біл. Хм.)* 76
Жижниківці / Жижниковъцы (*с. Жижниківці Біл. Хм.)* 76, 135
Житомир 33, 34, 40, 49, 155, 158, 164, 165, 166, 171, 176, 223, 233, 245, 253
Житомир, округа 46
Житомирська область 45, 46, 47, 49
Житомирська округа 44, 45
Житомирська освітня округа 217
Житомирське духовне училище 164
Житомирський округ 45
Житомирський повіт 33, 40, 43, 44, 171
Жовківський бецірк 37
Жовківський повіт 37, 39, 41, 44, 46
Жовківський циркул 36, 37
Жолоби (*с. Жолоби Крем. Тр.)* 65, 86, 204, 220
Жолобки (*с. Жолобки Шум. Тр.)* 237
Забороль (*с. Забороль Рівн. Рв.)* 102
Забужжя 39, 40, 41
Забузька Русь 38
Завірухи (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.)* 243
Загірці (*с. Загірці Лан. Тр.)* 108
Загороддя (*с. Загороддя Збар. Тр.)* 107
Заєлевське 134
Залісці (*с. Залісці Збар. Тр.)* 74

- Залісіці (с. *Залісіці Шум. Тр.*) 105
 Заліщицький циркул 36
 Залунів (с. *Заланів Рог. ІвФ*) 93, 94
 Замкова гора в Кременці 51, 61, 66, 67, 80, 86, 87, 89, 197, 204
 Замойська академія 98
 Замостя, округа 46
 Замостянський дистрикт 36
 Замостянський обвід 38
 Замостянський повіт 37, 38, 39, 41, 44
 Замостянський циркул 36
 Запінський повіт 32
 Запоточчя (ч. м. *Кременець Тр.*) 196, 197, 204
 Заслав (м. *Ізяслав Хм.*) 33, 34, 197, 200
 Заславський повіт 33, 42, 185
 Західна область Української Народної Республіки 41
 Західний край 262
 Західноукраїнська Народна Республіка 41
 Збараж (м. *Збараж Тр.*) 19, 23, 31, 186, 198
 Збаразький бецірк 37
 Збаразький повіт 22, 37, 39, 40, 41, 44, 102
 Зборівський повіт 41
 Збруч. р. 11, 19, 104
 Звягельська волость 124
 Звягельський повіт 42
 Звягельський полк 31
 Звягол (м. *Новоград-Вол. Жт.*) 140, 141
 Здител / Здетела / Здетель (м. *Дятлово, Білорусь*) 122, 124, 131, 132, 134, 139, 141
 Здовбиця / Здолбиця 124, 140, 141
 Здолбунівський повіт 44, 45
 Зеньки (с. *Зіньки Шум. Тр.*) 110
 Зіньків (с. *Зіньків Він. Хм.*) 34
 Зіньківський повіт 33
 Зміїнець (с. *Зміїнець Луц. Вл.*) 94, 98
 Золота Орда 19, 20
 Золотомьшна 140
 Золочів (м. *Золочів Льв.*) 92
 Золочів, округа 46
 Золочівський дистрикт 36
 Золочівський повіт 37, 39, 41, 44, 46
 Золочівський циркул 36, 37
 Зубівці (на р. *Хоморі вище с. Влашанівка Із. Хм.*) 104
 Зудечів (м. *Жидачів Льв.*) 28
 Исовь 133
 Івання (с. *Івання Крем. Тр.*) 107
 Іванчани (с. *Іванчани Збар. Тр.*) 104
 Івань (с. *Іванне Дуб. Рв.*) 28
 Івачів (с. *Івачів Збор. Тр.*) 128
 Івачів-Верхній (с. *Івачів-Горішній Терн. Тр.*) 104
 Івачів-Нижній (с. *Івачів-Долішній Терн. Тр.*) 103, 104
 Івниця (с. *Івниця Анд. Жт.*) 171
 Ізборсько 28
 Ізяславська губернія 33
 Ізяславський повіт 43, 44, 181
 Іква, р. 16, 102, 104, 106, 107, 115
 Іллін (с. *Іллін Гоц. Рв.*) 129
 Ільківці (с. *Ільківці Теоф. Хм.*) 111, 112
 Ісерна (с. *Кутянка Шум. Тр.*) 109, 111
 Іскорость (м. *Коростень Жт.*) 40
 Італія 65
 Іднахи (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Казанська духовна академія 158
 Казісі (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
 Калка, р. 17, 25
 Кам'яна, г. в Кременці 197
 Кам'янецька область 33
 Кам'янецька освітня округа 217
 Кам'янецький повіт 23, 33
 Кам'янець-Подільська область 45
 Кам'янець-Подільський 34, 217
 Кам'яниця (с. *Кам'яниця Дуб. Рв.*) 70, 77
 Кам'янка-Струмилова, округа 46
 Кам'янський бецірк 37

Показчик географічних назв

- Кам'янський повіт 37, 39, 41, 44, 46
Каменець (*с-ще Миропіль Ром. Жт.*) 15, 16
Камінь (*м. Камінь-Каширський Вл.*) 20
Камінь-Каширський повіт 43, 44, 45, 45
Карбовщина (*уроч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 250
Катербург (*с. Катеринівка Крем. Тр.*) 187, 191, 194, 198
Качинь (*с. Качино Мін. Мін.*) 133
Кенігсберзький університет 231
Кернов (*м-ко Кярнаве, Литва*) 115
Київ 13, 14, 15, 16, 25, 48, 57, 134, 143, 155, 218, 223, 236, 240, 249
Київська археографічна комісія 59, 60
Київська губернія 34, 35, 44, 149, 201, 219, 247
Київська духовна академія 143
Київська земля 15, 22, 28
Київська область 45
Київське воєводство 31, 32, 33, 35, 49, 217
Київський економічний адміністративний район 47
Київщина 22, 49, 149
Клебанівка (*с. Клебанівка Підв. Тр.*) 247
Клевань (*с-ще Клевань Рів. Рв.*) 32, 106
Клецьк (*м. Клецьк, Білорусь*) 111
Княгинин (*с. Княгинин Дуб. Рв.*) 112
Княже (*с. Княже Зол. Лв.*) 92
Княже 208 → Княжина
Княжина, фільв. (*вул. в м. Кременець Тр.*) 204
Кобринський повіт 23, 32, 35, 36, 41, 44, 45
Ковалева Пасіка (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
Ковель (*м. Ковель Вл.*) 34, 42, 108, 200
Ковельська земля 32
Ковельський повіт 33, 39, 40, 42, 43, 45
Козерадщина (*у р-ні вул. Драгоманова в м. Кременець Тр.*) 234, 235
Козин (*с. Козин Рад. Рв.*) 106
Козиниці (*м. Козенице, Польща*) 138
Козя / Козя Волиця (*с. Кізя Брод. Лв.*) 96, 99
Кокорів (*с. Стар. Кокорів Крем. Тр.*) 87, 88, 89
Кокорівський двір (*с. Стар. Кокорів Крем. Тр.*) 87
Коливань (? *с-ще Клевань Рів. Рв.*) 29
Коліщинці (*м. Старокостянтинів Хм.*) 68
Колки (*с-ще Колки Ман. Вл.*) 32
Колоден (*с. Колодне Збар. Тр.*) 104, 128
Колоденська волость 102, 103, 104
Колосова (*с. Колосова Крем. Тр.*) 74, 89
Комарин (*с. Комарин Крем. Тр.*) 74, 107
Комарівка (*с. Комарівка Крем. Тр.*) 183, 249
Комов 17
Конгрегація Покрови Пречистої Діви Марії 147
Конгрегація пресвятої Трійці 147
Конотове дворище 92
Конюхи (*с. Квітневе Дуб. Рв.*) 132, 135
Корець (*м. Корець Рв.*) 29, 33, 106, 129
Коритниця (*с. Коритниця Волод. Вл.*) 31
Корниця (*с. Корниця Біл. Хм.*) 69, 76
Королівство Галіції і Лодомерії 36, 37, 46, 49
Королівство Русь 26
Корона 24, 92, 94, 106, 116
Коронна освітня провінція 216
Коростенська округа 44, 45
Коростенський округ 45
Коростенський повіт 44
Корсів (*с. Корсів Брод. Лв.*) 94, 95, 96, 97, 98, 99
Корсунь (*м. Корсунь-Шевченківсь-*

- кий) 55
- Корхова (уроч. *Корхова під с. Лішня Крем. Тр.*) 105
- Коршилівка (с. *Коршилівка Підв. Тр.*) 247
- Коршиліка (ч. с. *Устечко Крем. Тр.*) 107
- Костопільський повіт 44, 45
- Костромська духовна семінарія 158
- Костянець (с. *Костянець Дуб. Рв.*) 68, 76
- Костянтинів (м. *Старокостянтинів Хм.*) 197
- Костянтинівський повіт 38, 34, 35, 39, 44
- Костанець (с. *Костянець Дуб. Рв.*) 140
- Коськів (с. *Коськів Шеп. Хм.*) 102, 103, 104
- Котовь (с. *Котів Ків. Рв.*) 133
- Кошер (с. *Ст. Кошари Ков. Вл.*) 20
- Кошерська волость 21
- Краків 36, 46, 101, 126, 130, 132, 133, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 186, 216, 219, 224
- Краківське воєводство 225
- Красилів / Красиловь (м. *Красилів Хм.*) 74, 124, 132, 138, 140, 198
- Красна Лука (с. *Краснолука Лан. Тр.*) 108
- Красне 129
- Красне, передмістя Луцька 104
- Красностав, округа 46
- Красноставський обвід 38
- Красноставський повіт 24, 31, 37, 39, 41, 44
- Кременець (м. *Кременець Тр.*) 19, 20, 22, 23, 28, 32, 34, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 78, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 99, 101, 105, 111, 115, 116, 129, 134, 149, 150, 151, 152, 155, 164, 165, 178, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 212, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 247, 250
- Кременецька духовна семінарія 181
- Кременецька земля 199
- Кременецька земля 32
- Кременецька підокружна академічна школа 195
- Кременецька повітова «Просвіта» 175
- Кременецьке Богоявленське братство 172
- Кременецьке духовне правління 208
- Кременецьке староство 110, 220, 223
- Кременецьке чоловіче духовне училище 223
- Кременецький градський суд 199
- Кременецький округ 36
- Кременецький замок 51–90, 105, 109, 113
- Кременецький земський суд 128
- Кременецький ліцей 223
- Кременецький медичний коледж 233
- Кременецький повіт 19, 22, 23, 31, 32, 33, 34, 39, 42, 43, 44, 46, 55, 61, 91, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 120, 128, 144, 152, 166, 179, 183, 185, 187, 189, 190, 193, 199, 200, 237, 244, 245, 247, 248, 258, 259, 260, 261, 262
- Кременецький повітовий суд 252
- Кременецький район 243
- Кременецькі гори 52, 61
- Кременеччина 105
- Крилів (с. *Крилув Груб. Лб.*) 23,
- Кросна, р. (р. *Кржна, прит. Зх. Бугу*) 17
- Круголець (с. *Круголець Шум. Тр.*) 112
- Круки (с. *Круки Рад. Рв.*) 249
- Крупа (с. *Крупа Луц. Вл.*) 122, 124
- Крутнів (с. *Крутнів Крем. Тр.*) 68, 74, 107
- Кудлаївка (с. *Кудлаївка Шум. Тр.*) 107

Показчик географічних назв

- Кузьмин (*с. Кузьмин Крас. Хм.*) 74
Кузьминська волость 68, 73, 74, 100, 125
Кузьминський повіт 22, 100
Куликів (*с. Куликів Крем. Тр.*) 74, 115, 116
Куличівка, г. (*у м. Кременці Тр.*) 197
Кунів (*с. Кунів Остр. Рв.*) 198
Курці (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Кут (*с. Кути Шум. Тр.*) 75, 112
Кутець (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
Кухаревичі (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
Кушлін (*с. Кушлін Крем. Тр.*) 69, 76, 103, 107
- Лабунський повіт 33, 185
Лабунь (*с. Новолабунь Полон. Хм.*) 33, 34
Ланівці (*м. Ланівці Тр.*) 32, 177, 186, 191
Лемберг (*м. Львів*) 261, 262
Лепесівка (*с. Лепесівка Біл. Хм.*) 68, 74, 75, 101
Летичів (*с-ще Летичів Лет. Хм.*) 34
Летичівський повіт 33
Лешнів (*с. Лешнів Брод. Лв.*) 31, 99, 198, 243
Лип'яги 104
Липа (*с. Липа Дуб. Рв.*) 138
Липовець (*с. Боремель Дем. Рв.*) 93, 94, 97
Липовиця (*ч. м. Кременець Тр.*) 196, 197, 205
Лисогірка (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
Лисоха (*гора в с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Литва 20, 21, 42, 48, 52, 58, 59, 112, 113, 119
Литовська губернія 35
Литовська освітня провінція 216
Литовська провінція Пресвятої Трійці з'єднаних 147
Литовський повіт 22
- Лихопека, г. в Кременці 235
Лишки (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Лідихів (*с. Лідихів Крем. Тр.*) 68, 77, 169, 170, 178, 182, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261
Лідихівка, р. (*р. Слонівка*) 243
Лідихівська Березина (*ч. с. Дружба Рад. Рв.*) 248
Лідихівський маєток 262
Ліски (*с. Ліски Біл. Хм.*) 75
Лісовики Великі (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Лісовики Малі (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Літовища (*с. Літовище Шум. Тр.*) 112, 113
Лішня (*с. Лішня Крем. Тр.*) 70
Логойськ (*м. Логойськ, Білорусь*) 106
Лози (*с. Лози Збар. Тр.*) 107
Ломази (*с. Ломази Біл. Лб.*) 140
Лопатин (*с-ще Лопатин Радех. Лв.*) 20, 21, 129
Лопатинська волость 21, 24
Лопатинський повіт 24
Лопушно (*с. Лопушне Крем. Тр.*) 68, 74, 107
Лопушно (*с. Лопушне Лан. Тр.*) 103
Лосицький повіт 37
Лосятин (*с. Лосятин Крем. Тр.*) 68, 77, 107, 114, 170, 190
Лосятин Новий (*м. Радивилів Рв.*) 119
Луга, р. (*прит. Зх. Бугу*) 31
Лудвищі (*с. Людвище Шум. Тр.*) 68, 75
Луковська земля 32
Луцьк 13, 15, 17, 18, 21, 22, 27, 29, 34, 40, 45, 46, 49, 53, 83, 84, 94, 95, 104, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 148, 188, 197, 217
Луцьк Великий 28
Луцька волость 25
Луцька єпископія 28
Луцька земля 13, 18, 19, 20, 21, 22, 26,

- 27, 28, 30, 32, 48, 63, 199
 Луцька освітня округа 217
 Луцьке княжіння 18
 Луцьке князівство 16
 Луцький замок 54, 56, 60, 65, 117, 125
 Луцький колегіум 208
 Луцький повіт 22, 23, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 42, 43, 45, 61, 92, 94, 102, 107, 111, 112, 116, 144, 188
 Львів 18, 36, 51, 64, 125, 140, 143, 233, 249
 Львів Великий 28
 Львів, область 41
 Львів, округа 46
 Львівська губернія 39
 Львівська земля 19, 24, 26
 Львівська область 46, 49
 Львівське воєводство 44
 Львівський економічний адміністративний район 47
 Львівський колегіум 208
 Львівський повіт 24, 92
 Львівський циркул 36
 Люб'язь (с. *Люб'язь Люб. Вл.*) 20
 Любар (с-ще *Любар Жт.*) 19, 152, 217
 Любарський полк 31
 Любачівська волость 21, 24
 Любачівський повіт 24
 Люблін 36, 39, 41
 Люблінська губернія 38
 Люблінська область 46
 Люблінське воєводство 32, 38, 41, 44, 47, 49
 Люблінський департамент 37
 Любно 28
 Любомль (м. *Любомль Вл.*) 20, 21, 24
 Любомльський повіт 43, 45
 Ляхівці (с-ще *Білогір'я Хм.*) 69, 74, 76
- Мазовецьке воєводство 49
 Мазури (с. *Дружба Рад. Рв.*) 244
 Майорки (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243, 249
 Мала Русь 26, 28
- Малинська округа 44
 Маначинська волость 44,
 Манів (с. *Маневе Лан. Тр.*) 103
 Матвіївці (с. *Матвіївці Шум. Тр.*) 69, 247
 Меделі (м. *Мядель, Білорусь*) 115
 Медин (с. *Медин Підв. Тр.*) 103, 104
 Межибоже (с-ще *Меджибіж Лет. Хм.*) 17, 20, 21
 Межиріч-Корецький (с. *Вел. Межирічі Кор. Рв.*) 217
 Межиріччя / Межирєч / Межирєч (с. *Межиріч Остр. Рв.*) 134, 135, 139
 Мельник / Мельниця (м. *Мельник Сім. Подл.*) 18, 20, 139, 141 → Мельниця
 Мельники (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243, 248
 Мельницький повіт 23
 Мельниця → Мельник
 Менделівщина (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Медведовське 134
 Миклаші (с. *Миклаші Біл. Хм.*) 76
 Минківці / Минковичі (с. *Миньківці Дуб. Рв.*) 69, 75
 Миньківці (с. *Миньківці Слав. Хм.*) 181
 Мирогоща (сс. *Мирогоща Перша і Мирогоща Друга Дуб. Рв.*) 77
 Миропольський полк 31
 Мізоч (с-ще *Мізоч. Здол. Рв.*) 231
 Мінськ 132, 133, 134
 Мінська губернія 33, 41, 45
 Мінське воєводство 35, 49
 Мінцова Волиця (ч. с. *Волиця Теоф. Хм.*) 111, 112
 Млини (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
 Млинівці (с. *Млинівці Крем. Тр.*) 220
 Млинівці (ч. с. *Унів Перем. Лв.*) 93
 Мозир (м. *Мозир, Білорусь*) 41
 Мозирський повіт 35
 Моисєєвичі 141
 Мокре / Мокроє / Мокрець (с. *Мокре*

Показчик географічних назв

- Дуб. Рв.*) 68, 76, 140
Мокрець → Мокре
Мокроє → Мокре
Моравиця (*ч. с-ща Млинів Рв.*) 107
Москва 45, 111, 112, 114, 247
Московська духовна академія 158
Московське царство 119
Мощеница (*с. Стара Моцаниця Здол. Рв.*) 133
Мшанець (*с. Мшанець Збор. Тр.*) 104
- Навітьова гора (*в с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Надслучський повіт 32, 198, 199
Нарва, р., прит. Вісли 11, 24, 44, 46
Неаполітанська консерваторія 239
Немирів (*с. Немирівка Рад. Рв.*) 115, 116, 117, 119, 247, 248
Неретва, р., прит. Зх. Бугу 31
Несвіж (*м. Несвіж, Білорусь*) 115, 116
Нижголов / Низголовь (*с. Нізголове Беш. Вт.*) 132, 133
Німецька імперія 39, 41
Німеччина 47
Нова Східна Пруссія 35
Новгород → Новгород Великий
Новгород Великий (*м. Новгород, Росія*) 64, 83
Новгород Нижній (*м. Нижній Новгород, Росія*) 154
Новий Вишневець → Вишневець
Новий
Новий Олексинець → Олексинець
Новий
Новий Тараж → Тараж Новий
Новиківці (*с. Новини Збар. Тр.*) 104
Нововолинськ (*м. Нововолинськ Вл.*) 31
Новгородок (*м. Новогрудок, Білорусь*) 132, 138, 140
Новоград-Волинський 33, 34, 49
Новоград-Волинський округ 45
Новоград-Волинський повіт 33, 40, 42, 44, 165
- Новогрудський тимчасовий адміністративний округ 43
Новопочаївська однокласна церковнопарафіяльна школа 168, 169
Новоросійська область 37
Новосельці (*с. Новосілки Волод. Вл.*) 94
Новосельці (*с. Новосілки Зол. Лв.*) 92
Новосельці (*с. Цеценівка Шум. Тр.*) 99, 100, 101
Новосельці / Новосілки (*с. Набережне Дем. Рв.*) 94, 98
Новосілки (*с. Новосілка Шум. Тр.*) 214,
Новоставці (*с. Новоставці Теоф. Хм.*) 75, 111, 112
Новоставъце / Новоставци / Новоставъцы (*с. Новоставці Гоц. Рв.*) 124, 129, 138
Новоукраїнське (*с. Новоукраїнське Рад. Рв.*) 244
Норилів / Норилово (*с. Норилів Біл. Хм.*) 68, 69
Носовиця (*с. Носовиця Дуб. Рв.*) 77
- Обаринці (*пн. ч. с. Кобзарівка Збор. Тр.*) 103, 104
Обгів (*с. Соснівка Дуб. Рв.*) 68
Обзир (*с. Вел. Обзир КамКаиш Вл.*) 94, 98
Обич (*с. Обич Шум. Тр.*) 69
Обласний комісаріат Галичини і Буковини 39
Овлучим (*с. Овлочин Тур. Вл.*) 20
Овруцький повіт 33, 40, 42, 43, 44
Овруч 33, 34
Одеса 233
Одрижин (*с. Одрижин Іван. Бр., Білорусь*) 98
Ожигівці (*с. Ожигівці Вол. Хм.*) 68, 198
Окнини (*сс. Вел. і Мал. Вікнини Збар. Тр.*) 68, 76, 100, 101
Окописько, цвинтар (*у м. Кременці*

- Тр.) 215
 Олексинець / Олексинець Старий (с. Ст. Олексинець Крем. Тр.) 107, 186, 190, 191
 Олексинець Новий (с. Нов. Олексинець Крем. Тр.) 186, 191, 193
 Олеська волость 24
 Олеський повіт 24, 37
 Олесько (с-ще Олесько Бус. Льв.) 20, 21
 Олика (с-ще Олика Ків. Вл.) 32, 115, 116, 117, 119, 217
 Олипеси (с. Мирове Шум. Тр.) 68
 Олишківці (с. Олишківці Збар. Тр.) 104
 Олов'янчино 104
 Ольховичі 93, 94, 97
 Ольшаниця (с. Вел. Вільшаниця Зол. Льв.) 92, 93, 97
 Ольшаниця (с. Вільшаниця Біл. Хм.) 76
 Ольшанка (ч. с. Ст. Почаїв Крем. Тр.) 146
 Оначка дворище 103
 Онишківці / Оношківці (с. Онишківці Шум. Тр.) 69, 76, 110
 Оношківський маєток 110
 Опарипси (с. Опарипси Рад. Рв.) 115, 116, 117, 119
 Оприлівці (Оприлівці Збар. Тр.) 103
 Орля (ур. Вірля с. Савчиці Крем. Тр.) 144
 Орошівці 104
 Осники (с. Осники Лан. Тр.) 113
 Осовиця, г. в Кременці 197
 Острів (у р-ні м. Ліда, Білорусь) 63
 Острівець (ч. с. Устечко Крем. Тр. на злитті Горині й Добрині) 107
 Острог / Сџстрогъ (м. Острог Рв.) 28, 29, 32, 33, 34, 124, 129, 132, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 151, 197, 200, 204, 217
 Острог Острозький замок 124
 Острозький колегіум 208
 Острозький повіт 22, 33, 42, 43, 44
 Остропольський полк 31
 Охоново / Сџохоновъ (с. Охоново Дят. Гр.) 122, 139
 Сџзаранє (с. Озеряни Дуб. Рв.) 132
 Сџзераньское дворище 135
 Сџсока (с. Осока Пух. Мн.) 131
 П'ятінка, цвинтар Кременці 215
 Павлівський повіт 44
 Панківці (Паньківці Біл. Хм.) 68, 74
 Париж 221
 Парчевська земля 32
 Переліски (ч. м. Кременець) 204
 Перемильський повіт 22
 Перемиль (с. Перемиль Гор. Вл.) 13, 16, 17, 20, 28
 Перемильський повіт 92, 94
 Перемишль 14, 18, 28, 29
 Перемишльська волость 18
 Перемишльська єпископія 28
 Перемишльська земля 18, 21
 Перенятин (с. Перенятин Рад. Рв.) 249
 Пересопниця (с. Пересопниця Рів. Рв.) 16, 17
 Петербурзький університет 158
 Пилявці (с. Пилява СтСин. Хм.) 51
 Південно-Західний історико-етнографічний регіон 49
 Північний (Поліський) історико-етнографічний регіон 49
 Пігаси (с. Рохманів Шум. Тр.) 69, 74
 Підбережці (с. Вел. Бережці Крем. Тр.) 186, 191, 222 → Бережці
 Підгаєцький став 103
 Підгайці (с. Підгайці Шум. Тр.) 68, 76, 107
 Підзамче (с. Підзамче Рад. Рв.) 249
 Підзамче (ч. м. Кременця Тр.) 204, 205
 Підкаміння (с. Підкамінь Рог. ІвФ) 93
 Підкаміння (с-ще Підкамінь Брод.

Показчик географічних назв

- Лв.) 200
Підлипки (с. *Підлипки Рад. Рв.*) 249
Підлісці / Podlessko (с. *Підлісці Крем. Тр.*) 65, 86, 87, 202, 220, 224, 225, 228
Підлужечно 68, 75
Підляська губернія 38
Підляське воєводство 23, 33, 35, 36, 38, 49
Підляшшя 23, 38, 40, 43, 47, 49, 110
Пінськ (м. *Пінськ, Білорусь*) 16, 28, 92, 93, 97
Пінська область 46
Пінський повіт 23, 32, 34, 35, 41, 45, 46, 98
Пінсько-Зарічний повіт 32
Піщатинці (с. *Піщатинці Шум. Тр.*) 69
Плетянка (ч. м. *Почаїв Крем. Тр.*) 146
Плитниця (ч. м. *Кременця*) 204
Пляшівка, р. 106
Побожжя 26
Побужжя 17, 24, 31, 48
Побужжя Середнє 17
Погорина 15, 17, 26, 40
Погоринські городи 26
Поділля 19, 23, 34, 40, 49, 149, 233
Подільська губернія 33, 34, 44, 149, 200, 201, 219, 234, 245, 249
Подільська земля 20, 244
Подільське воєводство 31, 32, 33, 217
Подільське плато 66, 197
Подільський економічний район 47
Подільський край 19
Подільський округ 42
Познанська кафедра 65
Познанське воєводство 125
Познань (м. *Познань, Польща*) 186
Полісся 18, 26, 40, 42, 50
Полісся Мале 66, 197
Поліська губернія 41
Поліська земля 199
Поліська область 46
Поліська округа 41
Поліське воєводство 44, 45, 46
Поліський тимчасовий адміністративний округ 43
Полонне / Полоний (м. *Полонне Хм.*) 15, 32, 102, 124, 200
Полонський повіт 22, 102, 129
Полоцьк / Полоцьк 133, 140
Полчад (с. *Повча Дуб. Рв.*) 140
Польське королівство 21, 30, 41, 48, 52, 63, 64, 65, 82, 94, 122, 245
Польське царство 38
Польща 11, 12, 27, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 58, 59, 146, 182, 192, 196
Попівці (с. *Попівці Брод. Лв.*) 200
Попівці (с. *Попівці Крем. Тр.*) 107
Попівці (у р-ні с. *Бриків Шум. Тр.*) 110
Поріччя (уроч. *Поріччя на Ікві в межах с. Розтоки Крем. Тр.*) 68, 76, 102, 103, 104
Порохна (с. *Порохня Вол. Хм.*) 103, 104
Потік, р. (права прит. *Ікви*) 197, 202, 203, 215, 231
Почаєволаврська другокласна церковночительська школа 166, 167
Почаєволаврська єпархіальна церковночительська школа 165
Почаєволаврська церковнопарафіальна школа 162
Почаєволаврська школа грамоти 167, 168
Почаїв / Новий Почаїв (м. *Почаїв Крем. Тр.*) 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 190, 191, 205, 223
Почаїв / Старий Почаїв / Росзапно (с. *Ст. Почаїв Крем. Тр.*) 69, 75, 114, 144, 145, 146, 155, 158, 169
Почаївська вища початкова школа 175

- Почаївська гміна 146, 176, 179
 Почаївська лавра 157, 159, 164
 Почаївський монастир 147, 148, 149, 150, 151, 184
 Прип'ять, р. 11, 12, 13, 20, 23, 26, 32
 Прокази (*ч. с. Дружба Рад. Рв.*) 244, 248
 Проскурів (*м. Хмельницький*) 34
 Проскурівська округа 44, 45
 Проскурівський округ 45
 Проскурівський повіт 33, 234
 Пружанський повіт 35, 36, 41, 44
 Пруссія / Пруське королівство 31, 32, 33, 35, 31
 Псков (*м. Псков, Росія*) 64
 Птича / Птиче / Птичал (*с. Птича Дуб. Рв.*) 68, 76, 140
 Пултуськ (*м. Пултуськ, Польща*) 182
 П'яни (*с. П'яне Млин. Рв.*) 134

 Рава-Руська, округа 46
 Рава-Руський повіт 41
 Равський бецірк 37
 Равський повіт 37, 39, 44, 46
 Радехівський бецірк 37, 39, 41, 44, 46
 Радзинський обвід 38
 Радзинський повіт 39, 41
 Радивилів (*м. Радивилів Рв.*) 115, 116, 117, 119, 186, 190, 191, 194, 244, 250
 → Лосятин Новий
 Радивилівська волость 119
 Радивилівський костел 245, 250, 251, 255
 Радомишль (*м. Радомишль Жт.*) 33, 34
 Радомишльський повіт 33
 Радошівка (*с. Радошівка Шум. Тр.*) 101
 Радянський Союз 45, 47
 Разничі (*с. Розничі Ман. Вл.*) 133
 Райхскомісаріат Україна 46
 Раславка (*с. Раславка Крем. Тр.*) 170, 183, 190
 Ратно / Ратен (*с. Ратно Ратн. Вл.*) 20, 21, 24, 32
 Ревель (*м. Таллінн, Естонія*) 158

 Ренів (*с. Ренів Збор. Тр.*) 104
 Ридомиль (*с. Ридомиль Крем. Тр.*) 69, 77, 107
 Рим 26, 147
 Римарка, г. (*у м. Кременці Тр.*) 197
 Рівне / Ровное 32, 33, 34, 40, 45, 46, 49, 123, 125, 141, 183, 198, 245
 Рівненська область 47, 243
 Рідка (*с. Рідка Теоф. Хм.*) 111, 112
 Річ Посполита 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 36, 44, 49, 51, 126, 130, 137, 147, 148, 154, 185, 186, 187, 189, 192, 195, 196, 198, 200, 201, 205, 216, 219, 220, 245, 247, 249, 250, 255
 Річиця (*м. Річиця, Білорусь*) 41
 Ровенська волость 102
 Ровенська область 46, 46, 47, 49
 Ровенський повіт 33, 40, 42, 43, 44, 45
 Роговичі (*с. Роговичі Лок. Вл.*) 108
 Розтоки (*с. Розтоки Крем. Тр.*) 68, 76, 102, 103, 104
 Роївка (*у р-ні с. Ст. Олексинець Крем. Тр.*) 108
 Романів (*с-ще Романів Ром. Жт.*) 239
 Романових імперія 185
 Романових імперія 32, 36, 49, 185
 Романовъ (*с-ще Романів Ром. Жт.*) 132, 133
 Російська імперія 31, 33, 37, 39, 43, 145, 149, 162, 184, 187, 192, 195, 245, 247
 Росія 32, 33, 34, 35, 38, 39, 49, 145, 149, 158, 162, 166, 170, 187, 189, 196, 205, 210, 211, 213, 218, 219, 231, 249, 253, 261, 262
 Росоловъцы (*с. Росолівці Крас. Хм.*) 132
 Рохманів (*с. Рохманів Шум. Тр.*) 186, 191, 194
 Рудка (*с. Рудка Крем. Тр.*) 74, 89, 115, 116
 Рудоминська волость 139
 Ружин (*с. Ружин Тур. Вл.*) 108
 Русь 13, 15, 25, 26, 27, 62
 Русь Північно-Східна 119

Показчик географічних назв

- Руська земля 13, 15, 25, 26
Руська провінція василіянського чину 212
Руська провінція Покрови Пречистої Диви Марії 147, 148, 150, 153
Руське воєводство 23, 24, 31, 37, 99, 115, 245, 252
Руське Забужжя 38
Руське королівство 18, 48
Руський чин святого Василя Великого 147
Рязань (*м. Рязань, Росія*) 112
- Савчичі / Sawczino (*с. Савчичі Крем. Тр.*) 75, 144
Садки (*с. Садки Шум. Тр.*) 75
Самбір (*м. Ст. Самбір Льв.*) 28
Самчик, р. 104
Сапанів (*с. Сапанів Крем. Тр.*) 86, 87, 220
Сарненський повіт 42, 43, 44, 45
Сатіїв (*с. Сатіїв Дуб. Рв.*) 122, 123, 125
Свинськ (? *с. Привітне Лок. Вл.*) 29
Свинюхи (*с. Очеретне Крем. Тр.*) 107
Свираны (*с. Вел. Свірани Остр. Гр.*) 133
Світаз, озеро (*оз. Світязь, Білорусь*) 139
Священна Римська імперія 115
Семенів (*с. Семенів Біл. Хм.*) 69, 74, 76, 109
Сенютки (*с. Синютки Біл. Хм.*) 68
Серенськ 29
Серет, р. 11, 104
Сестрятин (*с. Сестрятин Рад. Рв.*) 94, 95, 96, 97, 98, 99
Сестрятинка, р. (*р. Слонівка*) 243
Сєлцо 134
Сибір 192
Ситна, р. (*р. Ситенська*) 106
Сичівка (*ч. м. Кременця*) 197, 206, 220, 234
Сідлець (*м. Сідлець, Польща*) 38, 41
Сідлецька губернія 38
Сідлецький департамент 37
Сідлецький обвід 38
Сідлецький повіт 37, 44
Сідлецький циркул 36
Скалатський повіт 37, 39, 40, 41, 44 46
Сквирський повіт 247
Скоморохи (*с. Скоморохи Сок. Льв.*) 20
Слободича (*с. Слободище Берд. Рв.*) 134
Словенсько / Словенськ (*с. Славенськ Вол. Мн.*) 122, 140
Слонів → Слунва
Слонівка, р. (*прит. Стиру*) 92, 95, 96, 99, 116, 117, 243
Слонівка, р. 243
Слоні́мське намісництво 35
Слунва / Слонів / Слонівське (*с. Лешнів Брод. Льв.*) 95, 99, 243
Случ. р. 12, 19, 22, 31, 99, 100, 102, 113
Сміхи (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
Смоленщина 109
Смольняни (*с. Смольняни Ори. Вт.*) 140
Снятин (? *с. Стенятин Сок. Льв.*) 20
Сокальський бецірк 37
Сокальський дистрикт 36
Сокальський повіт 24, 37, 39, 41, 44, 46
Сокольський повіт 35
Соленичов (Єленичое?) 140
Солокія, р., прит. Зх. Бугу 46
Соломки (*ч. с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
Сольча 92
Сорокова гора (*в с. Лідихів Крем. Тр.*) 243
СРСР 47, 49
Ставків 132
Ставрів (*с. Ставрів Млин. Вл.*) 101
Стаи 138
Старики (*с. Старики Рад. Рв.*) 249
Старокостянтинів (*м. Старокостянтинів Хм.*) 33, 34
Старокостянтинівська волость 44
Старокостянтинівський повіт 33, 34,

- 42, 43, 40, 44, 185
 Стебельщина (уроч в с. Лідихів Крем. Тр.) 254
 Степанівка (с. Степанівка Біл. Хм.) 112, 113
 Степанська волость 125
 Степанське князівство 18
 Степань (с-ще Степань Сарн. Рв.) 22, 29, 123, 125
 Стир, р. 16, 92, 104, 106, 243
 Стіжок (с. Стіжок Шум. Тр.) 75, 105
 Столинський повіт 45, 46
 Столп'є (с. Столп'є Холм. Лб.) 17
 Сторожинці (уроч. Сторожинці на березі р. Ікви нижче с. Ст. Тараж Крем. Тр.) 107
 Стоянівка (с. Стоянівка Рад. Рв.) 249
 Стрільники (с. Стрільники Шарг. Він.) 249
 Стряклів (включ. в м. Дубно Рв.) 75, 111, 112
 Студенка / Студениця / Студенька (с. Студянка Дуб. Рв.) 68, 76
 Ступно (с. Ступно Здол. Рв.) 133, 139
 Суздальська земля 28
 Супрунівка (с. Супранівка Підв. Тр.) 247
 Сураж (с. Сураж Шум. Тр.) 76, 110
 Сутійськ (с. Сонсядка Зам. Лб.) 13
 Сян, р. 46
- Тараж / Тараж Старий (с. Ст. Тараж Крем. Тр.) 68, 74, 107, 178, 183
 Тараж Новий (ч. м. Почаїв Крем. Тр.) 146, 183, 190
 Таразька волость 107
 Тараканов (с. Тараканів Дуб. Рв.) 134
 Тарасов / Тарасово / Тарасовь (с. Тарасово Мін. Мн.) 122, 132, 133, 134, Тарасовичі 133
 Тарнополь (м. Тернопіль) 39, 133, 186 → Тернопіль
 Тарнополь, область 41
 Тарнополь, округа 46
- Тарнопольська губернія 39
 Тарнопольська область 37, 46
 Тарнопольське воєводство 44, 46
 Тарнопольський бецірк 37
 Тарнопольський дистрикт 36
 Тарнопольський край 37
 Тарнопольський повіт 37, 41, 44, 46
 Тарнопольський циркул 36, 37
 Татаринці (с. Татаринці Лан. Тр.) 69, 108
 Ташки 92
 Тевтонський орден 52
 Темешварівщина (ч. м. Кременця) 226
 Теревовль (м. Теревовля Тр.) 28, 29, 62
 Теремне (с. Теремне Остр. Рв.) 112
 Тернавка (с. Тернавка Из. Хм.) 68, 74
 Тернопіль (м. Тернопіль Тр.) 42, 143, 183, 245, 248 → Тарнополь
 Тернопільська область 47, 49, 143, 243
 Тетерів, р. 11, 134
 Тетерівка (у р-ні с. Теремне Остр. Рв.) 110
 Теплены (с. Цеплень Узд. Мн.) 131, 132
 Тилявка (с. Тилявка Шум. Тр.) 74, 75, 105
 Тимчасове воєнне генерал-губернаторство Галичини 39
 Тихомль (с. Тихомель Біл. Хм.) 16, 76
 Токарі (у р-ні с. Теремне Остр. Рв.) 112
 Томашівський дистрикт 36
 Томашівський повіт 37, 38, 39, 41, 44
 Топорище 141
 Торговицька конфедерація 32
 Торговиця / Торьговица (с. Торговиця Млин. Рв.) 106, 140
 Тригорський монастир 155
 Трієст 239
 Троки (м. Тракай, Литва) 115, 133, 134, 140
 Тростянець (с. Вел. Тростянець Мін. Мн.) 129
 Троцьке князівство 23

Показчик географічних назв

- Троянівка (с. *Троянівка Ман. Вл.*) 32
Туники (ч. м. *Кременця*) 196, 197, 208, 210, 214
Туницьке кладовище (у м. *Кременці*) 215
Туриковичі (с. *Турковичі Дуб. Рв.*) 70, 77
Турів (м. *Турів, Білорусь*) 13, 16, 122, 127, 140, 141
Турівка (с. *Турівка Теоф. Хм.*) 109
Турівка (ч. с. *Сураж Шум. Тр.*) 110
Турівська єпископія 28
Турійськ (м. *Турійськ Вл.*) 20
Турійський повіт 22
Турія (с. *Тур'я Дуб. Рв.*) 75, 76
Турія, р. 20
Туровь → Турів
Турово-Пінська земля 18, 22, 23

Угорська земля 24
Угорське (с. *Угорське Шум. Тр.*) 75, 105
Угорське королівство 63
Угорщина 52, 82, 222
Угровськ (с. *Угровськ Влад. Лб.*) 17
Уж, р. 11
Україна Польська 34
Україна 11, 12, 21, 22, 31, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 91, 93, 99, 143, 149, 174, 195, 218
Україна за Бугом 17, 18
Україна Північно-Західна 47
Україна Правобережна 45, 64, 149, 205, 211, 212, 217, 219, 223
Українська Держава 41
Українська Народна Республіка 40, 41, 42
Українська освітня округа 217
Українська РСР 45
Український шлях 194
Умань (м. *Умань Вн.*) 149, 153
Університет св. Володимира 218, 223, 227, 235, 236, 240
Унівський монастир (*монастир у с. Унів Переж. Лв.*) 92
УРСР 47
Устечко (с. *Устечко Крем. Тр.*) 107
Ушицький повіт 33
Ушиця (с-ще Ст. *Ушиця КамП. Хм.*) 34

Фільварки Малі (с. *Підлісне Крем. Тр.*) 220
Франки (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243, 249
Франція 64, 218

Харків 236, 240
Харківська духовна семінарія 158
Хашч (ч. с. *Лідихів Крем. Тр.*) 243
Хлапотин (с. *Красностав Слав. Хм.*) 123, 125
Хмельницька область 47, 49
Ходаки (с. *Ходаки Шум. Тр.*) 110
Холм (м. *Холм, Польща*) 18, 19, 20, 29, 31
Холм, округа 46
Холмська губернія 38, 39, 40, 41
Холмська єпархія 38
Холмська єпископія 28
Холмська земля 18, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 36, 48, 49
Холмська Русь 38
Холмське воєводство 32, 35
Холмське Полісся 32
Холмський повіт 24, 31, 32, 37, 38, 39, 41, 44
Холмський циркул 36
Холмщина 38, 40, 47, 49
Хомора, р. 15, 102, 104
Хоробор 28
Хотовичі (с. *Хотовиця Крем. Тр.*) 107
Храпинь (с. *Храпин Зар. Рв.*) 135

Центральні держави 39
Цеценівка / Цеценівці (с. *Цеценівка Шум. Тр.*) 89, 100, 101, 113
Цеценівці / Цеценовці (с. *Дружне*

- Крас. Хм.)* 99, 100, 101, 138
- Чемеринець (*с. Чемеринці Перем. Лв.*) 92, 93, 97
- Чепелева Лука 104
- Червен (*с. Чермно Том. Лб.*) 13, 15, 17, 25, 26
- Червенська земля 26
- Червенські городи 26
- Червоно-Роська область 37
- Чернеча гора → Черча
- Чернечгородок (*с. Городок Ман. Вл.*) 20
- Чернихів (*с. Чернихів Збор. Тр.*) 31, 104, 128, 198
- Чернихівська волость 104
- Чернівці 39
- Черча, г. (*в Кременці Тр.*) 78, 89, 197, 204, 215, 241
- Четверний союз 40, 41
- Четвертня (*с. Четвертня Ман. Вл.*) 28, 32
- Чортолесцы (*с-ще Пулини Жт.*) 134
- Чорторийськ (*с. Стар. Чорторийськ Ман. Вл.*) 16, 17, 22, 28, 32
- Чуднів / Чудновъ (*м. Чуднів Жт.*) 33, 34, 34, 124, 140
- Чуднівський повіт 33
- Шавлівка (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146
- Шаргород (*м. Шаргород Вн.*) 149, 217
- Шелвів (*с. Шельвів Біл. Хм.*) 68, 69, 74
- Шепетівка 44
- Шепетівська округа 44, 45
- Шеполь (*с. Шепель Луц. Вл.*) 13
- Шимківці (*с. Шимківці Збар. Тр.*) 104
- Шипинці (*у р-ні с. Мирове Шум. Тр.*) 68
- Шпиколоси (*с. Шпиколоси Крем. Тр.*) 74
- Шульжинська волость 102, 104
- Шульжинці (*с. Сульжин Шеп. Хм.*) 103, 104, 128
- Шумбар (*с. Шумбар Шум. Тр.*) 74, 213
- Шумськ (*м. Шумськ Тр.*) 16, 17, 32, 69, 74, 112, 178, 186, 191, 194
- Шумський маєток 109, 110
- Щирецький повіт 94
- Юридика / Юридика Монастирська / Юридика Почаївська / Юридика Фундушева (*ч. м. Почаїв Крем. Тр.*) 146, 147, 157, 171, 177
- Якимівці (*с. Якимівці Лан. Тр.*) 108
- Ямполь (*с-ще Ямпіль Біл. Хм.*) 32, 33, 34, 186, 190, 191, 194, 198
- Ямпольський повіт 33, 34, 185, 249
- Янівський повіт 41
- Янківці (*Іванківці Крем. Тр.*) 103, 104, 107
- Яромир (*м. Яромер, Чехія*) 125
- Ярофіївка (*с. Комарівка Крем. Тр.*) 144
- Ясельда, р., прит. Прип'яті 24
- Яцівці (*с. Шевченкове Підв. Тр.*) 247
- Bechień (*с. Бегень Рів. Рв. зняте з обліку*) 128
- Dunaуowo (*с. Дунаїв Крем. Тр.*) 144 → Дунаїв
- Dunatin (*уроч. Денятин у р-ні с. Попівці Крем. Тр.*) 144
- Grodek (*с. Городок Рів. Рв.*) 128
- Kamienich (*м. Кременець Тр.*) 64 → Кременець
- Klementów (*ур. під с. Городок Рів. Рв.*) 128
- Ostrog 123, 129 → Острог
- Poczayno (*с. Ст. Почаїв Крем. Тр.*) 144 → Почаїв
- Podlessko (*с. Підлісці Крем. Тр.*) 144 → Підлісці
- Sawczino (*с. Савчиці Крем. Тр.*) 144 → Савчичі

Наукове видання

Собчук Володимир Дмитрович

ІСТОРИЧНА ВОЛИНЬ

Північний захід України
в регіональному та локальному вимірах минулого

Підписано до друку 09.03.2017 р.
Формат 70 x 100 ^{1/16}. Папір офсет. Ум. друк. арк. 18,5
Наклад 300 прим. Зам. № 1

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304 Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.

The background of the page is a historical painting depicting a village scene. In the foreground, there are several small, simple houses with dark roofs and small windows. A stone wall runs across the middle ground. In the background, a hillside rises, featuring a large, white, multi-story building with many windows. The sky is overcast and hazy, suggesting a historical or atmospheric setting.

Історична Волинь охоплює північний захід України та суміжні з ним споконвічні українські землі на сході Польщі й південному заході Білорусі. Соціокультурне обличчя цих просторів значною мірою зумовлене закарбованим у пам'яті населення тривалим перебуванням їх у минулому в генетично взаємозв'язаних територіальних утвореннях політичного характеру – князівствах, землях, воєводствах, губерніях тощо.

Книжка становить спробу подивитися на Волинь у регіональному та локальному вимірах минулого. У ній ідеться про формування території цього історичного краю Центрально-Східної Європи, наймогутнішу з розташованих тут середньовічних твердинь, володіння низки аристократичних родів, окремі аспекти функціонування двох крупних осередків культурного життя, одну з помітних свого часу етноконфесійних спільнот та поміщиків і селян групи взаємозв'язаних поселень.

ISBN 978-617-515-227-0